

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Зорана В. Симић

Уреднице женске/феминистичке периодике у
Краљевини СХС/Југославији: биографски,
књижевноисторијски и типолошки аспект

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Zorana V. Simić

Women Editors of the Women's/Feminist
Periodical Press in the Kingdom of
SCS/Yugoslavia: Biographical, Literary-
historical, and Typological Aspects

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Зорана В. Симич

Женщины-редакторы женской/феминистской
периодической печати Королевства
СХС/Югославии: биографический,
литературно-исторический и типологический
аспекты

Докторская диссертация

Белград, 2024.

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ

МЕНТОРКЕ

проф. др Ана Коларић, ванредна професорка
Филолошки факултет, Универзитет у Београду

др Јелена Милинковић, виша научна сарадница
Институт за књижевност и уметност, Београд

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

1.

2.

3.

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

ИЗЈАВЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Менторкама – Ани Коларић, ванредној професорки Филолошког факултета Универзитета у Београду, и Јелени Миљинковић, вишој научној сарадници Института за књижевност и уметност – најискреније захваљујем на поверењу, подстицајима и подршци, пажљивом читању дисертације, као и драгоценим примедбама, смерницама и сугестијама.

Нарочиту захвалност дугујем и колегиницама с одељења Периодика у историји српске књижевности и културе Института за књижевност и уметност – Станислави Бараћ и Жарки Свирчев, вишим научним сарадницама, Јелени Лалатовић, научној сарадници, и Александри Петровић, истраживачици приправници – које су на различите начине допринеле настанку и квалитету дисертације.

Захваљујем и Исидори Грубачки, истраживачици сарадници Института за савремену историју у Љубљани, која је са мном поделила своју недавно одбрањену и још необјављену докторску дисертацију. Такође, захвална сам и Хуснији Камберовићу, редовном професору модерне историје на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву, који ми је уступио још непубликовану истраживачку грађу на увид и даље коришћење.

На вишеструкој подршци током обликовања дисертације захвална сам Јовану Букумири.

Тезу посвећујем мами и другарицама, са свешћу да је то најмање што (од мене) заслужују.

ПОДАЦИ О ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

Наслов: *Уреднице женске/феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији: биографски, књижевноисторијски и типолошки аспект*

Сажетак: У средишту овог интердисциплинарног истраживања – у ком се укрштају студије периодике, књижевности, културе и рода – јесу портрети уредница штампе у Краљевини СХС/Југославији, а првенствено оних које су се образовале и/или деловале у домену књижевности, књижевне теорије, критике, превођења и естетике. У фокусу се налазе часописи *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Загреб, 1917–1920), *Женски покрет* (Београд, 1920–1938) и *Жена данас* (Београд, 1936–1940), те поједине међу њиховим уредницама: Зофка Кведер (Деметровић), Катарина Богдановић, Паулина Лебл (Албала), Милева Милојевић и Митра Митровић. Основни циљ рада јесте да се кроз (ре)конструкције биографија и анализу библиографија одабраних ауторки/интелектуалки, као и одговарајућег периодичког корпуса, понуде нови увиди о генези феминизма и динамици интелектуалног поља у Краљевини СХС/Југославији. У раду се помније разматрају партикуларни уреднички доприноси, али и указује на (књижевноисторијску) релевантност разматрања уредниковања, његових претпоставки, модела и типологија у студијама периодике уопште – како у домаћем тако и у иностраном (научноистраживачком) контексту. С упориштем у принципима феминистичке епистемологије и теорији жанра феминистичке биографије, портретисање уредница женске/феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији истраживачки је процес који је истовремено и конструкција, и реконструкција, и деконструкција. У питању је конструкција биографских микронаратива, прича о индивидуалним генезама неодојивим од реконструкције контекста које исти ти наративи преозначавају, а у исти мах и деконструкција (само)прокламованих уредничких, историографских и културноисторијских метанаратива.

Кључне речи: периодика, студије периодике, студије рода, феминистичка биографија, уреднице периодике, Краљевина СХС/Југославија, женска штампа, феминистичка штампа

Научна област: хуманистичке науке

Ужа научна област: наука о књижевности

УДК:

DOCTORAL DISSERTATION INFORMATION

Title: *Women Editors of the Women's/Feminist Periodical Press in the Kingdom of SCS/Yugoslavia: Biographical, Literary-historical, and Typological Aspects*

Abstract: This interdisciplinary research – in which periodical, literary, culture, and gender studies intersect – offers portraits of women periodical editors in the Kingdom of SCS/Yugoslavia: primarily those who were educated and/or engaged in the field of literature, literary criticism, translation, and aesthetics. The research is focused on the magazines *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Women's World/Yugoslav Woman; Zagreb, 1917–1920), *Ženski pokret* (Women's Movement; Belgrade, 1920–1938), and *Žena danas* (Woman Today; Belgrade, 1936–1940), as well as some of their editors: Zofka Kveder (Demetrović), Katarina Bogdanović, Paulina Lebl (Albala), Mileva Milojević, and Mitra Mitrović. The main goal of the thesis is to offer – by (re)construction and analysis of bio-bibliographies of selected authors/intellectuals and the corresponding periodical corpus – new insights into the genesis of feminism and the dynamics of the intellectual field in the Kingdom of SCS/Yugoslavia. The particular women editors' contributions are examined in more detail; however, the general (literary-historical) relevance of considering press editing and its models/typologies in periodical studies – both in domestic and foreign (research) contexts – is also highlighted. Based on the principles of feminist epistemology and the theory of feminist biography, the portrayal of women periodical editors in the Kingdom of SCS/Yugoslavia is simultaneously construction, reconstruction, and deconstruction. It is about the construction of biographical micro-narratives, the stories of individual genesis inseparable from the reconstruction of the contexts that these same narratives re-signify, and about the deconstruction of (self-)proclaimed editorial, historiographic, and cultural meta-narratives as well.

Keywords: periodical press, periodical studies, gender studies, feminist biography, women periodical editors, Kingdom of SCS/Yugoslavia, women's periodical press, feminist periodicals

Scientific field: Humanities

Scientific subfield: Literary Theory and Criticism

UDC Number:

САДРЖАЈ

1	УВОД.....	1
2	ФЕМИНИСТИЧКА БИОГРАФИЈА: РОД И ЖАНР.....	12
2.1	Уводна разматрања о феминистичкој биографији	12
2.2	Феминистичка <i>биографија</i> и <i>феминистичка</i> биографија	14
2.2.1	(Мета)дисциплинарни екскурс: о феминистичкој епистемологији	19
2.2.2	(Ауто)критички екскурс: о позицији (ауто)биографије	23
2.3	Завршна разматрања о феминистичкој биографији.....	26
3	УРЕДНИЦЕ ПЕРИОДИКЕ: РОД И ВОКАЦИЈА	29
3.1	Уредничко питање у студијама периодике	29
3.2	Уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији: род и/или еманципација као вокација.....	34
3.3	Типологизација женске и феминистичке штампе: основне претпоставке.....	37
3.3.1	Илустративни екскурс: Уредничко питање у алманаху <i>Српкиња</i>	40
3.4	Женска и феминистичка штампа у Краљевини СХС/Југославији: преглед публикација и њихових уредница.....	45
3.5	Уреднице међуратне југословенске женске/феминистичке периодике као <i>група</i> : теорија позиционалности и серијалности.....	48
4	УРЕДНИЦЕ ПЕРИОДИКЕ У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ: РОД И НАЦИЈА ..	52
4.1	„Женско питање“ и „породичне метафоре“	52
4.2	Зофка Кведер и <i>Југославенска жена</i>	55
4.3	Зофка Кведер и <i>Женски покрет</i>	64
5	УРЕДНИЦЕ ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА	73
5.1	Контекст оснивања часописа.....	73
5.2	Ко је била Милица Дедијер?.....	78
5.3	„У орбиту Скерлићева сазвежђа“: прве уреднице <i>Женског покрета</i> , београдски Универзитет и (књижевни) часописи епохе	92
5.3.1	Јован Скерлић / <i>Јован Скерлић</i> Вукосаве Милојевић.....	95
5.3.2	Просветитељска (уредничка) мисија <i>Женског покрета</i>	102
5.3.3	Скерлић(и) уредница и сарадница <i>Женског покрета</i>	108
5.3.4	Катарина Богдановић, Јован Скерлић и студије периодике.....	111
5.3.5	Паулина Лебл Албала, Катарина Богдановић и <i>Теорија књижевности</i>	114

5.4	„Убеђују ме искрено и јасно... / Ни права жена, ни велики човек“: Катарина Богдановић (1885–1969).....	119
5.5	Паулина Лебл (Албала) (1891–1967): од рађања „Модерне жене“ до <i>Његовог живота</i>	154
5.6	Истраживачко-интерпретативни екскурс: Даринка Стојановић и књижевност (модернизма и авангарде) у <i>Женском покрету</i>	176
5.7	„Ја нећу то. Ја хоћу да стварам визије, драги!“: Милева Милојевић (1885–1971) ...	184
6	ПОЗИЦИОНИРАЊА УРЕДНИЦА ПЕРИОДИКЕ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ.....	196
7	ЖЕНА ДАНАС: УРЕДНИЦЕ ИЗ СЕНКЕ	206
7.1	Женски покрет и <i>Жена данас</i>	206
7.2	Митра Митровић: <i>prima inter pares</i>	214
7.3	Митра Митровић и <i>жена данас</i> / <i>Жена данас</i>	222
8	ЗАКЉУЧАК	228
	ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ.....	237
	БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ.....	252

1 УВОД

У средишту овог истраживања јесу портрети уредница штампе у Краљевини СХС/Југославији, а првенствено оних које су се образовале и/или деловале у домену књижевности, књижевне теорије, критике, превођења и естетике. У фокусу моје пажње налазе се часописи *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Загреб, 1917–1920), *Женски покрет* (Београд, 1920–1938) и *Жена данас* (Београд, 1936–1940), те поједине међу њиховим уредницама: Зофка Кведер (Деметровић), Катарина Богдановић, Паулина Лебл (Албала), Милева Милојевић и Митра Митровић. Овај корпус одабран је у циљу што обухватније и репрезентативније студије случаја, како би се кроз призму уредничке инстанце указало на основне тенденције у штампи коју су у међуратном раздобљу по правилу уређивале жене, али и понудили нови увиди о динамици и генези како феминизма тако и ширег интелектуалног, књижевног и периодичког поља у границама Краљевине СХС/Југославије.

Пун наслов докторске дисертације – *Уреднице женске/феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији: биографски, књижевноисторијски и типолошки аспект* – уједно сажима и упућује и на истраживачке фокусе/методе и на појмове који се наизглед чине саморазумљивим, а које је најпре неопходно прецизирати како би опсег и циљ истраживања постали јаснији. Из овако осмишљеног наслова, наиме, потенцијално произлазе и легитимне дилеме и питања попут следећих: Како дефинисати уредника или уредницу периодике? Зашто уреднице, а не уредници? О чему говоримо кад говоримо о *женској и феминистичкој периодички*? Да ли је, зашто и на које све начине упутно разматрати деловање уредница периодике у границама државе која је носила назив *Краљевина СХС/Југославија*, тј. у раздобљу између два светска рата (1918–41) на јужнословенском поднебљу? Какве реперкусије и апорије носи такав одабир истраживачког корпуса, „хронотопа“ и перспективе? Како се диференцирају, (узајамно) одређују, описују и условљавају *биографски, књижевноисторијски и типолошки* аспекти уредниковања жена у међуратној Југославији? Како и зашто – у овом случају, као и иначе – реконструисати *биографије* уредница периодике; с којим епистемолошким, методолошким и историографским претпоставкама и тежњама? Зашто је, у којој мери и с којим исходима привилегован *књижевноисторијски* приступ, а не једноставно *историјски*? Где почињу, а где престају границе (професионалног) новинарства, публицистичког ангажмана и/или уредниковања? Зашто је важно говорити о *типолошким* аспектима *уређивања* периодике, а не искључиво о типологизацијама саме штампе?

Одговори на ова и слична питања детаљније се нуде у наставку истраживања, а могу се угрубо поделити у три категорије. Најпре, ова дисертација има чврсто упориште у рецентним и актуелним научноистраживачким политикама и приоритетима одељења Периодика у историји српске књижевности и културе београдског Института за књижевност и уметност, на ком сам од 2021. године и запослена у звању истраживачице сараднице. Како је недавно сумирано, исте те године „навршило се педесет година континуираног рада истраживачког пројекта који је своје трајање започео под називом *Историја српске књижевне периодике*“, те стога „овај колективни истраживачки подухват по дужини свог трајања представља реткост у српској и југословенској, као и у европској хуманистици“ (Бараћ 2022а: 108). Током последње деценије, међу несумњиво кључним тачкама тог подухвата – како у погледу метода тако и у погледу поља проучавања – нашле су се феминистичке студије периодике односно студије феминистичке периодике. „Почев од 2016. године [...] пројекат [је] доминантно остварио резултате у смеру феминистичких

студија периодике, који је својим пионирским радом на том пољу означила Слободанка Пековић“ (ibid.: 138). Упоредо с тим, дошло је и до – у контексту овог рада нарочито резонантног, а у домаћој науци пионирског – доприноса Ане Коларић, која је, кроз своју предавачку праксу и интервенције у курикулум, институционализовала студије периодике на Филолошком факултету Универзитета у Београду (в. нпр. Коларић 2020). Осим тога, у студији *Род, модерност и еманципација...* она је на систематичан и транспарентан начин понудила један могући модел (ре)конструкција биографија уредница женске/феминистичке штампе (Доре Мардсен односно Милице Томић), утемељен како у савременим студијама периодике – у англо-америчком и домаћем контексту – тако и у феминистичкој теорији (модерности и модернизма) и одговарајућим феминистичким ревизијама (књижевне) историографије (в. Kolarić 2017). Истраживачки контекст и методолошке хипотезе на које упућује Коларић у значајној се мери подразумевају и у овом раду, те фигурирају као двоструко полазиште за даљу анализу (женске и феминистичке) периодике. С једне стране, важно је инсистирање ауторке на ситуираности како сопствене епистемичке позиције тако и привилегованих појмова и феномена – *рода, модерности и еманципације* – којима се приступа интердисциплинарно, методом критичке анализе дискурса. Ана Коларић истиче:

„различити контексти имплицирају различите модерности и модернизме; ниједан контекст није хомоген; тесна веза између свести о родној разлици и модерности добро се огледа у питању: шта је жена и које је њено место у свету на почетку 20. века?; однос према индивидуализму и колективизму утиче на поимање (женског/родног) идентитета, како у теоријским разматрањима и критичким огледима, тако и у књижевним прилозима; успостављање и одржавање одређених родних идентитета и односа подразумева нормирање и санкционисање породичних и сексуалних односа, нарочито када је реч о браку, разводу и ванбрачној заједници; родни идентитети и њима одређени обрасци понашања се описују, успостављају, (п)одржавају и (пре)испитују у књижевним прилозима и књижевној критици у часописима *The Freewoman* и *Жена*“ (Kolarić 2017: 14–16).

За разлику од истраживања Ане Коларић, ово истраживање није компаративно засновано и не подразумева исти нагласак на паралелама између *центра* и *периферија* (модерности и модернизма) условљених локацијама. Такође, његов историјски опсег, а сходно томе и историографски приступ, разликују се од претходног, додатно утолико што је тежиште на дијахронијском пре него на синхронном плану. Сродност интердисциплинарне позиције и начелних методолошко-теоријских претпоставки, уз инсистирање на критичкој анализи дискурса, остаје, међутим, неупитна. Стога је, с друге стране, сличан корпус литературе из области студија периодике и/или студија рода имплицитно или експлицитно уважен и у овој прилици (Green 2009; Collier 2007; Latham, Scholes 2006; Marek 1995; Scholes, Wulfman 2010; Felski 1995 и др.).

Осим на поменуте референтне тачке – политике Института за књижевност и уметност те индивидуални допринос Ане Коларић – ово истраживање ослања се, дакле, и на савремене студије периодике у транснационалном, махом англо-америчком контексту, а пре свега на најскорије тенденције у европским феминистичким студијама периодике. У међувремену, свега неколико година по објављивању књиге Ане Коларић, у овој сфери дошло је, наине, до нових значајних иницијатива које се тичу уредниковања (жена). У јуну 2021. године објављен је опсежан тематски број часописа *Journal of European Periodical Studies* (Часопис за европске студије периодике) – једног од глобално најрелевантнијих у оквирима дисциплине – насловљен *Women Editors in Europe* (Уреднице у Европи). Темат је проистекао из истоимене међународне конференције одржане 28–29. маја 2019. године у Генту. Овај скуп је пак представљао један од резултата вишегодишњег (2015–2020) научног

пројекта *Agents of Change: Women Editors and SocioCultural Transformation in Europe, 1710–1920* (Актерке промене: Уреднице и социокултурна трансформација у Европи, 1710–1920; акроним: *WeChangEd*). Речима уредница скупа/темата и чланица пројекта – Маријане ван Ремортел [Marianne Van Remoortel], Џули Бирколц [Julie M. Birkholz], Марије Алесине [Maria Alesina], Кристине Безари [Christina Bezari], Шарлот Д'Ер [Charlotte D'Eer] и Елоиз Форестије [Eloise Forestier] – у њиховом фокусу било је

„уређивање штампе, као основни, а ипак недовољно проучен аспект партиципације жена у европском друштву и култури. Заједно смо истраживале како је уредниковање омогућило једном броју жена од раног осамнаестог века наовамо да премосте образовне, политичке, правне и друге прилазе до моћи и утицаја који су им умногоме били затворени, те да спроводе извештај облик меке моћи: као уреднице периодике, ове жене закорачиле су у јавну арену, учествовале у транснационалној размени идеја, те обликовале кључне процесе друштвене и културне промене“ (Van Remoortel *et al.* 2021: 1).¹

Међу исходима пројекта јесте и база података о европским уредницама периодике, а истраживања обухваћена свим аспектима пројекта спроведена су на обимном корпусу часописа које су уређивале жене, и то оних на енглеском, француском, немачком, холандском, мађарском, словеначком, естонском, финском, пољском, румунском, италијанском, грчком, португалском, шпанском, руском и шведском језику.² Утолико ова дисертација, између осталог, фигурира као једна могућа историографско-методолошка допуна досадашњим спорадичним портретисањима уредница и разматрањима њихових разнородних (уредничких) активности – како у домаћем тако и у иностраном (научноистраживачком) контексту – осветљавајући у исти мах „уређивање штампе, као основни, а ипак недовољно проучен аспект партиципације жена“ (ibid.) у српском и југословенском друштву и култури, те подстичући даљи рад у истом или сличном домену.

Вратимо се на кључне речи обухваћене насловом дисертације и низ изазова које свака од тих речи покреће. Пре свега, како дефинисати уредника/уредницу периодике? У овој прилици полази се од наизглед једноставне хипотезе да је улога уредника/уреднице, „изнад свега, приданошење дистинктивном карактеру часописа“ (Dillane 2021: 20). Стога се примарно инсистира на питању *Шта уредница периодике чини?*, а секундарно или посредно на питању *Шта чини уредницу?*. Разуме се, међутим, да такви доприноси нису нужно транспарентни, лако одредиви и разлучиви (уп. Вуковић 1984). Утолико се оба ова питања разматрају у пажљиво реконструисаним библиографским и периодичким (*микро*)контекстима (уп. Витошевић, Вуковић 1984). Иако је усредсређено на раздобље између два светска рата (1918–1941), истраживање се такође дотиче и историјских периода који му претходе и следе – позног деветнаестог и раног двадесетог века, с једне, односно Другог светског рата и потоњег периода, с друге стране. У дисертацији се стреми (ре)конструисању *биографија* интелектуалки које су имале уреднички ангажман у међуратном раздобљу, па се анализа не задржава искључиво на том ангажману, премда он има централни значај, већ се донекле протеже и на формативне аспекте ауторске, интелектуалне и политичке генезе одабраних уредница; то у појединим случајевима захтева познавање и испитивање (утицаја) друштвеноисторијских околности и идеолошких (дис)континуитета ширих од оних омеђених годинама оснивања и краха Краљевине СХС/Југославије.

¹ Осим уколико није другачије назначено, сви преводи с енглеског језика у тексту дисертације су моји.

² Више о пројекту и бази: <https://www.wechanged.ugent.be/> (7. 2. 2022).

Зашто уреднице? Или, зашто уреднице, а не уредници? Мада се одговор већ намеће из претходних напомена и референци, ово питање ипак изискује пажљивије објашњење. И то објашњење је барем двојачко: неодвојиво и од оцртаног научноистраживачког контекста, моје позиционирани у њему, и од својстава саме грађе која се проучава. Наиме, разлог за реконструисање биографија жена које су имале звање и/или обављале посао уреднице у међуратној југословенској периодици не исцрпљује се феминистичком (епистемолошком и методолошком) оријентацијом истраживачице, претпоставком да категорије пола и рода нису ни неутралне ни занемарљиве, иако је таква оријентација свакако формативна. Барем подједнак значај има и сам „хронотоп“ истраживања, који се детаљније оцртава у уводним поглављима дисертације. Засад је важно имати у виду да су класификације и концептуализације уређивања периодике уопште – па тако и уредниковања жена – до данас углавном нуђене у *другим културноисторијским контекстима*, на основу корпуса грађе који не укључују српску или југословенску штампу, као и да се те класификације и концептуализације пре свега односе на англофоно или барем западноевропско говорно/културно/периодичко подручје. Било да је притом у истраживачком фокусу књижевна или остале врсте периодике, учестала примена концепата попут Бурдијеовог [Pierre Bourdieu] „поља (културне производње)“, „(симболичког) капитала“ и „хабитуса“ за које пледирају неки од проминентнијих међу истраживачима (в. нпр. Philpotts 2012) – као и модификације постојећих и осмишљавања нових теоријских приступа и полазишта – нужно се ослањају на поменуте (микро)контексте и прилагођавају управо њима, услед чега не кореспондирају нужно с контекстом и корпусом који се привилегују у овој прилици.

Ова англоцентричност или западноцентричност неретко иде укорак с маскулиноцентричношћу. Управо су на то указале све досад поменуте истраживачице. Штампа коју су у Краљевини СХС/Југославији уређивале жене може се стога изучавати полазећи од начелних, врло широких хипотеза које су недавно изнеле оне истраживачице штампе/уредниковања које уважавају и *родну* перспективу. Једна од њих, Фијонуала Дилејн [Fionnuala Dillane], у тексту објављеном 2021. године приметила је да „производња знања кроз колаборативне моделе уредниковања у све већој мери постаје доминантно обележје феминистичких студија периодике“ (Dillane 2021: 21). То обележје уједно је најчешће и *differentia specifica*, будући да су „постојећи модели и типологије уређивања штампе неподељено изведени“ на основу не само англо-америчког корпуса већ и „примера мушких уредника“, док досадашња проучавања *уредница* у европским студијама периодике показују „да исти ти модели не успевају да обухвате разноликост и специфичност уредничких пракси, улога и идентитета жена“ (Van Remoortel 2021: 4). Анализа (женске и феминистичке) штампе у Краљевини СХС/Југославији, као и начелно разматрање уредничких доприноса жена у то доба, подупире и проширује ове примедбе. Како ће се показати, етаблиране типологизације уредниковања на транснационалном нивоу знатно су прилагодљивије оном корпусу (књижевне) периодике међуратног раздобља у ком жене готово да нису ни учествовале осим у својству сарадница или пак, знатно ређе, невидљивих уредница, иако су симултано биле активне у колективним уредничким одборима и на номиналним уредничким позицијама у *женским и феминистичким* часописима.

Тако долазимо до још једног насловног појма – *периодика*. Наслов овог истраживања подразумева прецизније одређење штампе („Уреднице *женске и феминистичке* периодике...“), кореспондирајући, у исти мах, с иницијално одабраним радним насловом. Међутим, у самом процесу рада показало се да је таква жанровско-типолошка допуна у крајњој инстанци сувишна, тј. да би се могла и изоставити, а да се циљ и опсег истраживања

не измене у значајнијој мери. У међуратној југословенској периодици *уреднице* су по правилу биле *видљиве* и неупитно *ангажоване* управо када је реч о *женским и феминистичким* часописима – оним које стварају жене, који се баве женама, те који су женама и намењени. Стога је једно од уводних потпоглавља дисертације посвећено (досадашњим) типологизацијама ове периодике и могућностима њиховог даљег развијања.

Другим речима, у Краљевини СХС/Југославији на снази је била својеврсна, врло упадљива родно-жанровска поларизација и подела (уредничког) посла. Показало се да је и у ширим европским, потенцијално и транснационалним оквирима потребно диференцирати категорију *уредника* од категорије *уреднице*, те да је пол/род уредника/уреднице у тесној вези са жанровским моделима, концепцијама и рецепцијом одговарајуће штампе. Ипак, досадашњи покушаји таквог диференцирања, додатно и утолико што су тек у зачетку, такође су углавном искључивали простор Краљевине СХС/Југославије. Уколико се пак фокусирамо на овај културноисторијски простор, потребно је, најпре, поћи од хипотезе да питања *шта чини уредник/уредника* и *шта чини уредница/уредницу периодике у Краљевини СХС/Југославији* нису идентична јер такве нису ни поменуте категорије, њихова генеза и контекстуализација. Наиме, важеће законске регулативе у Краљевини налагале су да пунозначан статус *одговорног уредника* периодике могу носити једино мушкарци као пуноправни грађани, тј. они који, за разлику од жена, имају право гласа. И већ из ове правно-политичке чињенице намеће се претпоставка – која ће се у наставку истраживања умногоме и испитивати и учврстити – да је *уредничко питање* и у српском и југословенском контексту неодвојиво од *женског/родног*: од родних димензија и кодирања грађанства, јавности, (периодичког) ангажмана.

Колико је познато, једини научни рад који је досад претендовао на обухватније, панорамско и систематично разматрање новинарства и публицистике у Краљевини СХС/Југославији из феминистичке перспективе, а с делимичним фокусом на ондашње уреднице штампе, јесте текст „Women Journalists in the interwar Yugoslavia“ (Новинарке у међуратној Југославији) Иде Ограјшек Горењак. Овом тексту претходило је темељно истраживање релевантне архивске грађе у Хрватској (извештаја неформалних тела која су пратила развој журналистике у држави), а које је пак показало да су се жене новинарством тада *професионално* бавиле у изузетно малом броју/проценту – уколико под тиме подразумевамо да су се у потпуности издржавале од новинарског посла. Другим речима, и сараднице и уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији углавном су то биле спорадично/хонорарно, превасходно се оријентишући ка „женским темама“ у листовима које типолошки не одређујемо као женске и феминистичке, с једне, и/или ка женским и феминистичким часописима, с друге стране. На трагу Ограјшек Горењак, али и других савремених истраживачица (в. Veasly 2001), у овом раду новинарски позив такође се схвата флуидно и широко; разматрају се ангажмани бројних жена у периодици којима журналистика није била искључива или примарна вокација већ једна од активности и пракси којима су покушавале да интервенишу у јавну сферу. Осим тога, ауторка износи још неколико хипотеза и увида који у битној мери кореспондирају с онима од којих и сама полазим или до којих сам дошла и мимо њених смерница. Ограјшек Горењак утврђује да је

„новинарство било истовремено неуобичајен и традиционалан избор професије за жене. С једне стране, такав избор оспоравао је тада важеће родне концепте утолико што је омогућавао женама да учествују у обликовању јавног мњења. С друге стране, од уредница се захтевала списатељска вештина, а жене су биле ауторке разноликих књижевних жанрова током читавог 19. века. Тако су

жене које су писале за разне листове у међуратном раздобљу (и које су их уређивале, прим. З. С.), у већини случајева, уједно или чак превасходно биле и књижевнице“ (Ograjšek Gorenjak 2020: 396).

У том светлу може се донекле објаснити и моје сужавање истраживачког фокуса на уреднице периодике које су се истовремено, на различите начине, бавиле књижевношћу и другим делатностима у „пољу културне производње“ / „књижевном пољу“ (в. нпр. Burdije 1970), као и инсистирање на *књижевноисторијском* аспекту истраживања. Како сугерише и Ограјшек Горењак, с обзиром на историјске околности и њихове родне димензије – пре свега, доступност и „прикладност“ (модела) образовања и позиција од утицаја у јавности – поменута правилност заправо није изненађујућа. Ни у другим културама није ретка коинциденција да су неке од првих уредница штампе уједно биле и (истакнуте) књижевнице, књижевне критичарке, преводитељке и теоретичарке, или барем личности с неформалним и/или формалним образовањем у домену књижевности – „жене од пера“ (в. Gruber Garvey 2004). При разматрању међуратне периодике коју су уређивале жене, управо то се – уз ону поменуту која се тиче типолошког одређења (женска/феминистичка штампа) – и испоставља као друга упадљива тенденција: значајан број уредница припадао је сфери књижевности.³ То пак говори у прилог (досадашњем) етаблирању интердисциплинарног феминистичког приступа у овдашњим студијама међуратне периодике и књижевности, као и тези о постојању неинституционалне „феминистичке контрајавности“ чије су језгро чинили управо женски и феминистички часописи, а првенствено *Женски покрет* као најтрајнији, најрепрезентативнији и најхетерогенији међу њима (в. Бараћ 2014; Бараћ 2015). Његовим се појединим уредницама, стога, у овом истраживању посвећује нарочита пажња.

Ограјшек Горењак у свом тексту нуди смернице којима се уједно оправдава и сужавање „хронотопа“ на међуратно раздобље у Југославији. Она истиче да је динамичан процес конституисања Краљевине СХС након Првог светског рата пратио талас репатријархализације и ретрадиционализације, који није заобишао ни постављање и решавање (предратног) „женског питања“ – питања партиципације и (ауто)репрезентације жена у политичкој арени и интелектуалној/публицистичкој јавности – а који се битно одразио на иницијативе жена диљем новоосноване државе, подстичући интелектуалке да трагају за алтернативним, неформалним моделима еманципације и едукације, или пак за интернационалним умрежавањима и активистичким путањима, укључујући и ангажман у периодици. Према њеном суду, „антифеминистички сентимент интензивирао се у годинама након Великог рата“, време које је било „неповољно за жене у потрази за било којом каријером, нарочито оном која би довела у питање представу о прихватљивим женским компетенцијама“, те су, „последично, новинарке удаљаване од 'важних' прича и подстицане да пишу о темама намењеним женској циљаној публици“ (Ograjšek Gorenjak 2020: 382) – чак и у врло ретким приликама кад су за такав ангажман биле плаћене, сматрајући се *професионалним* новинарками. Утолико мање изненађује и поменута родно-жанровска поларизација и *подела посла*. Ипак, Ограјшек Горењак потцртава да су

---

³ Осим тога, медицина је такође била међу образовним и професионалним областима које су жене привилеговале у овом периоду, што је и разумљиво због њеног фемининог кодирања (етика неге и бриге). Незанемарљив број уредница и сарадница женске и феминистичке штампе био је ангажован у области медицине, а њихов (феминистички) ангажман често се тичао проблема социјалне и здравствене заштите и неге, проституције и венеричних болести, односно горућег питања (мушкараца и) алкохолизма (в. Милинковић и Свирчев, ур. 2021). Такође, уреднице у Краљевини врло су често деловале у домену просвете.

„новинарке у међуратној Југославије чиниле *малу и хетерогену групу* чији су *колективни идентитет* стално (изнова) разматрали и (ре)дефинисали различити *ауторитети*: професионалци у домену штампе, женски покрети, те саме жене које су се бавиле новинарством“ (Ograjšek Gorenjak 2020: 395, истакла З. С.).

Оно што ова истраживачица узгред запажа, инсистирајући на (хетерогеном) *групном, колективном идентитету* новинарки у међуратној Југославији, укључујући и *уреднице штампе*, те на њиховој позиционираниости спрам различитих *ауторитета*, једно је од кључних места мојих истраживачких интересовања, побуда и увида. Сходно томе, у раду се ослањам на две концептуализације *жена као групе* у феминистичкој теорији које ћу додатно елаборирати – концепт серијалности Ајрис Марион Јанг [Iris Marion Young], с једне, те теорију позиционалности Линде Мартин Алкоф [Linda Martin Alcoff], с друге стране – а за које ми се чини да могу бити добро полазиште не само у границама овог истраживања, тј. кад је реч о Краљевини СХС/Југославији и одговарајућем корпусу штампе, већ и у разматрању уредница периодике и њихових модела уредниковања уопште. У најкраћим цртама: обе ауторке постављају питање на који је начин потребно и могуће говорити о (групном) идентитету жена након радикалне постструктуралистичке и/или постмодернистичке деконструкције субјекта, категорије рода, па и пола, а у циљу рекулперације или оснаживања политичких потенцијала феминизма *данас и овде*. Ородњавајући Сартров [Jean-Paul Sartre] концепт серијалности, Јанг испитује како различити облици удруживања и груписања жена на темељу пола/рода, категорија које подлежу патријархалној опресији, фигурирају као корак ка (индивидуалној) феминистичкој самосвести и (колективној) феминистичкој политици и активизму (в. Young 1994). Концепција позиционалности коју нуди Линда М. Алкоф подразумева пак да је појам *жене* релацион и одредив искључиво у сталнопроменљивом контексту, те да, „када жене постану феминисткиње, кључна ствар која се догодила није то да су научиле икакве нове чињенице о свету већ да су те чињенице сагледале из другачије перспективе, из сопствене субјекатске позиције“ (Alcoff 2006: 148). У оба случаја, разуме се, жене се не сматрају идентичним, чак ни нужно сродним међу собом: реч је о пасивном јединству које произлази из дељених (маргиналних или невидљивих) друштвених позиција, односно потреба да се те позиције превладају или преосмисле.

Као званично непуноправне грађанке – лишене права гласа или права на признату (уредничку) одговорност, ускраћене за партиципацију у парламентарном, законодавном и административном аспекту власти, делујући у социоекономском, политичком и културном миљеу који није подразумевао само доминацију (елита/заједница) мушкараца већ и висок степен патријархалности – бројне (образоване) жене, па тако и уреднице у Краљевини СХС/Југославији јесу биле уједињене у напорима да феминизују и/или трансформишу јавну сферу, градећи у исти мах сопствени ауторитет и освајајући позиције ауторства. Стога се о *груписању* уредница на темељу пола/рода, као категорија које подлежу опресији патријархалног система, може говорити и у случају уредница у Краљевини СХС/Југославији. Када је о *уредницама као групи* у Краљевини СХС/Југославији реч, укратко, *род* је пресудно утицао на *вокацију* (припадност „контрајавности“ у културном пољу епохе), *жанр* (уређивање женске и феминистичке штампе), као и на начелну инклинацију ка *женском питању*. Дискурси *женскости/женствености/феминизма*⁴

⁴ Овде се, као и у наставку рада, ослањам на поделу и образложења ових термина које је понудила Торил Мои [Toril Moi]. Под епитетом/појмом *женски* подразумева се реферисање на жене уопште, *феминистички* – на заузимање јасних антипатријархалних и антисексистичких позиција, а *женствени/феминини* – на оно

фигурирали су као повлашћени аспект политика у часописима које су уређивале жене. Међутим, не сме се превидети да се *женским, фемининим*, па и наоко или декларативно *феминистичким* дискурсима – у деловањима *жена као групе* – у одређеним ситуацијама маскирао широк распон других (политичких) мотивација или учинака. Таква тенденција присутна је у читавом међуратном раздобљу – почевши од часописа Зофке Кведер Деметровић у коме се тзв. женским питањем промовише идеологија унитаристичког југословенства, преко часописа попут *Женског покрета* који су се одрицали страначког позиционирања и почивали на радикалнијем феминистичком ставу, али подразумевали и антирежимске (антимонархистичке и продемократске) импулсе, па све до часописа који се оснивају (касних) тридесетих и раних четрдесетих година, опредељујући се за антифашистичку односно, у изузетним случајевима, чак и за профашистичку оријентацију.

С тим је у вези и проблем могућих типологизација уредниковања жена, тј. *типолошки* аспект овог истраживања. Овај аспект може се разматрати на више нивоа: с обзиром на критеријум (не)видљивости уреднице и уредничког рада, кроз призму динамике индивидуализма и колективизма, с обзиром на мотивацију покретања часописа и његовог публикувања, кроз моделе интеракције с читалачком публиком, однос с власничким инстанцама и слично. У том циљу, једно од уводних потпоглавља посвећено је и досадашњим покушајима да се такве типологизације изнесу. Осврћући се на алманах *Српкиња* из 1913. године у светлу својеврсног *женског уредничког питања*, Јелена Милинковић задржава се, на пример, и на портретима уредница који се (ре)конструишу у овој публикацији:

„на основу ових портрета може се говорити о различитим појавностима женског уредништва: о везама уредница и страначке политике и живота (Томић), о вези друштвеног активизма и уређивања часописа (Ховоркова), о скривеним уредничким фигурама, односно о уредницама који то нису и о административним радницама и чланицама редакције и одбора које уреднице јесу (Холецова), о уредницама-супругама формалних уредника (Кашиковић), о уредницама власницама (Лазих)“ (Милинковић 2021а: 339).

У међуратној југословенској периодици, треба поновити, уреднице су по правилу биле видљиве управо када је реч о *женским и феминистичким* часописима, или, изузетно, *женским рубрикама* најтиражније дневне штампе (такве рубрике неговали су београдски *Политика* и *Време*, загребачки *Jutarnji list*, те љубљанско *Jutro*).⁵ Ипак, то не значи да и у истим овим листовима није долазило до сложених и не нужно транспарентних уредничких доприноса и учинака: нпр. показаће се да је Паулина Лебл Албала фактички била уредница колективистички конципираног *Женског покрета*, премда није заузимала номиналну

запостављено, маргинализовано или невидљиво унутар преовлађујућег друштвено-лингвистичког поретка (Мој 1989: 132).

⁵ „Да је женско питање било једно од важних тема сведочи и оснивање 'женских страна' у најтиражнијим новинама тог доба, *Политици* и *Времену*. *Време* које је основано 1921. године само неколико бројева након првог покреће рубрику 'Женски покрет' где су била третирана питања на пољу женског ангажмана. Након тога формирана је недељна рубрика 'Женски свет', а затим 'Домаћи живот' и 'За вас, госпође'. *Политика* је редовно објављивала своје рубрике 'Женски свет' и 'Женски разговори', а ове мале измене у концепцији *Политике* представљале су велики корак у промени општеприхваћених друштвених вредности. Оваква оријентација дневних новина била је мотивисана како општом заинтересованошћу за 'женске теме' које су постале стална тема међуратне јавне сфере, тако и економским разлозима. Оснивањем рубрика намењених женама новине су шириле своју читалачку публику, а тиме и број купаца, што је повољно утицало на тираже“ (Милинковић 2015: 37). У овим редакцијама радиле су неке од првих професионалних новинарки на територији данашње Србије – Радмила Бунушевац Дединац, Анђа Бунушевац, Селена Дукић и Надежда Дорошки (в. и Бараћ 2015).

позицију главне уреднице већ једино чланице књижевног/уредничког одбора, док засад немамо доказе о фактичком ангажману других чланица исте ове редакције, па тако ни сталне власнице листа, Милице Дедијер – чија се биографија, иначе, први пут осветљава у овој прилици. Такође, није била ретка појава да су оснивачице индивидуално конципираних листова уједно и њихове главне уреднице и привилеговане ауторке прилога у њима – како кад је реч о бројним краткотрајним и маргиналнијим часописима тако и у случају оних ређих, амбициознијих и дуговечнијих – без обзира на то да ли су истовремено биле и власнице истих тих листова (Зофка Кведер Деметровић, Јелена Зрнић и др.) или не (Марија Јурић Загорка и др.) Потом, неки од ових часописа били су мање или више експлицитно (про)страначки, про- или антирежимски позиционирани, а те позиције нераскидиво повезане с индивидуалним и/или колективним фигурама/профилисањима њихових уредница/редакција (неретко и породичним и брачним везама и околностима, као, рецимо, у случају Зофке Кведер, Јелене Зрнић или Иванке Анжич Клеменчич). У тим случајевима, анализа постаје нарочито изазовна и деликатна, а реконструкција конкретних доприноса уредница уједно отвара бројна питања и доноси нове увиде о (родним) димензијама дневнополитичког, страначког и парламентарног живота у Краљевини СХС/Југославији.

Истраживачки изазов расте с обзиром на чињеницу да упадљиву родно-жанровску поларизацију у периодичком пољу епохе нису пољуљале ни најекстремније разлике у идеолошком и дневнополитичком позиционирању (уредница). Уочава се, на пример, да, условно речено, на једном полу стоји Катарина Богдановић, уредница часописа *Женски покрет* од његовог оснивања 1920. до 1921. године, која је већ тада заступала антиинституционалне, антиклерикалне, атеистичке и анархистичке идеје, да би 1945. постала прва председница АФЖ у Крагујевцу, а на другој њена вршњакиња Зденка Смрекар, књижевница која је пред Други светски рат у свом часопису *Наша жена* развијала феминине дискурсе у сенци (про)ушашке пропаганде, поставши убрзо министарка у влади НДХ (уп. Симић 2022б). Посебно занимљив предмет анализе представља и лист *Жена данас*. Њега су, у периоду од 1936. до 1940. године, фактички уређивале комунисткиње, младе чланице илегалне КПЈ, а номинално поједине припаднице тзв. буржоаске јавности које су с њима делиле начелни антифашистички став – све у циљу да се избегне строга цензура монархистичког режима; дискурси женскости/женствености/феминизма, фигурирајући као својеврсни параван за антифашистичко и прокомунистичко деловање, ступали су у дијалектички однос с притајеним мотивима (фактичких) уредница, производећи на тај начин јединствене, поливалентне учинке како у погледу разумевања феминизма тако и у погледу формалних, жанровских и (интер)медијалних аспеката уредничких политика (в. Бараћ 2015), а то се добро илуструје портретом Митре Митровић.

Другим речима, *женска и феминистичка штампа* у Краљевини СХС/Југославији неретко је, уједно, и *политичка штампа*. Као и у сваком другом селективном периодичком корпусу, и у корпусу женске и феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији – оне која својом структуром и преокупацијама испуњава (жанровска) очекивања ускладива с овим типолошким одређењима, тј. усредсређује се на *женска питања* и обраћа управо *женама*, док је саме *жене* и уређују – уочава се читав спектар, обухватан и сложен дијапазон *политичког, (дневне) политике и политизације*. Разуме се, тај спектар варира од случаја до случаја, али и у микрогенези појединих часописа. Стога је и о њему упутно говорити тек у сусрету с публикацијама, тј. кроз критичку анализу дискурса о *женском, женственом и феминистичком* у спрези с осталим заступљеним дискурсима и одговарајућим (дневнополитичким) контекстима. Разуме се, међутим, и да су у оптици

феминистичке етике и епистемологије феминизам и фашизам међусобно искључиви – свака идеологија или политички став који почивају на ауторитарној и неупитној (епистемичкој) позицији, те на системском угрожавању другости, нужно су антифеминистички. Стога и питање о (узајамним) димензијама *женског/женственог/феминистичког* у деловању уредница штампе, о томе да ли се уопште и на који начин о тим димензијама и њиховој узајамности може говорити, остаје отворено и позива на даље проблематизације (жанровских) типологија међуратне штампе и модела уредниковања. Ово истраживање фигурира као таква врста позива на даљи рад, фокусирајући се, притом, првенствено на доприносе и *портрете* оних уредница које су се на различите начине бавиле књижевношћу.

У том кораку, важно је осветлити и фокус на *биографском* аспекту истраживања. У раду полазим од одређених жанровских концептуализација *феминистичке (ауто)биографије* (у англо-америчком контексту) које сматрам релевантним теоријско-методолошким оквиром (ре)конструкција биографија одабраних уредница, и том оквиру посвећујем читаво поглавље насловљено „Феминистичка биографија: род и жанр“. Међутим, притом се ослањам и на већ етаблиране *локалне* доприносе портретисању жена, тј. на разумевање „женског портрета“ као особене феминистичке научноистраживачке и/или социокултурне праксе, што образлажем у поглављу „Уреднице периодике: род и вокација“ (в. Бараћ 2015). Другим речима, не интересује ме само *шта су* уреднице периодике у међуратној Југославији *чиниле* већ и „*како су успевале* то да чине *унутар породичних и друштвених ограничења којима су, као жене, биле изложене*“ (Caine 1994: 251, истакла З. С.). При (ре)конструкцији (женских) портрета *уредница* – а она је, услед степена доступности и очуваности историјских извора и грађе, ионако испуњена потешкоћама разних врста – нарочито изазовно и подстицајно постаје испитати начине на које су поједине интелектуалке и њихове савременице перципирале (сопствени) „уреднички хабитус“, те мање или више посредно – у контексту политике часописа као и ван њега – сведочиле о стању у тадашњем „пољу културне производње“, укључујући и „књижевно поље“. Уредниковање, како показују и сама та сведочанства, у њему нипошто није било од занемарљивог значаја (в. нпр. Lebl Albala 2005), а *уредничко питање* нужно је имплицирало родно кодирано питање *ауторитета*.

Из данашње визуре јасно је да „феминисткиње треба да буду сумњичаве према самом појму ауторитета“ те „прилично маскулинистичким“ процесима стицања ауторитета уопште (Bar On 1993: 96). Имајући у виду, међутим, да је у Краљевини СХС/Југославији реч о контексту динамичних, полифоних, палимпсестичних, конфликтних, неретко пионирских (про)феминистичких пракси, опредељења и идеја, није необично и неразумљиво што су иста таква била и позиционирања интелектуалки спрам (сопственог) ауторитета и уредничког ангажмана. Стога обраћам пажњу и на потенцијалне опасности којима су оне биле изложене – како од интернализација и преузимања маскулинистичких норми, модела и вредносних критеријума, или од својеврсног изједначавања ауторитета и ауторитарности, тако и од ремаргинализација или тзв. гетоизација жена/женског/феминистичког. Реч је о уобичајеним замкама, које Карен Офен [Karen Offen] начелно приписује индивидуалистичком односно релационом феминизму (Offen 2005: 134–137), а које се заправо јављају без обзира на то да ли се ангажман у потпуности може окарактерисати као један од ова два типа.

Реконструкцијом портрета уредница, које су заузимале позиције (до)тад већ испуњене разним конотацијама симболичког капитала, уједно се реконструише процес модификовања и (пре)вредновања, деконструисања истих тих конотација, неодвојив од

одговарајућег типолошког одређења штампе. У том погледу, а на трагу Ане Коларић (Kolarić 2017), усредсређујем се и на дихотомију индивидуализма и колективизма, која се на вишеслојне начине прелама кроз бројне аспекте *и женског и уредничког питања*, сусрећући се с механизмима и конотацијама (изградње) хабитуса, ауторитета, ауторског/уредничког профилисања и идентитета. Не само да то доприноси постојећим деконструкцијама концепата и традиција на којима почива канонизација, хомогенизација и монолитна перцепција аутора и ауторства, модерности и модернизма, или авангардности и авангарде, већ уједно омогућава испитивање утицаја категорије рода на формалне и жанровске одлике штампе и моделе уредниковања.

Предстојеће истраживање заснива се, стога, на низу питања: На које се све начине испољава и очитује „тензија између онога што Далас Лидл [Dallas Liddle] описује као живљено искуство индивидуе која спроводи уреднички ангажман и 'дискурзивне' конструкције Уредника“ (Dillane 2021: 21), уколико је притом уједно реч и о тензији између *женског/фемининог/феминистичког и књижевног/ауторског* идентитета *уредница*? Шта је све, и из којих разлога, довело до прилично јасно одељеног поља продукције часописа, у ком је простор „феминистичке контрајавности“ био ексклузивно резервисан за уреднице, за разлику од свих осталих у којима готово да их није ни било, док су уредници у њима, у мањој или већој мери, градили свој „капитал“? Како то да готово ниједна уредница у Краљевини СХС/Југославији није својим именом стајала иза часописа који се типолошки одређује као књижевни, иако су оне и у женским/феминистичким и другим часописима тог доба континуирано објављивале (своје) књижевне прилоге, критике, есеје и преводе? Зашто је феминистички аспект као једна од „стваралачких платформи“ (в. Svirčev 2017) ауторки у контексту модернизма и авангарде и данас и овде непризнат, осим у новим, савременим облицима феминистичких иницијатива?

Да би се ова питања подробно размотрила, најпре је нужно препознати тзв. женско питање као једну од потенцијалних премиса уредниковања жена у међуратном периоду. На темељу феминистичке епистемологије, иако оскудна или оскудно очувана, сведочанства самих протагонисткиња јавности у Краљевини СХС/Југославији нуде довољно потенцијала да се из њих, уз коришћење релевантних периодичких, историјских и теоријских извора, реконструишу неки од одговора на ова и друга питања. С упориштем у теорији жанра феминистичке биографије (в. Zinsser 2009), која је и сама заснована на епистемолошким претпоставкама о илузорности ултимативне дистанце између субјекта и објекта проучавања – али уз тежњу да се очува што јаснија дистанца између фикционалности и фактуалности – портретисање уредница женске/феминистичке штампе међуратног раздобља истраживачки је процес који је истовремено и конструкција, и реконструкција, и деконструкција. У питању је конструкција биографских микронаратива, прича о индивидуалним генезама неодвојивим од реконструкције контекста које исти ти наративи преозначавају, а у исти мах и деконструкција (само)прокламованих уредничких, историографских и културноисторијских метанаратива.

2 ФЕМИНИСТИЧКА БИОГРАФИЈА: РОД И ЖАНР

2.1 Уводна разматрања о феминистичкој биографији

У Србији је током последњих деценија долазило до различитих феминистичких иницијатива у домену студија књижевности и културе – превођења и увођења феминистичких концепата и теоријских приступа, превасходно оних англо-америчке, али и француске провенијенције, потом до покушаја ревизије постојећих маскулиноцентричних и/или националних (књижевних) канона, курикулума и парадигми, а напослетку и до гинокритички мотивисаних (ре)интерпретација и историјских реконструкција доприноса овдашњих ауторки.⁶ Ипак, колико ми је познато, истраживачи и истраживачице још нису систематичније скренули и усмерили пажњу на (жанровску) проблематику *феминистичке (ауто)биографије*. Реч је о једном од бројних појмова (са сличним предзнаком) који и у данашњем (академском) контексту остају место спорења, преозначавања и ревалоризације.

Постструктуралистички интонирана деконструкција субјекта и сумња у могућност кохерентног текстуалног центрирања како референцијалног упоришта тако и сопства, упоредо с развојем феминистичке теорије и епистемологије у другој половини 20. века, утицале су, између осталог, и на перцепцију и поимање жанра (ауто)биографије. Осамдесетих и деведесетих година, првенствено у англо-америчком академском контексту, наступио је читав талас научноистраживачких иницијатива у домену феминистичке аутобиографије, с једне, и – што је у оквирима овог истраживања значајније – феминистичке биографије, с друге стране. Одржавани су скупови, објављиване студије, темати и зборници у чијем је фокусу жанр феминистичке биографије и/или професионално искуство дотадашњих истраживачица и ауторки биографија, те расле тежње да се та искуства и особености жанра у што већој мери концептуализују, дијахронијски истраже и интердисциплинарно разумеју (Alpern et al., ур. 1992; Basett 1987; Pes, ур. 1992; Caine 1994; Polkey, ур. 1999; Stanley 1990 и др.). С овом праксом наставило се и у наредном периоду, и даље првенствено на англофоном подручју, где су и током 21. века изучавања феминистичке биографије остала актуелна. И данас је релевантан увид да се „један од најзначајнијих академских доприноса феминистичких истраживања у последњим деценијама тиче аутобиографије и биографије“, али и да се управо захваљујући уважавању феминистичке перспективе „начин на који се сада односимо према животописима упадљиво изменио“ (Polkey, ур. 1999: viii).

⁶ До деведесетих година 20. века, као неке од значајнијих треба истаћи следеће активности: скуп *Друг-ца жена, нови приступ женском питању*, одржан 1978. године у београдском СКЦ-у; објављивање темата „Студије о жени и женски покрет“ у часопису *Marksizam u svetu* 1981. године (уредница Љиљана Вулетић); објављивање темата „Женско писмо“ у загребачкој *Republici* 1983. године; два скупа посвећена феминизму одржана у Дубровнику 1986. и 1988. године; објављивање темата „Женско писмо“ у часопису *Књижевност* (LXXXIII, св. 8–9) и друго. Од деведесетих година надаље, осим литературе обухваћене овим радом, издваја се и разнолика делатност Центра за женске студије, основаног 1991. године у Београду иницијативом организације „Жене и друштво“ – између осталог и кроз објављивање часописа *Ženske studije* (1995–2002), односно *Genero* (2002–). Треба поменути и часопис *Pro Femina* (1994–2011), пројекат *Књиженство: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915*, као и конференције *Неко је рекао феминизам? Феминистичка теорија у Србији данас*, одржану у фебруару 2018. у организацији Института за филозофију и друштвену теорију и Факултета политичких наука, и *Научнице у друштву*, одржану у фебруару 2020. у САНУ, а у организацији Етнографског института САНУ. О томе в. у Dojčinović, Kolarić, ур. 2018; Lončarević, Zaharijević, ур. 2018; Stevanović, Prelić, Lukić Krstanović, ур. 2020; www.knjizenstvo.rs (10. 4. 2023).

Чињеница да је проглашење *смрти аутора* и *смрти субјекта* у западној теорији и епистемологији коинцидирало с тек етаблираним и освојеним подручјем женске историје, односно неким од пионирских напора да се субјекти(витет) и ауторства жена реконструишу, обелодане и легитимишу (в. нпр. Iglton 2018), свакако је оставила трага и на тенденције у истраживању (ауто)биографија. С једне стране, методолошки посматрано, деконструктивистички импулс својствен феминистичким приступима – упркос томе да ли је, строго гледано, реч о оним постмодернистичким или не – лако је помирљив с идејама о флуидности граница између субјекта и објекта (истраживања), о немогућности апсолутне подударности текста и херменеутичког контекста у ком он настаје или у коме се разматра (ма колико да се притом води рачуна о веродостојности и легитимности историјских извора), као и о илузорности императива објективности и епистемичке дистанце истраживача која ту објективност јемчи. Баш као и саме феминистичка теорија, критика и епистемологија у начелу, и разматрања (ауто)биографија из родне перспективе била су и остала отворена за увиде и смернице постструктуралистичких провенијенција, за њихова усвајања и ревизије, те најзад за методолошки опрез који то имплицира у проучавању биографија, без обзира на пол биографишуће и биографисане инстанце.

Попут осталих жанрова који фигурирају као феминистички, и феминистичка биографија у општим цртама подразумева „писање биографија било жена или мушкараца, из феминистичке перспективе“ (Curthoys 1989: 111), док се не може свака биографија, све и да је пише жена о жени, одредити као феминистичка (в. и Мој 1989). Међутим, с друге стране, феминистичке теоретичарке и ауторке биографија не превиђају чињеницу да су и значај и значења категорије рода неретко (били) у вези с категоријом пола, да се конотације пола и рода (у прошлости) укрштају на сложене и вишеструке начине, као и да су појмови субјективитета и ауторства (били) условљени полношћу и родно означени, и то махом науштрб искустава и перспектива жена. Стога не изненађује што су феминистички оријентисане ауторке биографија почевши од друге половине 20. века за предмет истраживања углавном бирале жене – како оне већ препознате или признате, приступајући им из иновативних методолошких позиција, тако и оне маргинализоване или дотад невидљиве и неафирмисане, чије су портретисање сматрале релевантним (и) у савременом контексту. Исто тако, није необично ни што су истраживачице у том процесу давале приоритет оним женама које су и саме биле (прото)феминисткиње, или пак онима чије биографије осветљавају питања важна како за женску (интелектуалну) историју тако и за историју феминизма (в. Curthoys 1989). Оваква истраживања резултирала су, при том, готово консензуалним увидом да је „биографија жене, уколико је искрено написана и добро утемељена, нужно и феминистичка биографија“ (Gutierrez 1992: 55).

Наравно, подразумева се да само „биографисање проминентних феминисткиња није нова појава“ (Caine 1994: 248). Напротив, већина теоретичарки феминистичке биографије које делују крајем 20. и почетком 21. века истичу да се значај (ауто)биографских жанрова протеже кроз читаву историју феминизма. „Случај викторијанске и едвардијанске Енглеске, на пример“ показује да „биографија и аутобиографија чине један од највећих извора за историју женског покрета“ (ibid.) уопште. Другим речима, (ауто)биографска сведочанства актерки периода обележених (прото)феминистичким иницијативама препозната су као један од привилегованих извора у историјским реконструкцијама самог феминизма. То, међутим, није и једини могући приступ (ауто)биографијама. Будући да је реч о традиционално флуидним или граничним жанровима, чије је разматрање предмет више различитих дисциплина и њима својствених фокуса и метода (историја, књижевна историја

и теорија, социологија, антропологија, студије културе и друго), и аутобиографије и биографије феминисткиња подлежу истом третману. Ипак, попут аутобиографије и биографије у начелу, и (ауто)биографије феминисткиња примарно се тичу двеју „академских дисциплина блискије повезаних с њима“: историје и студија књижевности (Stanley 1992: 110).

„Док књижевни/е теоретичари/ке стреме анализи како аутобиографије тако и биографије, историчари/ке ове форме теже да употребе у даље сврхе, било као историјске изворе или као доступне и плодотворне жанрове кад је посредни представљање историографских истраживања и увида“ (Curthoys 1989: 113).

Упркос разликама у методолошким полазиштима и циљевима, данас је у хуманистици неопходно уважити и места пресека ових дисциплина. На трагу утицајних идеја Пола Рикера [Paul Ricoeur], неретко се истиче да историја не може да се лиши наративизације и различитих спона с наративом, а да притом очува свој историјски карактер (в. Barry 1992: 26). Самим тим, у свом приступу историчар је оптимално увек ауторефлексиван и свестан механизма писања (историје) као *причања приче* – (сопствене) ауторске позиције као *приповедачке*. Исто тако, ма колико се они приближавали фикционалном или с њим пресецали, жанрови аутобиографије и биографије не могу и не треба да буду у потпуности поистовећени с оним *фикционалним*; стога је у њиховом изучавању, чак и уколико је реч о приступима усредсређеним на формалне и наратолошке аспекте, релевантно уважити историјски контекст имплициран самим текстовима. Пошто се у овом истраживању полази од тежње да се кроз портретисање појединих актерки тзв. феминистичке контрајавности у Краљевини СХС/Југославији оцрта и историја међуратног феминизма и генеза тадашњег интелектуалног поља, при чему се допринос истих тих актерки и феминистичких колектива / уредничких политика не налази у задњем плану, биографији се приступа вишеструко – као историјском извору, као циљу историографског истраживања, али и као особеном жанру.

2.2 Феминистичка биографија и феминистичка биографија

Шта би, међутим, била феминистичка биографија, па тако и она на коју се реферише и којој се стреми у овом истраживању? Како сумира Марк Басет [Mark Bassett], „досад су предлагане бројне дефиниције овог жанра“; о њему се говорило као о месту истовремене „борбе да се одреди сопство“ и изнађе „нова 'граматика' те нов 'језик' којима се могу асимилovati животи свих жена“, при чему се „нуди визија жена као актерки“ и увид у „променљиве облике женскости кроз време“ (Bassett 1987: 49).

„[Ф]еминистичка биографија почива на два премија: 'да пол субјекта прави неку разлику' те да, 'уколико је субјект жена, то вероватно значи да је она наизлазила на ограничења условљена том чињеницом'. Услед тога, феминистичка биографија посвећује пажњу особеном 'животном циклусу' субјекта, односима свих врста, као и одговарајућим 'нормама, друштвеним конвенцијама и улогама“ (ibid.).

Басет не губи из вида традиционални (и традиционалистички) академски отпор феминистичким ревизијама етаблираних жанрова и других књижевних, теоријских и лингвистичких феномена. Стога се при дефинисању феминистичке биографије најпре осврће на допринос Елизабет Брус [Elizabeth Bruce] разумевању „лингвистичких 'правила' (боље, 'претпоставки') која нам омогућавају да препознамо (ауто)биографске чинове и

разликујемо их од осталих“ (ibid.: 51). Аутор, наиме, сматра да „привид научне и објективне рационалности“ овај приступ чини оптималним почетним одговором на потенцијалне (априорне) приговоре самој легитимности појма „феминистичка биографија“. Елизабет Брус у студији *Аутобиографски чиновни* „побројава услове који се, према њеном мишљењу, морају испунити да бисмо један текст (као говорни чин) прогласили аутобиографским“ (ibid.). Басет, са своје стране, сматра да се шест предуслова које она препознаје, уз још покоји додатни, могу применити и у концептуализацији (феминистичке) биографије, наглашавајући да је трећи међу њима модификовао, успоставивши га као супротан самом аутобиографском:

- 1) „биограф преузима одговорност за стварање и обликовање биографије;
- 2) претпоставља се да биографисани (тј. индивидуа на коју се у тексту примарно реферише) постоји или јесте постојао у екстратекстуалној равни, а његова егзистенција може да се потврди у јавности;
- 3) биограф и биографисани нису иста личност;
- 4) 'сходно важећим конвенцијама, захтева се веродостојност онога о чему се (у биографији) извештава – ма колико да је тешко установити ту веродостојност и независно од тога да ли се у извештају обрађују приватна егзистенција или јавно видљиве околности';
- 5) 'било да је оно што се извештава оспориво или не, било да исто то може да се преформулише на неки прихватљивији начин из друге перспективе, [биограф] свесно верује' у оно што се у биографији тврди;
- 6) 'очекује се да реципијенти прихвате ове извештаје као истините, као и да имају слободу да их преиспитају или покушају да их оспоре“ (ibid.: 51–52).

Три додатна предуслова (изведена из шест основних), које Басет уводи како би дефинисао (феминистичку) биографију, подразумевају да:

- 7) „биограф стоји иза тога да је имао приступ извесном броју 'текстова' (усмених или писаних, визуелних или аудитивних) у којима се могу пронаћи трагови о биографисаној инстанци;
- 8) биограф стоји иза тога да ти текстови постоје ван биографије, те да подлежу одговарајућим процедурама јавне процене;
- 9) биограф стоји иза тога да је веродостојност ових текстова могуће утврдити, те с претпоставком о веродостојности наводити, парафразирати и/или сажимати изнесене тврдње“ (ibid.: 52).

Будући да побројани предуслови карактеришу сваки вид научно утемељене биографске (ре)конструкције, а не само феминистичке, потребно је изнова усмерити фокус ка питању шта је оно што феминистичку биографију чини управо *феминистичком*. У критичкој литератури најчешће се, како је већ сугерисано, сматра да је „интересовање за лоцирање живота жена у оквирима родбинских, пријатељских, партнерских или сарадничких мрежа [...] дистинктивна одлика феминистичке биографије“, односно „оно што је разликује од традиционалне биографије која се перципира као животопис индивидуе“ (Caine 1994: 252). Међутим, с једне стране, ни овај метод није ексклузивно везан за феминистичко биографисање, будући да се јавља и у неким аспектима „социјалне историје и социјалне антропологије“ (ibid.), што феминистичку биографију такође приближава микроисторији (Russell 2004: 10), али и различитим облицима етнографско-антрополошких истраживања.

Приближавајући се микроисторији, феминистичка биографија – и иначе и у овој прилици, у контексту овог истраживања – фигурира као допуна и коректив историографских метанаратива и макроисторијских прегледа. „Микроисторија је историографска пракса која има за циљ повратак наратији кроз детаљну анализу примарних

извора. Микроисторичари су начелно заинтересовани за занемарене личности и маргинализоване гласове“, као и за маргинализоване „хронотопе“ (Paul 2018: 64). Усредсређујући се на својеврсне микројединице, попут одређене локације, заједнице или појединца (у јасно омеђеном временско-просторном распону), у тежњи да реконструишу аспекте који се у званичној историографији углавном превиђају или третирају као секундарни и занемарљиви, заговорници микроисторијских приступа нуде увид у „детале свакодневног живота“ (ibid.), политике свакодневице, наизглед ефемерне појаве и проблеме кроз које се рефлектују општа историјска кретања, а који пак иста та кретања преозначавају. „У идеалном случају“, дакле, „микроисторија неће бити пука биографија“ већ уједно, или чак првенствено, пракса (ре)конструкције која нуди нову визуру, оптику, нов поглед на „шире историјске пејзаже и структуре“ (ibid.). Слободније речено, реч је о микропортретима и микропејзажима чије оцртавање баца ново светло на макроисторијске пределе и панораме.

С друге стране, и у оквирима самог феминистичког приступа биографисању долази до разнородних, па чак и опречних методолошких претпоставки и полазних мотивација. У најкраћем, једно од кључних места спорења јесте питање како писати о (*знаменитим*) женама и легитимисати њихова живљена искуства, а притом не перпетуирати традиционалне приступе биографисању у којима се препознаје патријархалност или маскулиноцентричност и које феминисткиње свесно теже да оспоре. Примећујући да ове дилеме тек треба разрешити, тј. да „има још много празнина које треба попунити при оцртавању оквира за феминистичку биографију“, Барбара Кејн [Barbara Caine] проницљиво лоцира темељну контрадикцију/апорију овог жанра, сагледаног у контексту женске историје и историје феминиз(а)ма, а која не губи на значају ни у контексту *микроисторије*:

„[О]чигледно је да биографија поставља нарочите изазове за женску историју. Биографија је у исти мах колико у супротности с неким од основних тежњи и приступа женској историји толико и подручје које може да буде од највеће помоћи онима који желе да разумеју конкретна историјска искуства жена у њиховој пуној сложености. [...] Модел биографије као проучавања великих и изузетних личности маргинализује жене, будући да врло мали број њих може да се уклопи у такав оквир. Он оснажује идеју да су једино јавна достигнућа значајна и да оне жене које воде претежно кућне животе нису од нарочитог интереса. А управо су животи обичних жена приоритетни у женској историји. [...] Женска историја је као своја два основна циља поставила обелодањивање жена и редефинисање самог концепта историје, не би ли приватни и кућни животи жена престали да се перципирају као историјски ирелевантни“ (Caine 1994: 250).

Оно што Барбара Кејн заправо има у виду једна је од тежишних феминистичких деконструкција – деконструкција дихотомије *јавно/приватно*. У најгрубљим цртама – феминисткиње различитих усмерења (либералног, социјалистичког, радикалног, марксистичког) указивале су на апорије и парадоксе ове дихотомије, говорећи о проблематичним реперкусијама доминантних схватања и вредновања категорија јавности и приватности. Децидно, пренаглашено и некритичко одвајање *јавног* од *приватног* – подела на друштво и државу, с једне, односно на сферу домаћинства и сферу (јавне) политике, с друге стране – из визуре феминисткиња јесте колико неосновано толико и опасно у својој искључивости и родном слепилу (в. нпр. Okin 1998; Pateman 1983). Порекло ове дихотомије у данашњем облику лоцира се у либералној идеји о праву појединца на слободу, приватност, својину и благостање. Премда се формира у либералној традицији, уколико се размотри из феминистичке перспективе, испоставља се да идеја о значају и праву индивидуе на приватност – као простор слободе, добровољне самосталности, креативности, одмака и предаха од друштвеног деловања и бављења питањима од колективног значаја –

подразумева, наиме, тек селективну категорију појединца. Реч је о репрезентативном (белом) одраслом мушкарцу, „оцу породице”, док су остали чланови домаћинства или тзв. приватне сфере њему директно подређени и остају под његовом контролом (уп. Vulf 1995). На тај начин, суверенитет појединца одржава се науштрб или на штету других појединаца – на пример, жена и деце – те услед тога и читује илузорност универзалности либерализма.

Феминисткиње, а међу њима и саме либералне феминисткиње, раскринкавају чињеницу да се иза дихотомије *јавно/приватно* заправо крију и њом истрајно маскирају поделе на основу пола или рода. Док се јавност / јавна сфера, асоцијативно и практично, повезује с категоријом *мушког/мушкости* (делањем, одлучивањем, утицајем, политичком моћи), положај жена, које се кроз историју традиционално смештају у границе кућне сфере, услед тога испашта, остаје статичан и подложен пасивизујућим *аисторијским* тумачењима. У темељу ових дихотомија неретко се налазе патријархална логика и уверење у природне предиспозиције полова за припадност одређеним сферама, односно есенцијалистичка визија заснована на бинаризмима (попут русоовске или локовске). Феминисткиње пледирају за превладавање таквих дихотомија, за одбацивање идеја о строгој одвојености и опозицији *јавности* и *приватности* (а то не значи да оспоравају значај саме приватности и права на њу), тј. за стварање нових концептуализација *јавног* и *приватног* – оних које би биле заиста обједињујуће, дијалектичке, инклузивне, те обухватале искуства и потребе жена, као и других маргинализованих група и чланова заједнице (уп. Симић 2022а).

Многе ауторке и теоретичарке биографије имале су на уму овај проблем, трудећи се да избегну некритичко присвајање или перпетуирање патријархалних/маскулиноцентричних претпоставки о легитимитету ангажмана и достигнућа, априорно вредновање категорије *јавности* и јавних иницијатива науштрб оних *приватних*. Овај проблем покушавале су да превладају на различите начине, временом све више тежећи оптималној равнотежи између *јавних* и *приватних* аспеката живота и рада портретисаних личности. И данас је начелно актуелан приступ који подразумева да – „чак и уколико се неко бави женама које су биле врло истакнуте књижевнице, уметнице, педагошкиње или друштвене/политичке активисткиње“ у *јавности* – од значаја није само питање „шта су оне чиниле“ већ, барем подједнако, и „како су успевале то да чине *унутар породичних и друштвених ограничења којима су, као жене, биле изложене*“ (Caine 1994: 251, истакла З. С.).

„Феминистичке историчарке, а сада и многе феминистичке биографкиње, теже да сазнају како су одређене жене заправо доживљавале своје кућне и друштвене сфере; како су се осећале кад је реч о њиховим приватним и породичним животима; како су одговарале на друштвене и породичне структуре које су одређивале или ограничавале могућности њих као жена; коју су подршку добијале и одакле је она долазила, и, најзад, која је била цена тога што су следиле сопствени пут и оствариле успех у одређеном пољу. Ове нам жене, нарочито уколико су за собом оставиле опсежне колекције писама или дневничких записа, допуштају увид у женске приватне и кућне сфере, као и у начине на које су жене артикулисале и промишљале своја сопствена искуства, што нам у супротном често остаје недоступно. Тако су искуства ових жена постала значајна не само због онога што нам говоре о њима понаособ већ и стога што, уколико се читају на одређени начин, могу да осветле животе жена у начелу, премда оних жена које су припадале одређеним друштвеним класама или локацијама“ (ibid.).

Осим што се оваквим приступом превазилази темељна апорија (ре)конструисања биографија из феминистичке перспективе, он уједно омогућава да официјелни или преовлађујући наративи о (макро)историјском искуству – било да настају у оквиру студија књижевности или других дисциплина – добију неопходне допуне, контратежу и корективе.

У том процесу, међутим, није довољно указивати на оно изостављено, маргинализовано или непознато – премда већ само одсуство биографије и биографских извора „у многим случајевима [...] упућује на заборављену или крњу културну историју“, па тако и на потребу и значај самих биографских истраживања (Curthoys 1989: 114). Упоредо с испитивањем начина на које су „извесне жене доживљавале девојаштво и женскост свог времена“, лоцирању „тачака у којима су оне долазиле у сукоб с опресивним родним структурама“, те уочавању „проблематичне природе и ородњености сваког аспекта искуства“ (Caine 1994: 252), неопходно је држати се феминистичких – епистемолошких и методолошких – начела.

Према Лиз Стенли [Liz Stanley], једној од утицајнијих, али и самосвојнијих теоретичарки феминистичке „ауто/биографије“,⁷ при феминистичким биографским реконструкцијама нужно је заступати три основна становишта:

1. „априорно инсистирати на томе да се биографска дела третирају као она која почивају на текстуалним идеолошким праксама – наравно, укључујући сваку биографију коју производи сама феминистичка биографкиња и којом се као таквом аналитички бави“;
2. „текстуално уважити значај биографског рада као истраживачког процеса у коме истраживач долази до одређених интерпретација и закључака“, тј. оно што сама Стенли дефинише појмом „интелектуална аутобиографија“, а што подразумева „аналитички (не искључиво дескриптивни) однос према специфичностима процеса нашег личног разумевања онога што радимо, појашњавањем ситуираних контекста у којима се наше разумевање одвија и из којих проистиче“;
3. „не пристајати на приступ који читав фокус ставља на једну индивидуу, али истовремено, и томе сходно, уважити чињеницу да неформалне организације феминистичкиња – оне пријатељске – могу да буду од једнаког значаја као и формалне за разумевање динамике и сложености женских живота“ (Stanley 1990: 62).

Треће начело заснива се управо на деконструкцији дихотомије *приватно/јавно* и на супротстављању традиционалним моделима биографисања који не уважавају родну/феминистичку перспективу. Прва два принципа које износи Стенли, разумљиво, много дугују феминистичкој епистемологији, као и постструктуралистички инспирисаним приступима субјекту и субјективности, идеологији, те текстовима и текстуалности уопште. Основни предуслов феминистичког портретисања управо је, наиме, сагледавање „биографије као обликованог наратива“, а не као „необориве чињенице“, тј. одсуство илузија о коначности, довршивости и неупитности процеса биографисања (O'Brien 1993: 258). У једнакој мери, важно је и одсуство илузија о сопственој дистанци у том процесу. У том кораку, преусмерењем фокуса с питања *Шта је жанр феминистичке биографије?* ка позицији саме истраживачице и питању *Како се пише феминистичка биографија?*, управо феминистичка епистемологија, према Лиз Стенли, пружа оптимално упориште и за теорију и за обликовање овог жанра: „иновације у феминистичкој биографији неће доћи из домена књижевности, као у случају аутобиографије, већ из преокупација својствених *феминистичкој епистемологији*, а самим тим и феминистичкој хуманистици и филозофији“ (Stanley 1990: 58, истакла З. С).

---

⁷ У наставку тезе, при разматрању примене теорије позиционалности и серијалности у поимању уредница међуратне женске/феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији као *групе*, постаће јасно да је упадљива склоност Лиз Стенли ка постструктуралистички инспирисаним епистемолошким и теоријским заштравањима – између осталог и кроз фузију категорија аутобиографије и биографије (*ауто/биографија*) – колико разумљива толико и проблематична.

2.2.1 (Мета)дисциплинарни екскурс: о феминистичкој епистемологији

Две најзначајније референтне тачке феминистичке епистемологије, и иначе драгоцене кад је реч о хуманистичким истраживањима, јесу појам *феминистички стендпоинт*⁸ и идеја о *ситуираним знањима*. Њиховом дијахроничком и теоријском развоју пажњу је овде посветила Катарина Лончаревић, разликујући, на трагу Сандре Хардинг [Sandra Harding], три општа приступа у феминистичкој епистемологији – феминистички емпиризам, феминистичке стендпоинт теорије и феминистички постмодернизам.⁹

Лончаревић се задржава на последња два приступа, који су у хуманистици оставили најдалекосежнији траг, наглашавајући да њих не можемо ограничити на једну дисциплину (попут филозофије), будући да заступнице феминистичког стендпоинта развијају епистемолошки пројекат који је увек – нужно и интенционално – политички и интердисциплинаран, а који подразумева фаворизовање одређених спознајних перспектива.

„Различите верзије феминистичких стендпоинт теорија заснивају своје тврдње о епистемичкој привилегији различитих особина женске друштвене ситуације. Класа, раса, род и сексуалност нужно структуришу и постављају границе сазнаваоцу и његовом/њеном разумевању стварности и, према томе, утичу на све сазнајне тврдње. Иако постоје различите стендпоинт епистемологије, све ипак, без обзира на разлике, тврде да одређене позиције производе 'мање лажно', 'боље', чак 'тачно' и 'истинито' разумевање света“ (Lončarević 2012: 47).

Тако, на пример, једна од пионирки овог приступа, Ненси Хартсок [Nancy Hartsock], себи задаје циљ да објасни епистемичку позицију с које је могуће деконструисање патријархата, тј. „разумевање и супротстављање *свим* облицима доминације – феминистички стендпоинт” (Hartsock 1983: 283, истакла З. С.). Како би указала на политичност, ангажованост, али и обухватност и могућу применљивост појма *феминистички стендпоинт*, Хартсок се, дакле, интенционално не опредељује за епитет *женски* (female) већ за *феминистички* (в. и Мој 1989). Хипотезе које Ненси Хартсок поставља и одређује као кључне у оквиру свог метода јесу:

1) „Материјални живот (класна позиција према марксистичкој теорији) не само да структурише већ и ограничава разумевање друштвених односа; 2) Уколико је материјални живот структурисан на фундаментално супротне начине за две различите групе, може се очекивати да ће визија сваке од њих представљати инверзију оне друге, а у системима доминације визија доступна владајућим снагама бити и парцијална и изокренута (perverse); 3) Визија владајуће класе (или рода) структурише материјалне односе у којима су све стране принуђене да учествују, те стога не може бити одбачена као напросто погрешна; 4) Последично, треба се борити за визију доступну потчињеној групи, а то представља достигнуће које захтева како науку кадру да допре испод површине социјалних односа у којима су сви принуђени да учествују, тако и образовање које може произаћи само из борбе за промену тих односа; 5) Као ангажована визија, разумевање потчињених, заузимање стендпоинта

⁸ Термин *standpoint* се, према препоруци Катарине Лончаревић, не преводи на српски језик већ оставља у изворном облику. У овдашњем контексту овај појам понекад се преводи као „стајалиште“ (в. Barada 2013).

⁹ „Ове три позиције Хардинг у почетку разуме као суштински контрастне оквире, иако је даљи развој феминистичких епистемологија допринео већој флуидности бар неких граница, са једне стране, и признању да сама класификација не може да захвати све варијанте феминистичких приступа епистемолошким проблемима, са друге. Иако се чини да ову класификацију треба посматрати као провизорну у најбољем случају, она је ипак и даље прихваћена од стране многих феминисткиња као меродавна“ (Lončarević 2012: 45; уп. Lončarević 2022: 46–56).

проказује реалне односе међу људима као нехумане, превазилази садашњост и има историјски ослобађајућу улогу“ (Hartsock 1983: 285).

Ове идеје биће изузетно подстицајне и утицајне у феминистичкој теорији током последњих деценија 20. века и, упркос бројним проблематизацијама и критикама, такве остају и данас (в. Lončarević 2022: 59–77). Ту генезу могуће је пак пратити на примеру (ре)визија феминистичког стендпоинта које су, између осталих и између осталог, понудиле Патриша Хил Колинс [Patricia Hill Collins] и бел хукс [bell hooks]. Обе ауторке инсистирају на нужности спознаје „одоздо“, уз уважавање материјалне реалности, на погледу из перспективе потлачених чији је видик „чистији“ (Collins 2000: 272). И хукс и Колинс теже привилеговању говора из позиције (вишеструке) маргине, те идеји о стваралачком и субверзивном потенцијалу *разлика* и *различитости* – а не њиховој пукој толеранцији која, лишена дијалектике, изневерава принцип ангажованости и оријентисаности ка будућности, својствен *стендпоинту* (в. и Lord 2002: 140). За обе ауторке важно је колико упориште у (сопственом) проживљеном искуству толико и свест о друштвеном контексту у којем су „расизам, сексизам и хомофобија нераскидиво повезани“ (Lord 2002: 138), а њихови апели првенствено су усмерени на сферу образовних институција као простора у којем надређени (бели) мушкарци формулишу, легитимишу и одатле дистрибуирају пожељна знања, пренебрегавајући специфичности искустава других, а од својих полазећи као од неупитних и неутралних.¹⁰

Критике феминистичких стендпоинт теорија махом су износиле тзв. постмодернистичке феминистичке, заговорнице постмодернистичке епистемологије. Притом, „најспорнији је управо централни појам теорије – епистемички привилеговани статус маргинализоване групе, односно жена“ (Lončarević 2012: 51; cf. Lončarević 2022: 100–104). Постмодернистички оријентисане ауторке, очекивано, теже апсолутној деконструкцији бинаризама својствених западној интелектуалној традицији, сматрајући да

---

¹⁰ Сведочећи у есејистичком маниру о сопственом искуству студирања на америчком универзитету и тадашњем пробоју постструктуралистичких теоретизација *другог* и *другости*, бел хукс, на пример, закључује: „Ућукани. Ми се бојимо оних који говоре о нама, а не нама и с нама“ (hooks 2000: 209). Хукс позива оне с привилегованих епистемичких позиција на улазак у „простор маргине који није место доминације већ место отпора“, не само „ознака очаја“ већ и „радикалне отворености“, „исходиште радикалне могућности“ опирања (епистемичкој) хегемонији, чији се креативни потенцијал често превиђа (ibid., 206–209). Маргиналност, „приватан говор у јавном дискурсу, интимна интервенција“ као отпор (с) маргине усмерен према ућукивању, кроз који се очитује „баштина бола“, феномени су које хукс привилегује како би указала на вишеструкост и комплексност гласа у патријархату (ibid., 204–205). Осим на интерсекционалности, односно појмовима *избора* и *локације* (*choices, location*), она инсистира и на својеврсној „политизацији сећања различитог од носталгије“ (ibid., 205), означавајући сећање као залог ангажмана и феминистичке промене (у) садашњости. У том погледу, изузетан значај има допринос претходница и карактеристично друготаласно инсистирање на пре-исписивању женске историје. Колинс се, пак, као социолошкиња, у својим метадисциплинарним освртима усредсређује на конституисање „дистинктивног стендпоинта црних жена“ и „алтернативних начина производње и валидације знања“ (Collins 2000: 252). Она се супротставља преовлађујућем рационализму и „позитивистичким приступима“ те преиспитује спорну емоционалну и етичку „дистанцу истраживача у односу на „објекат““ изучавања (ibid., 255). Према Колинс, четири основна и узајамно повезана обележја епистемологије црног феминизма / феминистичког стендпоинта јесу: 1) принцип *проживљеног искуства*, мудрости (*wisdom*) наспрам знања (*knowledge*); 2) инсистирање на *дијалогу* односно „повезаности, а не одвајању“; 3) *етика бриге* према којој су „лична изражајност, емоције и емпатија централне у процесу валидације знања“; 4) „активно учешће свих појединаца“ у епистемичким процесима те преузимање пуне личне одговорности за то учешће односно његово избегавање (ibid., 257–265).

они по правилу „почивају на основној дихотомији између мушког и женског, и [који] као свој резултат имају привилеговање 'мушке' стране у сваком пару ових основних дуализама“ (Lončarević 2012: 52). Оне стога верују да стендпоинт теорије представљају још једну у низу просветитељски мотивисаних дискурзивних формација, којима се не превладава већ легитимише/перпетуира унутрашња, структурална епистемолошко-аксиолошка *неправда* (према *женском*). У исти мах, ове ауторке боре се против сваког облика есенцијализма или аисторизма у схватању категорије жене, а та борба уједно фигурира као „коректор за постмодернистичке (мушке) ауторе чија је критика просветитељског епистемолошког оквира непотпуна зато што је обично родно слепа“ (ibid.).

Централна апорија коју постмодернистичке уочавају у феминистичким стендпоинт теоријама може се добро илустровати опаском и питањем које поставља Бат Ами Бар Он [Bat Ami Bar On]:

„Приписивање моћи деловања (agency) маргиналности која у исто време није централност проблематизује приписивање епистемичке привилегије друштвено маргинализованим субјектима. Срж проблема јесте у томе што постоји више друштвено маргинализованих група; да ли је иједна од ових група епистемички привилегованија од других, и уколико није – уколико су све подједнако епистемички привилеговане – да ли је епистемичка привилегија битна?“ (Bar On 1993: 88–89).

Уздржавајући се од потенцијалног решења овог проблема, Бар Он га тек лоцира, те прати како „епистемичка привилегија потом постаје функција удаљености од центра“ (ibid.: 89). Ауторка детектује како се све развијају тезе о (значају) интерсекционалности, уочавајући две приметне тенденције у њима – да „полазе од претпоставке да постоји *један центар*“ и да „епистемичку привилегију одређене групе друштвено маргинализованих субјеката утемељују у њиховим *идентитету и праксама*“ (ibid.: 90, истакла З. С.). Обе тенденције Бар Он с разлогом сматра дубоко проблематичним, убедљиво указујући у исти мах на свеприсутну амбиваленцију феминистичког ангажмана кроз историју. Наиме, Бар Он истиче контрадикторност *просветитељског* и *неоромантичарског* аспекта (овакве феминистичке епистемологије), контрадикторност о којој се у рудиментарним обрисима може говорити и у контексту раздобља између два светска рата у Краљевини СХС/Југославији, приликом разматрања тадашњих феминистичких иницијатива, аргументација и дискурса.

Могућност одмака од (нео)романтичарских тежњи ка идентитетским упориштима колективитета – било с обзиром на категорију пола, рода, „расе“, класе или, на пример, материнства – уз истовремено критички однос спрема маскулиних просветитељских идеја, нуди концепт „ситуираних знања“ који је у теорији етаблирала и елаборирала Дона Харавеј [Donna Haraway]. Овај концепт, сагледан из данашње перспективе, поседује оптималан ниво методолошке (не)прецизности и инклузивности. Настајући у хибридном простору између фикционалности и фактуалности, а из жеље да се помире традиционално супротстављени модели спознаје – својствени природним, друштвеним и хуманистичким наукама – идеја о ситуираним знањима враћа феминистички фокус на примарна епистемолошка питања, без претензија ка априорном привилеговању и хијерархизацијама одређених (идентитетски образложених) перспектива, али и без пристанка на апсолутни релативизам.

Увођењем категорије ситуираних знања Харавеј управо покушава да превлада бинаризам у (феминистичкој) теорији и критици (производње) знања и епистемичких, етичких и политичких привилегија. Попут других феминисткиња, а првенствено

заступница стендпоинт теорија на које упућује (в. Hartsock 1983), и сама Харавеј инсистира на нужности проказивања привидне објективности у свим наукама – „егзактним, природним, друштвеним и хуманистичким” (Haraveј 2021: без пагинације). Другим речима, и она заговара скепсу спрам прокламованих универзализма и свеобухватности, иза којих неретко стоје парцијални и искључујући увиди привилегованих актера у пољу друштвеног и академског утицаја и моћи. У исти мах, међутим, ауторка подједнако критикује и крајност у коју може да води оспоравање маскулиноцентричног канона, а чије најсимптоматичније испољење види у постмодернистичким и/или постструктуралистичким заостравањима идеје о *смрти субјекта*,¹¹ о апсолутној немогућности поуздане спознаје, те у свођењу епистемичких процеса на игре означитеља и пуке реторичке ефекте и исходе. Полазећи од претпоставке да на опасност од „радикалног конструкционизма”, али и (*нео*)романтизовања стендпоинта, није остала имуна ни сама феминистичка теорија и епистемологија, Харавеј се ослања на Сандру Хардинг, ауторку која је такође оспоравала крајњи релативизам постмодернизма залажући се за „феминистички емпиризам”. Основни мотив Доне Харавеј јесте да „радикални конструкционизам супротстављен феминистичком критичком емпиризму” превазиђе „променом метафора” (ibid.).

Метафорика за коју се у свом интегративном приступу проблему (могућности) ангазоване спознаје залаже Харавеј тиче се (чула) вида. „У утроби чудовишта, у Сједињеним Државама касних 1980-их година”, Харавеј преко те метафорике раскринкава „перверзну способност [...] удаљавања сазнајућег субјекта од свих и свега у интересу неспутане моћи”, подупирући „метафоричко инсистирање на партикуларности и телесности сваког виђења” (ibid.). Њена кључна теза јесте да „само парцијалне перспективе јемче објективни вид”, тј. да „феминистичка објективност подразумева *ситуирана знања*”; противећи се како *трансценденцији* оног ко види и/или оног виђеног – „подвајању субјекта и објекта” – тако и идеји о бесконачном низу *медијација* без упоришта, Харавеј се залаже за „феминистичку објективност” која „омогућава да преузмемо одговорност за оно што научимо да видимо”; иако је „виђење увек питање моћи” а питање „Чијом крвљу су моје очи саздане?” легитимно, Харавеј се залаже за одговорно преузимање такве позиције моћи, с идејом да „алтернатива релативизму” јесу „парцијална, лоцирана, критичка знања”, а да притом „није нужно кретати од нуле”, односно пренебрегнути досадашње (научне) увиде и достигнућа (ibid.).

Интервенције Харавеј драгоцене су утолико што упозоравају на опасности како од (понављања) привилеговања *једне*, униформне субјекатске спознајне позиције, била она потлачена или не, тако и од следе у лице у коју води крајњи епистемолошки релативизам. Постмодернистички инспирисаним фаворизовањем резонантног насупрот дихотомном знању, логике мреже или „ризоме“ науштрб строге централизованости и одговарајућих маргиналности, ауторка заговара тежњу ка *феминистичкој објективности*, која у крајњој инстанци ипак није помирљива с (феминистичким) постмодернизмом. Критеријум тако схваћене објективности јесте неизоставна и што транспарентнија свест о ситуираности сопствене сазнајне позиције и сопственог знања. Другим речима, о знању се може говорити као о потенцијално (феминистички) објективном у оној мери у којој је оно прожето свешћу о властитим ограничењима и од њих неодвојиво, не полазећи притом од било којег

---

¹¹ Како је већ истицано, идеја о смрти субјекта историјски коинцидира са својеврсним оживљавањем женских (историјских) субјеката и откривањем и етаблирањем женске историје – као научноистраживачке праксе и као дисциплине. То је један од додатних разлога за уважавање позиције Доне Харавеј, односно за избегавање радикалнијих постмодернистичких феминистичких приступа.

идентитетског или другог упоришта као од привилегије. У том процесу *нема невине епистемичке позиције*. Ма колики степен ауторефлексивности и (ауто)ситуираности да субјекат поседује, његов спознајни процес и, последично, идеје које заступа нужно подразумевају заузимање *става*, а то је заузимање увек истовремено колико парцијално и искључујуће толико и ангажовано. Отуд је за Дону Харавеј изузетно важно преузети одговорност за сопствену епистемичку позицију и инстирати на томе да је знање као категорија ултимативно неодвојиво од идеје одговорности.

Разматрање међуратне југословенске периодике показује не само да је уважавање феминистичке епистемологије, уз неопходне резерве и/или одступања, драгоцено на нивоу теоријских и методолошких полазишта истраживачице – нарочито уколико је реч о биографском приступу – већ и то да су идеје и ставови које су феминистичке теоретичарке формулисале крајем 20. века били присутни и имплицитно привилеговани у деловању оних интелектуалки које су деценијама раније спроводиле феминистички ангажман у Краљевини СХС/Југославији. То укључује и уреднице женске и феминистичке штампе, те самим тим и (ре)конструкције њихових биографија.

2.2.2 (Ауто)критички екскурс: о позицији (ауто)биографикиње

Позицији феминистичке биографикиње, те начинима на које она интерферира с истраживачком грађом и процесом (ре)конструкције биографија, у теорији је досад такође посвећена значајна пажња. Тиме се, у исти мах, подробније анализира и само поље истраживања те изводи целовита дефиниција жанра феминистичке биографије. Ова проблематика рачва се у неколико праваца: између осталог, отвара се питање односа фикционалности и фактуалности; разматра се релација ауторке истраживања спрам предмета истраживања и обратно; утврђује се научна одговорност биографикиње, те, напослетку, приближно одређују и описују степени и модуси њене инволвираности у процес биографске (ре)конструкције.¹²

Кад је реч о етичким и епистемолошким полазиштима и циљевима истраживања, али и о његовим психолошким и/или психоаналитичким димензијама, у литератури се врло често инсистира на својеврсној етици пријатељства, привржености и благонаклоном приступу предмету истраживања, на интерперсоналној и негеоцентричној димензији феминистичког биографисања. „Потпуна повезаност биографикиње и биографисане истанце, лишена опресивности“, „освојен и искрен реципроцитет између предмета и ауторке заснован на моделу пријатељства“ (Bassett 1987: 50), неретко се разматрају као важна особеност жанра феминистичке биографије. Говори се о једнакости, сродности или блискости, узајамности и фамилијарности, не би ли се истакло не само да су епистемичка дистанца и крајња безинтересност у феминистичким биографским (ре)конструкцијама неоствариве већ, уосталом, и непожељне.

---

¹² Уз то, реч је о „процесу конструкције који карактерише самосвесно и све самоувереније прелажење конвенционалних граница у жанровским поделама писања“ (Stanley 1990: 65). Само опирање својеврсном жанровском логоцентризму јесте феминистички чин *par excellence*, а неретко и неопходна интервенција у модусе мишљења засноване на маскулиноцентричним епистемолошким и методолошким претпоставкама. „Уколико се поље преклапања категорија фикције, друштвене историје, психолошке опсервације и социолошких увида препозна као плодно, а не као опасно за биографикињу, услед тога што садржи контрадикције у самим коренима знања, оно може и те како добро да функционише кад је реч о женама чији животи такође проблематизују валидност овог знања“ (Ples 1992: 8).

Епистемичка, емоционална и етичка инволвираност биографкиње у процес истраживања започиње већ питањем *одабира*. Ни тај *одабир*, међутим, није једностран и једноставан. „Уколико биографкиња дубоко осети да ју је субјекат одабрао („пронашао“, прим. З. С.)“, наратив који она креира нужно испољава и „несвесне модусе самоизражавања“ својствене њој самој (O’Brien 1993: 262). Као и свака биографија, и феминистичка је увек

„сусрет два сопства – биографа и субјекта – која нису стабилна и кохерентна. А тај сусрет, из ког произлази наизглед довршен и перманентан биографски рад, по себи је историјски условљена веза између биографа и субјекта, остварена у одређеном временском тренутку. Уколико биограф изнова прича причу годинама касније, и то другачијој публици, [...] постаје очигледније да на биографисање утичу многи фактори, од којих биограф не уочава све свесно: професионални или институционални контекст унутар ког биограф делује, културни и интелектуални контексти који му омогућавају приступе предмету, биографово лично улагање у предмет, циљна публика којој се биографија обраћа...“ (ibid.).

На темељу идеја о деструктурисаности и децентрираности субјекта како биографишуће тако и биографисане инстанце, те, сходно томе, и нужној недовршености и непотпуности сваког биографског подухвата, развија се, дакле, већина савремених теоретизација феминистичких биографија. Чак и онда када фокус није примарно на (не)кохерентности субјекта, нпр. раних осамдесетих година – на таласу радикалнофеминистичких струја и идеја о личном као политичком – уочавају се и истичу потенцијално несвесни механизми биографкињиног рада. Реч није само о проблему иницијалног одабира (који пак није увек пресудно условљен личним афинитетима и одлукама) већ и свих потоњих аспеката истраживања. У том погледу, разумљиво, нарочито значајна и занимљива постаје интерпретација биографисане инстанце и њеног животног тока.

Бел Гејл Шевињи [Bell Gale Chevigny], на пример, ослањајући се на Џејн Флекс [Jane Flax] и Ненси Чодоров [Nancy Chodorow], износи провокативну хипотезу да је „готово неизбежно да, пишући о женама, жене симболично одражавају своје интернализоване односе с мајкама и у извесној мери их рекреирају“ (Chevigny 1983: 80). Она инсистира на својеврсној позицији биографкиње као *ћерке*, упозоравајући уједно на опасност од „специфично феминистичке заблуде“ (ibid.: 81). Шевињи притом има у виду

„неадекватно препознат трансфер који биографкиња може да осећа пројектујући своја стварна, латентна или идеална искуства на предмет (биографисања, прим. З. С.). Наравно да жене које су биографкиње жена немају монопол над овом заблудом. Међутим, нагласак који феминистичка теорија ставља на валидирање личног, конфузија у погледу улоге личног у нашој теорији, ургентност и горљивост с којима се у покрету тежи исправљању историјских и актуелних неправди – све ово чини ову групу биографкиња подложнијим некритичким идентификацијама. Имајући у виду да је темељан импулс феминизма била наша огорченост злоупотребом жена и искривљењима њихове стварности, било би дубоко иронично уколико би феминистичкиње пронашле нов начин да злостављају своје субјекте“ (ibid.).

Шевињи упозорава на потенцијално некритичку, неосвешћену и исхитрену емоционалну идентификацију биографкиње с биографисаном инстанцом. Премда категоријама и дискурсима пола и полности оперише на начелно превазиђен и/или споран начин, њени увиди о дијалектици мајчинства и ћеринства не губе на значају и инспиративности. Било да усвојимо или не усвојимо претпоставку Џејн Флекс од које полази сама Шевињи – да је „у патријархалном друштву мајка примарна хранитељска фигура, а отац симбол

ауторитета“ (ibid., 96) – идеја да се у процесу освајања ауторитета и поступне субјективације жена „женска аутономија не може искусити без осећања напуштања мајке и, шире, других жена или чак аспеката сопства“ (ibid.) фигурира као потенцијално плодна премиса при (ре)конструкцијама портрета међуратних феминисткиња. Исто важи и за разматрања потенцијалних *мотивација* самог феминистичког приступа (својственог) овим интелектуалкама:

„Било да су наше преткиње чувене, а њихове историје искривљене, или пак заборављене, а њихове историје запостављене, чин ћерки које о њима пишу, на извесном нивоу, може да фигурира као чин који се доживљава као спасавање. Што се интензивније рад доживљава као спасавање, фантазија о реципрочним репарацијама лакше ће постати његов темељни импулс“ (ibid.: 98).

Проблем неодмерене пројекције, упоредо с оцртаном дихотомијом *јавно/приватно*, уједно се тиче и степена фикционалности биографије и, унеколико, њене научне утемељености. То постаје нарочито изражено у случају портретисања *књижевних* актерки и ауторки, које се привилегује у контексту овог истраживања. С једне стране, има истине у томе да је „дистинкција фикције и нефикције од нарочито мале користи кад се примени на женско писање у 20. веку“. Тачно је да „једна од најмоћнијих и најфреквентнијих слика у женском роману – сопствене собе – која означава слободу од сталне доступности и прилагођавања потребама других – наравно, потиче из нефикционалне сфере“ (Hidalgo 1992: 41). Међутим, када је реч о овом историјском периоду, а особито о модернизму и авангарди, слично се може рећи и за ауторство и књижевну продукцију у начелу, а не само за женско писање и феминистичку традицију. Стога је упутно инсистирати на најпажљивијем могућем разликовању фикције и нефикције, уз истовремено уважавање феминистичких ревизија и проблематизација ових појмова и њихових граница. Другим речима, на трагу Доне Харавеј, пожељно је остварити својеврсну *феминистичку објективност*, којом се не би порекле или пренебрегле све досадашње традиције разликовања (не)фикције, али је у исти мах значајно и испитати начине на које се грађа која је у фокусу истраживања њима опире, прилагођава или од њих радикално одступа.

Сама Шевињи залог решења проблема неодмерене пројекције проналази у историографском аспекту рада. Она притом не оспорава значај биографикињиног интимног ангажмана, нити се пак залаже за повратак идеји о достигнујој и/или *асполутно важећој* објективности истраживања.

„Емоционална идентификација је потенцијално аналитична и може да резултира разумевањем и уважавањем сепарације, а услед тога и знатно одмеренијим извештавањем о нашем субјекту. Да би се то догодило, неопходно је, међутим, познавати све релевантне аспекте историје, познавати их готово онолико присно колико познајемо и себе саме“ (Chevigny 1983).

Поменута Лиз Стенли о феминистичкој биографији говори управо усредсређујући се на сличан спектар проблема. Према њеном суду, „биографија [...] поставља проблеме у погледу конструкције специфично феминистичке форме на онај начин на који аутобиографија то не чини“; они се „блиско односе на ограничења условљена 'чињеницама', оспољивим, прикупљивим, сакупљивим, читљивим, изазовним чињеницама“ (Stanley 1990: 59). Међутим, оно што је овим жанровима заједничко јесте идеја да пишући (о другима) увек пишемо и о себи самима – и обратно – било да се притом интенционално идентификујемо са субјектом биографисања (у случају аутобиографије) или да пишемо научно утемељену биографију о *друго*ме. У оба случаја, писање јесте чин

(само)препознавања, (само)изумевања и (само)спознаје, и то онај који мора да рачуна на барем три кључна момента: талог постструктурализма у виду нарушених „фантазија о сопству“, перманентну ауторефлексивност, те ситуираност знања и конкретних позиција из којих проговарамо и доносимо закључке, преузимајући одговорност за њих (Stanley 1993: 47, 56). Уз то, „биографкиња мора да начини корак даље и превазиђе личну идентификацију са својим субјектом“ (Ваггу 1992: 28), а кључ за то јесте управо чување упоришта у историографском приступу који жене препознаје и легитимише као *историјске субјекте*.

„Вероватно најзначајнији утицај есенцијалистичког детерминизма на (де)формацију људске субјективности огледа се у томе како се обликује темпоралност. Дефинисати жене на основу њихове сексуалности и репродуктивности значи одстранити их из историјског развоја. За разлику од историјског разумевања жена као активних субјеката историје, есенцијализмом се жене универзализују на основу сексуалних релација или мајчинства. Без конкретног историјског лоцирања, нема друштвене кохезије која би жену повезала са женом. Исто тако, без групног идентитета, жене лакше подлежу аисторијским редукцијама“ (ibid.).

Независно од тога из које се позиције, с којим циљевима и каквом биографисању стреми, „наратив о животној повести нужно започиње прикупљањем чињеница и рекреирањем објективних услова живота индивидуе“ (ibid.: 26). Методолошки (феминистички) самосвест и опрез, иако нужни и оправдани, нипошто не подразумевају и произвољност или крајњу епистемолошку релативизацију, али ни одсуство истраживачке ауторефлексивности, ситуираности и самокритичности. Пристајање на (ре)конструисање портрета уредница женске и феминистичке штампе у међуратном раздобљу, услед оскудно очуване грађе и извора, у нарочитој мери подразумева пристајање како на лакуне, недоследности и дилеме које исти ти извори стварају тако и на сопствена ограничења, немогућности и не мање дилеме истраживачице/биографкиње.

2.3 Завршна разматрања о феминистичкој биографији

Указујући на апорије и контрадикције праксе феминистичког биографисања и (теорије) жанра феминистичке биографије, а с фокусом на (прото)феминисткињама едвардијанске односно викторијанске епохе, Барбара Кејн 1994. године закључује:

„У неким случајевима, нарочито кад је реч о едвардијанским феминисткињама, постоји тесна веза између приступа који се сада заступају у историји феминизма и писања биографија феминисткиња. Насупрот томе, већина биографија викторијанских феминисткиња и даље је заснована и организована на низу претпоставки веома сличних онима на којима се темељи политичка или књижевна биографија; тј. да субјекти који су предмет истраживања завређују биографски третман услед своје изузетне природе и великих постигнућа. Док расте интересовање за 'типичност' едвардијанских феминисткиња, у готово свим биографијама викторијанских полази се од премисе да је личност о којој се пише значајна јер су је њене разлике у односу на друге жене учиниле изузетном припадницом свог пола“ (Caine 1994: 248-9).¹³

¹³ „Током 1970-их, када се дефинисала женска историја, неке истакнуте фигуре експлицитно су одбациле идеју да би она требало да се бави животима 'знаменитих жена' [women worthies] – укључујући феминистичке активисткиње које су, као проминентне личности у јавном или друштвеном животу, показивале дистанцираност од типичног света жена. Овај унеколико бескомпромисан став никада нису прихватиле све феминистичке историчарке и он је постајао све неодрживији током '70-их, како се сама женска историја ширила и развијала“ (Caine 1994: 251).

Премда је оваква провизорна подела феминистичких биографија на основу полазних хипотеза одржива, данас се при портретисању жена – било да су оне саме биле феминистички оријентисане или не, те упркос томе јесу ли и колико *знамените* или не – у многим случајевима истодобно тежи и „типичности“ и „изузетности“ њихових искустава (уосталом, и саме ове категорије захтевају релационо самеравање), а у овом истраживању полази се од става да је у идеалном случају и неопходно остварити такву врсту равнотеже и „двоструке визуре“ (Caine 1994: 152; Rosenthal 1974: 180). То омогућава управо *двострука феминистичка перспектива*, двоструко уважавање категорије рода при биографским и историјским (ре)конструкцијама: живот, рад, изазови, достигнућа и баштине одређених личности не посматрају се изоловано и независно нити од ородњеног контекста у ком се појављују, тумаче, вреднују те испољавају на различите начине – укључујући и онај конкретнији и ужи (прото)феминистички контекст – нити од (ородњеног и феминистичког) контекста у ком делује сама биограф/киња. При том, ексклузиван фокус није на индивидуи – премда она не губи на значају – већ на комплексној дијалектици индивидуалних подухвата и микро- и макроконтекста у којима се они остварују.

Наведени принципи (феминистичког) биографисања које, на трагу Елизабет Брус, успоставља Марк Басет, неопходна су и драгоцене, али тек полазна тачка таквог једног истраживања. Осим тога, значајно је и инсистирање Барбаре Кејн на што прецизнијем лоцирању циљева и (динамике) истраживачког идејно-тематског опсега. Она је, као и Лиз Стенли, нарочито наклоњена својеврсном антииндивидуалистичком фокусу: усмерености ка историчности и историји феминистичких идеја пре него ка специфичности њихових пропоненткиња. Барбара Кејн своју аргументацију у прилог феминистичкој биографији – уколико је она уједно посвећена жени која се и сама декларисала као феминисткиња или се таквом може сматрати – заоштрава становиштем да „у проучавању живота феминисткиња централно питање јесте развој, настанак и артикулација феминистичке свести“ (Caine 1994: 256). Међутим, феминистичка биографија не мора нужно да се тиче личности која је, експлицитно или имплицитно, заступала феминистичке ставове; штавише, сасвим је плаузибилно и да се тиче антифеминистички настројених индивидуа ма ког пола, нудећи критичку *феминистичку* анализу такве њихове оријентације/ангажмана. То пресудно не ремети вишеструку усмереност феминистичке биографкиње колико на *лик и дело* индивидуе толико и на *феминистичку историју*. Стога, премда је то пожељно, није и довољно да се „биографије феминисткиња разумеју и истражују у контексту феминистичке историје, а не пишу као легенде (heroic accounts) о великим и изузетним женама“ (ibid.: 259).

Ово истраживање заснива се на следећој широј хипотези: у синтагми „феминистичка биографија“, оно што пресудно одређује први појам заправо је епистемолошко-методолошка позиција саме биографкиње или биографа, а не предмет истраживања. У овој прилици, у фокусу јесу жене које су се – између осталог и кроз свој уреднички ангажман – неретко декларисале као феминисткиње, те самим тим и њима својствен процес „развоја феминистичке свести“ (Caine 1994: 256). Међутим, као што је назначено у уводним разматрањима, уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији – чак и оне периодике коју типолошки можемо лако да одредимо као женску и/или феминистичку – нису нужно биле пунозначне феминисткиње, а понекад су заступале и очите антифеминистичке позиције. У том кораку постаје јасно зашто је важно посегнути за феминистичком епистемологијом у циљу (мета)дисциплинарног ситуирања истраживања. Усвајање кључних идеја феминистичке епистемологије омогућава, наиме, оптимално „ослобађање феминисткиња из формалних и традиционалних (патријархалних) приступа“ (Bassett 1987:

51), с једне стране, као и критичку призму у реконструкцији деловања антифеминистички настројених уредница, с друге.

Уочавајући, истичући и описујући кључне тачке у генезама одређених уредница, биографикиња ставља „нагласак на образовање и постигнућа: на оно што је друштво женама дало и оно што су оне дале друштву“ (Rosenthal 1974: 182), али кроз призму микројединица (појединих локација, заједница/група и личности). Наративизација личних животних искустава – ма колико усредсређена на професионални аспект живота и јавни ангажман – нужно, притом, рачуна и на проблем „транзиција“ или прелаза између ових сфера и сфере приватности или интимности живљеног искуства; „уколико се претварају да транзиције нису од значаја, феминистички биографи нуде лажно поједностављену визију живота“ (ibid.: 183). У том погледу, утолико што не преза од холистичког приступа индивидуи као истовремено *јавној* и *приватној*, баштинећи уједно микроисторијски фокус на политикама свакодневице, феминистичка биографија „пружа непрегледно поље могућности за прецизна истраживања начина на које људи бивају уплетени у идеологију тако да се оно бизарно узима здраво за готово, као пука здраворазумска ствар“ (Russell 2004: 16).

3 УРЕДНИЦЕ ПЕРИОДИКЕ: РОД И ВОКАЦИЈА

И није занемарљива коинциденција, разуме се, то што се нагласак на способности или личности или индивидуалности уредника смањује како могућности жена да уђу у ово поље расту.

Фијонуала Дилејн

3.1 Уредничко питање у студијама периодике

Оно што би се могло назвати *уредничким питањем*, а што обухвата теоретизацију уређивања (штампе), његових модела, претпоставки и исхода, те специфичан историјски положај и биобиблиографске портрете уредника и уредница – односно дијалектику ових истраживачких поља – још није у пуној мери заживело у овдашњој научној заједници.¹⁴ Женска и/или феминистичка периодика (објављивана у Краљевини СХС/Југославији) у том погледу није изузетак. Ипак, њена досадашња проучавања, без обзира на то што су уредничке фигуре у њима од споредног или малог значаја, пружају драгоцену полазишта и изворе за истраживање у чијем су фокусу профили и профилисања уредница штампе у првој половини 20. века (Бараћ 2010, 2014, 2015; Grubački 2017, 2024; Милинковић 2015, 2022; Милинковић и Свирчев, ур. 2021; Ograjšek Gorenjak 2014, 2020; Пековић 2015; Stefanović 2000, 2020 и др.). Осим тога, постоје индивидуални напори да се размотре појаве и проблеми који се тичу уредниковања, као и да се оцртају портрети појединих уредница, било да оне припадају међуратном раздобљу или не (Verginella, ур. 2017; Vujnović 2008; Вујошевић 2018, 2019; Ђукић Перишић 2022; Kolarić 2017; Лалатовић 2017; Mihurko Poniž 2003; Свирчев 2015, 2018, 2020; Selišnik 2017, 2021; Simić 2021; Станић 2022 и др.).

Како је истакнуто у уводу, у контексту овог рада најрезонантнији јесу допринос Ане Коларић, с једне, те резултати научног пројекта *Актерке промене: Уреднице и социокултурна трансформација у Европи, 1710–1920* (Agents of Change: Women Editors and SocioCultural Transformation in Europe, 1710–1920, акроним: *WeChangEd*), с друге стране. Упркос томе што је омеђен почецима уредниковања жена у Европи раног 18. века и 1920. годином, периодом непосредно након Првог светског рата – од којег ово истраживање започиње – пројекат *WeChangEd* резултирао је увидима које треба уважити као полазиште за сваки вид проучавања штампе из родне перспективе. У уводном тексту темата *Уреднице у Европи*, Фијонуала Дилејн тако износи низ примедби и питања упућених истраживачицама (женске) интелектуалне историје / феминистички оријентисаним истраживачицама (периодике), из којих постаје јасно да ове категорије истраживачица/истраживања оптимално функционишу као целина. Ауторка имплицитно инсистира на (само)свести о парцијалности научне позиције и нужној ситуираности знања (в. Naravej 2021), као и на деконструкцији прокламоване дистанце између субјекта и објекта истраживања (в. нпр. Hartsock 1983; hooks 2000). Према Дилан, овакав приступ чини неизоставни аспект „феминистичких студија од самих њихових почетака“, који она перципира као

„активистички облик социокултурног памћења, уважавајући и личне и инфраструктурне услове који такав подухват омогућавају. [...] Етичко језгро овог истраживања увек мора да буде рефлексивно; истражујући слепе тачке, морамо да признамо и оне своје. Тиме се обавезујемо на политике знања

¹⁴ Ово потпоглавље, у донекле измењеном облику, већ је публиковано; в. Симић 2022в.

које су пресудно неегоистичне: заједничке, сарадничке, колективне, увек дијалошке“ (Dillane 2021: 8; прев. З. С.).

Фијонуала Дилејн у наставку управо покушава да осветли уредничко питање у начелу, осврћући се на доприносе Роберта Патена [Robert Patten], Дејвида Финкелштајна [David Finkelstein] и, нарочито, Метјуа Филпотса [Matthew Philpotts], будући да је он понудио „можда најцеловитији покушај теоретизације 'уредника'“ (Dillane 2021: 17). Филпотсова концепција постала је значајна референтна тачка у савременим студијама периодике, а њој Дилејн критички прилази с циљем да укаже на могуће путање и модусе феминистичких ревизија уредничког питања. Према Дилејн, кључна, а уједно и најизазовнија питања јесу:

„[К]ада говоримо о уредницама (women editors) штампе, да ли полазимо од истих концептуализација и дефиниција онога што подразумевамо речју 'уредник' (editor) без обзира на то на ком језику радимо? Да ли је важно хоћемо ли оставити ову ознаку толико отвореном да може собом да обухвати онолико типова уредника штампе колико има и штампе? Можемо ли да будемо категоричније? И, што је још значајније, треба ли да будемо категоричније?“ (Dillane 2021: 9; прев. З. С.).

Имајући у виду научноистраживачке околности – младост и степен етаблираности дисциплине, чињеницу да су помнија проучавања и покушаји (ре)конструкција портрета уредница тек одавно почели да добијају на значају у националном и европском контексту, као и приступе проминентних истраживач(иц)а – чини се да је и при разматрању уредничког питања из родне перспективе неопходно задржати дозу методолошког опреза и бити склон лоцирању проблема који би подстакли даљи рад пре него поривима да се понуде коначни одговори. У исти мах, уколико се полази од јасно одређеног и омеђеног историјског контекста и периодичког корпуса (у овом случају, од женске и феминистичке штампе објављиване у Краљевини СХС/Југославији), неопходно је динамику и узусе истраживања прилагодити самој грађи, што може значајно да одступа од раније утврђених модела и приступа. То значи да у случају синтагме *woman/women editor(s)* није упитно само да ли је и колико, у различитим (истраживачким) контекстима, подударна концептуализација друге речи, која се тиче вокације (уредниковања). Подједнаку пажњу неопходно је посветити и оној првој, која се тиче рода (*жена/жене*): дискурзивним формацијама и спектру перцепције женског идентитета. У сваком случају, пожељно је придржавати се савета и упозорења аутора и ауторки који су кроз сличан истраживачки процес већ прошли бавећи се другачијим корпусима:

- избегавати ауторитет, или чак ауторитарност саме терминологије, саме речи *уредник*;
- испитивати да ли се, на које начине и с којим исходима конотације тог појма мењају уколико се промени и родни предзнак те фокус усмери ка *уредници/уредницама*;
- не губити из вида да иза уредничких политика, које наоко могу да се чине кохерентним, прецизним, пажљиво осмишљеним/спроведеним, некада стоје врло арбитрарне и прозаичне потребе и мотиви, случајни стицајевни околности, сплет интимних, материјалних, историјских и идејних фактора које је тешко или немогуће сасвим раздвојити и реконструисати;
- никада не романтизовати уредничку инстанцу, било да је реч о појединцу или колективу/редакцији; не пристајати на ауру коју са собом може да носи појам *уредник(овањ)а* услед конотирања симболичког капитала, моћи и дигнитета;

- не пренебрегавати наизглед баналне или безначајне трагове већ, ако треба, кретати управо од њих;
- не бркати категорије *успеха*, *утицаја* и *квалитета* појединих часописа / уредничких подухвата;
- усредсређивати се на реторику, на дискурзивне манифестације и учинке, пре него на априорне апстрактне моделе и очекивања;
- наравно, уважавати притом и експлицитне исказе и сведочанства самих уредничких фигура, било да су они изнети у виду периодичких жанрова (уводници, програмски текстови, коментари, белешке) или у другим приликама (мемоари, дневници, кореспонденције, расправе ван часописа и слично);
- у што већој мери тежити реконструисању читавих мрежа, инфраструктура, обухватних историјских контекста у којима се уредници/е профилишу и спроводе свој ангажман;
- не потцењивати притом значај микроисторијих приступа, не само зато што при феминистичком проучавању периодике по природи ствари треба зазирати од метанаратива већ и зато што је развој (студија) периодике неодвојив од микроисторијских контекста;
- самим тим, не држати се по сваку цену задатих модела већ бити пријемчив за лоцирања, диференцијације и описивања нових, полазећи од самог узорка проучавања; уколико се пак испостави да је у том процесу могуће уочити и објаснити извесне аналогije или правилности у оквиру постојећих и новоуспостављених модела, утолико ће истраживање бити потпуније и богатије за компаративну перспективу (в. Витошевић, Вуковић 1984; Вуковић 1984; Dillane 2021; Kolarić 2017; Philpotts 2012).

Провизорна типолошка схема коју нуди Метју Филпотс, упркос примарном упоришту у модернистичким књижевним часописима раног 20. века с англо-америчког поднебља, донекле може бити корисна референтна тачка и за проучавање периодике објављиване у Краљевини СХС/Југославији. Полазећи од Бурдијеве теорије хабитуса, Филпотс разликује три доминантна модела уредниковања, које карактерише као „харизматско“, „бирокупатско“ и „посредничко“. При типологизацији уредниковања, с једне стране, у обзир се узима „лични хабитус“ и „капитали“ појединог уредника, а с друге положај који публикација има у контексту „поља културне производње“ (уп. Dillane 2021: 17). Први, „харизматски“ тип подразумева фокус на јединственој уредничкој и/или власничкој фигури, „која успоставља иновативну или оригиналну позицију у пољу“ (Philpotts 2012: 43), те која се перципира симбиотски у односу на часопис, као неизоставна и неретко пресудно важна инстанца његове политике (часопис најчешће траје онолико колико и уреднички ангажман оснивача/оснивачице). За ове часописе, примећује Филпотс, често је карактеристичан буран, полемички мотивисан ток објављивања, низак степен усклађености са захтевима шире публике или преовлађујућим периодичким тенденцијама, као и кратак временски опсег излагања услед преоптерећености појединца уредничким надлежностима. Оваквом моделу, у српском и југословенском контексту, одговарају поједини часописи авангардиста (в. Andonovska 2014) – на пример, *Zenit* (1921–1926, Загреб/Београд) уредника Љубомира Мицића – а у мањој мери и хибридни женски часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920, Загреб), који је уређивала и чија је власница била Зофка Кведер (Деметровић).

У случају часописа који на први поглед најубедљивије и најупадљивије одају утисак кохерентности и униформности, условљене ауторитетом и тежњама одређене индивидуе, треба бити посебно опрезан и сумњичав. С једне стране, наглашени (реторички) индивидуализам, па чак и егоцентричност или егоизам уредника/уметника – који у контексту модернизма и авангарде могу бити програмски утемељени и поетички образложени – лако могу да прикрију или скрену фокус с механизма продукције часописа, сарадничких мрежа, финансијских и административних аспеката без којих његово излажење не би било могуће (услед поделе на јавну и приватну сферу, није изненађујуће што се за њих у то време често брину жене), али исто тако и креативних доприноса других личности, те њиховог положаја у односу на ангажман номиналног, признатог уредника (в. Marek 1995). С друге стране, нехотично приклањање аури и ауторитету индивидуалног уредник(овањ)а, тј. потреба да се истраживање хомогенизује што чвршћом идентификацијом светоназора уредника и уредничке политике, може да резултира превидима хетерогености и дисперзивности истог тог светоназора, а самим тим и концепције одређеног часописа. Тако, на пример, може доћи до перпетуираног истицања извесних (*иновативних, модерних, авангардних, прогресивних* или *револуционарних*) идеолошких и поетичких аспеката, чија би пажљивија контекстуализација у оквирима саме политике часописа, а камоли уз уважавање ширег периодичког или биографског аспекта, довела до њиховог усложњавања, дубље проблематизације или, чак, обесмишљавања.¹⁵ Такође, тиме се скреће фокус с питања отворености уредника или уреднице за другачије ставове од оних које он/а сам/а заступа, а последично и онемогућава пажљивије критичко читање самих уредничких исказа и прилога. Таква отвореност је, примера ради, у часопису Зофке Кведер несумњива, а у том случају уједно производи далекосежне учинке и утицаје на потоњу женску/феминистичку штампу у Краљевини СХС/Југославији (в. Ограјšek Gorenjak 2014; Свирчев 2015, 2018, 2020; Симић 2022б).

„Бирокуратском“ моделу уредниковања својствена је и номинално сложенија инфраструктура и колективистичко пре него индивидуалистичко усмерење. „Бирокуратски облик ставља посебан нагласак на 'хетерономну' димензију уредничке инстанце, односно на професионалне, административне и тржишне компетенције“ које „потичу изван логике самог књижевног поља“ (Philpotts 2012: 53). На тај начин, часописи постају својеврсни инклузивни форуми, аура (генијалне) индивидуе – очекивано – бледи, а рад на часопису, упркос истакнутим појединцима уредницима, јасније се уочава управо као рад, као континуиран и комплексан колективни процес (Филпотс примећује и то да су ове публикације, самим тим, углавном дуговечније од првих). Овај модел је „мање иновативан и мање наклоњен ризику“ (Dillane 2021: 18), а он се препознаје у уредничким политикама већине проминентнијих (књижевних) часописа 20. века у Србији и Југославији (*Мисао, Српски књижевни гласник, Нова Европа*). Модел упоредив с овим (не и њему идентичан) негован је, на пример, у случају часописа *Женски покрет* (1920–1938), у коме се није одустајало од инстанце књижевног/уредничког одбора и/или колективистичког феминистичког усмерења, премда је гласило све време имало главну уредницу.

Трећи, најређи модел, који Филпотс одређује као „посреднички“, подразумева „вишеструки хабитус“ уредничке инстанце; његов еклатантан пример аутор препознаје у деловању Т. С. Елиота, који је успешно помирио и уједно превазишао први и други тип уредниковања, те тако постао „идеалан уредник“ на свим пољима – „не само песник и професионалац већ такође и политичар и профитер, пророк и публициста; пре вишеструка

---

¹⁵ То, на пример, важи за Љубомира Мицића и концепте зенитистичке жене или барбарогенија.

него двострука личност“ (Dillane 2021: 18; Philpotts 2012: 61). Узимајући у обзир да овакав модел, како истиче Дилејн, подразумева и вишеструке привилегије, не чуди што је он тешко одржив или ултимативно неостварив у контексту женске и феминистичке штампе, па тако и оне објављиване у Краљевини СХС/Југославији. О томе да су границе између ових модела пропусне, те да би „свака слична схематизација морала континуирано да се развија упоредо с наставком процеса рекулперације и дијалошке размене“ у европским или транснационалним студијама периодике (Dillane 2021: 20), сведочи, пак, пример поменутог часописа Зофке Кведер. Њен уреднички хабитус јесте подразумевао вишеструке компетенције и прерогативе, док је колективистичка оријентација и обазривост била знатно израженија у уредничком него у другим врстама њеног тадашњег ангажмана (в. Badurina 2010; Симић 2022б). Упркос томе, у потоњим (ре)интерпретацијама овај ангажман је очигледно перципиран као харизматски (што подупире наглашена полемичност и кратковекост часописа), а сама уредница као јавна личност неуједначених и/или недовољно интегрисаних професионалних квалитета, талената и успеха, односно економског, друштвеног и културног капитала (в. Badurina 2010; Свирчев 2015, 2020).

Говорећи о уредничким хабитусима, Филпотс, као и Патен и Финкелштајн који нуде типологизацију сличну његовој, заправо има у виду Бурдијеов став да „уредници, попут директора галерија и издавача, припадају категорији културних делатника с дистинктивном врстом хабитуса“; реч је о „двоструким личностима“ које „посредују између естетског поља и тржишта“ (Philpotts 2012: 42). Међутим, како ни опсег и дефиниција „естетског“ или „интелектуалног поља“ и „тржишта“, без обзира на сличност у механизмима деловања, нису идентични у различитим контекстима, тако ни проблем уредничког „капитала“ ма које врсте не треба сматрати унапред решеним. Уз то, бурдијеовску анализу неопходно је стално изнова суочавати с наизглед једноставним питањима, која су данас најрелевантнија у студијама периодике, дисциплини у чијим се темељима и будућности иста та питања налазе:

„Тако често реферишемо на некога као на онога ко 'уређује' часопис не размишљајући много о томе шта такве надлежности подразумевају. (Углавном се тиме означава да је 'уредник' 'одобрио' садржај издања.) Како се ове надлежности разликују у различитим часописима и у различитим периодима? Како је 'уредничка функција' замагљена 'култом ауторства' и његовим рецентним деконструкцијама? Које све у спектру разноликих могућности конституишу улогу уредника?“ (Dillane 2021: 20).

Хипотеза да је улога уредника односно критеријум просуђивања његовог ангажмана, „изнад свега, приданошење дистинктивном карактеру часописа“ (ibid.) ствара оптималан истраживачки потенцијал, али и подједнако озбиљне изазове. Она омогућава да фокус с апстрактнијег питања *шта чини уредника* пренесемо на конкретније разматрање о томе *шта уредник чини*, те да (ре)конструкцији уредничких портрета и модела приступимо из смера самих публикација, помном критичком анализом дискурса и садржаја, као и релевантних историјских и (ауто)биографских извора. Ипак, овом хипотезом не избегава се истраживачка нелагода коју са собом носи свест о нужној недовршености и потенцијалној произвољности подухвата, будући да уредничке стратегије не морају нужно да буду транспарентне, нити јасно и номинално диференциране (в. Вуковић 1984). Стога је добро имати у виду оба питања: и *шта чини уредника* и *шта уредник чини*, али искључиво у што пажљивије реконструисаним биобиблиографским и периодичким (*микро*)контекстима.

3.2 Уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији: род и/или еманципација као вокација

Као што је сугерисано у уводном сегменту рада, постојеће класификације и покушаји концептуализације *уредник(овањ)а*, иако могу да буду од користи (ради компаративне анализе), не би требало да диктирају или пресудно утичу на процес (ре)конструкција биографија уредница женске и феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији, нити на дијахронијске прегледе и типологизације ове штампе с обзиром на уредничко питање. Уколико се фокусирамо на овај културноисторијски простор, потребно је, најпре, поћи од хипотезе да питања *шта чини уредник/уредника* и *шта чини уредница/уредницу у Краљевини СХС/Југославији* нису идентична јер такве нису ни поменуте категорије, њихова генеза и контекстуализација. Оваква претпоставка намеће се већ услед чињенице да су законске регулативе у Краљевини налагале да пунозначан статус *одговорног уредника* периодике могу носити једино мушкарци као пуноправни грађани, тј. они који, за разлику од жена, имају право гласа (в. нпр. Воџиновић 1996; Кесман 1978; Malešević 2007 и др.).

На семантички потенцијал и поливалентност синтагме „право гласа“ указала је Станислава Бараћ (в. Бараћ 2015). Она исправно примећује да је процес борбе жена у Краљевини за „право на глас“ превазилазило строго схваћене легалне оквире, да је коинцидирало с општом тежњом и напорима интелектуалки и активисткиња различитих профила да продру у јавност, градећи, освајајући и артикулишући на тај начин сопствени *стваралачки* глас и/или утицај, „прилазе до моћи и утицаја који су им [(до)тад] умногоме били затворени“ (Dillane 2021: 1), тј. *ауторство* и *ауторитет*. То потврђује, такође, да у сагледавању (поларизација) међуратног феминизма треба избегавати редуccionистичке закључке. Поделе на реформистичко и радикално крило, односно грађански и социјалистички/комунистички блок, на пример (в. Кесман 1978), иако умногоме основане или аналитички корисне, лако скрећу фокус с чињенице да су „реформисткиње“ пре свега пледирале за дигнитет и легитимитет (сопствене) субјективности, (само)свести и одговорности, или наводе на помисао да су оне бирачко право једноставно изједначавале са суштином феминистичког ангажмана, а улазак у постојећу правно-политичку констелацију сматрале пожељним и/или довољним. Исто тако, грубим поларизацијама, као и обично, имплицира се да су сами ови антиподи унутар себе хомогени и једнозначни. Проучавање међуратне периодике показује пак да је ситуација била знатно сложенија (в. нпр. Grubački 2021, 2024; Lalatović 2021; Stefanović 2020), а то додатно подупиру (ре)конструкције биографија њених уредница.

Међутим, сложеност ситуације није била условљена једино унутрашњим нетрпељивостима, разликама, сукобима и идеолошким мимоилажењима унутар покрета и иницијатива који се – управо у тежњи да се укаже на широк спектар и паралелно одвијање опречних и полифоних дискурса (и) у самом колективном деловању жена у Краљевини СХС/Југославији – на трагу одређених теоретичарки може обухватити синтагмом „покрети за еманципацију жена“, која у последње време све више задобија на релевантности (в. Столић 2015; Јоргић Степановић 2021а). Својеврсни *спољни непријатељ* барем је подједнако значајан. Он се, осим у експлицитним антифеминистичким агендама, може потражити и у свеукупном политичком, правном и социоекономском поретку државе у којој су међуратне уреднице деловале, оном који им је одузимао „право на глас“. Тај поредак био је обележен како интензивним, конфликтним процесима изградње нације (в. нпр. Anderson 1998) тако и изразитом родном поларизацијом у тим процесима (в. нпр.

Yuval-Davis 2004). То је оставило далекосежне последице и на поларизацију интелектуалног и књижевног поља епохе, па тако и на положај и изазове уредница у њему, тј. на уредничко питање у Краљевини СХС/Југославији.

Након Првог светског рата и с распадом великих царстава – најпре оснивањем Државе Срба, Хрвата и Словенаца (29. октобар – 1. децембар 2018), убрзо потом и истоименог Краљевства (1918–1920), а најзад и Краљевине (1920–1945, преименоване 1929. у Краљевину Југославију) – под истим државним кровом први пут су се нашле политичке заједнице, културно-језичке области и територије неуједначених и разноликих (степен) развоја и карактеристика. Упркос номиналном монолитном устројству, у историографији се стога увек инсистира на упадљивом практичном диверзитету прве југословенске државе.

„У новој држави морали су да сарађују политичари и јавни радници формирану у неједнаким државним и политичким условима, различитих схватања политичког и управног система, различитих прилаза етничком феномену, а уз то раздвојени вером, образовањем, животним искуством. Неки од њих једва да су били успели да чују једни за друге, јер је стварање заједничке државе наступило пре очекивања. [...] Народи који су сачињавали Краљевину СХС налазили су се на различитим ступњевима економског и културног развоја. [...] Уз велику неравномерност у индустријској развијености, народи Краљевине ушли су 1918. у заједничку државу с различитим аграрним режимима. [...] Становништво Краљевине припадало је различитим вероисповестима и налазило се под различитим режимима духовне јурисдикције“ (Петрановић 1988: 37–38; уп. нпр. Ђокић 2010).

Постоје, међутим, и елементарни историографски консензуси у проучавању Краљевине СХС/Југославије који се тичу *заједничких* одлика њених подручја. Пре свега, реч је о држави с друштвеном структуром у којој је бројчано доминирало сељаштво, и то у изразитој мери. „Сељаштво је у неразвијеним крајевима било окренуто себи и својим недаћама, притиснуто празноверицама, непросвећеношћу и неписменомшћу. Видици сељака губили су се на ивицама суседне вароши или среза“ (ibid.: 65). Неповољни егзистенцијални услови, трајни проблем ниског животног стандарда, уз пратећи, екстремно висок проценат неписмености, али и учестало ширење зараза и болести, нужно су се одразили и на споре и тегобне процесе просвећивања, формалног и неформалног образовања, те културних и здравствених реформи, нарочито када је реч о деци, женама и осталим рањивим групама (в. Исић 1998, Јоргић Степановић 2021а); самим тим, и на преокупације и (*групна*) деловања тадашњих покрета за еманципацију жена и интелектуалки у смеру социјалних и образовних политика. Будући да је „сељаштво чинило најбројнији друштвени слој у свим јужнословенским земљама (Вакић 2004: 282, истакла З. С.), те да су побројани проблеми перзистирали у иначе разноликим деловима државе, тежишта ових покрета и импулс феминисткиња ка умрежавању и колективном организовању постају додатно разумљиви.

Уз то, оваква демографска слика битно је утицала на начелно симболичко раслојавање становништва Краљевине – на бурдијеовски „симболички капитал“ њених грађанки и грађана. „На селу је преовлађивао патријархални начин живота, у коме су просветитељски утицај имали усамљени учитељи, ђаци, студенти, који су доносили и ширили нове идеје“ (Петрановић 1988: 65). Пошто је знатан део становништва био потпуно неписмен, а образовани људи ретки и „усамљени“ у „ширењу нових идеја“, сама писменост/образованост била је (перципирана као) изузетна појава, а њени носиоци (као) припадници друштвене *елите*. То је обухватало и уреднички ангажман оновремених интелектуалаца или активиста, при чему су интелектуално и активистичко/политичко деловање неретко било тесно повезани (в. нпр. Трговчевић 1986). Одређене уреднице међуратне женске и феминистичке штампе и саме су биле чиновнице (нпр. Катарина

Богдановић, Даринка Стојановић, Алојзија Штеби), док су многе од њих, премда нису биле и чиновнице у строгом смислу, управо захваљујући свом образовању и/или контактима с припадницима елите (утицајним мушкарцима), успевале да опстану и оставе траг у јавности овог раздобља.

У историографији се сматра и да је интелектуална и чиновничка елита у Краљевини СХС/Југославији, упркос честим политичким аспирацијама/апропријацијама тј. симултаним професионалним и политичким иступањима, у погледу стварне моћи и утицаја на државне процесе била секундарна у поређењу са самим политичким врхом, представницима власти и заступницима странака (в. Вakić 2004: 281). Пођемо ли од ове тезе, за *интелектуалке* (уреднице) могли бисмо рећи да су, без обзира на бројне међусобне разлике или сличности, делиле положај грађана – па тако и *елите* – другог или чак трећег реда. О томе додатно сведочи чињеница да током скоро читавог постојања ове државе није дошло до признања женског права гласа нити до значајније партиципације жена у кључним политичким процесима (в. Lebl Albala 2005; Mitrović 2023). У друштву с дубоким патријархалним наслеђем и руралним традицијама какво је било југословенско, што је важно изнова истаћи, тај проблем превазилазио је пуке законске оквире. У исти мах, међутим, на снази је био и изразито продоран талас модернизације у транснационалним координатама, који није заобишао ни Краљевину, премда је ту наилазио на тешко савладиве препреке (в. Čalić, 2013; Perović, ур. 1988). Дијалектика модернизацијских и традиционалистичких стремљења и пракси утицала је како на (унутрашњу) динамику покрета за еманципацију жена у целини тако и на индивидуална/колективна профилисања уредница и њихове уредничке политике. Другим речима, у својим ангажманима уреднице штампе у Краљевини СХС/Југославији ослањале су се и/или реаговале на неколико кључних фактора:

„Растући ниво образовања жена (од основношколског до универзитетског), развој национализма у државама које се специфично односе према улогама жена, неприхватање жена у политичким партијама социјалдемократског и грађанског типа, учешће у међународним феминистичким организацијама као и чињеница да су неудате и младе жене све више чиниле урбану радну снагу, процеси су које са апсолутном сигурношћу можемо уочити у периоду међуратне Југославије“ (Јоргић Степановић 2021а: 2).

Отуда није сасвим изненађујуће што су уреднице штампе у периоду од 1918. до 1941. године, уз највише неколико изузетака, по правилу *de facto* уређивале *женске и феминистичке часописе*, док мушкарци, с друге стране, то најчешће нису чинили. Презициције би било рећи да су жене управо у њима имале нескривени уреднички статус – тј. биле именом и презименом наведене као уреднице часописа – будући да рецентна истраживања периодике показују да су жене ван „феминистичке контрајавности“ у извесним случајевима, *de facto* уређивале (међуратну) штампу иако то нигде није било озваничено.¹⁶ *Род* је, барем у случају периодике, доминантно условљавао *жанр*, и обратно.

¹⁶ Једини познат изузетак засад јесте кратак период номинално признатог уредниковања Ксеније Атанасијевић у књижевном часопису *Дан* – дакле, часопису који није женски или феминистички (1919). О Ксенији Атанасијевић, филозофкињи, сарадници (женских и феминистичких) међуратних часописа, између осталог и *Ženskog svijeta / Jugoslavenske žene* и *Женског покрета*, те првој жени доктору наука на Универзитету у Београду и њеној борби с истим тим Универзитетом, в. Vuletić 2005, 2020, Lončarević 2015, 2021. Изузетком се може сматрати и учешће Исидоре Секулић у редакцији *Српског књижевног гласника* (в. Радојевић 1999). О Смиљи Ђаковић, „добром духу“ редакције књижевног часописа *Мусао*, непризнатој уредници овог листа, в. Секулић 2010, а о другим случајевима *de facto* уредниковања жена које није било транспарентно истакнуто,

Суштински разлог ове упадљиве родно-жанровске поларизације и поделе посла није могла бити чињеница да жене тада још нису биле пуноправне грађанке, да су законски биле лишене права на положај одговорне уреднице. Или, речима сарадница *Женског покрета*:

„Збиља, ретко занимљивих бесмислица садржи наш закон. Један лист могу да испуне својим чланцима жене, могу да га уређују, могу да покрећу питања чију суштину у већини случајева људи не могу ни да схвате, а моралну одговорност за све то не може да сноси жена; међутим, може да је сноси ма који човек и онај који у азбуци не распознаје ни једно једино слово“ (*Женски покрет* 1, 1920: 3).

Упркос томе, жене су уреднички посао у међуратном раздобљу у пракси могле да обављају, а њихова имена могла су да буду наведена у импресуму часописа, у ретким случајевима чак и под ставком „одговорног уредника“.¹⁷ Стога (ре)конструкције биографија уредница представљају важно сведочанство и о званичним и о *притајеним* родним политикама међуратне Југославије, (саморазумљивом) родном кодирању *елите* и фигуре *интелектуалца/уредника*, као и о амбивалентним (анти)модернизацијим процесима карактеристичним за ово раздобље. Пре усредсређивања на појединачне биографије неких од ових уредница, неопходно је, међутим, начинити још три корака: 1) оцртати доминантне одлике штампе иза које су по правилу стајале уреднице, њена могућа жанровско-типолошка одређења, 2) понудити преглед/попис поменуте штампе и њених уредница и уредника, те 3) успоставити теоријски оквир којим би се упадљива родна, жанровска и *уредничка* диспропорција у међуратној југословенској периодици додатно осветлиле, а тиме истовремено оправдали фокуси овог истраживања.

3.3 Типологизација женске и феминистичке штампе: основне претпоставке

Политичка историја Краљевине СХС/Југославије досад се углавном изучавала као историја „националног питања“ (укључујући различите, неретко и супротстављене концепције југословенства), „етничког такмичења“, те дневнополитичких, страначких и парламентарних динамика и сукоба (нпр. Вакић 2004; Ђокић 2010; Petranović 1988 и др.). Овакав фокус остављао је, међутим, по страни (паралелну) генезу тзв. женског питања, тј. историју покрета за еманципацију жена, феминистичких идеја и агенди. Ову историографску лакуну попуниле су или још увек теже да попуне поједине истраживачице у области историје 19. и 20. века (Vožinović 1996; Grubački 2024; Kecman 1978, Ograjšek Gorenjak 2014; Petrović 2019; Стефановић 2000 и др.). Како су све оне показале, диверзитет Краљевине СХС/Југославије, који је подразумевао бројне социоекономске, војно-политичке и културолошке (лингвистичке, конфесионалне и друге) специфичности, делимично се одражавао на перцепцију не само у историографији привилегованог „националног“ већ и „женског питања“. Управо је изострен фокус на дискурсима женскости/женствености/феминизма, на *женском питању* у свим његовим варијантама, био дистинктивна одлика међуратне женске и феминистичке штампе. Сходно томе, и сама генеза (ове) периодике која претходи оснивању заједничке државе захтева плуралистички

в. Милинковић 2021а. О ексцесном уређивању (про)феминистичке штампе од стране мушкараца, в. Ograjšek Gorenjak 2014.

¹⁷ На пример, одговорна уредница загребачког часописа *Ženska misao* (1919–1921) била је Зора Васић, а уредница Божена Краљ (в. Luetić 2014).

приступ. Темељне (компаративне) реконструкције историје штампе и (ре)презентација жена/женствености/феминизма у њој на свим подручјима потоње Краљевине СХС/Југославије омогућиле би систематичан и холистички увид у ово проблемско поље. При том, таква истраживања била би од великог значаја и за разматрање уредничког питања, проблематизацију родне поларизације у уредниковању, те уочавање континуитета и дисконтинуитета, (анти)модернизацијских тенденција и процеса у уредничком ангажману (жена), условљених, између осталог, и променама политичких клима и државних режима.¹⁸

Досадашња истраживања у студијама периодике углавном су била усредсређена на поједина ужа раздобља и/или територије, најчешће сходно савременим националнодржавним параметрима: ауторке и аутори задржавају се на корпусима штампе који пре формирања Краљевине настају у границама држава у којима они сами делују, или су из других разлога (језичких и политичких) за исте те државе релевантни. Слободанка Пековић, на пример, посебно разматра периоду која је крајем 19. и почетком 20. века објављивана у границама данашње Србије из перспективе тзв. женског питања, указујући истовремено на могућности њене типологизације. Њени начелни закључци применљиви су, у ширим цртама, и на друга поднебља, будући да је родно-жанровска поларизација била на снази и у мање и у више развијеним областима (потоње) Краљевине СХС/Југославије, као, уосталом, и у транснационалном контексту (в. нпр. Vujnović 2008; Zubac 2016). „Женски часописи се појављују у периоду женског освешћења и у нараслој самосвести жена које су се школовале и стекле знање и способност да самостално раде и зарађују“ и, услед тога, „у поглављима културне историје постају чин и начин преживљавања“ (Пековић 1990: 135).

Слободанка Пековић не инсистира на строгим разграничењима и подробнијим типологизацијама, те се у њеним истраживањима синтагма „женски часописи“ понекад користи синонимно оној „часописи за жене“, док се (прото)феминистичке конотације приписују обема. У исти мах, међутим, она и сама препознаје вишезначност и обухватност овог термина. Говорећи о *маргиналним* периодичким жанровима, о „женској“ напореда с „радничком“ и „дечјом штампом“, Пековић најпре упућује на њену циљну групу, тј. на читалачку публику примарно сачињену од жена, а самим тим и на (дидактичке) уредничке праксе којима се таква читалачка публика што имплицитно што експлицитно успостављала. Стога она истиче и да је „пројекат пучке просвете, баш због великог броја још недодирнутих, невиних читалаца којима се обраћао, могао бити изузетно успешан, и опасан и погодан, за разне врсте манипулација“ (ibid.: 138). Пековић, потом, инсистира на маргиналном, „ниском“ статусу ове штампе у контексту одговарајућег периодичког, културног и интелектуалног поља. Најзад, она увиђа још један важан аспект како „часописа за жене“ тако и „женских часописа“, тј. могућности које су они нудили „у периоду женског освешћења“: све одлучнији пораст сарадничког и уредничког ангажмана, а тиме и ауторепрезентације самих жена. Сва ова запажања и примедбе Слободанке Пековић задржавају на значају и при разматрању (уредница) штампе у Краљевини СХС/Југославији.

На њеном трагу, проширујући фокус и ка потоњој (међуратној) периодици, Станислава Бараћ нуди две могуће класификације „женских часописа“ – прецизније, оних који су доминантно намењени женској читалачкој публици. Она у једној прилици

---

¹⁸ У том погледу, посебно значајно било би, између осталог, обратити пажњу на Трст с краја 19. и почетка 20. века и одговарајуће заједнице интелектуалки и уредница које су се тамо интензивно формирале и развијале. О томе в. Verginella, ур. 2017.

диференцира „часописе за жене“, „женске часописе“ и „хибридне женске часописе“.¹⁹ У другој прилици Бараћ пак разликује „женске“ и „феминистичке“ часописе, одређујући их као оне „*које стварају жене*“ (не нужно у својству номиналних уредница), а који су првенствено и посвећени женској читалачкој публици, с тим што у првом случају начелно не проблематизују устаљену поделу на јавну и приватну сферу, док у другом „захтевају преиспитивање и укидање традиционалних родних норми“ (Бараћ 2010: 519, в. и Бараћ 2015, истакла З. С.). У овом истраживању полази се од такве типологизације, па ју је стога неопходно детаљније размотрити и прецизирати.

У том погледу, корисни могу да буду управо увиди из домена феминистичке теорије. Терминолошке дистинкције „женског“, „женственог/фемининог“ и „феминистичког“, на пример, за које пледира Торил Мои имајући пре свега у виду типове писања (фикције), применљиве су донекле и у жанровском раслојавању периодике на основу уредничког критеријума. Премда су посредни другачије дискурзивне праксе и арене, различити модели комуникације – као и механизми изградње (имплицитне) читалачке публике – и само уредниковање и разноврсне уредничке политике могу се објаснити начелном поделом Мои.

„Као женско [*female*] можемо одредити писање о женама уопште, узимајући у обзир да ова ознака не говори апсолутно ништа о природи тог писања; као феминистичко [*feminist*] – оно писање које заузима читаву антипатријархалну и антисексистичку позицију, и као женствено [*feminine*] – писање које се чини маргинализованим (потчињеним, ућутканим) од стране владајућег друштвеног/лингвистичког поретка. Последње међу њима не изискује (*pace* Кристева) неку одређену политичку позицију (не феминистичку у строгом смислу), премда је исто тако ни не искључује“ (Мои 1989: 132).

Посегнемо ли за овом типологизацијом, уз неопходне допуне и реинтерпретације, можемо рећи да су „женски“ и „феминистички“ часописи у међуратном раздобљу сви они који су интенционално били намењени *женској читалачкој публици*, баштинећи на разнолике начине (речима Слободанке Пековић) „*пројекат (пучке) просвете*“, *без обзира на полно одређење њихових уредника*. Будући да су то пак, на територији читаве Краљевине, по правилу биле *жене*, сама истраживачка грађа налаже да се дијалектика рода и жанра, на првом месту, уважи и размотри у овом аспекту – *уредничко питање* заправо постаје *питање уредница*. У овој прилици корпус периодике, дакле, обухвата женске и феминистичке часописе које су истовремено уређивале жене. Међутим, у првом случају ознаци „женски“ треба приступити као оној која „не говори апсолутно ништа“ више нити о карактеру

---

¹⁹ „С обзиром на критеријуме ауторства, (не)информативности и стереотипност/нестереотипност представљања жене, укупна женска периодика могла би се поделити на: 1) часописе за жене, [...] намењене женској читалачкој публици у којима се жене не јављају као уреднице већ само као сараднице [...] 2) женске часописе, у које спадају часописи које уређују жене и који имају феминистички програм, било експлицитно, било само имплицитно; и 3) хибридне женске часописе. Трећа група часописа по основној интенцији и прокламованом програму припада женским часописима, али један број ауторки није успео да се отме патријархалним стереотипима о жени и доминантном дискурсу. У њима су обично присутни и тзв. лаки жанрови и модни додаци, а карактерише их високотиражност“ (Бараћ 2015: 95). Како прецизира Бараћ, „створено је питање од ког датума треба рачунати почетак српске штампе намењене женама: да ли од 1838. године и *Магазина за књижевство, художество и моду*, од 1835. и календара *Ружични венац*, прецизније од његовог издања за 1842. када га је уредила жена, од алманаха *Талија* за 1829, кога је за ту годину жена (Јулијана Радивојевић) не само уредила, већ и у потпуности ауторски исписала све његове разнолике чланке тј. жанрове, или пак од 1807. године, када Георгије Михаљевић издаје први календар декларативно намењен женама“ (Бараћ 2015: 95).

часописа нити о његовом уређивању. У другом, под феминистичким часописима и уредничким политикама – сходно томе, и настојањима самих уредница – подразумевају се они случајеви у којима се „заузима очита антипатријархална и антисексистичка позиција“.

Разуме се, реч није о есенцијалним одликама и фиксираним категоријама: *женскост*, *женственост* и *феминизам* (уредничких политика и часописа) и сами су дискурзивно обликовани сходно одговарајућим, специфичним друштвеноисторијским контекстима, а у појединим периодичним публикацијама међусобно се укључују или искључују на сложене начине. Утолико значајније постаје и разликовање широко схваћеног „женског“ и „феминистичког стендпоинта“ уредница / уредничких одбора периодике у Краљевини СХС/Југославији, избегавање и пуког поистовећивања *пола* и *положаја/позиционираниости* и тзв. политика квота. Тако се не губи из вида да су у неким случајевима „жене, на известан начин, биле одане чуварке традиције и затеченог стања“ (Пековић 2015: 125), или, другим речима, „начини на које жене могу да преузму позицију маскулиног субјекта, тј. да постану чврсте бранитељке патријархалног *статуса кво*“ (Мој 1989: 130).

3.3.1 Илустративни екскурс: Уредничко питање у алманаху *Српкиња*

Уколико се у илустративном осврту на раздобље које претходи оснивању Краљевине СХС – искључиво из практичних разлога – накратко ограничимо на подручје данашње Србије, упадљива постаје чињеница да су часописи, па тако и тзв. часописи за жене (дидактичког карактера), који су на том подручју циркулисали од половине 19. све до раног 20. века, најпре били резервисани за мушке уреднике: нпр. први међу њима – *Воспитатељ женски* из 1847. уредника Матије Бана, те *Женски свет: орган Добротворне задруге Српкиња* (1886–1914), уредника Аркадија Варађанина.

Ову правилност уочила је и истицала Јелица Беловић Бернаджиковска крајем 19. и почетком 20. века. Реч је о једној од првих и значајнијих овдашњих интелектуалки које су наслућивале да домен „поља културне производње“ и „књижевног поља“ (в. Burdije 1970) обухвата различите (маскулине) облике хабитуса, моћи, утицаја, ауторства и ауторитета који су женама често ускраћени, а међу којима једно од повлашћених места заузима (књижевна) периодика, уреднички и сараднички ангажман у њој (уп. Симић 2022а). Професионалне амбиције, компетенције и, условно речено, гинокритичка самосвест које је Бернаджиковска поседовала довели су до алманаха *Српкиња* објављеног у Сарајеву 1913. године, испуњеног биографијама педесетак учених жена, „жена од пера“ – између осталог и *уредница штампе*.

На начелну револуционарност и програмски карактер *Алманаха* и прилога у њему, а нарочито уводног текста „Жене и књижевност“ – чије ауторство највероватније треба приписати самој Бернаджиковској – у домаћим студијама књижевности и периодике указивало се у више наврата (Андоновска, Бараћ 2012; Бараћ 2015; Дојчиновић 2000, 2011; Кох 2012; Милинковић 2015, 2021; Свирчев 2017, 2018; Свирчев, ур. 2022 и др.). И у овој прилици поменута публикација фигурира као значајан књижевноисторијски извор и упориште, и то вишеструко: и као један од пионирских покушаја да се оцртају *биобиблиографије интелектуалки – укључујући уреднице штампе* – у виду „женских портрета“ (уп. Бараћ 2015), и као истовремено први досад познат „свесни покушај конструисања *женске интерпретативне заједнице*“ (Дојчиновић 2011: без пагинације, истакла З. С.) на потоњем јужнословенском поднебљу.

„За успешан књижевни рад треба с в е з а. Треба живети у саобраћају с истомишљеницима, с људима и женама образованим, па у близини већих библиотека. *И ово све је лако за мушкарце, али није за наше женске.* Мушкарци се састају како је познато у кафанама, у гостионама – уз чашицу, па се ту праве основе и нуди сарадња. Жене то не могу. *Код нас се не гледа радо ни то да жене одлазе у кафане саме, а камо ли у гостиону. Има их додуше доста који то раде, јер је то у моду ушло, али већина од тих баиш и нису књижевнице. Од ових не знам, да ли има која то ради да се говори 'да се скита'.* Па где да се састане онда са мушким и женским једномишљеницима? Могло би то бити љети на шетњи, али и то би дало *повода разговору, од кога међутим као да се данас више боје мушки, него паметне жене.* Без да има код тога каквог свог узгредног интереса (*а знамо, какви су то интереси!*) мало ће се код нас наћи мушкараца, који ће тражити друштво паметне жене, нарочито ако ова није ни особито одлична рода, ни особито лепа, млада и весела“ (Српске књижевнице, ур. 1913: 17, истакла З. С.)²⁰

Осим као ризница „женских портрета“ (штавише, „почетком историје жанра женског портрета могла би се сматрати 1913. година када је у Сарајеву објављен алманах који су уредиле 'српске књижевнице“; Бараћ 2015: 68), те парадигматичан пример „конструисања женске интерпретативне заједнице“, алманах *Српкиња* симултано фигурира и као „прва публикација која се из неколико углова бави продукцијом женске односно феминистичке периодике“, тј. „једно од првих места на којима се феноменолошки промишља значај часописа као важног места и као важног средства за производњу и легитимацију (феминистичког) знања“ на подручју данашње Србије (Милинковић 2021а: 327, 329). Другим речима, у питању је прво досад познато *јавно место* – и то у форми периодичне публикације – на ком се *из родне перспективе* разматра *уредничко питање* на подручју данашње Србије.

Како истиче Јелена Милинковић, ова публикација представља „значајно место опсервације феминистичке штампе“ утолико што се одликује вишеслојном структуром и истовремено пружа вишесмеран допринос проучавању (уредница) периодике: не само да се у њој „заснивају и теоретизују жанрови карактеристични за женску/феминистичку штампу“ већ се такође „дефинише и промовише уреднички поступак самог алманаха, анализирају се други постојећи часописи, даје се нацрт програма будућег женског часописа, анализира се рад уредница“ и нуде њихове биографије и библиографије (ibid.: 331). Милинковић истиче и да досад није пажљивије реконструисана (политичка) окосница и генеза овог колективног и колективистичког подухвата: постојећа истраживања и интерпретације *Српкиње* углавном се задржавају на публикацији као финалном производу, на њеним жанровским и структурним одликама, те на њеним учинцима и потенцијалима у светлу еманципације жена, односно (ондашњег и савременог) „женског питања“. Већ сам наслов, међутим,

²⁰„У уводнику за издање *Српкиња* из 1913. године, 'Жене и књижевност', она подвлачи важност друштвених мрежа за стварање, као и међусобну изолованост списатељки која чини да њихови напори изгледају као појединачне, случајне и ефемерне појаве. Другим речима, Бернаджиковска је била једнако заинтересована за стварање женске књижевне историје за будућност, као и за савремену афирмацију, *своју сопствену и других списатељки.* Идеја да сачини издање које би говорило о доприносу српских списатељки, учитељица, добротворки и свих жена које су радиле у култури и биле признате, сама по себи говори о степену у ком је била свесна маргинализације женског доприноса. Она зна да спискови, на којима се до тада одржавала историја српске женске књижевности, нису довољни, већ да су потребни *разговори, конструктивна полемика, разумевање.*“ (Дојчиновић 2011: без пагинације, истакла З. С.). Осим тога, Бернаджиковска показује и да зна да модерност није феномен без рода: „многи кључни симболи модерног у деветнаестом веку [па и раном двадесетом, прим. З. С.] – јавна сфера, човек гомиле, странац, денди, фланер – заиста су били експлицитно ородњени. На пример, директни женски еквивалент фланеру не би могао да постоји, будући да се за сваку жену која је тумарала улицама деветнаестовековне метрополе претпостављало да је проститутка“ (Felski 1995: 16).

упућује на барем подједнак значај „националног питања“, тј. изражену спрегу националистичке и протогинокритичке мотивације, аргументације и ангажмана „српских књижевница“ – речју, на механизме „национализовања феминизма“ (в. нпр. Offen 2005, Столић 2015). Управо зато и јесте основано размишљати о овој публикацији као о „граничнику између два 'доба' српске феминистичке (контра)јавности“, у коме долази до амалгамисања па и до извесне колизије „'дугог' 19. века“ и „несвакидашњег покушаја аутоканоизације“ из недвосмислене родно свесне перспективе (Андоновска и Бараћ 2012).²¹

Година објављивања публикације – 1913. – уједно је доба Балканских ратова, као и слутњи Првог светског рата, па би пажљива (дневно)политичка контекстуализација алманаха *Српкиња*, упоредо с реконструкцијама биографија и библиографија његових ауторки, те турбулентног процеса рада на самом објављивању и потоње рецепције публикације, захтевала и темељну реконструкцију овог историјског периода. Он и данас, начелно, представља вишеструки изазов за историчаре (в. наредна поглавља о тзв. Скерлићевом добу и југословенској идеји), па тако и за историчаре књижевности, културе и периодике. „Сви српски крајеви“, као једна од окосница наратива у *Српкињи*, упућују на експанзионистичко и етничко мотивисано схватање како југословенске идеје / „ослобођења и уједињења“ тако и тада актуелне националне модернизације држава – конкретно, Србије (в. Букумира 2022). Самим тим, из фокуса Бернаджиковске и њених колегиница изостају многе геополитичке и културне области које ће ући у састав потоње Краљевине и чинити њен важан део. На тај начин, такође, ова публикација фигурира и као својеврсна претеча (уредничког) ангажмана Зофке Кведер Деметровић у периоду од 1917. до 1921. године, укључујући часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920) и *Almanah jugoslovenske žene za 1921. godinu*, где се успоставља и привилегује хибридизација етничког поимања нације (овде југословенског унитаризма) и протогинокритичке агенде у области (националне) књижевности, периодике и културе. У том погледу, особито занимљива и подстицајна била би (компаративна) анализа тзв. породичних метафора – на првом месту, метафора *сестринства* и *материнства* – које у оба случаја имају велики, ако не и капиталан значај (у предстојећим поглављима дисертације, оним која се тичу уредниковања Зофке Кведер Деметровић, нуде се потенцијалне смернице и основи за овакву и сличне анализе).

Међутим, у овој прилици – будући да је фокус на међуратном раздобљу и уредниковању жена у Краљевини СХС/Југославији – унеколико су важнији они аспекти публикације *Српкиња* који се односе на профиле (до)тадашњих уредница штампе, као и на моделе/механизме њиховог (скривеног) уредничког ангажмана, па и уредничког *хабитуса*. Како је истакнуто у уводном поглављу дисертације, „на основу ових портрета може се говорити о различитим појавностима женског уредништва“ (Милинковић 2021а: 339), а то обухвата критеријуме (не)видљивости и (не)транспарентности уредничког ангажмана, динамику индивидуалног и колективног позиционирања, однос с власничким инстанцама, моделе интеракције с публиком, (политичку) мотивацију покретања и публикавања одређеног часописа и слично. Ови кључни проблеми препознају се у публикацији *Српкиња*:

---

²¹ „Ауторке окупљене око овог пројекта су биле активне друштвене и политичке раднице, које су партиципирале у политичким активностима и акцијама, а *Српкињом* су настојале да дискурс о жени и женским доприносима легитимизишу у оквиру доминантне друштвене парадигме. Због тога су у дискурсу *Српкиње* присутни и политички ставови и убеђења њених креаторки, а који су пресудно дефинисани национално-патриотским корпусом идеја“ (Милинковић 2021а: 326, истакла 3. С.).

„Сва је прилика да се у *Српкињи* из 1913. први пут (систематично) пише о уредницама часописа, односно да се препознаје значај уредничког посла и даје простор за опсервацију знања о женама на уредничким позицијама. [...] Овде су представљене све тада активне и познате жене на уредничким местима у часописима (није реч искључиво о женским часописима, већ се на списку налазе и књижевни и хумористичко-сатирични часописи). Кроз њихове портрете могуће је уочити различите облике женског уредништва, који су се на часописној сцени одржали и током међуратног периода“ (Милинковић 2021а: 338).

Такође, значајно је и да се у *Српкињи* лоцирају „све тешкоће са којима су се уреднице сусретале“, тешкоће „које су, нажалост, константа рада у часописном пољу и уопште у издаваштву, а које се углавном могу свести на различите форме и манифестације недостатка материјалних ресурса и финансијских средстава“ (ibid.). Уз то, Јелица Беловић Бернаджиковска у алманаху *Српкиња*, између осталог, износи суд о моделима уређивања штампе / уредничким хабитусима и позиционирањима (жена) којима се посебна пажња посвећује у појединачним портретима уредница. Дакле, ова публикација не подразумева искључиво дескриптивне и типолошке већ и вредносне, па и нормативне димензије. Најпре, Бернаджиковска експлицитно заговара оснивање женског часописа какав, сматра она, у том тренутку упадљиво недостаје домаћој јавности:

„Код нас жене немају ниједнога листа, око којег би се радо окупиле, па кад узмеш тај лист у руке, да можеш рећи: ето то су српске књижевнице. „Женски свет“ (Нови Сад) уређује мушкарац и има за сараднике и мушкарце, то давно није с а с в и м женски лист, и ако је кроз 28 година био и јест једини лист, који са љубављу и весељем настоји да донесе, све што Српкиње раде... „Жена“ (Нови Сад) је лист само једне политичке странке, те се ту купе само жене овог политичког програма уз своје мужеве. Старији је лист „Домаћица“ (Београд), којему наслов већ каже, да се бави више кућним пословима, него душевном страном женског живота, ма да и овај врло лепо помаже, купећи око себе понајвише Српкиње из слободне Србије. Уредник је и ту мушкарац. „Српска жена“ (Сарајево), најновији женски лист, формом и садржајем одвише скроман, а да је тај лист могао да ухвати у своје коло све српске књижевнице. (Уредник је био г. Светозар Зрнић, управитељ српског нар. позоришта.) Лист је престао излазити са 4. бројем. – Један, за све српске крајеве, велик и формом елегантан, са програмом и хоризонтом широк женски лист био би врло потребан, али да то буде збиља п р а в и женски лист, морао би стајати под уредништвом једне душевно јаке ж е н е и имати за сараднице с а м о ж е н е. Но какве су у нас прилике, чини се да ће наше жене још дуго чекати на такав женски лист“ (Српске књижевнице 1913: 15).²²

У аргументацији за оснивање „пр(а)вог женског часописа“ издваја се неколико кључних токова. Према Бернаджиковској, *sine qua non* оваквог подухвата подразумева уредничку позицију жене, као и сараднички колектив сачињен искључиво или доминантно од жена, али, рекло би се, не нужно и привилеговање женског *питања* колико *ауторства* и *ауторитета* самих жена. Дакле, легитимитет часописа који би женама заиста био користан и за њих подстицајан првенствено се одређује на темељу *пола* (његове уреднице) те тако долази до карактеристичне омашке на коју упозорава Торил Мои – хомогенизације *женског изражавања* и *феминистичког самоизражавања* (в. Мои 1989). Ипак, сам контекст

²² „У тексту из 1913. овај захтев за женским листом, женским друштвом и женским делом посла има у основи жељу да се женама обезбеди простор да несметано раде и развијају своје таленте. Чврстина става и недвосмислен начин на који је изражен звуче смело чак и данас – када су недавно покретани нови часописи за женску културу и феминистичку теорију (конципирани скоро потпуно у складу са замишљу ове ауторке – са женским уредништвом и претежно женама сарадницама), чуле су се примедбе да то значи само даљу гетоизацију и маргинализацију жена. Ауторка текста из 1913. нема такве ограде – она је сасвим свесна да је женама потребна повољна клима за рад, да њихов рад мора бити плаћен и цењен, и да су у женском друштву јаче и видљивије“ (Дојчиновић 2000: без пагинације).

настанка овог алманаха поспешује изузетност и стратешки еманципаторски потенцијал овог родног заостравања. Тај потенцијал додатно добија на значају утолико што ауторка инсистира на уредници која би била „душевно јака жена“, тј. оној која је спремна на деконструкцију патријархалног светоназора и борбу за легитимитет самоизражавања – ауторепрезентације жена.

У тренутку кад се формулишу ове тежње, фактичко заузимање уредничких надлежности од стране жена на подручју данашње Србије већ је на снази, започевши крајем 19. и почетком 20. века (најпре у Војводини и Београду), с продором протофеминистичких идеја, интензивирањем „женског питања“ у јавности, постепеном демократизацијом штампе, унеколико доступнијим образовањем (за жене) у локалном и европском контексту, те већим могућностима мобилности и интернационалног умрежавања. Тада је најчешће долазило до колективних уредничких подухвата, првенствено када је реч о гласилима женских елитних, хуманитарних удружења, чије се поједине чланице такође сматрају (прото)феминисткињама. У том погледу истичу се, на пример, *Домаћица*, орган Београдског женског друштва (в. Милановић 2020) те календар *Вардар*, гласило Кола српских сестара (в. Пековић 2015; Столић 2015).

Међутим, и сама Бернаджиковска ипак наслућује да *женски стендпоинт* у уредничкој политици није довољан и да није нужно и *феминистички* (в. Мој 1989; Hartsock 1983) – другим речима, да квантитативна мерила не треба изједначавати с квалитативним. Из тог разлога она оспорава домете и амбиције појединих женских листова (које уређује жене). Тако се у извесном смислу одриче новосадског часописа *Жена* упркос томе што иза њега стоји уредница, и без обзира на то што се у њему тзв. женско питање ставља на дневни ред, перципирајући га првенствено као страначко гласило условљено политиком „мужева“ (уп. Колагић 2017). Исто тако, Бернаджиковска не проналази сасвим задовољавајући модел ни у листу *Домаћица*, не само стога што је ту номинално реч о мушком уреднику већ и зато што се хоризонт женског деловања сужава на *приватну, кућну сферу* и притом недовољно тежи подупирању и поспешивању *јавног* ангажмана жена (у домену књижевности, уметности и културе), мада је у међувремену постало јасно да је и ово гласило временом било све отвореније за књижевни и преводилачки ангажман жена (в. Вођиновић 1996; Милановић 2020).²³

Сличан и барем подједнако ефектан пример представља календар *Вардар* (1906-1913; 1920-1940), који Бернаджиковска у овој прилици не спомиње, а који умногоме доводи у питање њену концепцију. Упркос широком опсегу *уредница* и *сарадница* и њиховом великом утицају на оснивање и политику овог дуговечног календара, њега, наиме, није упутно одређивати као женски или феминистички нити као часопис за жене, будући да оне нису биле примарна циљна група – што *Вардар* чини изузетком међу сличним пројектима тадашњих женских удружења. У најбољем случају, он се може одредити као феминистички (в. Бараћ 2010) и, како је и уобичајено, сходно циљној групи и (доследно прорезимској) оријентацији, као доминантно патриотски или национално опредељено гласило (в. Савић 2009; Симић 2018). Календар *Вардар* стога ни у овој прилици није у фокусу анализе, а у будућности би се могао сагледати и кроз уредничке портрете и призму уредничке инстанце.

---

²³ Једну могућу паралелу представља часопис *На домаћем огњишту* (1900–1902) / *Домаће огњиште* (1902–1914) који су уређивале хрватске учитељице и наставнице, а где су углавном задржане и промовисане традиционалне родне улоге и конвенције (в. Вујновић 2008: 74–75).

3.4 Женска и феминистичка штампа у Краљевини СХС/Југославији: преглед публикација и њихових уредница

С оснивањем Краљевине СХС долази и до знатно уочљивијег и самосвеснијег – индивидуалног и колективног – укључивања жена у уређивање периодике, упоредо с покретањем „правих женских“ часописа какве замишља Бернаджиковска: оних које и номинално и фактички уређују жене и чији се сараднички круг састоји од жена. Радикално измењена политичка клима и државна констелација након искуства Првог светског рата, у полетној атмосфери пледирања за већи приступ јавној сфери и право гласа, у неким случајевима довела је до подједнако радикалних дисконтинуитета с претходним раздобљима – нарочито кад су у питању феминистички часописи попут *Женског покрета*. Ипак, у међуратној штампи уочавају се и бројни континуитети с предратним тенденцијама, о чему такође сведоче биографије појединих уредница. Угрубо, *женски часописи*, начелно незаинтересовани за дубинско проблематизовање дихотомија *јавно/приватно* и *маскулино/феминино*, пратили су, с једне стране, (анти)модернизацијске процесе примарно у домену моде, кућанства и хигијене, перпетуирајући притом важећи родни декорум. *Феминистички часописи*, с друге стране, инсистирали су на интелектуализму, (експлицитној) феминистичкој агенди, те еманципаторским потенцијалима модернизације у домену званичних политика. За обе групе часописа карактеристично је да су се у тзв. пољу културне производње (и даље) перципирани као *феминини*, тј. били маргинализовани наспрам водећих културних, политичких, научних и књижевних листова епохе. Управо ова чињеница има велики значај и за разматрање позиционирања њихових *уредница* / уредничког питања. „Како је женска периодика била на маргини интересовања политичких и других моћника, званична цензура мање је утицала на њу. Утолико је аутоцензура уредника и уредница била јасан показатељ и оријентације часописа и степена слободе и родне освешћености“ (Андоновска и Бараћ 2012: без пагинације). Први су били бројнији, а хибридизација ових жанрова била је на снази током читавог међуратног раздобља – како у целини тако и на микронивоу, у генези одређених часописа понаособ.

Очекивано, центри збивања били су Београд, Загреб, Љубљана и, мањим делом, Сарајево (уп. Вујновић 2009: 166–167), а начелна, до данас спорна тенденција ка централизацији у Краљевини СХС/Југославији допринела је у значајној мери и централизацији периодичких политика.²⁴ Услед тога, Београд је неретко био привилеговано место (колективног) деловања међуратних уредника, па и уредница штампе. Станислава Бараћ је, усредсређујући се управо на престоничке часописе, пажњу првенствено усмерила ка следећим публикацијама: *Једнакост, орган жена социјалиста (комуниста) Југославије* (1920),²⁵ *Женски покрет / Ženski pokret / Žensko gibanje* (ур. Зорка Каснар, Катарина Богдановић, Милева Милојевић, Вера Јовановић, Алојзија Штеби, Даринка Стојановић и др., 1920–1938), *Жена и свет* (1925–1941, ур. Јелена Зрнић, Александра Б. Јовановић / Зора Станојевић-Присекер, Марија Грегорић и др.), *Женски свет* (1930–1934, ур. Јелена Зрнић, Александра Б. Јовановић), *Југословенска жена* (1931–1934, ур. Вера Јовановић и др.), *Сељанка* (1933–1935, ур. Даринка Лацковић) и *Жена данас* (ур. Радмила Димитријевић, Олга Тимотијевић, Мира Вучковић, Љерка Бабић / Митра Митровић и др., 1936–1940).

²⁴ Посебан предмет анализе могао би да представља положај Сарајева као културно-интелектуалног центра у периоду уочи, током и након Првог светског рата, и то управо кроз призму периодике (*Зора, Босанска вила...*).

²⁵ Часопис *Једнакост* изузетак је у односу на друге женске и феминистичке часописе тог доба утолико што је подразумевао јасно политичко позиционирање, због чега је Обзномом забрањен већ у децембру 1920. године.

Ауторка је, ослањајући се на ревизију Хабермасове теорије односно концепт „(феминистичке) контрајавности“, које је понудила Ненси Фрејзер, размотрила периодичку продукцију кроз призму жанра „женског портрета“, анализирајући модусе (феминистичког) биографисања инхерентне самој овој штампи. Ово истраживање делимично је комплементарно њеном утолико што тежи феминистичком биографисању, својеврсним *женским портретима* уредница и сарадница исте те штампе, оних које су у неким случајевима и саме стварале, а неретко подупирале, портрете сопствених савременица и претходница. Притом, фокус се изнова враћа на алманах *Српкиња*, у коме је наговештен нацрт модела како *женског портрета* тако и (прото)феминистичког биографисања уопште:

„Ј. Савић из Загреба на самом почетку портрета Катарине Холепове и сама истиче да биографије од којих се књига састоји заправо нису уобичајене биографије: „Ми смо у овој књизи имали намеру да одступимо од досадањег метода писања биографије. Кад се је која госпођа родила, где је и кад школе свршила, за које је листове и листиће радила [...] не сматрамо толико важним, кô то [колико то]: у каквим је приликама радила, како је њезин рад примљен од публике, од пријатеља и родбине, које је плодове донео“ (*Српкиња* 1913: 37). Управо би се овај навод могао узети као опис модела по коме су писани готово сви каснији женски портрети (у женским и другим часописима у међуратном периоду): на фону слике друштвених и културних прилика оцртава се слика лика и деловања одређене жене. По правилу је то патријархална култура која ограничава индивидуално деловање жене, и углавном је у питању жена која уз бројне невоље, отпоре и сопствене жртве заузима своје место у јавном животу, осваја подручје одређеног ауторства до тада доступно само мушкарцима“ (Бараћ 2015: 69, истакла З. С.)

Осим на рад Станиславе Бараћ, обухватајући сличан корпус београдских женских и феминистичких часописа с фокусом на њиховим уредницама, ово истраживање ослања се и на друге релевантне изворе, а у циљу да у што већој мери обухвати и остале публикације у држави, или барем омогући нова полазишта за даљи рад у том домену. Историчарка Ида Ограјшек Горењак, на пример, у тежњи да критички испита конструисање родних стереотипа у часописним дискурсима, не задржавајући се такође на њиховим уредницама, темељно је анализирала неке листове који су важни и у овој прилици, истичући да је „фокус (њене) књиге првенствено усмјерен на хрватски простор“ (Ograjšek Gorenjak 2014: 7). Осим незаобилазног *Женског покрета*, Ограјшек Горењак укључује и часописе *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Загреб, 1917–1920, ур. Зофка Кведер Деметровић), *Ženska misao* (Загреб, 1919–1921, ур. Божена Краљ / Зора Васић), *Slovenka, glasilo slovenskega ženstva* (Љубљана, 1919, ур. Иванка Анжич Клеменчич)²⁶ и *Naša žena* (Загреб, 1935–1938, ур. Зденка Смрекар), описујући их као „политички усмјерена женска гласила“; такође, ауторка студије разматра и *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo / Ženski list / Novi ženski list* (Загреб, 1925–1934, 1934–1938, 1938, ур. Марија Јурић Загорка, спорадично Олга Балдић),²⁷ о коме, уз поменуте београдске часописе уреднице Јелене Зрнић (*Женски свет* и *Жена и свет*), говори као о „женском тиску који се наметнуо због своје популарности и распрострањености“ (ibid.: 5). У раду Биљане Андоновске и Станиславе Бараћ износи се, на пример, следећи закључак:

„Илустровани модни магацини са еманципаторским тенденцијама (*Жена и свет* 1925–1941, *Женски свет* 1930–1934), који имају најранијег претечу у *Магазину за художество, књижевство и моду* (1838) а непосредне узор у актуелној европској штампи истог типа, делују двосмислено, удовољавајући и

²⁶ О Иванки Анжич Клеменчич већ је писано. В. Verginella, ур. 2017; Ograjšek Gorenjak 2020; Selišnik 2017.

²⁷ Односно, његов делимични наследник, *Hrvatski ženski list* (Загреб, 1939–1944, ур. Сида Кошутић и Мара Швел/Schwel), док ће Загорка основати *Hrvaticu* 1939. године. На то ћу се осврнути у другом делу овог рада.

грађанској, патријархалној идеологији женствености и идеалу независне, модерне жене“ (Андоновска и Бараћ 2012: без пагинације).

Осим досад побројаних, корпусу женске и феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији припадају следећи часописи: *Домаћица* (1879–1914; 1921–1941, разни уредници и, ређе, уреднице; в. Милановић 2020); *Praktični modni list* (Загреб, 1919–1921, ур. Јосип Пест); *Parižka moda* (Загреб, 1920–1938, ур. Драгиња Савић; в. Vujnović 2009); *Ženski svet: glasilo ženskih društva v Julijski Krajini* (Трст/Љубљана, 1923–1941; ур. одбор, Павла Хочеварјева, Олга Грахорјева); *Ženski list: glasilo Zveze delavskih žen in deklet* (Љубљана, 1924–1935, ур. одбор / Комавли Еда, Р. Криштофова и др.); *Žena i svijet* (Београд/Загреб, 1925, ур. Јелена Зрнић и Адела Милчиновић); *Vez* (Љубљана, 1926 – 1932, ур. Даринка Вдовићева, Маргита Чех); *Nova žena: časopis za zaštitu interesa i prava žene: jedini kulturni i prosvjetni ženski list u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji* (Sarajevo, 1928, ур. Марица Видовић, Ada Hayndl / Јагатинка Танковић); *Глас Народне женске заједнице* (Београд, 1928–1933, ур. одбор / Јован Палавестра, Зорка Јанковић и Јелена Демајо, власница Наталија др Смиљанић); *Žena in dom* (Љубљана, 1930–1941, ур. Ерна Подгорникова); *Жена и дом: часопис за забаву и практичну поуку жене* (Београд, 1933, ур. Станислава С. Васић); *Жена* (Београд, 1933, ур. Паула Беле); *Žena: glas udovica i samostalnih žena* (Загреб, 1934, ур. Лаура Мишкулин); *Мода* (Београд, 1933–1934, ур. Марија Ж. Живковић); *Женска мисао* (Београд, 1935, Станко Јовановић / Душанка Миленковић); *Гласник Југословенског женског савеза* (Београд, 1935, ур. одбор / Лепосава Петковић, Паулина Лебл Албала и др.); *Mlada žena: glasilo Hrvatske ženske omladine* (Zagreb, 1936, ур. Иванка Анђел); *Кмећка жена* (Марибор, 1937–1941, ур. Марија Антончић); *Žena: mesečnik v službi današnje žene* (Љубљана, 1938–1941); *Hrvatski ženski list* (Загреб, 1939–1944, ур. Сиди Кошутин и Мара Швел/Schwel); *Hrvatica, časopis za ženu i dom* (Загреб, 1939–1941, ур. Марија Јурић Загорка); *Naša žena: prva slovenska ženska in družinska revija* (Љубљана, 1940); *Ženski svijet* (Загреб, 1939–1941, ур. Марија Шољан-Бакарић); *Женске новине* (Београд, 1941, ур. Слободанка Савић), и друго. Треба поменути да су неки од побројаних часописа доступни и у дигиталном облику. Између осталог, дигитализовани су: *Домаћица*, *Женски покрет*, *Жена и свет*, *Žena in dom*, *Ženski list: glasilo Zveze delavskih žen in deklet*, *Ženski list: za modu, zabavu i kućanstvo*, *Ženski svet: glasilo ženskih društva v Julijski Krajini*, *Hrvatica*, *Сељанка* и други међуратни листови.²⁸

Дакле, како и сама Ограјшак Горењак узгред запажа, „у међуратном раздобљу на подручју Краљевине СХС/Југославије излазило је тридесетак женских часописа којима није посвећена довољна нити равномјерна пажња у сувременој историографији“ (Ograjšek Gorenjak 2014: 28). Под тиме се подразумевају и женски и феминистички часописи, у складу с претходним одређењима жанра. Већи део њих није поседовао дуговеконост излажења и/или опсег дистрибуције и утицаја који су својствени листовима привилегованим (и) у овој прилици – „политички усмјереним женским гласилима“, експлицитно феминистичким часописима те, мањим делом, проминентнијим и тиражнијим *женским часописима* епохе у ужем смислу. Упркос томе, и њих би у будућности вредело подробније истражити, укључујући деловање њихових бројних уредница и, у знатно ређим случајевима, уредника.

²⁸ Списак сам формирала на основу следећих извора: Čizmić Horvat 2005; Драговић 1956; Ograjšek Gorenjak 2014, 2020; Zubac 2016, као и претраге српских, хрватских и словеначких (дигиталних) библиотечких база података (COBISS и сл.) те непосредног увида у све поменуте часописе у библиотекама (Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд, Национална и свеучилишна књижница у Загребу). Дигиталне верзије побројаних часописа доступне су на следећим адресама: <https://digitalna.nb.rs/>; <https://www.unilib.rs/>; <https://digitalna.nsk.hr/>; <https://www.dlib.si/>; <https://www.zenskipokret.org/> (4. 2. 2023).

3.5 Уреднице међуратне југословенске женске/феминистичке периодике као група: теорија позиционалности и серијалности

Опредељење/принуда/избор уредница у Краљевини СХС/Југославији да својим именом стоје иза часописа које типолошки одређујемо као женске и феминистичке, да пажњу континуирано посвећују тзв. женском питању како у њима тако и мимо њих, статистичка је правилност од изузетног значаја. Тај значај додатно подупире чињеница да су уреднице биле релативно бројне, баш као и начини на које су се оне међу собом разликовале – било да је реч о (феминистичким) идеологијама, поетикама, друштвеном ангажману, образовним профилима, генерацијској припадности, или пак циљној читалачкој публици, рецепцији и дисперзивности часописа иза којих су стајале. Штавише, ову правилност најчешће не доводе у питање ни разлике у „симболичком капиталу“ уредница, који је тада, иако не искључиво, одређиван релационо: супруге утицајних јавних личности, припадника поменуте „друштвене елите“ – на пример, Зофка Кведер, удата за познатог социјалдемократу Јураја Деметровића, или Милева (Б.) Милојевић(а), чији је супруг, у периоду док је уређивала *Женски покрет* (1921–1924), био Боровоје Ж. Милојевић, асистент и наследник самог Јована Цвијића – такође су фаворизовале овај тип штампе.

Поменута тенденција ставља нагласак и на један од полазних истраживачких проблема – *прелаз* с категорије уредника на категорију *уреднице* у контексту историје српске и југословенске периодике. Он се свакако није одиграо тек с оснивањем Краљевине, али тада такође добија нарочити (статистички) значај. У том погледу, како би се унапред избегло пуко и неелaborирано поистовећивање категорија *женског*, *женственог* и *феминистичког* при (ре)конструкцији *феминистичких биографија*, а истовремено оправдало родно мотивисано хомогенизовање истраживачког фокуса и његово „сужавање“ на фигуру *уредница* међуратне периодике, од великог значаја јесу теорија серијалности коју развија Ајрис Мерион Јанг, с једне, и теорија позиционалности Линде Мартин Алкоф, с друге стране.

Обе ауторке, попут многих феминистички оријентисаних истраживачица у последњим деценијама, покушавају да понуде могуће решење једног од перзистентнијих и важнијих проблема у феминистичкој теорији – „концептуализације жена као групе” (Young 1994: 173). Укратко, реч је о следећој дилеми:

„с једне стране, уколико не постоји неки смисао именовања 'жена' као друштвеног колектива, феминистичка политика остаје без икакве специфичности. С друге стране, рекло би се да сваки напор да се одреде атрибути таквог колектива подрива феминистичку политику на тај начин што изоставља неке жене које би феминисткиње требало да укључе“ (ibid.: 174).

Притом се у виду има интерсекционалност (в. Crenshaw 2009) и кроскултуралност, дисперзивност и хетерогеност категорија и концепата од којих полази феминизам. „Феминизам претпоставља да теоријског и политичког не може бити без *субјекта*” (Young 1994: 716, истакла З. С.). Међутим, како је већ назначено приликом разматрања жанра феминистичке биографије, невоље настају уколико се тај субјект дефинише исувише чврсто или хомогено – аисторијски, биолошки, трансцендентно – с једне стране, као и уколико се тежи његовој потпуној дисперзивности, деконструкцији или фрагментацији, с друге стране.

Ајрис Мерион Јанг сматра да идеју о *женама као групи* треба задржати, а од те се хипотезе полази и у овом истраживању. У том погледу, сврховито је, на трагу ове ауторке,

залагати се за „прагматичнији приступ” постојећим дебатама и дилемама, уз свест да очување визије жена као групе омогућава „поглед с ону страну индивидуалног либерализма”, те да „без својеврсног концептуализовања жена као групе није могуће концептуализовати опресију као системски, структурни, институционализовани процес” (ibid.: 718). У крајњој консеквенци, тј. најзаостренијем и најопаснијем облику, „порицање реалности жена као друштвеног колектива оснажује привилегије оних који имају корист од међусобне подељености жена” (ibid.: 719).

Јанг указује на две основне стратегије решења овог проблема у рецентној феминистичкој теорији: „покушај да се родни идентитет теоретизује као многострук, а не бинаран, те аргумент да жене чине групу једино у политизованом контексту феминистичких борби” (ibid.). Јанг критикује обе позиције, истичући њихове предности, али и улажући убедљиве приговоре против њих и њиховог политичког учинка по опстанак и оштрицу феминизма. Иако се, наиме, чини да онда када „желимо и осећамо потребу да опишемо жене као групу [...], не можемо то да учинимо а да избегнемо нормализацију и есенцијализацију”, према Ајрис Мерион Јанг то заправо јесте изводљиво уколико пођемо од концепта серијалности који је Жан-Пол Сартр развио у својој *Критици дијалектичког ума* (ibid.: 724).

Позивајући се на Сартра, ауторка нуди илустративан пример *серије*: насумичне групе појединаца који на станици чекају аутобус. Свако од њих понаособ условљен је различитим чиниоцима и својствима, а међу собом не морају нимало да се познају. „Уједињује их искључиво њихова жеља да се возе том линијом” коју чекају; дакле, реч је о аморфном, контингентном и нехомогенизованом моделу груписања, у коме свако перципира себе као истовремено „другог” и „анонимног” (ibid.: 725). Међутим, „латентни потенцијал ове *серије* да се организује у *групу* (у ужем, строгом смислу, прим. З. С.) манифестоваће се уколико аутобус не стигне” (ibid.). То значи да серијалност не условљава и не јемчи нечији идентитет:

„рећи да је неко део исте серије не значи нужно да поседује низ заједничких атрибута које дели с осталим члановима, јер њихово чланство није одређено нечим што они јесу већ тиме што су у својим разноликим егзистенцијама и радњама оријентисани ка истим циљевима“ (ibid.: 728).

У феминистичком кључу, то подразумева да „тела и објекти конституишу ородњене серије жена кроз структуре као што су принудна хетеросексуалност и полна подела рада” (ibid.: 730), а да различити облици удруживања и груписања жена на темељу пола/рода, односно уз свест о опресивности поменутих структура, фигурирају као корак ка (индивидуалној) феминистичкој самосвести и (колективној) феминистичкој политици. Наравно, то не значи да су у серијама/групама жене међу собом идентичне или да је говор о идентитету уопште релевантан; реч је о „пасивном јединству” (ibid.: 735) које произлази из дељених позиција и потреба да се оне преозначе.

„Феминистичка политика и теорија односи се на или реагује спрам ове серијске реалности. Феминистичко промишљање или експлицитна теоретизација заснива се на искуству серијализованог рода, који има вишеструке слојеве и аспекте. Феминизам по себи није груписање жена; пре се може рећи да има много феминизама, много груписања жена чија је намера да се род политизује и промене односи моћи између мушкараца и жена“ (ibid.: 737).

О позиционалности као оптималном решењу исте базичне дилеме говори Линда Алкоф. Она прави грубу, начелну поделу између културалног и постструктуралистичког феминизма како би указала на два преовлађујућа модела схватања (анти)есенцијализма.

„Културалне феминисткиње нису довеле у питање дефинисање жене већ једино начин на који то дефинисање спроводе мушкарци”; с друге стране, постструктурализам „одбија могућност жена као таквих уопште”; „укратко, културалне феминисткиње на питање Симон де Бовоар 'Постоје ли жене?' одговарају потврдно и дефинишу жене на основу њихових сопствених активности. Одговор постструктурализма је пак одричан и он напада категорију и концепт жене проблематизујући субјективност” саму, тј. сам појам субјекта (Alcoff 2006: 134–135).

Као репрезентативне проponentкиње првог приступа Алкоф одабира Мери Дејли [Mary Daly] и Едријен Рич [Adrienne Rich]. Обе су на различите начине инсистирале на биолошкој компоненти искустава жена, њиховој способности рађања, дослуху с природним циклусима, те на последичној зависти и осујећености у мушкарцима, реакцијама због којих, према њиховом суду, ултимативно и долази до родне опресије. Премда признаје достигнућа и значај културалног феминизма, сама Алкоф указује на опасности од генерализације и есенцијализације које проиходе из ових тврдњи, тврдњи које су неретко, мање или више експлицитно, проблематизовале и оспоравале црне феминисткиње или лезбејке. Многе феминисткиње, наиме, а не само оне постструктуралистички оријентисане, примећују да овакав приступ сексизму „не критикује фундаментални механизам сексизма већ заправо изнова призива тај механизам у покушају да понуди решење” (ibid.: 140). С друге стране, озбиљни приговори могу се упутити и становиштима на трагу Деридиног, Лакановог и/или Фукоовог деконструктивистичког импулса и дестабилизације субјекта (нпр. оном које заступа Кристева, а које понекад радикално прихватају и теоретичарке жанра феминистичке ауто/биографије попут Лиз Стенли; уп. Мој 1989).

„Као и многи други, сматрам да је нагласак на друштвеним објашњењима индивидуалних пракси и искустава просветљујућ и убедљив. Такође попут многих других, као мање убедљиво перципирам тотално брисање индивидуалне моћи деловања [...], односно тотализацију учинка историје“ (ibid.: 140).

Алкоф заговора теорију позиционалности као својеврсни трећи пут и алтернативно решење дилеме из следећих разлога: „тврдњом да је нечија политика утемељена у нечијем есенцијалном идентитету избегава се како проблематизација идентитета тако и веза између идентитета и политике, а тиме и потреба да се формулишу уверења, праве избори и преузме одговорност за те одлуке” (ibid.: 147). Тиме се, сматра Алкоф, подрива сам смисао (појма) феминизма.

„Разлика између феминисткиња и антифеминисткиња чини ми се најупадљивијом управо у том погледу: прихватања или негирања нашег права и способности да конструишемо и преуземо одговорност за сопствени ородњени идентитет, сопствене политике и сопствене изборе“ (ibid.: 147).

Исто тако, деридијанска неодлучивост у крајњој инстанци може да наведе на (политичку) десубјективизацију, а на тај начин оспори основаност феминистичких настојања. Насупрот томе, концепт позиционалности који нуди Алкоф подразумева две кључне ставке: да је „*концепт жене релациони појам, који је могуће одредити искључиво у оквиру (стално променљивог) контекста*” (ibid.:148, истакла З. С.; в. и Kolarić 2017), те да

„позиција у којој се жене налазе може активно да се користи (пре него трансцендира) као локација конструисања значења, место с ког се може открити значење (то шта значи *бити жена*). Концепт позиционалности показује како жене користе своје позициониране перспективе као место с ког се

вредности тумаче и конструишу, а не као локус унапред одређених система вредности. *Када жене постану феминисткиње, кључна ствар која се догодила није то да су научиле икакве нове чињенице о свету већ да су те чињенице сагледале из другачије перспективе, из сопствене субјекатске позиције*“ (ibid., истакла 3. С.).

Линда Алкоф напоследку поставља питање „можемо ли да поимамо будућност у којој опозиционе бинарне категорије нису фундаменталне за самопоимање или организовање друштвених односа?“, одговарајући на следећи начин: „све и да не можемо, наша теорија субјективности не би требало да осујети или чак спречи ту могућност. Наш концепт жене као категорије треба, дакле, да остане отворен ка радикалној промени у будућности” (ibid.: 149).

4 УРЕДНИЦЕ ПЕРИОДИКЕ У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ: РОД И НАЦИЈА

Многе идеје велике продорне моћи нису ништа друго до успешне метафоре.

Тронд Берг Ериксен

4.1 „Женско питање“ и „породичне метафоре“

Како би се делимично осветлили колективни и индивидуални ангажмани уредница у Краљевини СХС/Југославији, оцртале главне координате деловања *жена као групе*, те допунили постојећи и поставили нови основи за истраживања уредничког питања и критичку анализу дискурса међуратне штампе и феминизма, корисно је задржати се на два феномена, две нарочито упадљиве тенденције карактеристичне за динамичну генезу „женског питања“ на овом поднебљу. С једне стране, реч је о тзв. породичним метафорама – у овом случају, родно обележеним, релационим метафорама материнства и сестринства, чији је значај, барем кад је реч о изучавању предратног (прото)феминизма, већ истицан у домаћем научноистраживачком контексту (в. Kolarić 2017; Столић 2015). С друге стране, незаобилазно и подстицајно јесте и разматрање (комплементарног) „националног питања“, проблема националног (само)опредељења и (само)одређења у светлу „женског питања“ и обратно, а уз уважавање одговарајућих „породичних метафора“. На тај начин дијалектика *рода и нације* у Краљевини СХС/Југославији и њена релевантност сагледавају се из новог угла, а преовлађујући историографски приступи – по правилу концентрисани на тзв. национално питање (у оптици политичких и интелектуалних елита) – нужно ревидирају.

Мери Л. Фелстинер [Mary L. Felstiner] предложила је „четири критеријума за мерење важности одређене метафоре“ у политичкој историји (в. Felstiner 1983: 154–155). Прво питање које ауторка поставља јесте „да ли се политички дискурс ослања“ на дату метафору, како би се потом могло размотрити у којој мери и на који начин то чини; друго, „да ли се таквом метафором преносе мотиви и циљеви који се другачије не преносе“, тј. да ли је она ексклузивни, оптимални означитељ одређене политичке тежње и става; треће, „да ли се њена сугестивност оснажује у дотицају с проживљеним искуствима“ и, напоследку, „да ли је она придобила заједницу за нова понашања“, да ли је њена мобилизаторска снага била довољно ефикасна да (пред)одреди деловање заједнице у смеру жељених политика (ibid.).

Метафора материнства, захваљујући свом стратешком политичком потенцијалу, капитално је уткана у традицију (прото)феминизма на простору Југославије, барем у случају (прото)феминистичких агенди, јавних иступања за промене у положају жена.²⁹ Истовременом *колективизацијом* и апстраховањем „материнства“ – у политичкој арени – долази до тзв. социјалног материнства. Као својеврсна вертикална категорија, метафора материнства саображава се најпластичније конзервативним, клерикалним или етноцентричним дискурсима (о нацији као породици), њима инхерентној патријархалности, (патри)линеарности, хијерархизацији, инклинацији ка легитимисању политичких субјеката *пореклом, припадношћу, родом* који, наравно, није исто што и *род – gender*. На првом месту, то се односи на оне случајеве у којима је *мајка* (готово) истоветна *мајци синова (нације)*,

²⁹ Наравно, материнство је и важна *тема* феминизма, али у другом смислу од оног који се овде подразумева (овде се мисли на апстраховане метафоре материнства које фигурирају као стратешко-политички концепт).

док ова метафора и у тим случајевима остаје, у најмању руку, спорна, пошто је њена прва премиса стапање категорија *жене* и *мајке*, тј. „свођење“ *женског* на *материнско*. Ана Коларић је утврдила да се почетком 20. века

„међу Србима првенствено неговао култ жене мајке, а женски утицај у друштву био је посредан и постојао је у оквиру институције брака. [...] Ако је ултимативна дужност грађана (мушкараца) била да дају живот за своју земљу, онда је ултимативна политичка дужност жена било мајчинство, то јест, да рађају децу за потребе државе и, ако треба, да дају живот испуњавајући ту дужност. Због свега тога, мајчинство је увек било у средишту националних политика и програма“ (Коларић 2011: без пагинације).

Сама чињеница да је ова метафора кроз историју, управо у таквом облику, на јужнословенском поднебљу била коришћена првенствено у јавној арени, активирана у различитим периодима (ре)конституисања поредака, те да су за њом посезали како водећи политички и интелектуални ауторитети тако и саме (прото)феминистичке, сведочи о њеном значају, али и амбиваленцији. Према реформистички и свакако недовољно инклузиван, значај ове, као и других „релационих“ метафора, лежи у томе што се њом потенцијално упућује на *невидљиве* политичке *субјекте* и отвара питање њиховог положаја, доприноса и партиципације, те нуди могућност њиховог оснаживања. То важи уколико је стратешки користе саме (прото)феминистичке или (прото)феминисти – у циљу унапређења социјалних, образовних и културних политика, на пример – а нарочито у оним контекстима у којима се испуњава други критеријум Мери Л. Фелстинер, тј. када се може тврдити да је то оптималан или чак једини доступан метод њихове борбе. Услед поменуте вертикалности, међутим, управо ова метафора подлеже највећем ризику од апропријације или фузионисања с патријархалним поретком, те подупирања и одржавања на снази маскулиноцентричности. Стога није необично што су кроз историју дискурси и метафоре (националног) материнства упадљиво јачали у освит или током експанзионистички мотивисаних похода, освајања, ратова, *такмичења*, те да је и мобилизаторски и антифеминистички потенцијал (*социјалног*) материнства до пароксизма доведен управо у идеологији нацизма/фашизма (в. нпр. Bitunjac 2023: 68–80).³⁰

Друга капитална родно кодирана метафора, *сестринство*, конотирајући *хоризонтално* повезивање, те унеколико већу могућност *избора по сродности* (полној/родној), а мање оптерећење *родитељским* – дужностима, ауторитетом и прерогативима – има битно другачију генезу и статус у (прото)феминизму, па и у конституисањима *жена као групе* на јужнословенском поднебљу. Према ни она нипошто није имуна на патријархалне конотације и апропријације – нарочито уколико је релација сестре/сестара доминантно одређена спрам (колективног, нпр. националног или етничког) брата/братства – метафора (социјалног) сестринства ипак нуди шири спектар могућности за политичко маневрисање, колективни ангажман и солидарност *међу* самим феминисткињама, унутар *жена као групе*. Свођење *женског* на *сестринско* отвара простор за родно мотивисану аутореклексију, ауторепрезентацију, као и за њихово дељење с другим женама, те за колективну валидацију оног женског искуства које превазилази домен

³⁰ „На челу 'хрватске обитељи' стајао је Анте Павелић. Јавна слика усташког поглавника била је она брижњог оца, но не у првој линији оца троје дјеце, већ *оца цијелог хрватског народа*. [...] У хрватском се тиску Павелић славио као *отац нације*. [...] Како би се у свим аспектима вођења политике оградиле од бивше југославенске владе, усташе су непрестано наглашавали како су *хрватској мајци* исказали част која јој припада, за разлику од југославенске *'маћехинске државе'*“ (Bitunjac 2023: 68–69, истакла З. С.). В. и Bitunjac 2012.

материнског, истовремено га потенцијално обухватајући. Метафора сестринства, уосталом, и јесте једна од темељних одредница и значајно дискурзивно упориште (прото)феминистичког ангажмана уопште, у транснационалном контексту, неретко чак фигурирајући као својеврсни *синоним* феминизму.

Међутим, управо овај, условно речено, интерналистички импулс родне метафоре сестринства носи нарочиту опасност од (ре)маргинализације, од „сепаратизма“ или перпетуирања (маскулинистичке) родне поларизације у јавној арени, од наставка свеприсутног „рата полова“ другим средствима. Једноставно, привилеговањем (социјалног) сестринства потенцијално се одржава на снази визија о комплементарности двају „супротних полова“. Карен Офен ове ризике начелно сматра неизбежним наличјем сваког *релационог* феминизма. Наиме, како је већ сумирала Ана Коларић, значајан део новијих истраживања историје феминизма у Европи полази од разликовања два облика залагања за еманципацију жена – *релационог* и *индивидуалистичког*.

„Релациона феминистичка традиција темељи се на идеји родно-подељеног друштва у којем влада једнакост. Основна је јединица тог друштва заједница мушкарца и жене, која није хијерархијски устројена, већ се заснива на комплементарности. Насупрот томе, индивидуалистички феминизам за основну јединицу узима индивидуу, то јест, појединца, независно од његовог пола, односно рода“ (Коларић 2011: без пагинације).³¹

За интелектуалну и политичку историју јужнословенских простора у 19. и првој половини 20. века – па и касније – без обзира на партикуларне разлике и одступања, колективистичка оријентација знатно је формативнија и утицајнија од оне индивидуалистичке. Стога су и саме феминистичке иницијативе у већини случајева њој (стратешки) тежиле да се саобразе, а тек у другом кораку, евентуално, да је подрију или отворе за алтернативе. Ипак, како ће се касније показати и додатно елаборирати, (про)феминистичка мисао и ангажман продирали су на ово подручје са запада и истока (Европе) у разним варијантама и хибридним формама, те се од самих почетака овдашњег (прото)феминизма може говорити о фузији индивидуалистичких и релационих аргуменација и позиција, уочљивој и у међуратном периоду. Бавећи се раздобљем 19. и раног 20. века у том светлу, а с фокусом на подручје данашње Србије, историчарка Ана Столић установила је да су тадашње интелектуалке и активисткиње, оне чланице елитних и хуманитарних удружења које су проблем друштвеног положаја жена сматрале релевантним, махом биле представнице релационог феминизма (уп. Offen 2005: 134–137). *Женско питање* подређивале су *националном*, инсистирајући на приоритету националог (само)одређења или ослобођења, залажући се ипак притом за професионалну, интелектуалну и, мањим делом, економску еманципацију *жена као жена* – за њихово образовање, те развој вештина и заната који традиционално припадају *женској* или *приватној*, домаћичкој сфери.

---

³¹ „Када је реч о релационом феминизму треба посебно нагласити да се у оквиру тог концепта заговарају 'права жена као жена (дефинисаних углавном на основу њихових материнских и/или неговатељских способности) у односу према мушкарцима. Штавише, инсистира се на *женским* – различитим – доприносима друштву, те се онда и захтеви у погледу заједничких добара темеље на тим специфично *женским* доприносима. С друге стране, у оквиру индивидуалистичке феминистичке традиције наглашен је апстрактан концепт индивидуалних људских права, чији је циљ достизање личне независности у свим областима живота, што значи да је овај приступ занемаривао све оне друштвене улоге и доприносе који су, барем делом, условљени нечијим полом, односно родом. Разуме се да су из две овако различито постављене концепције феминизма потекли и различити захтеви у погледу еманципације жена“ (Коларић 2011: без пагинације).

Дискурси утемељени на породичним релацијама играли су важну улогу у њиховим груписањима и агендама – на првом месту, управо метафоре материнства и сестринства. Својеврсна идеологија социјалног материнства добијала је на значају не само услед хуманитарних побуда већ и стога што је тадашњи процес српског националног уједињења пратила апологија епске традиције и митема у којима је био јасно изражен поларитет родних улога. Репрезентативан у том контексту био је култ Мајке Југовића односно Косовке девојке, двеју фигура које су у себи спајале *феминина* патриотска и мајчинска начела (по)жртвовања, (само)одрицања и дубоке привржености нацији и борбама које се воде у име њеног ослобођења, као и несебичну бригу и помоћ рањеницима, (угроженим) *синовима* исте те нације (в. Коларић 2011; Kolaric 2017).³² У исти мах, међутим, инсистирало се и на метафори сестринства: уједињење самих жена почивало је на премиси да оне, као припаднице не само исте нације већ и истог пола, деле сестрински положај, побуде и интересе – примарно, али не искључиво, спрам своје *браће* – те је тако насловна синтаagma за коју се определила Ана Столић, „сестре Српкиње“, у себи сажимала све ове конотације.

И „материнска“ и „сестринска“ реторика задржале су свој *значај* и у међуратном раздобљу, премда су *значења* била модификована, хибридризована или битно измењена у односу на предратна. Разумљиво, ови дискурси бујали су нарочито у ратном контексту, у атмосфери наглих (ре)конституисања поредака, када је њихов мобилизаторски потенцијал било и најпотребније и најједноставније искористити. Опсег овог истраживања не подразумева њихово темељније, пажљивије дијахронијско испитивање које превазилази међуратно раздобље, а које би и само захтевало инклузивну, компаративну перспективу, уважавање целокупног јужнословенског контекста. Међутим, за уредничко питање, односно питање *уредница* у Краљевини СХС/Југославији, пре свега у првим и последњим годинама постојања ове државе (обележним ратним стањима), тзв. породичне метафоре имају незанемарљив значај, преламајући се и кроз призму биографија самих уредница. Оне, дакле, представљају како добро полазиште за критичку анализу дискурса (о роду и нацији) тако и сведочанство о генези и феминистичког покрета и уредничког питања у Југославији.

4.2 Зофка Кведер и *Југославенска жена*

Како се у више наврата истицало у литератури, једна од важнијих упоришних тачака у разматрању групног деловања жена у (потоњој) Краљевини СХС/Југославији које су се самоодређивале као феминисткиње јесте часопис Зофке Кведер Деметровић.

„Као почетак првог периода развоја феминистичког покрета у Југославији издваја се оснивање женског часописа Зофке Кведер *Женски свијет / Југославенска жена* 1917. године и, шире гледано, масовнија политичка партиципација жена у контексту распада Аустроугарске и стварања нових држава у Источној Централној и Југоисточној Европи, у овом случају Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Један од најупечатљивијих примера ове врсте укључивања жена у политичке процесе је масовно учешће жена у скупљању потписа подршке Мајској декларацији. Како тврди историчарка Ида Ограјшек Горењак, у овом раном послератном контексту био је изразито раширен 'дух оптимизма', који је 'обухватио и женску сцену која је очекивала да демократизација друштва неоспорно мора значити и изборно право за жене'“ (Grubački 2022: 36).

³² Кад је реч о митеми, представи и метафори Косовке *девојке*, отвара се и ново проблемско поље *еротизације*, о коме тек треба размишљати у неким другим истраживањима, а које свакако завређује пажљиво разматрање.

Уочи, током и непосредно након Првог светског рата, феминисткиње у јавној арени (будуће) Краљевине, па и уреднице штампе, упркос „духу оптимизма“, у пракси се интензивно суочавају с рецидивима и новим облицима дотадашњег „етничког такмичења“. Управо је оно, према мишљењу неких историчара, и било окосница целокупног конституисања новог државног поретка (в. Вакіћ 2004; уп. Ђокић 2010) – што, треба приметити, додатно указује на његову маскулиност. Утолико су (дис)континуитети с предратним раздобљем били нарочито видљиви у дискурзивној дијалектици *националног* и *женског питања*, па и метафорама сестринства и материнства. Тадашње интелектуалке и активисткиње масовно су биле свесне релевантности и потенцијала феминизма у контексту југословенске (анти)модернизације, осећајући потребу и одговорност да од њега не одступе, премда је њихов ангажман у појединим случајевима практично био изневераван или чак, понекад, трансформисан у своју супротност. У том погледу, било да је реч о почецима феминистичког ангажмана, било с обзиром на проблем националног (само)одређења, незаобилазан историјски извор и јесте поменути часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920, Загреб, преименован 1918. године), који је уређивала Зофка Кведер (Деметровић), амбивалентна интелектуална посредница између предратног и послератног раздобља.

Овај часопис је на изванредан начин најавио, а делимично и предодредио, потоњи развој женске и феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији (Свирчев 2015, 2018, 2020). У њему су се оглашавале бројне интелектуалке из различитих делова државе (у повоју), разних ауторских профила и генерација, међу којима су неке уједно и саме биле или пак убрзо постајале уреднице (феминистичке) периодике. Штавише, будући да је фигурирао и као „форум модерне *писатељице*“ (Свирчев 2015), часопис је корисно полазиште колико за испитивање потоњих (дис)континуитета у *женском* и *националном питању*, која ће све до Другог светског рата углавном задржати на релевантности у женској и феминистичкој периодици, толико и за проблем профилисања ауторки у књижевном пољу прве половине 20. века, обележеном бујањем модернистичких и авангардних тенденција.

Анализа часописа Зофке Кведер сведочи да су непосредно пред оснивање Краљевине концептуализације мајчинства и сестринства и даље укључивале снажну социјалну компоненту, баш као и још један родно кодиран дискурс – „породична метафора“ кћеринства (нације).³³ За разлику, међутим, од вертикалне, патриотски укорењене идеје материнства/кћеринства која се у часопису Зофке Кведер није доводила у питање, сестринство је као релациона категорија задржало идеју хоризонталног, солидарног повезивања. Међутим, већ се овде могу приметити раскидање с усмереношћу на (етничку и/или националну) браћу, изоштрена родна *ауторефлекс*ија, те стапање с појмом *феминизма* као (интернационалног) покрета за политичку и сексуалну еманципацију жена.

Другим речима, у овом часопису долази до амалгамисања (*нео*)романтичарског култа *материнства*, праћеног посезањем за епском традицијом обележеном маскулином етиком херојства, с једне, и *просветитељске* агитације у корист економске, социјалне и интелектуалне еманципације жена (која је овај пут подразумевала одлучније прелажење граница приватне сфере), утемељене на идеји *сестринства*, с друге стране. У њему је, у погледу проблема националног (само)одређења – упркос разликама у политичким околностима – континуитет с предратним „женским питањем“, те са свесрдним

---

³³ „Југославенке, докажимо дјелом, да смо *достойне кћери* слободне државе Словенаца, Хрвата и Срба“, апелује Зофка Кведер на читатељке непосредно након ослобођења, односно стварања поменуте државе (истакла З. С.).

афиримативним позиционирањем спрам рата за национално ослобођење и уједињење, више него приметан. Упркос томе, у односу на своје претходнице и савременице (нпр. чланице Кола српских сестара и сличних елитних и хуманитарних удружења), Зофка Кведер је у ратном периоду, и као заговорница пацифизма и као уредница, показивала виши степен аутономије и толеранције, те су се у часопису *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* јављале и знатно дифузније, националистички растерећеније, а родно утемељеније идеје сестринства.

Како би се овакво амалгамисање, ова специфична хибридизација, пажљивије размотрили, неопходно је укратко изложити портрет, тј. биографију саме уреднице. Речима Јулке Хлапец Ђорђевић, у случају Зофке Кведер посредни је контрадикторан спој *старе* и *нове жене*,³⁴ али не, како би се могло помислити, с тенденцијом од *старе* ка *новој*, већ пре у обрнутом смеру. Специфична и врло упадљива *инверзија* у идеолошком профилисању Зофке Кведер била је већ предмет помног истраживачког рада (в. Badurina 2010) те се и на њу треба осврнути у кратким цртама. Зофка Кведер сматра се најзначајнијом међу протагонистима и протагонисткињама словеначког модернизма у погледу „мултилингвалности и мултикултуралности“ (Михурко Пониж 2020: без пагинације). До Првог светског рата реч је о самосталној и свестраној ауторки, за то време прогресивних феминистичких и антиклерикалних назора, уједно неоптерећеној национализмом и наклоњеној социјалистичким идејама. Истовремено је била и преводитељка и посредница између јужнословенских, источноевропских и западноевропских култура те је, као уредница и публицисткиња, образована у Немачкој, извесно време, између осталог, живела и деловала у Трсту и у Прагу, где се лоцирају врхунски домети њеног интелектуалног рада (в. Jensterle-Doležal 2021). Током Првог светског рата истиче се својим пацифистичким ангажманом. У позном ратном и раном послератном периоду, Зофка Кведер Деметровић (за истакнутог хрватског политичара, социјалдемократу Јураја Деметровића удала се 1914. године, а он се и у часопису *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* и мимо њега оглашавао као поборник женског права гласа) показује заокрет ка ригидном унитаристичком југословенству, тачније – етнички заснованом југословенском национализму (уп. Grubački 2024). То важи како за публицистички ангажман Зофке Кведер, где су, узгред, упркос очуваним феминистичким, а донекле и марксистичким и социјалистичким побудама, уочљиве и антисемитске тенденције (в. Kveder 1919a), тако и за њену фикцију, која већ од пацифистичког романа *Ханка: ратне успомене* (1918) благо наговештава поетичку деградацију, неодвојиву од превласти тенденциозности и пренебрегавања стваралачке слободе, односно потоњег инсистирања на мисионарској југословенској идеји и култу краља Александра Ујединитеља. Овај процес кулминираће, након гашења часописа *Jugoslavenska žena*, драмама *Унук Краљевића Марка* и *Ардити на отоку Крку* (1922), у којима се испољавају знатно конзервативније, притом антикомунистичке и *антифеминистичке* идеје (в. Badurina 2010).

Хибридизација романтичарске и просветитељске аргументације, уочљива у часопису Зофке Кведер, није необична утолико што кореспондира с тада актуелном и преовлађујућом аргументацијом карактеристичном за релациони феминизам. Међутим, премда су и саме неговале овај тип аргументације, савременице и сараднице Зофке Кведер

---

³⁴ „Хлапец Ђорђевић је, такође, изложила можда и најбољу процену феминистичког ангажмана Зофке Кведер, додуше обојену њеним привилеговањем рационалности, истичући да је Зофка, попут пионирке нашег феминизма Драге Дејановић, значајна не толико у књижевном или феминистичком пољу, колико својом личношћу, целокупним делом, прецизирајући да је ‘рођена према своме претерано развијеном женству прекасно, а с обзиром на своју интелектуалну јачину и модерне назоре прерано, носећи у себи особине *старе* и *нове жене*“ (Свирчев 2015: без пагинације).

крајем друге и почетком треће деценије 20. века најчешће нису биле склоне идејним заостравањима у правцу антисемитизма, милитаризма, клерикализма и/или антифеминизма, што не треба посматрати одвојено од њихове, иако такође борбене, унеколико мање или барем другачије сентименталистички и идеалистички интониране (родно маркиране) реторичке стратегије.³⁵ При том, на дискурзивном и имаголошком нивоу, њена снажна наклоњеност унитаристичком југословенству у периоду након Првог светског рата заправо је била много сроднија предратном (хуманитарном) ангажману жена у јавној сфери, попут оног својственог Колу српских сестара (в. Савић 2009; Столић 2015), чије чланице Зофка Кведер јесте ценила (Mihurko Poniž 2019: 40) – и његовом званичном гласилу, календару *Вардар* – него што је кореспондирала с потоњим женским/феминистичким часописима и активизмима.

Наиме, иако је она сама потицала из словеначког културног контекста и њиме се континуирано бавила, а потом живела у Загребу, где је и уређивала свој часопис, пишући и на словеначком и на (српско)хрватском језику, Зофка Кведер била је, нарочито у периоду (после) Првог светског рата, врло привржена Србији, српској народној епској традицији и до крајности идеализованом – дакле, стереотипном – модусу мушкости који је у тој традицији препознавала и истицала; следствено томе, и визији пожељне женскости оличене, карактеристично, у култу Мајке Југовића (уп. Badurina 2010, Коларић 2011). „Мајке, кћери и сестре Српкиње“, у реинтерпретацији Зофке Кведер као уреднице и ауторке *Ženskog svijeta / Jugoslavenske žene*, постајале су „мајке, кћери и сестре Српкиње, Хрватице и Словенке“ односно „мајке, кћери и сестре Југословенке“. Та тенденција била је прогресивна, постепено се све упадљивије конституисала, не само сходно капиталним политичким променама већ и утолико што је *и сама уредница* временом показивала све одлучнији импулс ка југословенском национализму.

---

³⁵ Ово је врло инспиративно и важно питање, које тек треба расветлити – спрега идеолошких претпоставки, агитаторске реторике и (перципиране) фемининости/маскулинности дискурса. О Зофкиној склоности идеализацији и сентименталистичком дискурсу већ је писано, и управо њу Јулка Хлапец има у виду кад говори о „претерано развијеном *женству*“ „*старе жене*“ у Зофки Кведер (Хлапец-Ђорђевић 1928: 128, истакла З. С.). На то се, некада и на некритички и помало помпезан медијски начин, указује и при освртима на њену кореспонденцију с Димитријем Туцовићем и потоњу транспозицију његовог прототипа у лик Казимира Сташињског (Staszyński), протагонисте романа *Ханка: ратне успомене* (в. Ђорговић 2016). У својим научним истраживањима Натка Бадурина (2010) и Катја Михурко Пониж (2019) такође истичу значај и утицај ове епизоде из приватног живота (чини се, узајамног платонског дивљења између Зофке Кведер и Димитрија Туцовића), а прва проницљиво лоцира упадљиву *стрепњу* женског субјекта која се читује како у самом том односу/преписци тако и у његовој/њеној поетској транспозицији у роман, односно у феномену непослатих писама и непомућене идеализације мушке херојске (натчовечанске) фигуре. Међутим, ниједна од ове две ауторке не експлицира оно што је барем подједнако упадљиво: да у сличном тренутку започиње процес Зофкине поетичке (и идеолошке) инверзије, као и то да је њена позиција у преписци с Туцовићем заправо оличење не само начелне стрепње већ и *стрепње од ауторства* (в. Gilbert i Gubar 1996). Питање стрепње од ауторства постаје додатно плаузибилно с обзиром на то да сама Натка Бадурина гради наратив о Зофкиној инверзији утемељен на психоаналитички образложеној опозицији *стрепње* и *ауторитарности* субјекта. Занимљиво и наизглед парадоксално, Зофка Кведер је дотад (до сусрета с Туцовићем) већ увелико профилисана ауторка, снажне индивидуалности, признатог талента и немалих компетенција, иако се приликом обраћања Туцовићу свега тога одриче и заузима понизну (ауторску) позицију. Пажње је вредна и аргументација с којом она у поменутој преписци одбија могућност реализовања односа с Туцовићем (Зофкино непристајање на унутрашњу деидеализацију мушког субјекта уједно је и непристајање на постајање *новом женом*), као и њена срчана релативизација/рационализација сведочанстава других о Туцовићевој „неетичности“ у општењу са женама – не само зато што је реч о аутору који је у јавности горљиво заступао тзв. женско питање већ и стога што је управо то могао бити камен спотицања у Зофкиној стваралачкој генези и каријери.

У том аспекту, њена уредничка позиција и интелектуално-активистичка пракса упадљиво су сродне онима које симултано заузима и обавља њен супруг, Јурај Деметровић. Његовој политичкој, па и уредничкој генези пажњу је детаљно посветио Јово Бакић, а Бакићеви увиди важни су и за шире разумевање контекста настанка часописа Зофке Кведер:

„У Србији после 1915. године нису излазиле новине, а у Хабзбуршкој монархији владао је систем цензуре, па и забране новина. У оквиру Хабзбуршке монархије није ни било простора да се води нека активнија југословенска национална политика. [...] Ипак, Јурај Деметровић, социјални демократа, уредник социјалдемократске *Слободне ријечи*, али и југословенски националиста још пред Први светски рат, у 1917. години, када је дошло до оживљавања политичког живота у Хабзбуршкој монархији, почиње да издаје часопис *Хрватска њива*“ (Bakić 2004: 227-228).

У сличном тренутку, неколико месеци након супруга, и Зофка Кведер у Загребу покреће свој часопис, *Ženski svijet*. У прво време, нарочито до 1918. године када се оснива нова држава, акценат уредничке политике подупире наслов часописа: *женско питање* несумњиво је привилеговано у односу на *национално*. Поднасловом одређен „мјесечник за културне, социјалне и политичке интересе жена“ испрва се конституише као *модерно и напредно* гласило, место на ком се програмски рађа „модерна жена“, односно „нова жена“ (в. и Бараћ 2015; Kolarić 2020; Свирчев 2015, 2018, 2020). С променом режима долази пак и до промене наслова – *Ženski svijet* постаје *Jugoslavenska žena*. Убрзо након оснивања Државе Срба, Хрвата и Словенаца, сама Зофка Кведер преименовање објашњава на следећи начин:

„Данас носи лист на челу оно име, којим сам га желела назвати у јулу године 1917., кад сам се одлучила, да га покренем. Пошто сам али тада хтјела да доноси лист побуде свима Словенкама, Хрватицама и Српкињама требало је изабрати листу за почетак *безазлено име*, које не би изазивало сувишину пажњу аустро-угарских властодержаца“ (Kveder 2019в: 246, истакла 3. С.).

Овај исказ сведочи да је мотивација Зофке Кведер за покретање часописа била сложена, али од самог почетка, иако пажљиво прикривана због опасности од хабзбуршке цензуре, укључивала самосвесни и одлучни национал(истичк)и ангажман. Другим речима, ослањање уреднице на *феминини* концепт *женског часописа*, симболизовано њеним одабиром „безазленог имена“, било је тактичко и представљало је извешан облик жанровско-идеолошке мимикрије. Тиме се имплицира и изнова потврђује да су се листови сличног наслова/концепта у јавности и сами перципирани као маргинални и „безазлени“, тј. *феминини*. Зофкина не сасвим прецизна формулација „доношења *побуда* свима Словенкама, Хрватицама и Српкињама“ додатно указује на то да је она *национално* питање перципирала као ултимативно неодвојиво од *женског/родног*, премда се на основу такве формулације не могу износити дефинитивни закључци о карактеру њиховог садејства, о нијансирањима у приоритетима уреднице у њеном раном пропагандном деловању. Но, оно што је извесно јесте да је, као и у случају њеног супруга, временом постајало све очигледније да је реч „о етничком поимању југословенске нације“ (Bakić 2004: 229). При том, и то етничко поимање било је хибридно, специфичније него што би се могло помислити, убрзано флукутирајући и мењајући своје манифестације – а то се може сагледати и у светлу мултикултуралне позиције Зофке Кведер Деметровић, као рођене Словенке удате за Хрвата, а наклоњене српској националној традицији.³⁶

³⁶ „Словенке ме неће више, Хрватице ме не признају још за 'своју', Српкиње такође не. Истина је, да то понекад боли, али ми такође даје снагу да останем што сам: Југославенка“ (Kveder Demetrović 1919а: 112).

Како Бакић истиче, „почетком 1917. године српска концепција југословенства је изгледала мртва”, па тако и пијемонтска улога Србије у процесу ослобођења и уједињења; „чинило се да су Хрвати остали после 1915. једини такмац за извојевање позиције центра јужнословенског окупљања”; то објашњава не само Деметровићеву сарадњу с бројним Словенцима и Србима, односно припадницима других етничких заједница које улазе у састав потоње Краљевине, већ и динамику од социјалистичког ка националистичком позиционирању, од социјалдемократије до „радикално-демократске идеје о хрваткосрпском јединству“, с првобитном усмереношћу на хрватство (ibid.). Међутим, та партикуларна етничка усмереност, како се испоставља, била је тактичка, а не супстанцијална.

„Јурају Деметровићу, као уреднику *Југословенске њиве*, је изгледа било свеједно хоће ли центар југословенства бити у Београду или у Загребу. Њега је пре свега интересовало да се Беч једном засвагда избаци из свих хрватских или југословенских комбинација. Утолико, он је измицао етничкој детерминацији свог идеолошког уверења. Спадао је у ретке панјугословенске националисте којима је било свеједно који ће се од два ривалска национализма, српски или хрватски, користити као идеолошка подлога југословенства. Штавише, изгледа да је већ у пролеће 1917. године јавно нагињао српској концепцији југословенског уједињења“ (ibid.: 238).

Сличан, готово истоветан курс политичког профилисања својствен је и Зофки Кведер Деметровић. Њен часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* указује нам се тако у новим димензијама. Тек његова пажљивија (компаративна) контекстуализација – тј. симултани осврт и на *Hrvatsku njivu* – омогућава, наиме, целовитији увид у уредничке политике Зофке Кведер. Најпре, чињеница да први женски часопис у државним оквирима Краљевине СХС/Југославије настаје управо у Загребу великим делом је последица општих прилика у периодичком пољу. Часописи који су у Србији излазили пре рата (укључујући и оне женске), на пример, с почетком окупације или престају или привремено паузирају с излажењем, а оснивање новог женског или феминистичког часописа још није ни на видику. Делимично растерећење од аустроугарске цензуре и концентрисаност интелектуално-политичке елите у Загребу од 1917. године пружају оптималну платформу и за прво *југословенско* периодичко окупљање жена као групе. Врло широк и хетероген опсег сарадница из свих подручја (будуће) Краљевине у часопису Зофке Кведер, нарочито у првој години излажења, могао је, дакле – уз ажурност, репутацију и упућеност уреднице – да има барем два (практична) разлога: одсуство прилика за изражавање феминистичког става и сифражетску агитацију у другим деловима потоње државе, као и тренутно јачање позиције Загреба на мапи југословенства.

Међутим, ни Зофкин *југословенски национализам* није подразумевао одлучно привилеговање било које партикуларне етничке позиције већ својеврсни (испрва притајени) југословенски етноцентризам, познат и као етнички унитаризам (тзв. идеју о три племена истог народа). Стога у часопису и долази до интензивних хибридизација партикуларних националистичких дискурса, пре свега хрватског и српског, не би ли се они с протоком времена све више сливали у југословенски, и то онај мештровићевског типа – уз карактеристично посезање за ликом Марка Краљевића као јунака који се опире партикуларној етничкој детерминацији и најфлексибилније прилагођава унитаристичкој. Наравно, с оснивањем нове државе и престанком цензуре етничко југословенство постаје све привилегованије и транспарентније, а сам часопис усидрен у актуелном режиму. И у случају Зофке Кведер, како је већ наговештено, преовладала је у неким периодима, као и код Јураја Деметровића, српска концепција југословенског паннационализма (поједини

бројеви часописа, узгред, штампани су на ћирилици). Отуда и њен упадљив континуитет с предратним „српским женским питањем“, доследно инсистирање на (родно кодираном) имагинаријуму заснованом на тзв. косовском миту (о косовском миту, в. Čolović 2017).

У овој, као и у другим димензијама уредничког и интелектуалног портрета Зофке Кведер Деметровић у поређењу с портретом њеног супруга, манифестују се и барем две значајне разлике. Прво, Зофка Кведер била је искусна и увелико афирмисана књижевница, преводитељка, уредница и књижевна критичарка, и то не само у границама јужнословенских простора. Друго, била је и вишедеценијска декларисана феминисткиња, те као уредница стављала далеко већи нагласак на феминизам и феминистички ангажман – у самој *Hrvatskoj knjivi* било је сензибилитета за феминизам, сифражетског агитовања, али је то питање било маргинално, док је у Зофкином часопису стајало раме уз раме с националним. Ако је, дакле, у погледу начелне политичке оријентације и идеологије југословенства, часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* у извесном смислу био комплементаран *Hrvatskoj knjivi / Jugoslovenskoj knjivi* – својеврсни *женски пандан* овог листа – и инсистирање на књижевности и неспоран значај феминизма у часопису Зофке Кведер чине га жанровски и садржински битно другачијим.

Књижевност и књижевна питања у начелу заузимају врло важан положај. Неретко се истиче неопходност и значај пробоја женских ауторских гласова у јавност, како на декларативном нивоу тако и континуираним објављивањем њихових књижевних прилога (Дора Пфанова, Катарина Богдановић, Ксенија Атанасијевић, Зорка Јанковић, Јованка Хрваћанин и друге). Штавише, према суду Жарке Свирчев, „до првог сусрета авангарде и феминизма након Првог светског рата долази на страницама часописа Зофке Кведер“ (Свирчев 2018: 214). Осим тога, часопис *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* доносио је и феминистичке књижевнокритичке прилоге, међу којима се издваја текст саме уреднице „Мирослав Крлежа, његови трабанти и њихов *Пламен*“ (в. Kveder 1919б, в. и Badurina 2010, Свирчев 2015).³⁷ Најзад, симболички капитал и признатост које је Зофка Кведер стекла својим неуморним предратним интернационалним образовањем и (самосталним) деловањем у домену литературе, публицистике и превођења омогућили су још један вид изузетности њеног часописа. Реч је, наиме, о једином женском или феминистичком часопису на простору Краљевине, све до периода пред Други светски рат, у ком су се, барем у почетку – и када је о књижевности реч – оглашавали и истакнути аутори тога доба, а не (готово) искључиво ауторке (Мирослав Крлежа, Густав Крклец, Иван Цанкар, Иво Андрић, Гвидо Тартаља и други). Осим у њеној дотадашњој каријери и већ стеченој афирмацији, односно актуелним професионалним компетенцијама, разлоге за успешну сарадњу Зофке Кведер с истакнутим колегама могли бисмо, ипак, потражити и у самом њеном хибридном ауторском и уредничком идентитету, у недовршеном или не сасвим консеквентно изведеном феминизму, тј. континуитету с предратним *женским питањем* и кокетирању с

---

³⁷ У исти мах, то је био и политички и поетички сукоб, коме би се у будућности могла посветити већа пажња. За то пледира и Натка Бадурина: „на овом мјесту нажалост не могу истраживати занимљиве и често врло грубе полемике које је Кведер последије рата водила с бројним загребачким интелектуалцима [...], па ћу истаћи тек оно што се у њима тиче 'женског питања'. Понајприје, њезини приговори Крлежи на рачун његовог патријархалног сликања жене као светице или курве, уз кориштење насиља над женом и њезиног понижења као патетичног зачина високе литературе, увјерљиви су и, за ауторичин стил, изречени неочекивано мирним тоном. Друго, неовисни су интелектуалци и пацифисти имали сво морално право кад су нападали њезин милитаризам и ругали се њезином антисемитизму [...] но дисквалифицира их кад се притом [...] служе патријархалним стереотипима“ (Badurina 2010: 65).

malestream тенденцијама неодојивим од Првог светског рата, у чијој се сенци конституише садржај и реторика *Ženskog svijeta / Jugoslavenske žene*.

Поменути проблеми и амбиваленције, а нарочито они који се тичу (спреге) национализма и феминизма, изазивају и контрадикције у савременој рецепцији часописа и деловања његове уреднице:

„[Ч]ини се да је у контексту великих промјена што су се назирале пред крај првог свјетског рата, као и у смислу развоја југославенства, улога часописа [...] била да у мјери у којој је то било могуће приведу жене југославенској идеји. Та је *национализација жена* имала задаћу увјерити жене у неминовност југославенског пројекта, те њихове специфичне захтјеве инкорпорирати у ширу слику о југославенском, народном јединству“ (Feldman 2004: 240, истакла З. С.).

Све и да је, иницијално, привилеговање „женског питања“ било свесно одабран параван за националистичку пропаганду, за мобилизацију и *национализацију* жена – што делује као плаузибилна теза – у пракси, уреднички ангажман и сензибилитет Зофке Кведер, као и њен утицај на даљу историју женске и феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији, нису били једнозначни и једноставни како би се могло помислити из оваквих закључака. Наиме,

„диверзитет садржан у идеји југословенства, на чему треба инсистирати када се ова идеја разматра у феминистичком контексту након Првог светског рата, увезује се с концептом диверзитета родних улога. Југословенски карактер часописа на којем је Зофка Кведер инсистирала био је важан због уједињења и еманциповања свих жена, због увиђања сличности унутар различитости које су биле уважаване у часописним текстовима. Диверзитет је, дакле, оквир унутар ког се жели обликовати и представљати женски идентитет. Такође, он је и платформа интеркултуралне перспективе деловања жена, чије епохалне важности је уредница била свесна, нарочито у циљу ширег и снажнијег умрежавања жена“ (Свирчев 2020: без пагинације).

С друге стране, и овакви закључци изискују допуну у виду прецизнијег одређења „југословенског карактера часописа“, додатно јер су дотад већ афирмисане различите концепције југословенства (в. Вакић 2004), а не искључиво она коју заступа Зофка Кведер, а која се убрзо потом, у раним двадесетим годинама 20. века, може довести у везу с деловањем паравојне милитаристичке организације ОРЈУНА (в. Badurina 2010; Grubački 2024). Управо у том аспекту важна је уредничка позиција Зофке Кведер, односно њена перцепција (југословенског) сестринства. Начелна контрадикторност рецепције (уредничког ангажмана) Зофке Кведер Деметровић могла би се стога, евентуално, превладати уз следеће увиде. У случају текстова саме Зофке Кведер идеологија сестринства јесте била ослоњена на оне раније, етнички и/или патриотски мотивисане, те преплетена с унитаристичким – *хомогенизујућим* – југословенским паннационализмом, премда се у њој ипак назирао предратни хоризонт ауторкине мисли, најпре кроз социјалистичке тенденције, где би се могли потражити и извори њеног личног (допуштања) „диверзитета“. Међутим, тачно је и подједнако значајно, како примећује Жарка Свирчев, да је у прилозима Зофкиних сарадница идеја сестринства неретко попримала јасне назнаке интернационализма и опште пацифистичке аргументације (нпр. у случају социјалисткиње Милице Ђурић, касније Ђурић Топаловић),³⁸ или чак почивала на *анационалним* феминистичким побудама (у том погледу

³⁸ У том тренутку Милица Ђурић већ је и сама била искусна уредница политичког часописа *Једнакост* (у периоду од 1911. до 1919. године, с повременим прекидима). Остала је активна у јавности током читавог међуратног раздобља, али није била стална нити истакнута сарадница проминентнијих женских/феминистичких покрета и часописа све до раних тридесетих година. Тада је, у жеку сукоба на

важан је сараднички допринос Јулке Хлапец Ђорђевић).³⁹ То сведочи да је Зофка Кведер, премда не толико као ауторка, као уредница била знатно отворенија како за дословна тако и за идејна прекорачења локалних граница у односу на своје предратне претходнице, чиме ће утрти пут потоњем развоју женске и феминистичке периодике и уједно инспирисати дубинске дисконтинуитете с преовлађујућим схватањима националног и женског питања.

У том погледу, феномен сестринства има барем двоструки значај. Прво, идеологија (социјалног) сестринства била је једна од кључних тачака политике часописа *Југославенска жена* на плану и садржаја и реторике: програмски и памфлетски текстови, извештаји о раду женских удружења диљем настајуће/новоосноване државе пренети понекад и у форми путописа, ауторски есеји о женском праву гласа, здравствено-социјалним питањима попут алкохолизма, положају муслиманки у Босни, патријархално-паланачком светоназору у мање развијеним подручјима Југославије, економском и радном положају жена и могућностима његовог побољшања и слично. Друго, Зофка Кведер је њу у пракси, од првог броја, спроводила и укључивањем бројних сарадница из разних подручја (будуће) Краљевине СХС, као и својеврсним менторским, али не и патерналистичким односом с млађим и неискуснијим међу њима, што представља један од њених дугорочнијих и вреднијих доприноса књижевној и интелектуалној јавности читавог међуратног раздобља.

О том доприносу упечатљиво сведоче искази тадашњих интелектуалки, односно њених пријатељица или некадашњих сарадница у часопису *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, изнети у некролошкој форми након Зофкине смрти (суцида) 1926. године, које је пажљиво реконструисала Жарка Свирчев (в. Свирчев 2015). Из исказа је јасно да је у случају овог часописа посредни модел уредниковања који се може окарактерисати као „харизматски“ (Philpotts 2012: 43–49). Овај часопис првенствено се утемељује на централизовану уредничку позицију и перципира као неодвојив од јединствене личности – у овом конкретном случају, од иницијаторке оснивања и номиналне и фактичке уреднице часописа, чијом одлуком о престанку ангажмана уједно престаје да излази и сама *Jugoslavenska žena*. У том контексту важне су још две ставке: како ауторска позиција уреднице, односно учестало (уводно) привилеговање њених текстова – углавном програмских, али изузетно чак и интимних⁴⁰ – тако и уредничке белешке и извештаји које

феминистичкој сцени, редовно објављивала прилоге у часопису *Југословенска жена* уреднице Vere Јовановић, потенцијалном гласилу Женске странке (о томе ће бити још речи у једном од наредних поглавља), у коме се и иначе залагало за отпор надлазећем нацизму и нужност политичког ангажмана жена у том смеру, али првенствено кроз оштру полемику с припадницама Женског покрета и уредницама и сарадницама истоименог часописа. Милица Ђурић је њима замерала због недовољног политичког ангажмана и ретроградног „хуманитарног“ деловања, примећујући у не сасвим утемељеном повишеном регистру да „оне личе на секту, на неку античку философско-етичку школу, на весталке које чувају свој огањ чедности и патријархалности“ (Ђурић Топаловић 1933: 1). Током Другог светског рата, 1943. и 1944. године, Милица Ђурић Топаловић и њен супруг Живко Топаловић били су блиски четничком покрету и подупирали политику Драже Михаиловића (в. Stefanović 2020 и Јоргић Степановић 2021б).

³⁹ „Критику спреге феминистичких захтева и националних циљева изложила је (Јулка Хлапец, прим. З. С.) први пут у часопису Зофке Кведер. Разматрајући идеолошку раслојеност феминистичког покрета у Аустроугарској, те различите контекстуалне чиниоце који их профилишу, превасходно политичке, Хлапец Ђорђевић показује разумевање за савезништво феминистичких и националних покрета у случају словенских народа. Међутим, ауторка је децидна у ставу да ‘треба увек на уму имати, да то иде на штету феминизма. Крајњи циљ феминистичког покрета не може никад бити нити ослобођење једног народа нити ослобођење једног друштвеног staleжа – како га схваћају социјални-демократе – него ослобођење жене као такве’“ (Свирчев 2020: без пагинације).

⁴⁰ У питању је текст насловљен „In memoriam“, објављен у првом броју четвртог годишта часописа, 1920. године, у коме Зофка Кведер, што за њу ни иначе није необично, прекорачује уобичајене границе *јавног* и

Зофка Кведер Деметровић (д)оставља читаоцима на крају часописа. Из њих се може реконструисати његова бурна рецепција у Загребу и осталим подручјима (будуће) државе – и афирмативна и полемички настројена – као и модуси његовог приређивања и издавања.

Како се закључује управо на основу бележака Зофке Кведер о *родно* условљеној критици и самог часописа и њеног уредничког ангажмана, овај лист је у окружењу континуирано перципиран и као (прото)феминистичка платформа (уп. Vaduđina 2010).⁴¹ Премда је најрадикалније феминистичке идеје Зофка Кведер као уредница пропуштала у самим почецима излажења листа, тактизирајући са цензорима који у феминизму очито нису препознавали превелику опасност, да би временом све отвореније и све инвазивније тежила *национализацији жена*, њена толеранција за другачије (сестринске) ставове остаје неспорна. Управо то, са своје стране, ублажава и расплињује саму *харизматску* позицију уреднице (в. Philpotts 2012) и уједно представља место разлике у односу на дотадашњу женску штампу. Из истовремене *интернализације* и *интернационализације* (метафоре) сестринства на страницама часописа *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* проистекао је, дакле, потенцијал, један од значајнијих предуслова потоњег женског/феминистичког (периодичког) преврата и субверзије у односу на доминантне матрице југословенског монархистичког режима.

4.3 Зофка Кведер и Женски покрет

О (дис)континуитетима потоње феминистичке штампе, а на првом месту часописа *Женски покрет* (1920–1938), са сестринством/феминизмом и југословенством заступљеним у уредничкој политици Зофке Кведер, сведочи у мемоарским белешкама Паулина Лебл Албала. Осим ње, међу најмлађим сарадницама Зофкиног часописа биле су и Зорка Каснар и Катарина Богдановић, а све три ће потом постати прве уреднице / чланице редакције часописа *Женски покрет*, чије се оснивање временски надовезује на гашење *Jugoslavenske žene*. Говорећи у своје и име своје тада најближе колегинице Зорке Каснар, подједнако талентоване и обећавајуће младе интелектуалке с филолошким образовањем, а касније просветне раднице,⁴² Албала у мемоарима, сроченим пред крај Другог светског рата, бележи да им је – убрзо након што их је Владимир Ћоровић 1917. године позвао да шаљу прилоге за новоосновани *Књижевни југ*, покренут такође у Загребу⁴³ – стигао још један позив за сарадњу:

„Нарочито нас је наелектрисало једно писмо које смо обе добиле од словеначко-хрватске књижевнице Зофке Кведер; у њему нас је она позвала на сарадњу у њеном листу. Најпре, то је био још један доказ

приватног, пишући некролог својој преминулој ћерки Владоши и уједно образлажући своју недовољну и непотпуну посвећеност том броју часописа.

⁴¹ „Кругост Зофке Кведер и њезин промашени покушај да читавој хрватској књижевности наметне своју политичку идеју непобитна су чињеница, но није јасно зашто њезини интелегентни противници у полемици с њоме, крај толико других аргумената, највише користе баш чињеницу што је жена, и то понекад на посве вулгаран начин: музама занесеном Строцију је *Женски свијет* 'мјесечна болест југославенске жене'“ (Vaduđina 2010: 65).

⁴² Зорка Каснар (Караџић) била је суплент/професор у Другој женској гимназији и Другој мушкој гимназији, а оглашавала се у *Женском покрету* и – попут многих просветних радника и радница тог доба – у *Просветном гласнику*.

⁴³ „1917. године кренуо је у Загребу Владимир Ћоровић часопис *Књижевни југ*, и знајући о Зори и мени вероватно по причању свог шурака Скерлића, позвао нас је једним писмом на сарадњу. Обе смо се осетиле силно почашћене да нас већ и ван нашег родног места сматрају за књижевне раднике, и обе смо похитале да пошаљемо *Југу* своје прилоге, које смо претходно дале једна другој на критику“ (Lebl Albala 2005: 243).

да смо се ми, дојучерашње студенткиње, прочуле ван Београда, а затим те везе између Београда и Загреба које су се, у овако тешким приликама, почеле да обнављају, пробудиле су у нама *свест да и ми морамо сарађивати на искивању спона које ће ујединити југословенске народе*. И ако је данашњица тмурна и загушљива, ваља радити и за светлију сутрашњицу. Али, *највише од свега нас је пренула феминистичка борбена нота која се провлачила кроз цео часопис Зофке Кведер*.

И Зора и ја биле смо тада младе, и *нисмо биле довољно упућене у феминистичку идеологију*, о којој се код нас није ни много ни често говорило ни писало. У сваком случају у *време нашег формирања организованог феминистичког покрета у нашој средини није постојало*. [...] Уопште, *цео феминистички покрет сматрали смо као покрет за вишим образовањем женскиња. Целу економску, политичку и социјалну страну тог питања ми у то време нисмо још схватале*“ (Lebl Albala 2005: 243–244, истакла З. С.).

Може се само наслутити шта је овај позив значио за Паулину Лебл која је, у сличном тренутку, од свог професора Павла Поповића добила следећи коментар: „Каква штета, Паулина, што сте девојка – ја бих иначе знао ко ће ми бити наследник на катедри“ (Lebl Albala 2005: 268), наводећи га потом у мемоарима у строго документарном маниру, без реторичких ефеката, афеката и проблематизовања исказа. „Труба која нас је пробудила из сна“, односно пренула из идеолошког дремежа, како је Лебл Албала описала дејство уредничке политике *Jugoslavenske žene*, судећи по овом сведочанству, заправо је била знатно продорнија у случају феминистичког него када је реч о патриотском ангажману, подстичући ауторке да „стан[у] као одлучни борци на бранику феминистичке идеологије“ (Lebl Albala 2005: 244). Другим речима – мотивисала их је да се у свом уредничком раду у *Женском покрету*, не занемарујући притом борбу за право гласа и критику актуелног режима, усредсреде на проблем рода и политика равноправности полова, те да се ка њему постепено све одлучније отварају, инсистирајући потом и на *сексуалној* еманципацији жена. Тако је Зофкин покушај „привођења жена југословенској идеји“, односно „национализације жена“, који примећује Андреа Фелдман (Feldman 2004), у сусрету с дипломкињама Београдског универзитета истодобно резултирао привођењем *југословенске идеје женама* и *денационализацијом* како дотадашњег *женског питања* тако и предстојеће феминистичке агенде.

Међутим, дисконтинуитет с *Jugoslavenskom ženom* био је видљив не само у идеолошком већ и у формалном аспекту уредничке политике. За разлику од његове часописне претходнице, у *Женском покрету*, упркос томе што је реч о „простор[у] дискурзивног укрштања раздвојених, а често и супротстављених феминистичких идеологија“ (Бараћ 2015: 134), те упркос повременим генерацијским, идеолошким и професионалним сукобима или пак бројним политичким турбуленцијама у држави (па тако и оним везаним за тзв. српско-хрватско питање), током готово две деценије доследно се неговао модел колективног уредниковања који није био ентитички/национално искључив или мотивисан. При томе, номинална уредница часописа фигурирала је тек као *prima inter pares*. Централна позиција Београда, где је часопис покренут и публикован, а самим тим и уредница које живе и раде у престоници, све време је, додуше, остала непољуљана, што се одразило и на политику листа. С друге стране, будући да је Српски грађански законик (1844) био „најретрограднији од шест различитих грађанских закона којима су се регулисали животи жена у Југославији“, није изненађујуће што су „најснажнији феминистички гласови допирали из српског друштва и од стране српских жена“ (Vučnović 2009: 60). Иако му то није био програмски циљ на исти начин на који у уређивању *Jugoslavenske žene* јесте био Зофки Кведер, часопис *Ženski pokret / Женски покрет / Žensko gibanje* остао је, упркос свему, сведочанство о могућности истрајне и продуктивне југословенске подршке и сарадње – и

подједнако продуктивних конфликта и јавних полемика – у скоро читавом међуратном раздобљу.

Стога управо овај часопис, како је досад у више наврата истицано, представља истовремено најдрагоценији документ и извор у проучавању историје феминизма у Краљевини СХС/Југославији, фигурирајући као „средишња институција феминистичке контрајавности“ у овој држави (Бараћ 2015: 142; в. и Kolarić 2021; Милинковић и Свирчев, ур. 2021). Основан у Београду 1920. године – недуго након рата и формирања Краљевине, а пре доношења Видовданског устава – опстајао је све до 1938. у периодичком пољу епохе, меморишући што експлицитно што имплицитно турбулентну југословенску историју у светлу отворене, јавне борбе за еманципацију жена. Часопис је фигурирао као орган „једног од првих женских удружења у новој држави“, Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, основаног у престоници годину дана пре покретања гласила, 1919. године (Malešević 2007: 13). Настанак удружења, како се у то доба неретко дешавало и у другим деловима света обухваћеним ратом, био је директан одговор на неколико фактора: послератно (ре)конституисање политичког поретка; друштвену климу у којој је мушко становништво било десетковано, а жене све свесније могућности и потребе да се укључе у сфере рада и грађанства које су им дотад традиционално биле недоступне; режимска обећања у смеру стицања права гласа; најзад, на неопходност изградње ширег југословенског фронта за сифражетску борбу, али и друге видове ангажмана. У исти мах, часопис је представљао платформу око које су се окупљале или с њом на други начин биле повезане готово све проминентније интелектуалке међуратног раздобља, из различитих делова Краљевине СХС/Југославије, између осталог – књижевнице, књижевне критичарке и преводитељке. Самим тим, у њему је остварена полифонија идеолошких позиција, интелектуалних традиција и индивидуалних афинитета сарадница и уредница која нам данас омогућава да у оптималној мери сагледамо сложеност међуратног феминизма.

„Прилике у земљи, изазване, с једне стране, тек окончаним ратом, а, с друге стране, многим политичким и социјалним проблемима с којима се ноформирана држава, Краљевина СХС, суочила одмах по уједињењу, колико год несређене, убрзале су поновно покретање, почетком века веома актуелног, а пред ратним збивањима потиснутог и заборављеног, 'женског питања'“ (Malešević 2007: 11).

Како је показала анализа часописа *Ženski svijet / Jugoslavenska жена* Зофке Кведер Деметровић, „женско питање“ ни у ратном и раном послератном раздобљу није било сасвим потиснуто, а, као једини доступан простор за његово постављање и проблематизовање, овај часопис оставио је значајног трага и на каснији развој феминизма. Међутим, било би претерано рећи да је тај утицај био пресудан или ексклузиван, о чему опет речито сведоче саме биографије уредица *Женског покрета* и чланица истоименог удружења. Оне су, на пример, инсистирале и на доприносу других интелектуалки (претходница) у том погледу:

„Одмах по ослобођењу, у општем замаху да се покрену сва питања и да се сви проблеми реше, и наше напредне жене у разним крајевима наше земље ставиле су на дневни ред такозвано женско питање. Покрет је био нарочито жив у Београду, и убрзо се једна група наших истакнутих жена нашла на окупу и основала нову организацију (мисли се на Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, касније Женски покрет, прим. З. С.). У тој групи су биле одличне интелектуалке старије генерације: Милева Петровић, Малвина Гогић, Перса Продановић, Делфа Иванић, Лепосава Петковић, Милица Дедијер, Новка Ковачевић, и друге“ (Lebl Albala 2005: 268–269).

Штавише, у том тренутку ангажман феминисткиња окупљених око овог удружења више углавном није имао дотицаја са Зофком Кведер, а убрзо по оснивању њиховог часописа дошло је и до својеврсног – индивидуалног, али ипак индикативног – јавног дистанцирања од њеног послератног (уредничког) деловања.

Наиме, 1921. Зофка Кведер је у Загребу приредила и објавила *Almanah jugoslavenskih žena za 1921. godinu*, публикацију која је умногоме била наследница часописа *Jugoslavenska žena* који је она дотад издавала. Осим бројних заступљених, углавном проминентнијих, ауторки епохе (Исидора Секулић, Мира Кочонда, Олга Керниц-Пелеш, Марица Надлишкова-Бартолова, Јованка М. Хрваћанин, Милица Јанковић, Марица Стрнадова, сама Зофка Кведер Деметровић, Адела Милчиновић, Дора Пфанова, Марија Хорватин, Камила Луцерна, Ива Род, уз бројне псеудониме), у *Almanahu* су уочљиви и други континуитети с политиком *Jugoslavenske žene*: интензивна хибридизација *националног* и *женског питања*; југословенски етнички унитаризам (уреднице); националистички, а протогонокритички мотивисана реконструкција женског ауторства, као и родно мотивисана ревизија општеприхваћене (националне) „мушке“ традиције. При свему томе, метафоре сестринства и материнства задржале су на значају, остајући опсесија саме уреднице. Управо због његове репрезентативности како за послератни ангажман Зофке Кведер Деметровић тако, уопштено, и за процесе и дискурзивне механизме *изградње нације*, корисно је накратко се задржати на овом алманahu и прилозима у њему.

Almanah отвара текст професора Вечеслава Хенеберга „Ана Видовића. Једна заборављена романтичарка“, а сам текст – следеће речи:

„Данас смо ми Југославени постигли онај циљ, за којим смо од вјекова тежили, постигли смо своју јединствену државу. [...] Већ у почетку нашега националног живота диже се Људевит Посавски, склапа савез са српским и словенским племенима те у очајној борби настоји да створи југославенску државу. Касније подумљу сличне акције цар Душан Силни, уз кога пристају и хрватски кнезови Курјаковићи, а након Душанове смрти настоји окупити југ. земље Стјепан Твртко, краљ Србљем, Босни и Хрватској.

Циљ наших препородитеља био је исти, што га и ми данас имадемо, да подигнемо народ душевно и да сваком појединцу уцијетимо свијест о народном јединству. Стога баш данас, гдје се наш рад и наше настојање тако подудара с радом и настојањем наших препородитеља, гдје је наш рад само довршивање препороднога рада, управо је нужно да се што више упознамо с културним раденицима Илирскога доба“ (Heneberg 1921: 3, истакла 3. С.).

Аутор се надаље бави анализом илирског покрета и часописа *Danica Ilirska*, с фокусом на њихову феминистичност *avant la lettre*, пружајући допринос и (савременим) студијама периодике.

„Овако се прва жена јавила у Даници; сва одушевљена за народни препород, овим је ријечима уједно кушала свладати предрасуде свога времена, кад још није било обичајно, да жене раде литерарно те позива и своје другарице:

Несрамујте се сестрице,
Будте и ви Хорватице!
К циљу кај то допринесмо
И ми Рода котриг јесмо,
Славног.“ (ibid.: 4).

Централни сегмент текста посвећен је реконструкцији биографије и библиографије проминентније сараднице *Danice Ilirske, Zore Dalmatinske* и појединих алманаха епохе, „једне заборављене ауторке“ из наслова:

„У нашим литерарним историјама узалуд ћемо тражити Ану Видовића. Нема спомена ни њој ни њезиним пјесмама; њезин рад остаде потпуно заборављен. Па опет она није посве безначајна појава у нашој књижи. Илири је поздравише као први глас нове народне мисли из Далмације, она се прва од наших жена за препорода устрајно бави књигом, прва издаје у посебној књижи своје Пјесме, својим радом обилно сарађује у нашим књижевним часописима и алманацима, а савременици једнодушно хвале и уважавају њезин и патриотски и пјеснички рад. Што више савремена страна критика види у њезиним пјесмама нешто оригинално, види нешто специфично наше, југословенско“ (ibid.: 10).

Ауторки се имплицитно додељује позиција својеврсне панјугословенске прапретходнице, прамајке, као помирителки књижевне култивисаности, националног ангажмана, али и узорне женствености. Стога аутор, указујући на мањкавости њене поетике, у закључку цитира Никола Томазеа: „моје је, да одам част жени, која знаде, да буде у исто вријеме *и пјесникиња и мајка* и која знаде, да не буде без поезије у животу, као *какова луда*“ (ibid.: 13, истакла З. С.).

У прилогу потписаном псеудонимом Југослава – штампаном ћирилицом, написаном махом на екавском наречју, и насловљеном „Из писма једне Словенкиње Српкињи“ – уочавају се пак топоси *сестринства* које је тада привилеговала Зофка Кведер Деметровић:

„Хоћеш ли да ми будеш сестром? Ја сестре немам а увек сам је желела. До сада никад никога нисам крстила тим драгим именом. Од сад ћу тебе.

Хоћеш ли да ми будеш сестром? А сад нека је моја кућа твоја кућа, мој дом твој дом. Кад дођем к теби доћи ћу својој кући. Ти никога немаш, сироче моје, и зато је моја мати и твоја, мој брат је твој брат.

Хоћеш ли да ми будеш сестра? Ја те тако волим, волим те, јер је у теби пуно снаге, пуно љубави. Ти си тако много, много несрећна [...] – па ипак ниси клонула духом. Ти ведро гледаш напред у лепу будућност тамо је много одушевљења за велике и лепе идеје – за живот и рад за друге. Ја те такву много, много волим“ (*Almanah jugoslavenskih žena* 1921: 25).

Упркос очигледном патосу, сентиментализму и кичу, или управо захваљујући њима, овај прилог вишеструко је занимљив. Пре свега, он формом прати својеврсну двоструку инфантилизацију: најпре инфантилну језичку позицију ауторке која тек овладава говором, која улаже труд не би ли писмо написала што усклађеније са српским језичким стандардом, те се на тај начин приближила адресаткињи, Српкињи, којој заправо и одговара на (такође) фиктивно писмо. „Је ли да хоћеш да ти будем сестра? Ја сам те још прије заволела, али те сада још више волим“ (ibid.: 26), закључује ауторка овог прилога, „Југослава“, у „одговору“ сестри Српкињи. У тексту је, тако, упадљива и истовремена инфантилизација саме адресаткиње писма: она је „сироче“, препуштена себи, при том „много, много несрећна“, као да је жељна помоћи и спасења. Ауторка јој нуди свој „дом“, своју „кућу“, као уточиште, прибежиште, а све то мотивисана жељом да је што боље и помније упозна, иако је њена „љубав“ за њу већ неупитна. Инсистирањем на репетицијама, на рефренском *реторском* питању „Хоћеш ли да ми будеш сестра?“ (занимљиво је размислити о томе какав статус реторска питања стичу у *фиктивним периодичким писмима*), ауторка *наизглед* оставља простор реципијенткињи да се сама изрази, да одговори у складу са сопственим жељама.

Псеудоним *Југослава* мост је који спаја сестру Српкињу и сестру Словенкињу из наслова. Југославија је гарант њиховог приближавања, уједињења, али и удомљавања,

утемељења. Међутим, у тренутку објављивања овог прилога (1921) Краљевина СХС је већ конституисана, и то с тенденцијом ка централизацији управо у Србији, а не у Словенији, како би се из овако конципираног писма дало наслутити (у писму је Српкиња она која „гледа у будућност – живот и рад за друге“, а Словенкиња она која јој нуди уточиште, дом и породицу). Отуда још занимљивије постаје то што је и сам овај прилог представљен као одговор на већ упућено писмо у обрнутом смеру – Српкиње Словенкињи – оно које овде, међутим, не можемо довољно да реконструирамо, али које је Словенкињу несумњиво разгалило и у коме је она прочитала „позив“ за заједништво, као и доказ о *угрожености* Српкиње, о њеном статусу *жртве*, а на који пак сама Српкиња не пристаје, одлучна да „не клоне духом“, да остане „пуна снаге и љубави“ (за друге). С једне стране, такав потез може бити разумљив утолико што је Словенија у састав нове државе ушла као економски развијеније подручје од саме Србије, а с мањим губицима у социјалној структури, тј. мање исцрпљена ратовима у којима се Србија напоследку доказала као најефикаснија војна сила. С друге стране, лингвистичка инфантилизација може се објаснити и конкретним, реално постојећим баријерама између словеначког и српскохрватског језика у том тренутку, односно језичком централизацијом коју су политике Краљевине подразумевале.

Конструисање националне традиције у овом прилогу не почива, као у случају текста о Ани Видовић или другим жанровима заступљеним у часопису, на ревизији „мушких“ канона или уподобљавања женских доприноса канонима које би се оправдавало научним циљевима, већ на интимистичком жанровском маневру, на „ја“ и „ти“, *личним* заменицама које подупиру нужност приврженог заједништва. Управо у том кораку јасан је степен Зофкиног стапања *националног* и *женског питања*, тј. национализације метафоре сестринства – сестра-појединка је сестра-припадница племена, а њен ултимативни идентитет јесте сестра-Југословенка (у етноцентричном кључу); при том, *Српкиња* и *Словенкиња* уједно су метафоре самих племена, језичких и државних подручја. Тако се тенденциозни карактер овог прилога, неодвојив од сентименталистичког и манипулативног жанровско-стилског регистра, може разумети и у свом прагматичном циљу. Другим речима, овај текст првенствено фигурира као апел (сестрама) *Словенкама* да се приближе Србији и њу попомогну, а не, како је представљено у наслову, као писмо упућено самим Српкињама.

Пажње је једнако вредан и обимнији, непотписан прилог „Мати, сестра и жена Краљевића Марка“. Полазећи од питања сличних онима које су опседале Вирцинију Вулф у тежњи да (ре)витализује имагинарну Шекспирову сестру (Vulf 1995), аутор(ка) прилога, написаног у првом лицу множине, читаоце и читатељке жели да заинтересује за недоумицу „Какве су морале бити мати, сестра и жена Краљевића Марка?“, посежући за селективним корпусом епске поезије као за својеврсним истраживачким извором. Притом, међутим, како одмах додаје, „нас занима женски, да тако речемо, дио народне душе. А од њега опет највише онај дио, гдје јунаку човеку налазимо корелатив, женско биће, а јунакињу равну њему“ (*Almanah jugoslavenskih žena* 1921: 28).

Релативизација исказа („да тако речемо“) испрва говори у прилог елементарној свести (Зофке Кведер) о дифузности пола/рода, односно категорија заснованих на њима. Потрага за „корелативом“ подупиरे релациони импулс и идеју о супротним, али комплементарним половима. Етноцентрична националистичка оријентација, и то у својству привилегованог оквира у који се та потрага смешта, остаје, међутим, неупитна, те се испоставља као фаталистичка. Имамо ли у виду да је Кведер само годину дана након *Almanaha* објавила и пропагандну драму о Марку Краљевићу, у којој изражава најзаостреније антифеминистичке тенденције у целокупној својој каријери (в. Badurina

2010), не изненађује што је и овде значајан простор уступљен управо овом епском протагонисти, који се описује као „најјугославенскији наш јунак“ (*Almanah*: 29). Привидан фокус на протогинокритичком реконструисању затомљене традиције жена, ескалирајући до својеврсне националистичке мегаломаније, огољава се у својој конзервативности, маскулиноцентричности и симултаном патрилинеарности, пре свега, у следећим редовима:

„Та пасивност у љубавном избору чини се натражна, па и не кршћанска, канда источњачка. А ипак тај назор влада и у западним крајевима нашега народа. Зато се треба само сјетити, да сестра јунака може да пожели само таква човјека, који ће бити добар јунак *налик брату*. А сваки прави јунак бит ће такођер добар, бит ће вјеран, бит ће честит, *домовини својој добар син*, челик-значај, отац пожртвован, гиздав, бит ће, што више, лијеп, снажан и полетан, мио Богу, људма и *чак црној земљи*, та иначе не би јунак био. *Па коме би онда избор повјерила, ако ли не брату јунаку, далеко боље од ње кадром да просуди, је ли јој будући војно доиста прави јунак*. А ако он то доиста јест, а то јој је главно, имат ће он у себи такођер све квалитете *добра, пожељна супруга*, и мирно ће се моћи њему повјерити. *С тога гледишта указује нам се под видом дјевојачке пасивности природна селекција и еугеника нарочите врсте у нашега народа, по којој постаје наша домовина in ultima linea домовина јунака, а херојизам посљедњим циљем наше расе*.

Те тако се увјеравамо, да *нема женства без правог човјештва*.

Тај наш Марко не да се свезати, ни привезати. Одабраницу своју љуби, могло би се рећи махнито лудо, али у својој љубави не ужива, него *луча небеска, мора да избрише себе и да умре за овај свијет*. Од свих трију јунакиња, сестре, матере и жене Маркове, *жена је највећа жртва, па као што највећи бол гласа нема, тако и о жени Марковој пјесма шути*. Али сва она велика јунаштва што свједоче о Марку, што су му пронијела име, да се не ће надањ наћи јунака, док је сунца и док је мјесеца, све нас то увјерава, *по закону аналогije*, да је морала бити херојина, која га је инспирирала за велика дела и потенцирала његову енергију, за његово морално схватање од одлучнога уплива. Од свих трију жена бит ће дакле да је била најбоља, јер јој је судбина била најтежа. *И тако се и опет враћамо на суд нашега народа, да је она жена највреднија, о којој се ништа не чује*“ (ibid.: 30-33, истакла З. С.).

Оваквим комплексним маневрисањем, под паролом борбе за обелодањивање, односно легитимисање невидљивих женских *гласова* и субјеката, женама се заправо (изнова) одузима *право на глас*, тај се процес при том упадљиво *романтизује* и *еротизује*, њихова моћ просуђивања, избора и деловања (превладовања „пасивности“) подређују се онима које поседују „браћа“ и „мужеви“ и „очеви“, док се „сестре“ (Српкиње, Словенке, Хрватице или пак Југословенке) опет инфантилизују, као и при реторичким и дискурзивним стратегијама у прилогу „Из писма једне Словенкиње Српкињи“. Утолико је у овој прилици упутно вратити се на барем две досад поменуте или тек сугерисане идеје: прво, на опаску Јулке Хлапец Ђорђевић о „претерано развијеном женству“ Зофке Кведер, извесну инверзију „од нове ка старој жени“, тј. неодвојивост Зофкиног неконсеквентног феминизма од њене све упадљивије склоности да идеализује маскулинитет – и то не само маскулинитет као мушкост већ и мушкарце као хероје-ауторитете (у распону од Димитрија Туцовића до Марка Краљевића). Таква склоност се пак, између осталог, очитује у изградњи *ликова* како у њеном књижевном опусу тако и у њеном уредничком и публицистичком ауторству/деловању. Изнова се потврђује да се овај процес пронциљиво описује као пут „од стрепње до ауторитарног субјекта“ (в. Badurina 2010). „Ауторитарна субјективност“ у најпознијем стваралачком периоду Зофке Кведер заправо је последица њеног пристајања на фаталистичку, *родно детерминисану* и *детерминишућу* „стрепњу од ауторства“ – жена је нечујна јер вреди, и вреди јер је нечујна, безгласна; то је крња субјективност која се маскира у (епску) објективност и на њу и претендује. Таква субјективност почива на свему ономе

што ће феминистичка епистемологија и етика најпре одбацити као патријархално наслеђе: на супериорној, боголикој епистемичкој позицији, ексклузивитету и свезнању (паннационалистичке) визуре и оптике, идентификацији традиције и маскулинитета, уподобљавању хегемоним перцепцијама (легитимних) знања, циљева и искустава. Таква субјективност, дакле, не само да је ауторитарна већ нужно нефеминистичка или антифеминистичка.

Друго, како би се показало да оваква субјективација и овакво (уредничко) позиционирање у том тренутку нису били нужни, да овако замишљене метафоре сестринства и материнства те етноцентрични дискурси женствености нису били неизбежно средство мобилизације *жена као групе*, довољно је прегледати бројеве других женских и феминистичких часописа који се у Краљевини објављују 1921. године.⁴⁴ *Almanah*, а добрим делом и његова претходница – *Jugoslavenska žena*, указују се тако у пуној мери као пројекти „харизматске“ уреднице која је изнад свега стављала *национално питање*, и то оно прилагођено владајућем државном поретку.

Критику *Almanaha*, непосредно након његовог публикавања, понудила је у *Српском књижевном гласнику* Паулина Лебл Албала. У питању је иста она ауторка која ће касније, у сутон Другог светског рата, као Јеврејка у америчкој емиграцији изазваној холокаустом, раскринкавајући сопствене заблуде и приврженост патриотизму из младости – тврдећи да је „национализам једна од сила што подривају цивилизацију“ (Албала 2005: 246) – у својим мемоарима најпре истаћи *феминистички* допринос уредниковања Зофке Кведер. Прилог се овде преноси у целости, у изворном облику:

„Име Г-ђе Зофке Деметровић постало је, код нас, у Београду и по Србији, популарно нарочито за време Европског Рата, када је она, као уредник месечног часописа *Ženski Svijet*, слала из Загреба нама у ропству речи утехе и бодрења, и *показивала нам да све што је најинтелигентније и најсавесније међу хрватским и словеначким женама јесте уз нас*. Сваки број њеног часописа сматран је код нас као једна духовна победа, и ми смо га дочекивали с радошћу и одушевљењем, *више због његове националне но феминистичке садржине*.

Данас кад је рат престао, и када нам Г-ђа Деметровић не пружа број сваког месеца, него један алманах за целу годину, *наше претензије су мало веће: ми не бисмо да нам алманах донесе само родољубиве и националне чланке* – а ти су и овде најбољи („Из прошлости“ од Исидоре Секулић, и „Тужалке“, по стилу судећи од саме уреднице), – него *бисмо желели да нам Алманах Југословенских Жена да целокупни слику живота свих југословенских жена*. Међутим, овај Алманах није успео у томе. Не само да *многе најзнатније наше књижевне раднице нису овде заступљене*, – на пример, Гђе Јелена Димитријевић, Зденка Марковић, Катарина Богдановић, – већ и оне које су послале своје прилоге, нису послале увек репрезентативне по њих, или по њену средину, или по садашњи моменат. Затим, *читаве области наше проширене државе нису овде никако заступљене*: ни речи о црногорској, далматинској, војвођанској жени. О србијанској жени мало, врло мало. Цео леп идејни покрет српских жена, сакупљених око београдског *Женског Покрета* није ни поменут; тако исто, ни знаменити прошлогодишњи конгрес Женског Савеза у Загребу. *Ни по чему се овде не може нагађати она снажна и многострука акција југословенских жена на свима пољима културе*. А сликање те акције свакако би много боље окарактерисало *модерну југословенску жену* него сва она љубавна уздисања и прижељкивања разних Дила, Дања и Нора, која сусрећемо сваки час у овом *Алманаху*“ (Лебл Албала 1921: 156-157, истакла З. С.).

---

⁴⁴ Осим незаобилазног *Женског покрета*, добар пример је католичка *Ženska misao*, где се такође успоставља панјугословенски идентитет „нове жене“ и инсистира на етици сестринства. Упркос католичком светоназору као окосници овог женског часописа, чини се да је у њему колективни идентитет *жена као групе* чак мање ригидан и ексклузиван од оног који Зофка Кведер Деметровић успоставља у *Almanahu jugoslovenske žene...*

Шта овде поручује Паулина Лебл Албала? Пројекат „госпође Деметровић“ у њеној визури проблематичан је на више основа, при чему је онај национални наизглед најмање споран. С обзиром на тадашње патриотско позиционирање ауторке критичког осврта у *Српском књижевном гласнику*, првобитно повлађивање Зофкином националистичком ангажману науштрб феминистичког није изненађујуће. Индикативно је, међутим, да Албала чини ограду и од њега, инсистирајући испотиха на томе да се након Првог светског рата и с конституисањем новог режима исцрпљује субверзивност пројугословенске агитације у оном облику у коме је она за време окупације Србије имала учинка или смисла. У том кораку постаје јасно да је мета Паулине оштрице *ретроградна ограниченост* модуса политичке агитације и позиције уреднице *Almanaha* – и то не само оних националистичких већ и *феминистичких*. Отуд јој она замера на пренебрегавању доприноса како појединих релевантних интелектуалки тако и ширих, колективних феминистичких платформи и иницијатива у држави. Исто тако, Албала указује на импулс *хомогенизације* у послератном уредниковању Зофке Кведер, чија је последица занемаривање читавог спектра проблема и контекстуалних чинилаца с којима се суочавају жене у различитим подручјима Краљевине, односно *одсуство диверзитета* у овако конципираном „југословенском женском питању“.

Најзад, иако ни то не експлицира до краја, Албала пронциљиво лоцира спрегу сентименталистичких, окошталих рецидива еротског дискурса заснованог на потчињеној, дефетистичкој, зависној перспективи женског „субјекта“, коју Зофка Кведер привилегује у непропагандним књижевним прилозима, на својеврсном псеудифеминином обезглашавању жена, с једне, и ретроградног политичког позиционирања уреднице, с друге стране. Утолико Албала закључује да „модерна југословенска жена“ није она која се, кроз најразличитије уредничке стратегије, било у фикцији или публицистици, конституише у *Almanahu jugoslavenske žene za 1921. godinu*, упућујући на потрагу за њом на другим местима – пре свега, „у снажној и многострукој акцији југословенских жена на свима пољима културе“. Другим речима, Албала пледира за (југословенски) идентитет „модерне жене“ за који се истодобно залагала као једна од значајнијих чланица уредничког одбора часописа *Женски покрет* и, како ће се убрзо показати, његових *фактичких уредница* – за женски идентитет у ком она препознаје капиталан дисконтинуитет с (*уредничким*) ангажманом Зофке Кведер.

Треба истаћи, међутим, да све ово не умањује значај улоге Зофке Кведер (Деметровић) у југословенском периодичком, књижевном и културном пољу, нити се овим анализама њеног послератног ангажмана тежи поништавању њених ранијих доприноса историји феминизма и женској историји, афирмацији (женске) књижевности и ауторства, сензибилитета за мултикултурализам и родну, лингвистичку, етничку, националну и ину *другост*. Пошто се овде ни не претендује на њен целовит биобиблиографски портрет већ искључиво на њено уредниковање у периоду од 1917. до 1921. године, ти доприноси остају у задњем плану, па је једна оваква ограда неопходна. Ипак, о њима се већ опсежно и темељно писало, иако најчешће уз склоност ка изостављању последњег сегмента интелектуалне и политичке генезе Зофке Кведер (в. нпр. Jensterle-Doležal 2021; Михурко Пониж 2020). Стога ова разматрања, иако прилично ограничена, могу да функционишу као својеврсна допуна или позив на даља (научна) истраживања у истом или сличном домену.

5 УРЕДНИЦЕ ЖЕНСКОГ ПОКРЕТА

5.1 Контекст оснивања часописа

Досад је утврђено да је новоуспостављена режимска и политичка констелација од 1918. године унела у круг југословенских интелектуалки „дух оптимизма“ (Ида Ограјшек Горењак) у погледу сифражетске борбе, али и бројне рецидиве „етничког такмичења“ (Јово Бакић), те нове изазове у разматрању положаја и могућности еманципације *жена као групе*. Устав Краљевине СХС из 1921. године, супротно очекивањима и на разочарање феминисткиња, није укључивао право гласа за жене и уважавање њихове политичке партиципације (в. Malešević 2007: 32). Упркос бројним разликама међу њима – као и даље непуноправне грађанке – интелектуалке, па и уреднице штампе међуратног раздобља постајале су, начелно, све подозривије према режиму у погледу (обећавања) права гласа, инклинирајући ка новим модусима груписања, углавном делујући у *неинституционалној* „феминистичкој контрајавности“, чији је привилеговани аспект, изузев женских удружења и организација, чинила женска и феминистичка штампа (Бараћ 2015; в. и Воџиновић 1996; Grubački 2022, 2024; Кесман 1978; Pantelić 2021; Stefanović 2000, 2020 и др.). У престоници,

„[р]адикални грађански феминизам манифестован је кроз деловање друштва Женски покрет и часопис *Женски покрет* (1920–1938), који се може сматрати језгром укупне феминистичке контрајавности, а пролетерска оријентација деловала је кроз листове *Једнакост* (1920) и *Југословенска жена* (1931–1934) и часопис *Жена данас* (1936–1940)“ (Бараћ 2014: без пагинације).

Реторика „породичних метафора“ у овој штампи, у мирнодопским условима, имала је више струја, а њих је донекле могуће лоцирати и кроз реконструкције биографија уредница и/или власница часописа. Кад је реч о часописима *грађанске* феминистичке оријентације, примера ради, уочавају се одређене правилности: за разлику од (високотиражних) листова с умереним феминистичким тенденцијама (*Женски свет* уреднице Јелене Зрнић или *Ženski list* уреднице Марије Јурић Загорке), часописи с радикалнијим феминистичким усмерењем, попут часописа *Женски покрет / Ženski pokret / Žensko gibanje*, у ком су се (полемички) укрштале и либералне и социјалистичке и марксистичке тенденције – увек уз приоритет феминизма – тежили су, у начелу, избегавању *кћеринске* (ауто)идентификације, *деколективизацији* (култа) материнства, као и *денационализацији* (појма) *сестринства*. То је подразумевало и реторички отклон од употребе ових термина, и критику актуелног режима из перспективе родних политика, тј. реформистичко (сифражетско) агитовање, и отварање ка интернационалном феминистичком и пацифистичком покрету те активно учешће у њима (в. нпр. Stefanović 2020; Пантелић 2021). Управо „ови листови су одиграли велику улогу у подизању свести жена, размени искустава, у њиховом организовању и укључивању у друштвено-политички живот земље“ (Воџиновић 1996: 121). У њима су, у исти мах, „сестре Српкиње, Хрватице и Словенке / Југословенке“ постајале (*сестре*) *жене и (сестре) феминисткиње*.

Да би се тај сложени процес у оптималној мери осветлио и реконструисао, неопходни су историјски извори и историографски прегледи који засад, нажалост, изостају. Како прецизно запажа Исидора Грубачки, „у вези са овом историографском лакуном је и питање методологије“, а потенцијално разрешење ове историографско-методолошке лакуне понудила би барем трострука перспектива – перспектива која укључује „историју организација, затим појединачна који су у те организације били укључени, и на крају

дебата у које су улазили и дискурса који су производили и којим су, заправо, интервенисали у политички простор“ (Grubački 2022: 35). У тежњи да допринесе реконструкцији „историје појединаца и организација“, сама Исидора Грубачки посвећује пажњу и једној од проминентнијих и масовнијих женских колективних иницијатива у новооснованој Краљевини, Народном женском савезу СХС. На сличној проблематици неопходно је застати и у овој прилици, барем у најкраћим цртама, утолико што ће управо у окриљу НЖС СХС доћи до првог великог сусрета интелектуалки из читаве Краљевине, а међу њима и *уредница* штампе.

„У новој држави после Првог светског рата полако расте сарадња жена које се идентификују као феминисткиње и које су отворене за политичко деловање жена. Након иницијалног 'упознавања' преко часописа Зофке Кведер, феминисткиње се окупљају унутар прве и највеће националне организације жена основане 1919. године, Народног женског савеза (НЖС, у словеначкој варијанти Народна женска звезда), где су покушавале да помере фокус са примарно хуманитарног деловања жена на питање права и политичког образовања жена, као и са хуманитарног на социјални рад“ (ibid.: 37).

О контроверзној генези Народног женског савеза, која је започела спором већ поводом именовања ове организације – чије је деловање требало прилагодити актуелној политичкој клими – досад су писале бројне истраживачице. На трагу Јованке Кецман, Неда Божиновић наводи да је дотад активан Српски народни женски савез (основан још 1906. године) „дао иницијативу за организовање јединственог женског савеза за целу Југославију“, за расформирање постојећих националних организација и њихово обједињавање новом, те да је „први конгрес одржан у Београду од 21. до 23. септембра 1919. године“, а на њему су „биле присутне делегаткиње педесет удружења и њихових подружница из целе земље“ (Vožinović 1996: 105). Међутим, како наглашава Грубачки, „упркос расформирању претходно постојећих организација, у првих пет година рада ове организације може се говорити о одређеном континуитету са предратним периодом“ (Grubački 2021: 18). У том кораку дијалектика рода и нације, тј. *женског и националног питања*, изнова добија на истраживачком значају: „континуитет са претходним периодом“ уједно „оличава оно што историчарка европских феминизама Карен Офен, као и Ана Столић у контексту историографије у Србији, називају *национализовање феминизама*“ (ibid.: 20, истакла З. С.).

„Постојеће женске организације из Србије имале су изразито националну оријентацију, а њима су се придружиле и сличне организације из Македоније и Босне и Херцеговине – основане углавном на националној основи – као и организације са југословенском оријентацијом из Хрватске и Словеније. У овим крајевима било је и више верских женских организација, које нису учествовале на Конгресу“ (Vožinović 1996: 105).

Неда Божиновић истиче и да је овај скуп имао „манифестни карактер“; „изражено је задовољство што је рат завршен, одушевљење што је дошло до уједињења југословенских земаља и жеља да се заједничким снагама прихвате уздицања жена на народним традицијама и на достигнућима у западној култури“ (ibid.). Симултано патриотско и интернационално позиционирање – уважавање како локалних „народних традиција“ тако и „достигнућа у западној култури“ – представљало је, дакле, у самим почецима (дискурзивни) оквир најмасовнијег *заједничког* деловања југословенских жена. Уз то, пацифистички и хуманитарни импулси сматрали су се залогом успешног *груписања*: „једино на [тој] пацифистичкој и хуманитарној основи било је могуће окупити по националном саставу и социјалном положају, политичким стремљењима и културним традицијама, врло хетерогене женске организације“ (ibid.). Међутим, извори потврђују да је већ у тренутку

оснивања било несугласица и – испоставиће се – непремостивих сукоба у концептуализовању југословенских жена као групе.

Спор који је „избио око имена будућег савеза“ није био безазлен утолико што је указао на „различите концепције којима су се жене у појединим земљама руководиле када су одлучивале о оснивању јединствене организације“; представнице из Србије сматрале да име организације не треба мењати – тј. да треба очувати назив „Српски народни женски савез“ – заступајући на тај начин идеју о Југославији као искључиво географском појму; „Хрватице, подржане од неколико млађих делегаткиња из Србије, предложиле су назив Женски југословенски народни савез, како би се и у имену Савеза нагласило да је то јединствена централизована организација“; међутим, овај предлог није усвојен; уследила је „емотивна дискусија“, након које су поједине представнице Србије најзад „прихватиле да се у наслов новог Савеза, поред имена Србије, што су у наслову пошто-пото желеле да очувају, додају и имена Хрватске и Словеније. Тако је нова организација добила назив Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца“ (Воџиновић 1996: 105).⁴⁵

У поменутих сукобима учествовале су и (будуће) уреднице штампе на територији Краљевине СХС/Југославије. Историчарка Светлана Стефановић задржала се на двома међу њима, Зофки Кведер Деметровић и Марији Јурић Загорки, које су у полемикама наступале с опречних позиција и с различитим аргументацијама:

„Зофка Кведер наступила је као заговорница југословенског имена. [...] Хрватска новинарка, списатељица и боркиња за права жена Марија Јурић Загорка (1873–1957) у свом извештају за загребачку публику изразила је забринутост због непоколебљивог српског патриотизма и изражене жеље за првенством у Савезу појединих представница српских удружења: 'Оне су изразите мајке девет Југовића. Југословенство схваћају територијалним појмом, а не народном идејом и заставом јединства [...] код нас [је] и већина старије генерације прожета идејом југословенства. Јер она је расла под овом заставом као симболом братске слоге и уједињења и под њом дошла у Београд. И за то су Хрватима и Словенкама на конгресу учинили криво, кад је захтјев за југославенски назив савеза могао изазвати код Српкиња толико огорчење, чак – увреду'. [...] По мишљењу Зофке Кведер, Јурић се превише концентрисала на негативне стране скупа, док је позитивне прећутала“ (Stefanović 2020: 67, уп. Grubački 2024).

Заснована на овако нестабилним темељима, у густој сенци „етничких такмичења“, организација се убрзо испоставила као преуска за потребе и тежње једног дела феминисткиња у Краљевини СХС. До сукоба је, барем делимично, дошло између конзервативнијих заступница предатног, неретко елитистичког ангажмана, који је подразумевао снажан нагласак на хуманитарном и патриотском аспекту, с једне, и (углавном млађих) феминисткиња које су пледирале за усмеравање како ка (интернационалној) сифражетској борби тако и ка реформама у социјалним политикама, с друге стране. Говорећи о „континуитету с предатним периодом“ у раду НЖС, Грубачки, на трагу Иде Ограјшек Горењак, има у виду чињеницу да је „'старија, конзервативна, и националистичка струја' Српкиња из елитних кругова задржала важну улогу у управљању Савезом све до средине 20-их година“ (Grubački 2021: 22). У свом целокупном бављењу

---

⁴⁵ Како даље истиче Неда Божиновић, „Конгрес је донео Правила, по којима је циљ Савеза био: да ради на развијању хуманог, етичког, културног, феминистичког, социјалног и националног рада“, потом да „прати рад националних и међународних женских друштава“, и, најзад, „да у иностранству представља све женске организације државе Срба, Хрвата и Словенаца“, при чему се „Управа Савеза бира сваке три године, и у њој су, као и у делегацијама које присуствују скуповима у иностранству, обавезно заступљене Српкиње, Хрватице и Словенке“ (ibid.).

феминизмом у Краљевини СХС/Југославији (в. Grubački 2024), Грубачки је, дакле, пажњу и усредредила и скренула управо на (дис)континуитете у схватању *оптималног колективног, групног ангажмана жене*, указујући на значај пажљивог контекстуалног реконструисања и диференцирања „хуманитарних и феминистичких организација и социјалних реформи“ (Grubački 2021: 19). Она с правом сматра да овакав истраживачки мотив умногоме може да резултира нијансиранијим и темељнијим увидима и у индивидуална и колективна политичка профилисања међуратних југословенских интелектуалки (укључујући и уреднице), процесе њихове субјективације у јавној арени, те модусе и стратегије њихове критике (режима), опирајући се у исти мах олаквим деполитизацијама или хомогенизацијама.

У том погледу, Грубачки, попут бројних других истраживачица, истиче и значај Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, такође основаног већ 1919. године у Београду, с бројним огранцима који су најпре ницали у Сарајеву, Љубљани и Загребу, а потом и у другим деловима Краљевине. Његове представнице присуствовале су оснивању НЖС СХС, од почетка инклинирајући ка самосвеснијем феминистичком ангажману, тј. раскораку с предратним моделима груписања жена. О томе Грубачки пише посежући за појмом „културалног југословенства“; такав приступ подразумевао је, наиме, начелно подржавање државног јединства, али и начелну критику послератног политичког поретка (Grubački 2024: 85).⁴⁶

„Добар пример за то је наступ Зоре Каснар, суоснивачице београдског Женског покрета [...] Представљајући своје Друштво, односно Женски покрет, Зора Каснар је истакла два циља друштва, образовање и заштиту жена. Најавила је да ће ово друштво претресати актуелна политичка и социјална питања и да ће 'радити у свим правцима на изједначењу жениног друштвеног положаја са човековим'. Додала је да се нада да ће 'већина наших радница на хуманом пољу осетити потребу да се удруже са онима који раде на задобијању знања и права, јер је без тога илузоран социјалан рад наше жене' [...]. Већ у говору Зоре Каснар може се приметити покушај да се фокус помери са хуманитарног деловања на питање стицања знања и права жена, као и њиховог социјалног рада“ (Grubački 2021: 23).

Иступање Зорке Каснар, номиналне уреднице првог броја часописа *Женски покрет* – а то је уједно и јединствени случај њеног „потписаног“ уредничког ангажмана у овом часопису – индикативно је не само стога што јасно указује на приоритете и усмерења феминисткиња (млађе генерације) окупљених око организације Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права / Женски покрет (какве су, осим ње, биле и Паулина Лебл Албала и Катарина Богдановић) већ и стога што у кратким цртама оличава и најављује политику самог часописа. *Женски покрет* био је, дакле, гласило организације „грађанске и феминистичке оријентације“ која је основана „надовезујући се на традицију феминистичких покрета у свету у основном приступу женском питању, а у главним захтевима и на традицију социјалне демократије“ (Malešević 2007: 13, истакла З. С.).

„Друштво је на почетку своје оријентације јасно истакло да ће *окупљати све жене, без обзира на њихову професију, политичка схватања, класну, верску, националну или социјалну припадност*, да их подстакне да заједничку борбу за достојнији друштвени положај. Тај став, проистекао из уверења у *универзалну обесправљеност жене у односу према мушкарцу*, гласио је да *жене, без обзира на политичка убеђења или симпатије, или организације којима припадају, имају највише разлога да се*

---

⁴⁶ Како Грубачки у истој прилици додаје, „овај тип југословенства историчари су описивали кроз анализу загребачког часописа *Нова Европа* (1920–1941)“.

идентификују са својом интересном групом, другим женама, и пре свега удруже у своју, женску организацију, која ће доследно и свуда заступати њихове интересе, односно којој женско питање неће бити 'само једна, споредна тачка у програму, што је случај са осталим политичким партијама'" (ibid.: 13, истакла З. С.).

Чланице Женског покрета и уреднице истоименог гласила већ 1923. године иступиће из НЖС СХС, а разлог за то биће управо њихова снажнија укореењеност како у радикалном грађанском феминизму тако и у интернационалним оквирима, међународним пацифистичким и сифражетским иницијативама, али и дисконтинуитет с предратним хуманитарним ангажманом и инсистирање на либералним (социјалним) реформама. Наиме, „од свог оснивања друштво Женски покрет било је члан Међународне алијансе за женско право гласа (IAW), која је после рата обновила свој рад“; како наводи Неда Божиновић, „његове делегаткиње први пут су учествовале на Деветом конгресу Алијансе у Риму, од 12. до 19. маја 1923. године. Младе чланице Друштва, инспирисане радом и садржајем Конгреса, одлучиле су да се издвоје из НЖС“ (Вођиновић 1996: 112).

Убрзо након оснивања преименовано у Женски покрет, ово удружење ће, искорачивши из НЖС СХС, прерасти у нову масовнију организацију. „Године 1923. основана је Феминистичка алијанса, централна феминистичка организација у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је реструктурирана у Алијансу женских покрета 1926. године и била активна све до 1941. године“ (Grubački 2022: 30). Тај пут ће пратити и њихово гласило:

„Када је часопис почео да излази, звао се *Женски покрет: орган Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права*. Од бр. 1/2 (1922) наслов је исписан ћирилицом и латиницом на српскохрватском и словеначком језику: *Женски покрет / Ženski pokret / Žensko gibanje*. Од бр. 7 (1924) наслов је само на српскохрватском језику исписан ћирилицом и латиницом: *Женски покрет / Ženski pokret*. Од бр. 1 (1927) часопис мења поднаслов: *орган Алијансе женских покрета у Краљевини С. Х. С.* и од бр. 17/20 (1929) има нови поднаслов: *орган Алијансе женских покрета у Краљевини Југославији* (Пољак, Иванова 2019: 31)⁴⁷.

Приликом реконструкције политика часописа *Женски покрет*, озбиљан истраживачки изазов у првом кораку представља одсуство систематичне, свеобухватне реконструкције историјата истоименог удружења, Феминистичке алијансе и Алијансе женских покрета у Краљевини СХС/Југославији. Премда је њихов значај у литератури консензуално препознат као изузетан (нпр. Вођиновић 1996), те упркос спорадичним или партикуларним доприносима осветљавању њихове генезе, као и рецентним апелима истраживачица (Grubački 2022), још нису обављена ексклузивна, обимна историографска истраживања, какво је, примера ради, спровела Јасмина Милановић у случају Београдског женског друштва и, унеколико, њиховог органа *Домаћница* (в. Милановић 2020).⁴⁸ Истраживање сличних фокуса и обима засигурно би умногоме утицало на наше данашње поимање југословенског међуратног феминистичког ангажмана уопште, (уредничких) политика часописа *Женски покрет*, али и позиција и биографија његових номиналних уредница

⁴⁷ „*Женски покрет* почео је да излази као месечни часопис, А5 формата, искључиво текстуалног садржаја, што је форма коју је неговао највећим делом свога трајања. Од 1927. до 1932. излазио је најпре као петнестодневни а затим као месечни лист, новинског Б2 формата, такође готово искључиво испуњен текстом. После тога вратио се првобитном формату и периодичком жанру, све чешће се појављујући у виду двоброја и троброја, што је била последица финансијских тешкоћа које су коначно довеле до гашења часописа 1938. године“ (Бараћ 2015: 139).

⁴⁸ Томе се досад у својој докторској дисертацији највише приближила Исидора Грубачки (в. Grubački 2024).

(Зорка Каснар, Катарина Богдановић, Милева Милојевић, Вера Јовановић, Алојзија Штеби и Даринка Стојановић), бројних чланица уредничког/књижевног одбора и сарадница које су се кроз време смењивале, као и сталне власнице овог гласила, Милице (Бабић) Дедијер.

У том, другом кораку, управо ово истраживање фигурира као допринос оним постојећим, али и потенцијалним и предстојећим за које пледирају друге истраживачице, пошто се у њему деловање Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права / Женског покрета први пут обухватније сагледава кроз призму „појединаца који су у тим организацијама учествовали“ (Grubački 2022: 35), тј. биографија појединки које су оставиле значајнијег трага на покретање, уређивање и публикавање гласила овог удружења.⁴⁹ Најдрагоценији извори за реконструкцију самих почетака Женског покрета / *Женског покрета* јесу, осим периодике, мемоарска, дневничка и аутобиографска сведочанства чланица удружења, те библиографске белешке о њима – исти они текстови који су привилегован извор и за реконструкцију индивидуалних биографија уредница. У том погледу истиче се досад навођена књига *Тако је некад било* Паулине Лебл Албале. Међутим, док је она публикована и лако доступна читаоцима/истраживачима, остала сведочанства су или временом изгубљена/уништена, или данас недоступна / тешко доступна из других разлога, чинећи, каткад, у облику манускрипта, део разних личних или породичних архива.

То важи за рукописну заоставштину Милице Дедијер, једне од оснивачица и сталних чланица удружења Женски покрет, те номиналне власнице истоименог часописа током свих осамнаест година његовог излажења – што, већ унапред, потенцијално указује на важност њене позиције. Та заоставштина скромног је обима, али не и скромног значаја. У оквиру ове дисертације, она се, упоредо са секундарним изворима који се тичу Милице Дедијер, први пут користи као прворазредни истраживачки извор из феминистичке перспективе.⁵⁰

5.2 Ко је била Милица Дедијер?

Према сопственим сведочењима – највероватније сачиненим око 1962. године, две године пред смрт – Милица Дедијер родила се 12. октобра 1890. године у Градачцу, мултиетничком и мултиконфесионалном месту надомак Тузле (тада под аустроугарском управом),⁵¹ у српској, православној, добростојећој и веома угледној трговачкој породици Бабић (родитељи Риста и Ана).

„Породица Јове Бабића у то вријеме спада у ред врло имућних српских породица у Посавини. Бабић је био познати трговац, а бавио се и финансијским трансакцијама, јер је располагао крупним финансијским капиталом. Давао је значајна средства српским сељацима – кметовима за откуп земље од бегова. На тај начин, због немогућности да сељаци враћају зајам, дошао је у посјед великих земљишних површина“ (Sarajlić 2009: 105).

⁴⁹ Изузетак донекле представља Алојзија Штеби, којој је, као уредници *Женског покрета*, пажњу посветила Ирена Селишник (в. Selišnik 2021), а којом се опсежније позабавила и сама Исидора Грубачки (Grubački 2022).

⁵⁰ Нарочиту и велику захвалност за то дугујем историчару Хуснији Камберовићу, професору модерне историје на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву, код кога се тренутно налази прекуцани аутобиографски рукопис Милице Дедијер (писан око 1962. године) и који ми је уступио ову грађу на увид и даље коришћење.

⁵¹ Како Милица Дедијер наводи у свом рукопису, „у Градачцу је било највише Муслимана, затим православца и католика. Муслимане се звало 'Турци', православце 'Срби', а католике 'Шокци'. Колико памтим, сви су живели сложано“. У наставку текста, сви цитати за које се не наводи референца потичу, подразумева се, из необјављеног, некатегоризованог и нумерисаног аутобиографског рукописа Милице Дедијер.

У својој аутобиографској исповести, Милица Дедијер доноси драгоцене, темељне извештаје не само о властитом родослову већ и о политикама свакодневице којима је сведочила и у којима је сама учествовала у детињству и девојаштву. Једна од кључних вредности ових записа управо би се могла окарактерисати као антрополошко-етнографска, али и као лингвокултуролошка. Осим тога, аутобиографски рукопис Милице Дедијер, рођ. Бабић, добро је полазиште и за феминистички оријентисане истраживачице и истраживаче различитих профила, и то не само сходно чињеници да је реч о сталној власници најтрајнијег женског или феминистичког часописа у читавој међуратној Југославији, која у овој јединственој прилици сумира властита сећања (како ће се убрзо показати – нажалост, нити систематично нити у пуном опсегу). Наиме, извештавање Милице Дедијер о породичним приликама и сопственом одрастању обилује информацијама које су и занимљиве и значајне из родне перспективе (о брачним заједницама и политикама, родним конвенцијама и односима и у приватној сфери и у „јавности“, и слично), било да ауторка притом и експлицитно износи (феминистичке) интерпретације, накнадна запажања и рефлексије или не. На пример, присећајући се обичаја у патријархалном домаћинству у ком је расла, с нарочитим нагласком на ауторитарној фигури деде Јована Бабића, она бележи:

„Послуга се враћала око четири сата из радње. Варош где се становало је била одељена од чаршије. Лети се дућани затварали у шест, а зими у четири сата. Ми деца морали смо сви бити обучени, опрани, чисти да дочекамо Деду. Једно од деце увек је било на стражи, и гледало кад Деда ће да наиђе, а кад примети Деду, онда кувар Јован Мућо, обучен у бело сеоско одело (дугачке гаће од грубог платна, кошуља такође од грубог платна, која се облачи на панталоне, а опасан са црвеним вуненим појасом), стане на степениште. Наиме, улаз је широк, од белог камена, Јован стане на то степениште, а ми остали по старешинству направимо 'шпалир': прво баба, па затим редом снаје и онда ми деца, по старешинству синова. Први би Деди прилазио Јован, узимао од њега штап (неке специјалне трске са великом куглом на врху), пољубио у руку са поздравом: 'Добродошао, лијепи газда!' Деда пролази, а сви одреда га љубе у руку, нико ништа не говори ако није упитан, а нама деци добацује: 'Јесте ли били добри'.

Кад се Деда спреми, баба позове сву децу која похађа школу да дођу на молитву. То је свој деци било најмрже од свега. Та молитва је трајала по читав сат. Деда би читао старословенске молитве, а ниједно од нас деце није разумело ништа и у себи смо беснели и молили се да 'осване мртав да нас не мучи са тим молитвама'.

У Дединој соби налазила се и једна фотеља за Нану у коју би она смела да седне само кад јој Деда дозволи. У тој соби је био и Дедин кревет. Док смо ми сви спавали на душецима на земљи, он је једини у кући имао месингани кревет који је набављен из Трста, као уосталом и све остало за кућу.

Нарочито се у нашој кући славила крсна слава, божић, ускрс. Од рођендана се славио само рођендан најстаријег унучета, а то сам била ја. Нама деци су те прославе у кући биле необично мрске. Тих је дана наш Деда ручавао с нама, па смо морали да будемо мирни као дрвени кипови, иначе су биле батине“.

Говорећи о конвенцијама које се тичу склапања бракова (проводацисања и удварања), Милица Дедијер инсистира на њиховој арбитрарности, економској условљености, али и наметима и присили. С једне стране, то је важило за оба пола – и младиће и девојке – с тим што је одлучујућу реч по правилу имао отац породице: „Трговачки путници који би долазили у радњу били су главни проводације. Пошто су се кретали по разним земљама познавали су све трговце и остале богатије људе, па доносили и односили слике, обавештавали о имовинском стању и преко њих очеви су склапали бракове за децу“.

Међутим, од тренутка кад је брак склопљен, жена би, с друге стране, постајала подређена супругу. „Просци не би примили ниједно послужење док се млада не изјасни да ли 'пристаје' да се уда за изабраног младожењу, иако је то била пука формалност, јер се она није смела усудити да одбије просца“. Милица Дедијер сведочи, такође, и о тешком положају жена у погледу материнства, одржавања трудноће,⁵² порођаја и одгоја деце, као и о дубоко укорењеној мизогинији по овим питањима:

„У том се 'конаку' обично прослављало рођење мушког детета. Кад се случајно родила ћерка, онда није било свечаности, али кад се роди син, онда се пуцњевима објави да је рођен унук газди Јовану. На том имању постојала је нека врста стубова, око петнаест метара високи, на њима било звоно и звоњавом се објављивало рођење мушког детета. За женско дете није било звоњаве!“ (уп. Dedijer 1961: 44).

При таквим запажањима и сведочењима, Милица Дедијер неретко, премда наоко дистанцирано, износи и вредносне процене којима учвршћује свој профеминистички став: „Сви ти обичаји допринели су да све јаче и јаче осетимо колико су жене запостављене и сматране нижим бићима, без вредности“. То ће касније, великим делом управо на њеном трагу, у више наврата чинити и њени синови Владимир и Стеван Дедијер, истичући да их је мајка одгајала у феминистичком духу и духу толеранције за различите видове другости, а не само ону родну (в. Dedijer 1961; Dedijer 2011). Тако, на пример, Стеван Дедијер бележи:

„Како сам старио, све сам више био свјестан снажног утјецаја што су га на мене имале жене из обитељи Бабић, прабака Милена, бака Нана и моја мајка. Као што сам написао у једном есеју посвећеном мојој мајци: 'Она ме је програмирала на разне начине и усадила у ме осјећај за правду и поштење у друштву, као и за религију те за бројне друге ствари“ (Dedijer 2011: 47).

„Мајка је била веома строга према нама, увијек у страху да нас неће добро одгојити, жељела је спречити да прихватимо српско примитивно, традиционално размишљање. Једнога дана чули смо како градом лутају бијесни пси. Тада је деда Ристо довео хоцу који је мајци рекао: 'Мула има лијек против бијесних паса. Он мора одрезати комадићак испод дјететовог језика па ће бити имуни на бјесноћу'. Мајка се разљутила: 'Јеси ли кроз полудио?' Сјећам се како је викала на деду. 'Зар у тој доби још ниси чуо за бактерије, за Пастера који је изумио лијек против бјесноће? Мојим синовима нико неће резукати по устима“ (ibid.: 58).

Као и у случају Катарине Богдановић, једне од уредница *Женског покрета* која је такође потицала из руралних крајева под аустроугарском влашћу (околина Вуковара) и извесно време (1905–1906. године) радила као учитељица у Тузли, тј. у самој близини Градачца, за портрет Милице Дедијер формативна су *живљена искуства* патријархалности у њеним ригидним и огољеним облицима, а самим тим и снажан нагласак на *просветитељском* и дидактичном аспекту тзв. женског питања, тј. феминизма. Компаративно читање аутобиографских записа Милице Дедијер с једне, те тузланског дневника Катарине Богдановић, с друге стране, показује до које је мере у то време и на том месту било и неочекивано и храбро супротставити се као девојка/жена властитој породици и окружењу (уп. Богдановић 1986). Међутим, док је Катарина Богдановић, како ће се показати при њеном портретисању, отпор првенствено исказивала кроз образовање, решена да одустане

---

⁵² Милица Дедијер додаје и следеће: „Мој је отац по природи био врло благе нарави, на Бабу и никада нас децу није тукао. Моја мати и отац имали су шеснаесторо деце, два пут се близнила, и имала је безброј побачаја. Једном смо чак заједно у Санаторијуму Врачар, где смо заједно лежале“.

од брака и гради интелектуалну каријеру по цену губитка контакта с најближим окружењем или потпуне осуде чланова породице, Милица Дедијер следила је унеколико другачији пут.

„Кад је мени било пет година, стриц Стеван је био у првом разреду основне школе. Како нисам имала никакво дечје друштво у кући, јер су ми браћа и сестре помрли, ја сам почела да врштим да хоћу у школу. А посебно сам још хтела и због тога што је учитељ Жарко био веома леп човек. Деда га је замолио да ме пусти да дођем само тек тако, и ја почела само од шале, а кад је видео учитељ да могу да држим корак са осталима, завршила сам и први разред основне школе.

Већ тада су била два разреда основне школе: у једној учитељица (жена учитеља Жарка), али ја никако нисам хтела код жене, него баш код Жарка“.

Милица Дедијер завршила је основну школу с девет година, да би се потом у Сарајеву уписала у Вишу девојачку школу („Била је велика борба у кући док је Деда дозволио да продужим школовање, али није био задовољан што нисам била у неком заводу, већ слободна код тетке“). Како даље наводи, управо дедином вољом, тачније „због незадовољства Дединог, након три године што сам провела у Сарајеву, послали су ме у интернат у Нови Сад“. „Ту сам провела две године, и после отишла у Загреб, становала сам у Српском интернату, а посећивала сам Лицеј. Ту сам завршила шест разреда гимназије, након тога – по жељи деде – морала сам да се вратим у Сарајево код родитеља, јер сам већ 'стасала за удају“.

Сходно несумњивој и свепрожимајућој сенци дединог деспотизма и патернализма (како она сама на једном месту запажа, посреди је било „дедино терорисање“), не изненађује што у својим сећањима на измаку живота Милица Дедијер нарочито истиче једну епизоду у којој је дошло до сукоба између деде Јована Бабића и њене мајке Ане, а који је резултирао њиховим иселењем из дединог газдинства и куће: „Добро сам упамтила речи моје мајке: 'Доста сам била роб седамнаест година, ти ако хоћеш остани тамо, али ја и моја деца нећемо...' Како је мој отац уствари био врло миран и мекан, а мајка напротив оштра, енергична, она је руководила увек целом кућом, па и њиме“ (уп. Dedijer 1961; Dedijer 2011). Међутим, иста та мајка приморала је ћерку Милицу на удају за просца који се ћерки није чинио као најбољи избор, пошто је у то време Милица Бабић била заљубљена у младића католичке вероисповести, инжењера Антуна Тропера, с којим је и одржавала преписку, али с којим није могла да реализује однос због професионалних разлика, тј. одсуства подршке породице и окружења.

„Године 1909, у време кад се појавила Халеова комета, састајали смо се код чика Милана Параноса. Ту је било велико друштво девојака и младића. По целу ноћ би седели и фокирали комету да прелети. Тада се приближавао Никољдан, крсно име једног од наших рођака, др Крамановића. Тада су се очекивали млади доктори који су били интернирани из Аустрије после анексије Босне и Херцеговине Аустрији. Моја рођака Радмила Калуђеркић стало ми је причала о доктору Дедијеру, њеној симпатији, за кога ће се она наводно удати, кад се он врати. И збиља, на слави, упознала сам се са тим младим докторима, посланицима тадашње скупштине.

Мојој матери се највише од свих младића допао Дедијер, како је она рекла: он мирише хлебом, а сви они други да су сами фићфирићи“.

У својим записима Милица Дедијер отворено говори, дакле, о властитој нежељеној удаји и браку с Јевтом Дедијером, браку у који је ушла вољом сопствених родитеља, а не сопственом вољом, „јер се сматрало да сам већ стара девојка, иако нисам имала ни пуних 19 година“, али који је из перспективе самог просца, Јевте Дедијера, био и више него жељен.

„На станици угледам Дедијера, са букетићем ружа. Изненадила сам се, јер је дошао да мене испрати. А после ми је причао да ме од првог момента заволио. Мени се није допадао јер је био сувише скроман. Тих, повучен, а осим тога још увек сам мислила на Тропера.

Једног дана био је састанак код Радмиле. У једној соби седели смо ми млади, а у другој старији гости. Дедијер упита Радмилу: 'Кад се будете удавали, какву ћете тоалету имати?' Она је одговорила: 'Венчаницу са шлепом од четири метра, који ће носити четири у бело обучене девојчице'. Затим се окрене мени: 'А ви, госпођице', ја рекох: 'Енглески костим и шешир... Нећу да се правим мајмуном...' То се њему, изгледа, страшно допало, јер ми је то и касније причао. Гдегод смо ишли, Дедијер је био моја сенка.

Тих дана је добио од Цвијића извештај да је изабран за доцента географије на Београдском универзитету. То ми је саопштио сутрадан чим је дошао к нама, и рекао како мисли да оснује породицу, да се жени, да је изабрао мене и да њему не треба никакав новац већ само добра и честита жена. Мени се соба окренула кад ми је то рекао, али знајући моју мајку и њену претњу, ја сам рекла да ме пусти да размислим једно три недеље. [...] То су за мене били најмучнији дани. Од Тропера нисам имала никаквих вести, а нисам се могла одлучити да се удам за човека кога не волим“.

Одлучивши се напоследку, убрзо потом, на удају за Јевту Дедијера, Милица Бабић испрва засигурно није могла ни да наслути какав ће ток попримити њен даљи живот, али и живот деце (Стевана, Владимира и Боривоја) коју је родила у браку с првим супругом (1911, 1914. и 1915. године), а кроз чије ће се индивидуалне путање сликовито преламати готово читава историја Југославије: „Кад сам остала у другом стању, онда сам се стално молила богу да не родим женско. Ја сам имала пет сестара, а искусила сам што значи женско, како тешко живи, па сам рађе видела да родим синове“.⁵³ Јевто и Милица Дедијер венчали су се у августу 1910. године, у сарајевској Саборној цркви, да би се затим заједно преселили у Београд, где су током првих годину дана, захваљујући њеним познанствима из Градачца, бесплатно становали у хотелу Москва. Тада је, како је симболично и најавила појава „Халеове комете“, за Милицу Дедијер започео буран, веома садржајан и интензиван друштвени живот међу самом интелектуалном, чиновничком и политичком елитом (будуће) престонице и окружења, који тек треба реконструисати у пуном опсегу и значају. То донекле, како је већ сугерисано, отежава начин на који је овај аутобиографски спис конципиран и креиран. Наиме, ток излагања Милице Дедијер није нужно праволинијски, прецизан и систематичан, а поређење њеног необјављеног списка са знатно уреднијим и публикованим мемоарима/аутобиографијама њених синова наводи на претпоставку да је она немали део информација изоставила или пак изложила недовољно транспарентно и елаборирано – и то, пре свега, управо оних информација које се тичу њеног професионалног и хуманитарног ангажмана, укључујући и допринос Женском покрету / *Женском покрету*.

„Кад је направио списак од кога треба све да идемо, ја сам била изненађена, јер су то били људи од великог положаја. Одгојена у Аустрији, за мене је појам министра био појам краља. Кад је барон Ернтал долазио у посету Босни, одсео је у Илици у вили једног богатог бега, километрима око те виле било је осигурано да нико није смео ни прићи. А сад ја овде треба да правим посете код министара! Хотел „Таково“ био је онда највећи ресторан где су долазили сви посланици, без разлике којој су партији припадали и ту су се хранили као и сви министри. Морам признати да мени то није ништа импоновало, наиме ту демократију, већ ми је на неки начин импоновало познавање самих министара“.

⁵³ Уп: „Чудио се како Стево зна да сервира око стола, али како у мене у васпитању није било разлика између мушкарца и девојчице, моја су деца служила у Колу око стола и вршила редарства као и девојчице“.

Врло истакнута улога Јевте Дедијера у изградњи југословенске нације и државе у периоду уочи и током Балканских и Првог светског рата подразумева се пак и у аутобиографском спису његове једине супруге. Међутим, та улога и овде, као, уосталом, и иначе, остаје контроверзна и осенчена недореченим и непоузданим информацијама или увидима, односно непотпуним или уништеним изворима.⁵⁴ На њој ће се у нешто већој мери у властитим аутобиографским/мемоарским књигама осврнути Стеван и Владимир Дедијер (трећи син Милице и Јевте Дедијера, Боривоје Дедијер, преминуо је већ 1943. године). Физичар Стеван и новинар Владимир Дедијер, чија су велика важност и репрезентативност у историји социјалистичке Југославије и данас неупитне, при осврту на сопствени родослов и одрастање доследно ће истицати одлучујући утицај мајке Милице на њихов животни пут, реферишући у исто време на њена предања и усмена сећања – Владимир, у књизи *Вољена земља* [The Beloved Land] (в. Dedijer 1961), односно, на њене још необјављене аутобиографске белешке – Стеван, у књизи насловљеној *Шпијун којег смо вољели: аутобиографија* (в. Dedijer 2011). С једне стране, то је и разумљиво утолико што су оца једва и упознали и упамтили, пошто је Јевто Дедијер преминуо већ 1918. године, у Сарајеву, од компликација изазваних шпанским грипом, а пре тога углавном био одсутан – током Првог светског рата емигрирао је у Француску, а потом у Швајцарску – док су они рано детињство проводили (у бекству и немаштини) с мајком и, повремено, њеном матичном породицом. С друге стране, такав импулс комунистички опредељених Стевана и Владимира Дедијера, нарочито у првом случају, значајно је условљен и њиховим накнадним дисконтинуитетом с политичким и идеолошким назорима сопственог оца, тј. осудом његове „великосрпске“ мисије заодевене у научно рухо (в. Dedijer 2003).⁵⁵

---

⁵⁴ „Дедијерова кућа у Београду је запаљена 1916. године и са њом је отишла у неповрат целокупна библиотека, а са њом и целокупна преписка“ (Пецељ, ур. 2018: 6). Такође, трагове је уништавао и сам Дедијер, из конспиративних разлога, те истраживачи имају немале потешкоће у покушају да прецизно реконструишу његову улогу и деловања у политичким догађајима уочи и током Балканских ратова и Првог светског рата.

⁵⁵ О томе најбоље сведочи отворено писмо које је 2003. године Стеван Дедијер упутио председнику Владе Србије Зорану Ђинђићу, насловивши га „Велика Србија и мали глупи академици“. У овом писму Стеван Дедијер ступа у полемику с интелектуалцима који су испред САНУ одржали симпозијум чији је циљ био да се докаже како идеја о „великосрпској хегемонији“ никад није постојала, тј. да „никада нико није настојао 'да створи Велику Србију него су се само њени противници служили оптужбом о наведеној великосрпској хегемонији, да би остварили своје циљеве на штету Срба“ (Dedijer 2002: без пагинације). Стеван Дедијер као еклатантан пример у прилог тези да такве експанзионистичке претензије јесу постојале и да је идеја о „Великој Србији“ и сповођена у дело истиче управо пример свог оца. „Овде ћу укратко описати само утицај идеје Велике Србије у свом личном животу. Рођен сам у Сарајеву од српског оца и мајке јуна 1911. У истом месецу је у Београду шеф војне обавештајне службе пуковник Димитријевић Апис основао терористичку организацију Уједињење или смрт боље познату као Црна рука, са циљем да терором руши Аустро-Хунгарску империју и 'да под династијом Карађорђевића уједини' – цитирам устав Црне руке – 'све српске покрајине: 1. Босну и Херцеговину, 2. Црну Гору, 3. Стару Србију и Македонију, 4. Хрватску, Словенију и Срем, 5. Војводину, 6. Морску Обалу (Далмацију)'. Октобра 1911. био сам избеглица у наручју мајке бежећи за Београд јер је Аустрија хтела да хапси мога оца, доктора Јевту Дедијера, као члана Црне руке, за шта имам безброј доказа. То се из свих његових обилних радова – умро је у 37. години, 1918, и види. [...] Александар Карађорђевић и Никола Пашић су успоставили српску диктатуру над свим народима југословенских земаља. Новембра 1918. као дете од седам година у Босанском Шамцу слушао сам мајку Милицу Дедијер да згранута прича да је гледала како 'наша, српска полиција' на тргу присиљује Муслимане да једу свињетину и сланину“; осим тога, Стеван Дедијер се у овој прилици присећа још једне епизоде која укључује његову мајку: „Јуна 1928. мајка Милица рекла је мени и браћи, Владимиру и Боривоју: 'Дјецо, ово је крај Југославије. Проклети Александар је дао убити демократске вође Хрвата. То је било када је Пуниша Рачић, лични пријатељ Александра, са којим је ноћ прије играо покера, убио у скупштини браћу Радић“ (Dedijer 2002: без пагинације).

Као први асистент и наследник Јована Цвијића, географа који је на изванстан начин стварао Југославију (в. Дуанчић 2023; Трговчевић 1985), Јевто Дедијер, о чему сведочи и Милица Дедијер у својим записима, био је непрекидно растрзан између научне и политичке каријере и мисије, те вођен тежњама да ова два аспекта свог ангажмана оптимално усклади и помири. Оно што је барем подједнако важно, а што први пут сазнајемо управо из њеног необјављеног аутобиографског списка, јесте да је и сама Милица Дедијер своје назоре и ставове континуирано градила посредством свог супруга све до његове смрти, при чему он с њом није делио све релевантне информације:

„У то време била је велика политичка борба између радикала, демократа и самосталаца. Приближавали су се избори и новине су писале ужасне чланке једне против других. *Јевто ме је постепено упућивао у политичку ситуацију тадање Србије и учио ме како треба да читам новине. Тако исто уводио ме је у његов рад.* Први поклон који ми је учинио био је сребрни самовар. То је било кратко време након нашег доласка у Београд. (Тада је коштао 45 динара). *Ја сам му помагала у раду, правила библиографију, кувала чај у самовару, јели смо урме и суво грозђе.*

Пре венчања, негде 1910, Јевто је био изабран за посланика ливањског округа. У Босни тада није било странака и често је морао да иде на скупштинске састанке у Сарајево. Али једног дана добио је из Сарајева, од скупштинског одбора акт у коме су казали или да се мора одрећи места на универзитету или посланичког места. Наравно да се он определио за место на универзитету“ (истакла З. С.).

Премда се већ од средњошколских дана у Мостару примарно оријентисао ка научној делатности у области антропогеографије и геоморфологије, докториравши у Бечу 1907. године – да би, прешавши у Београд, на иницијативу Јована Цвијића с којим је и дотад одржавао богату преписку, 1910. постао доцент географије на београдском универзитету – Јевто Дедијер био је несумњиво близак кључним актерима (тајног) политичког живота почетком века. У том погледу истичу се припадници хетерогене групације познате као Млада Босна – а међу њима и његов шурак, рођени брат Милице Дедијер, Константин Бабић (в. Dedijer 1961: 86–94) – те „Уједињење или смрт“, тј. Црне руке, укључујући и Драгутина Димитријевића Аписа. „Уз помоћ пуковника Аписа, вође патриотске организације Црна рука, мој отац је омогућио Константину и његовој двојници пријатеља муслимана да приступе Војној академији у Београду“, сведочи, између осталог, Владимир Дедијер (Dedijer 1961: 89). Први син Милице и Јевте, Стеван Дедијер, оставио је пак следеће сведочанство: „Мајка ми је послуже рекла да се Јевто удружио с Аписом и другим црнорукашима против принца Александра тијеком изгнанства српске владе“ (Dedijer 2011: 61). Уз то, поједини истраживачи освртали су се и на тврдње Владимира и Стевана Дедијера да су међу блиским пријатељима његовог оца били и Мустафа Голубић, Васа Чубриловић и Гаврило Принцип (Dedijer 2011: 50, 61, *passim*).

„Према казивању Владимира Дедијера, у кући Дедијерових у Београду боравили су или становали његови пријатељи који су долазили у Београд. Први међу њима је дошао познати револуционар Мустафа Голубић Мујке, а потом и Гаврило Принцип. Голубић је био Јевтов земљак родом из Стоца, а Гаврило Принцип је био у Тузли школски друг Константина Бабића, брата Јевтове супруге Милице“ (Пецел 2012: 85).

Сусрете с Аписом, али и бројним другим политичким актерима тога доба, спомиње и сама Милица Дедијер у својим аутобиографским записима, углавном у кратким цртама. Међутим, она инсистира на томе да никада није била у *потпуности* упозната нити с политичком ситуацијом у земљи нити с агитацијом, позицијама и ставовима свог супруга:

„Мој отац се тада доселио у Београд са породицом ради мога брата који је пребегао из Босне и ступио у Војну Академију. Он је био Принципов друг и био је истеран уз многе другове, јер су правили велике овације пригодном пада Скопља. Моји су се родитељи преселили к нама. Јевто је морао нагло да отпутује у Солун, пред саму објаву рата. *На неколико дана пре убиства Фердинанда вратио се у Београд. У то време стално је к нама долазио пуковник Димитријевић – Апис и моја рођака студенткиња Љубица Стакић. Мени тада Јевто није поверавао све политичке акције у којима је суделовао. Чудила сам се Љуби што је учила шустерски занат. А она је у то време била члан Народне одбране, и поверљива писма спремала између два ђона, које би затим она закивала и тако носила у Сарајево.*

На сам дан атентата са Аписом је дошао и Миле Павловић, тзв. Крпа. Он је био професор. Кад смо се заједно враћали да појемо у Хотел Москву, срео нас је пријатељ један, капетан Оптркић, и рекао: 'Убили су скота Фердинанда...' *Ја нисам ни схватила шта то може да значи, и какву опасност то може да претставља за Србију. Јевто и остала двојица само су се погледали, узели се испод руке и мене једноставно оставили (истакла З. С.).*

Осим тога, од великог је значаја и што из ових записа сазнајемо да је Милица Дедијер остварила контакте с тадашњим (елитним) женским организацијама и друштвима, укључујући Коло српских сестара, управо захваљујући утицају и познанствима, али и иницијативи и подстицајима свог супруга:

„У Београду сам се већ упознала са многим госпођама које су радиле по разним друштвима. *Ту ме опет Јевто наговорио да се упишем у разна друштва, уводио ме у рад како би се и ја укључила. У то време 'Коло сестара' се спремао да приреди велики бал, председница је била госпођа генерала Луковића (Љубица Луковић, прим. З. С.). Сећам се да је она за време Балканског рата, негујући тифусаре оболела од тифуса и умрла. Десило се да је управо тада мој муж морао да иде на скупштину у Сарајево. Пошто је он знао колико сам волела да играм, он је без мојега знања оставио једно писмо гђи. Луковић и дао јој карту и написао у писму да буде она моја гардедама док је он на путу. А мени је такође оставио писмо: 'Драга Цицо, пошто знам колико волиш да играш, иди и забављај се а госпођа Луковић ће бити с тобом...' Сви су се зачудили либералности мог мужа.*

Свакога дана после подне, око 6 сати, одлазили би у Хотел Москву на кафу или пиво. Наше друштво били су: др Вукан Круљ, др Нико Жупанчић, проф. Митровић Чеда. Проф. Митровић је свакога дана са Јевтом играо шах, а ја која сам била живе природе и причалица, мрзела сам до изнемоглости шах. Понекад просто задремам од досаде. Др Круљ је био у Министарству финансија на некој специјализацији. Скоро сваки дан ручавао је код нас и после ручка одспавао“ (истакла З. С.).

Приближивши се елитним престоничким удружењима какво је било Коло српских сестара (в. Савић 2009) и укључивши се непосредно у њихов рад, Милица Дедијер, најпре као супруга, а потом, од 1918. године надаље, и као ратна удовица Јевте Дедијера, имала је без сумње и признату и запажену репутацију и улогу у целокупној јавности, па и феминистичкој контрајавности међуратне Југославије – што заправо и објашњава како је *Женски покрет*, чија је она била номинална власница и заступница током читавог постојања публикације, могао да опстане и остане релевантан од оснивања 1920. све до 1938. године.

Како даље сазнајемо из списка, током ратног стања Милица Дедијер била је растрзана између покушаја да прехрани децу и сачува њихове животе и свој живот, немаштине и бекства с једне, те покушаја да ступи у контакт са супругом, с друге стране („кад је почело бомбардовање Београда, Јевто је био у врховној команди и нама наредио да се пакујемо и да идемо за Крагујевац“; „Сваки дан ишли бисмо на један брежуљак, легли на земљу и слушали како пуцају топови из Београда, јер су Аустријанци већ били 1914. заузели Београд“). „У Ботуњу смо били преко три месеца, а од Јевте никако нисам добијала вести“; „Новине нисмо примали, а вести са бојишта дознавали смо од сељака: да је Београд

ослобођен и да су неки чак прешли у Земун“). Како сведочи Стеван Дедијер, ангажовала се, повремено, и као болничарка:

„Као што то показују фотографије моје мајке које још имам, она је 1912. године у Београду била ратна болничарка и помагала је српским војницима рањеним у Првом балканском рату. Тијekom тог рата Србија, Грчка, Бугарска и Црна Гора освојиле су посљедње остатке четиристо година старог Османског царства на Балкану. Године 1913. опет је била ратна болничарка у Другом балканском рату. У то вријеме мој је отац имао два посла: био је асистент професору Цвијићу на политичкој географији на београдском свеучилишту и сурађивао је с Димитријевићем Аписом у војном штабу у Београду, на врбовању младих Босанаца као терориста у организацији Црна рука“ (Dedijer 2011: 51).

Уз то, Милица Дедијер умногоме је успела да се снађе у ратним околностима захваљујући својим родитељима и члановима своје породице.⁵⁶ У истом овом периоду она је у више наврата и привођена и саслушавана због свог супруга и његовог конспиративног деловања:

„И заиста, ујутро је отишао, а после осам дана дошао је шеф детектива, неки Годоровић с тројицом у официрској аустријској униформи, тражио од мене да им предам све рукописе и књиге Јевте. То сам и учинила. Они су све изнели на сред дворишта као и три велика фотографска апарата за снимање с планина (што је Јевто увек носио собом кад је ишао на научна истраживања). Потпалили су ватру и све изгорили.

Није прошло ни месец дана кад сам добила преко Црвеног крста из Женеве, на адресу Стабије Цветић, јер је неко известио Јевту о поступку Косте Хермана, цивилног гувернера Србије, а бившег Јевтиног директора у Сарајевском музеју. Ја сам позивана неколико пута на саслушавање код Косте Хермана лично, јер се интересовао где се Јевто налази. Све жене, наиме, оних избеглица који су преко Албаније отишли преко граница Аустрије, добијали су помоћ од 30 круна. Моја је срећа била што ми је остао цео веш који је био врло леп и скупоцен, па сам мењала те ствари за брашно и пасуљ. Тако смо се прехрањивали за време рата. Живот је био врло тежак: нисмо могли добијати ни млека ни меса. [...] *Ја сам била стручњак да преварим стражу која нас је претресала*“ (истакла З. С.).

Након изненадне смрти супруга 1918. године, Милица Дедијер је у својој двадесет седмој години постала ратна удовица. „У прољеће 1919, непосредно након 'Рата црне руке', моја је мајка била двадесетседмогодишња удовица са само шест разреда основне школе, незапослена и без средстава за живот, те мајка три сина“ (Dedijer 2011: 63). Како сама Милица Дедијер тврди, њен „положај је био тада страшан, јер сам само мислила на будућност деце, како ћемо живети и како се издржавати“. У том периоду помагао им је сам Јован Цвијић или други пријатељи и познаници покојног Јевте Дедијера, а синове је потом,

⁵⁶ „Отац нам је у Крушевцу одмах нашао стан, наравно уз добру награду и ту смо се сместили и остали до крајње пропасти Србије (1916). Једног дана искрсне код нас Јевто. Он је био ратни дописник у Ужицама, али смо ми јавили шефу станице где се налазило. Такав је био наш договор, да преко шефова станице можемо најбоље дознати где се неко од нас налази. Он је од Живка Станисављевића дознао да смо се скинули у Младеновцу и тако је дознао за Крушевац. Остао је на одмору око месец дана. У Крушевцу је тада харао пегави тифус, и на туцете је људи умирало. Ми смо стално јели бели лук и држали смо канфар да уши беже од нас, држали све чисто, кували воду и тако се спасили. После је Јевто опет отишао на положај, а кроз неколико дана је објављено да све избеглице треба да се врате у своја места становања. Тако и ми по највећој зими морали да се вратимо. [...] И овог пута је отац показао своју спретност. Он је осигурао фургон, сместио нас лепо, а осим нас још три породице, наше познанике. Док су се наше превозиле ствари од стана до станице, украдено нам је преко 15 комада ћебади коју смо морали имати за децу. Са ћебадима породица које су биле с нама дале су нам потребну ћебад, јер су нам из захвалности што смо их примили у фургон. Лепо смо путовали до Београда где смо стигли у само подне једног јануарског дана (1917). Возили смо се читава два дана, јер смо ми морали све возове пропуштати. Возила се војска, храна и остало за војску. Од тог доба за мене почињу најстрашнији дани мога живота“.

као „ратну сирочад“, успела да одшколује – и пошаље у иностранство ради образовања – захваљујући контактима с хуманитарним организацијама и појединцима попут Мејбл Грујић, жене српског дипломате Славка Грујића (уп. Dedijer 2011: 62 *passim*). У периоду непосредно након смрти мужа, обраћала се за помоћ и Милеви Милојевић,⁵⁷ својој блиској пријатељици која ће у једном периоду бити председница Женског покрета и номинална уредница истоименог гласила (њен портрет оцртава се у засебном поглављу дисертације), а чији ће супруг Боривоје Ж. Милојевић преузети место Цвијићевог наследника на катедри за географију недуго након смрти његовог првоизабраног асистента, Јевте Дедијера (в. Duančić 2023):

„Ујутру сам дошла у Београд. На пристаништу сам мислила коме да пођем: нико не воли да му се о нову годину дође у црнини. Решим се да одем до Милеве Милојевић, моје пријатељице. Кад сам зазвонила на њена врата, она која је иначе била врло осетљива, почела је да кука и одмах ме позвала да уђем. И тако сам одсела код ње.

[...] Исто тако сам позвата од Љубе Давидовића, тадашњег министра просвете.

Тежила сам да будем самостална. У то време основано је министарство социјалне политике, Корошец је био министар, а начелник одељења за заштиту деце др Милош Поповић, чија је породица била у врло пријатељским везама са мном, још од моје удаје у Београд. Он ме одмах позвао да дођем у одељење за заштиту деце и да тамо радим. После годину дана добила сам указ и то као прва жена која је добила указ. Постављена сам: 'указни писар'. Плата ми је била 1.200 динара годишње“ (истакла З. С.).

Како сама сведочи, Милица Дедијер задржаће се на овој позицији, позицији начелнице Одељења за заштиту матера, деце и младежи при Министарству социјалне политике релативно дуго, све до 1930-их година. Тај њен ангажман је неспоран (в. Радић 2012), а у својим сећањима потврђује га и Стеван Дедијер.⁵⁸ Међутим, Стеван Дедијер наводи и неколико података који у спису саме Милице Дедијер изостају или пак остају непотпуни. Осврћући се, на пример, на 1923. годину, он бележи: „Моја се мајка последије освијештено борила против мушке доминације у друштву те је постала потпредседница Лиге за право гласа жена“ (Dedijer 201: 57–58). Такође, Стеван Дедијер истиче да је 1923. године „као директорица националне дјевојачке школе у Београду, мајка имала стан на четвртном кату школске зграде“ (ibid.: 62). Тачније, „као супруга покојнога 'националног радника', Јевте Дедијера, мајка је постала директорица дјевојачке школе коју је спонзорирало и финансирали женско удружење Коло српских сестара. Имала је лијепе приходе“ (ibid.: 65). По свему судећи, мисли се на интернат намењен сиромашним девојчицама из Краљевине, различитих националности и верских припадности, које су овде васпитаване у српском националном духу, основан 1922. у Београду, у Франкопанској улици (данашња Ресавска),

⁵⁷ „У то вријеме су мајка и њезина најбоља пријатељица Милева, која је имала сина мојих година, договориле да узимамо лекције из српскога и читамо српске књиге“ (Dedijer 2011: 56–57).

⁵⁸ „Паралелно с мајчином амбицијом да прошири наш поглед на свијет, она је Влади, Бори и мени једнога дана 1921. за ручком рекла да почиње радити на свом првом послу. Свијет с којим је тада успоставила везу снажно је утјецало на мој интелектуални развој. [...] Постала је прва жена запослена у југославенској државној служби. [...] Радила је у том одјелу и била одговорна за неколико стотина тисућа ратне сирочади из Првога свјетског рата. Двадесет пет година последије, комунистичка јој је власт повјерила одговорност за неколико стотина тисућа ратне сирочади из Другог свјетског рата.

Године 1921. здушно се укључила у рад Министарства како би поучила жене са села о одржавању основне хигијене, побољшању припреме хране коју су производили и бризи о новорођеној дјечи, како би их спасили од смрти која је била последица наглашено примитивних увјета живота“ (Dedijer 2011: 63).

где се налазио Дом Кола српских сестара и просторије овог елитног престоничког удружења (в. Савић 2009).

У сваком случају, десетак година касније, када ће је задесити неколико породичних трагедија у низу – леталних болести и смрти рођака – Милица Дедијер ће се својевољно дистанцирати од дотадашње службе, тј. формалног и неформалног рада с децом:

„Све те несреће на мене су страшно утицале, нарочито због Владана који се ужасно бојао да не добије туберкулозу од моје мајке. Кад сам Нану и Тату хтела довести у Београд из Оцака, Владо је побегао Деди. *Ја сам Нану довела у Коло сестара код мене на мансарду* и она је препљувала ту ноћ крв. Ја сам морала то крити да не дозна нико у Кољу. Одмах сам морала мислити да нађем неку другу службу да немам више везе са децом. *Добила сам запослење у Југословенском женском савезу и женском радничком склоништу*. Имала сам дужности од ујутро у 8 сати до увече до 10. Те дужности су трајале више од девет година, кад сам се удала за Милана Кићевца“ (истакла З. С.).

Осим у Југословенском женском савезу (о ЈЖС в. Милановић 2020) и женском радничком склоништу („ту сам салушавала раднице и податке о њима уписивала у картотеку. Ту сам тек видела беду тих несретних жена“), Милица Дедијер је почевши од 1934. године била ангажована и у раду београдског Клиничког центра, где је блиско сарађивала с тада познатим лекаром Миланом Кићевцем.⁵⁹

„После смрти др Ђурице Ђорђевића, Кристиног мужа, који је био управник дермато-венеролошке клинике, наследио га је покојни Милан. Милан је послао Веру да ме замоли да се примим вођења клинике са њиме. Ја сам позив прихватила, али под условом да све примедбе које приметим да нису добре по рад клинике, има да саопшти лично мени, без учешћа других лекара или болничара, јер само тако могу сачувати свој ауторитет. Клиника је била грозно запуштена. [...] Тако сам 1934. године ступила у Клинику. Ја сам позвала Лепосаву Петковић и Љубицу Грцић да виде како изгледа клиника: микроскопи у подруму, рентген растављен – све у неред.“

Док ја нисам дошла амфитеатар није се никад мазао са масти и гланцао. О трошку клинике направљена је једна учионица за сиромашне студенте који немају стана, уведена је електрика, [...] приредила сам бал за медицинаре и чист приход је био преко 100.000 динара, и ишао је у корист сиромашних студената. Том балу, иако сам га сама организовала, нисам присуствовала. То је било 1937. године”.

Тада ће се, највероватније, и зближити са супругом своје пријатељице и сараднице у *Женском покрету*, Вере Кићевац, а за кога ће се удати убрзо након њене смрти 1938. године.

„Кад су моја деца била изведена на пут, Владо се био оженио, Стево у Америци, Боро је студирао односно намештен код Батињела, ја сам коначно одлучила да се удам, али поново да примим бригу на себе: троје деце моје покојне пријатељице Вере Кићевац. Велика је одговорност примити се и извести болесну децу на пут. Али захваљујући мојој енергији и рутини савлађивања свих несрећа и тешкоћа, и ту сам децу сачувала и за време рата и извела их на пут да данас сви самостално могу да живе“.

Угледни београдски дерматовенеролог Милан Кићевац преминуће убрзо након венчања с Милицом Дедијер-Кићевац, већ у априлу 1940. године, а она ће тако по други пут постати удовица, и то у сам освит Другог светског рата („Ужасан сам бол имала кад је Милан умро напрасно. Најстрашније је бити сам у животу. Добио је црвену емболију и у два дана је умро. Нису смели да га оперишу, јер је имао слабо срце“). Касније, током и након Другог

⁵⁹ Све ове аспекте професионалног или волонтерског ангажмана Милице Дедијер у будућности треба пажљивије реконструисати и осветлити.

светског рата, име Милице Дедијер-Кићевац спомиње се у контексту рада АФЖ. Прецизније, у штампи се крајем 1944. и почетком 1945. године наводи да је она иступала у јавности у својству потпредседнице АФЖ у Београду, свесрдно подржавајући НОБ и њене тековине (*Mladi borac*, 18. 12. 1944: 3; *Борба*, 25. 1. 1945: 7). Према сведочењу Стевана Дедијера, она је и у том раздобљу водила бригу о ратној сирочади и, као и дотад, интензивно спроводила хуманитарни ангажман у престоничкој јавности (в. Dediјer 2011: 63).

Што се тиче ангажмана у самом Женском покрету / *Женском покрету*, Милица Дедијер о њему сведочи врло штуро, на самом крају аутобиографског рукописа. Она притом инсистира на просветитељском аспекту деловања удружења, оснивању домаћичких школа, еманципацији сељанки у Краљевини, те на борби против проституције, док се о самом часопису изјашњава тек узгред, тврдећи да је у пракси имала статус његове *одговорне уреднице*: „кад је основан лист *Женски покрет*, мене су одредили за *одговорног уредника*“ (истакла З. С.). Такође, истиче и своју сталну високу позицију у истоименој организацији: „а иначе сам била стално потпретседница друштва, увек сам обилазила испите донацијских течајева који су се одржавали по селима, одржавала предавања из хигијене, неге одојчета, личне хигијене“. О раду унутар Женског покрета, Милица Дедијер доноси следеће сведочанство, које се овде због свог значаја преноси у целости:

„Године 1918. основан је у Београду Женски покрет.

Изабрана сам била у Извршни одбор тог Покрета. Ту сам са уживањем радила, јер сам тек видела колико је бедно бити жена и пред законом грађанским и у друштву уопште. Жена није имала никакве заштите. Тада још нисам била ушла у узроке те беде и мислила сам да ћемо ми богзна шта учинити и допринети побољшању прилика. Тада смо пратиле рад Народне скупштине и све нове законе уколико нису обухватили жену, ми смо тражили исправке, али наравно, све је то остало без неке промене. Држани су митинзи, нарочито се говорило против проституције и против „књижица“ које су имале само жене, а не и мушкарци.

Оснивали смо домаћичке школе, јер смо видели колико је жена заостало. Али смо сви знали да је то кап воде у мору, да би требало законским путем наређивати народу како треба да живи. Имала сам прилика да видим каква је страшна заосталост била у нашим селима. На пример, сељак преда два вагона кромпира, а снаја му лежи на слами, горе него нека животиња, после порођаја. А жена свекрва кува вечеру за раднике који косе сено: у канти од гаса, на огњишту, кромпир само опрала од блата, исецкала га зарђалом секиром, бацила у канту, а више огњишта виси почађали лој, комад отсекала и убацила у канту. Мислећи ја да она спрема храну за свиње, упитих: ‘Шта толико лоја бацаш за свиње...’ Она ми одговори: ‘Бона, то је за косце а не за свиње’...“

Овај исказ Милице Дедијер укратко најављује, потврђује и допуњује увиде који ће се поводом *просветитељске (уредничке) мисије Женског покрета* и истоименог гласила изнети у наставку овог рада. Осим тога, у контексту реконструкција политика *Женског покрета* / Женског покрета важан је још један њен исказ:

„Кад се краљ Александар женио, народ је осим других поклона прилагао и новац. Тада је основан краљев фонд, са неких 10 милиона динара, који је требао да служи за просвећивање народа. Претседник фонда је био Александар Болић, чланови: Тихомир Ђорђевић, Жика Ђорђевић, Урошевић, Богдан Гавриловић, Реља Поповић и још четворица, све професори универзитета. Они су позвали Женски покрет да одреде своје три чланице које би са агрономима обишли од Београда до Скадарског језера све покрајине и поднели извештај о хигијенским приликама у народу. Женски покрет одреди нас три чланице: Даринку Лацковић, Анђу Димитријевић и мене. Путовале смо два месеца и поднеле извештај који су ми најалост за време рата спалили“.

На ове аспекте мајчиног ангажмана у међуратној јавности – прецизније, управо на ово њено путовање из 1922. године – осврнуо се и Стеван Дедијер, мимо аутобиографског рукописа

Милице Дедијер, а његово сведочанство такође је од значаја за реконструкцију деловања Женског покрета, као и његове (потоње) рецепције у интелектуалним круговима (Београда):

„Неколико мјесеци касније на нов сам начин сагледао своју земљу, слушајући тједан дана мајку док нам је за обједом причала о путовању на којем је била као тајница Краљевске комисије, тијеком којег је проучавала живот на терену, у селима Босне и Херцеговине те Црне Горе. Слушао сам је док је причала о увјетима живота изван Београда, од тих је прича све за столом обузимао ужас, али чуо се и презирни смијех. У извјештају који још имам (дакле, који није изгубљен, како је мислила сама Милица Дедијер, прим. З. С.), она је, примјерице, написала:

Народ у српским, хрватским и муслиманским селима живи у очајним увјетима што се тиче најосновније хигијене и бриге о дјеци. Пронашла сам села у којима никад нису чули за сапун. 'Перу се' пјеском или сухом земљом. Жене косу чешљају једанпут у неколико тједана. Уопће се не купају [...]

Због тог искуства мајка је најприје постала чланица, а потом и једна од водитељица организације Покрет за права жена (sic!). [...] Шездесетих година мој пријатељ физичар Д. Поповић рекао ми је: 'Знаш, течајеве твоје мајке и Покрета за права жена (sic!) научиле су жене у десетима наших села како живјети. Научиле су их да перу и себе и своје мужеве. [...] Лијечници су их почели редовито обилазити и помагали су при рођењу дјете“ (Dediјer 2011: 64).

Ипак, портрет Милице Дедијер који је скициран у овој прилици тек је полазиште за даља истраживања њене биографије и разноликих доприноса београдској и југословенској јавности – како у Краљевини СХС/Југославији тако и у СФРЈ. Будући да је реч о активисткињи и хуманитарној радници на чије се име не наилази чак ни у лексиконским публикацијама или биографским речницима, да је њен рад махом био невидљив, остао недокументован, или је пак документација непотпуна и уништена – те да је и сама Милица Дедијер у аутобиографском манускрипту оставила врло сажета и парцијална сведочанства о својој професионалној и активистичкој путањи, а да њени синови та сведочанства нису нужно употпунили у властитим публикованим делима – пажљивија реконструкција њеног портрета тек предстоји. Сходно томе, засад остају отворена и бројна питања која се тичу њеног фактичког и симболичког доприноса Женском покрету и истоименом гласилу чија је она била стална власница и, како сама тврди, заступница и *одговорна уредница*; штавише, она тврди да је *изабрана за одговорну уредницу*, премда не прецизира на чију иницијативу.

Таква тврдња отвара читав низ важних питања. Какав је и колики био утицај Милице Дедијер на оснивање, концепцију и уредничке политике *Женског покрета* у различитим етапама и фазама његовог објављивања? Да ли је, како сведочи Владимир Дедијер, његова мајка заиста „по читав дан била заузета у школи, породичним обавезама, али и својим јединим хобијем, састанцима Женског покрета“ (Dediјer 1961: 109)? Да ли је њен ангажман током свих осамнаест година углавном остајао посредан, тј. да ли је она, као ратна удовица истакнутог интелектуалца и политичара какав је био Јевто Дедијер, фигурирала као нека врста прихватљивог паравана за радикалније ставове и иступања уредница и сарадница гласила, или је пак сама у значајнијој мери и дословно, непосредно усмеравала политику листа? Да ли га је она и финансијски помагала, или барем успевала да обезбеди финансијска средства која су до 1938. омогућавала опстанак листа? Да ли је у томе имала удела чињеница да је била блиска Колу српских сестара, Југословенском женском савезу и другим (елитним) престоничким удружењима и појединцима? Да ли би број *Женског покрета* у ком се с осудом реаговало на догађај који се одиграо у Скупштини у јуну 1928. године, када је Пуниша Рачић убио групу народних посланика Хрватске сељачке странке, изгледао тако како јесте да и сама Милица Дедијер није осуђивала атентат и приватно бурно реаговала на

њега (в. Dedijer 1961: 127; Dedijer 2003)? Укратко, да ли се заправо, и на које све начине, о Милице Дедијер може размишљати и говорити и као једној од уредница *Женског покрета*?

Ова кључна питања остају отворена, а до неких одговора засад се може доћи искључиво посредно и уз пуни истраживачки опрез. У том светлу, упутно је осврнути се изнова на мемоарске записе Паулине Лебл Албале, која је истакла да је међу „напредним женама“, тј. „одличним интелектуалкама старије генерације“ које су основале Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, била и Милица Дедијер (Lebl Albala 2005: 268–269), што говори у прилог томе да се она заузела за часопис од самог почетка. Потом, један од важних података који нам Милица Дедијер открива у аутобиографском спису јесте и да је Милева Милојевић била њена врло блиска пријатељица, премда о њиховом односу, као и његовој спони с уредничким политикама *Женског покрета*, нажалост, немамо прецизнија сазнања. Такође, из заоставштине синова Милице и Јевте Дедијера, Владимира и Стевана, стиче се утисак да је Милица Дедијер, иако себе у рукопису описује као „патриоткињу“, истовремено била толерантна и наклоњена родним, етничким, националним *другостима*. Потом, њен ангажман у Клиничком центру Београда, те пријатељство с Вером Кићевац, трајном сарадницом *Женског покрета*, и њеним тадашњим супругом Миланом Кићевцем, а потом и удаја Милице Дедијер за Милана Кићевца, највероватније могу и треба да се доведу у везу с чињеницом да је један од последњих бројева часописа (као *In memoriam*) у целости био посвећен управо Вери Кићевац-Петровић (*Женски покрет* год. 19, бр. 1, 1938). Све то није довољно да би се заиста утврдило колики је и какав тачно утицај Милица Дедијер имала на уређивање, публикување и дистрибуцију *Женског покрета*. Упркос томе, реконструкција њеног портрета, макар и у оваквом, елементарном облику, свакако је предуслов даљих истраживања и покушаја да се пронађу одговори на побројана питања.

Осим тога, досад су се кристалисале и неке друге могућности ситуирања часописа *Женски покрет* у шири периодички, историјски и друштвени контекст, барем када је реч о његовом иницирању и првим годинама излагања. Поред капитално значајног послератног реконституисања политичког поретка и стварања нове државе, Краљевине СХС, и подједнако значајног интернационалног феминистичког/сифражетског таласа који није заобишао ту државу, важно је диференцирати и друге аспекте који су утицали на активности Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права у раном периоду (након) оснивања, а тиме и на политику његовог гласила. Другим речима: испратити путеве којима је 1919. године дошло до сусрета интелектуалки у Другој женској гимназији, у чијем су колегијуму, осим ње саме, биле „блиске пријатељице“ Паулине Лебл Албале, Катарина Богдановић и Зорка Каснар (в. Lebl Albala 2005), неке од оснивачица Друштва и гласила. Сви ти путеви, као и у случају осветљавања лика и дела Милице Дедијер, тичу се локалног контекста, задирући истовремено у предратни период, тј. захтевајући пажљивији поглед унатраг.

Улога Зофке Кведер Деметровић као „харизматске уреднице“ часописа *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, како се испоставило, тек је један од рукаваца који се могу сагледати као делимично формативни за профилисање првих уредница и чланица редакције *Женског покрета* (Паулина Лебл Албала, Катарина Богдановић, Зорка Каснар). С њим је у блиској вези и историја (спорова) масовнијих женских организација у првим годинама након оснивања Краљевине, чија пажљивија реконструкција тек предстоји. Други рукавац, како је већ сугерисано и портретом власнице Милице Дедијер, треба потражити у кругу старије генерације београдских интелектуалки, по правилу просветних и педагошких радница, неретко активних у Вишој женској школи. Осим њихове иницијативе и подршке, значајног удела у оснивању и конципирању *Женског покрета* имала је и инострана (женска и

феминистичка) штампа, о чему ће још речи бити приликом портретисања Паулине Лебл. Управо је ова ауторка оставила не само сведочанство о сопственом кључном доприносу иницијалној концепцији листа већ и својеврсни микропортрет његове прве номиналне уреднице, Зорке Каснар, чија је делатност и започета и окончана с првим бројем часописа:

„Било зато што су те жене биле јако окупиране својим личним професионалним радом, било зато што су желеле да вођство једног покрета узме у руке неко из млађе генерације, једна од 'оних што долазе', тек, оне су се сложиле међу собом да за претседницу новог 'Друштва за просвећивање жена и заштиту њиних права' изаберу моју пријатељицу Зору Каснар, ма да она тада још није била завршила своје испите на универзитету. Свакако их је Зора била импресионирала својом борбеношћу и самоуверењем. Зора је, доиста, била на врхунцу своје самоафирмације. Пригушивана делатност у току ратних година, као и жеља да ствара нешто ново и боље, и извесна доза славољубља размахнуле су њене најбоље способности и она, с вером апостола, дала се на пропаганду тих идеја. [...] Ја сам јој у томе била од помоћи, одржавајући живу преписку с њом и претплативши је у Женеви преко новинарске агенције Аргус на исечке о феминизму из свих угледних новина европских“ (Lebl Albala 2005: 268–269).

Портрет Милице Дедијер указује пак и на значај предратног омладинског револуционарног покрета и (прото)авангардних идеја, првенствено хетерогене организације познате као Млада Босна (в. Андоновска 2021), чији се мањи или већи утицај потврђује увидом у биографије појединих уредница (Катарина Богдановић, Милева Милојевић). Најзад, у позиционирању поменутих интелектуалки, у знатној мери рефлектује се и дух (елите) београдског Универзитета: било кроз фигуру географа Јована Цвијића која, преко њихових супруга, спаја две блиске пријатељице, власницу Милицу Дедијер и једну од уредница, Милеву Милојевић, било кроз фигуру филолога Јована Скерлића, пошто су се, речима Албале, управо „у орбиту Скерлићева сазвежђа“ први пут сусреле она, Зорка Каснар и Катарина Богдановић (Lebl Albala 2005: 169).

5.3 „У орбиту Скерлићева сазвежђа“: прве уреднице *Женског покрета*, београдски Универзитет и (књижевни) часописи епохе

Сараднице и уреднице (чланице редакције) часописа *Женски покрет* испрва су биле бројне, а у већини случајева, као и у случају сталне власнице Милице Дедијер, њихове биографије још нису темељно реконструисане; и онда кад јесу, истраживачки фокус није на самој уредничкој позицији, тј. на њиховом уредничком идентитету. „Часопис је у почетку, па све до бр. 5 (1921) уређивао Књижевни одбор, који су чиниле Делфа Иванић, Катарина Стојановић, Ружа Винтерштајн, Ружа Стојановић, Паулина Лебл-Албала, а касније и Зорка Каснар, Милева Петровић и Анђелија Видаковић“ (Пољак, Иванова 2019: 32). У том тренутку вероватно најугледнија, али и најконзервативнија међу чланицама одбора била је првопоменута, Делфа Иванић, једна од оснивачица елитног Кола српских сестара и позната београдска хуманитарка (в. Иванић 2005; Савић 2009).⁶⁰ Њено учешће у уредничком одбору

---

⁶⁰ „Делфа Иванић (1881–1972) рођена је у Подгорици. Била је кћи војводе Ивана Мусића и мајке Цвије Вукасовић, из угледне херцеговачке породице. После Више женске школе завршила је 1897. године Учитељску школу у Београду; школовање је наставила у Швајцарској, где је уписала студије хемије. Постављена је за учитељицу у Скопљу, где се стицајем околности упознала са Иваном Иванићем, који је тада био уредник *Босанске виле* у Скопљу, и том приликом понудио јој је сарадњу на овом листу, коју је она са највећим одушевљењем и прихватила“ (Жикић 2018: 106). Исидора Грубачки спомиње Делфу Иванић као један од најбољих примера заступница конзервативног феминизма (в. Грубачки 2024: 46).

такође се може довести у везу с власницом часописа Милицом Дедијер, имајући у виду да је 1920. године, кад је часопис основан, Дедијер већ увелико била блиска Колу српских сестара. Као и Делфа Иванић, и остале чланице редакције оглашавале су се у часопису и као ауторке прилога. Извесно је да је Ружа Винтерштајн-Јовановић једина међу њима била адвокатица, док су се остале претежно бавиле просветом и/или биле запослене у Вишој женској школи / Другој женској гимназији.

У овој прилици, пажња је усмерена ка оним интелектуалкама и активисткињама укљученим у уређивање *Женског покрета* које су се истовремено, на различите начине, бавиле и књижевношћу. Иза тога, како је назначено у уводу, стоји тежња да се лоцирају тензије „између онога што Далас Лидл описује као живљено искуство индивидуе која спроводи уреднички ангажман и 'дискурзивне' конструкције Уредника“ (Dillane 2021: 21), укључујући дијалектику *женског/фемининог/феминистичког* и *књижевног/ауторског* идентитета *уредница*. У том погледу, репрезентативне најпре постају биографије Паулине Лебл Албале и Катарине Богдановић, а потом и Милеве Милојевић и Даринке Стојановић.

Реконструкција њихових (уредничких) портрета уједно је, у многим аспектима, и реконструкција својеврсног фантомског присуства (књижевних) *академских* ауторитета с почетка 20. века, пре свих – Јована Скерлића (1877–1914). „О пресудној улози коју је Јован Скерлић имао за женско стваралаштво“ почетком 20. века „писале су многе ауторке“ (Милинковић 2022: 58), чему су се већ систематично посветиле Магдалена Кох (в. Кох 2012) и Јелена Милинковић.⁶¹ У интелектуалном деловању, политичком позиционирању, али и схватању књижевности својственим првим двома наведеним уредницама – Катарини Богдановић и Паулини Лебл Албали, Скерлићевим студенткињама – такође се препознаје његов незанемарљив и дугорочан утицај. Наслеђе Јована Скерлића и, уопште, београдског Универзитета у првим годинама аутономног рада коме је овај интелектуалац у великој мери доприносио, уливају се на тај начин и у почетке послератног уредничког ангажмана жена у динамичној београдској „феминистичкој контрајавности“ (в. Бараћ 2015), о чему досад нису спроведена научна истраживања.

Начелни значај Јована Скерлића за интелектуалну и политичку историју јужнословенских простора, те за књижевну историографију и критику, иначе је, првенствено у данашњој Србији, препознат као прворазредан (в. нпр. Вуксановић, ур. 2015; Палавестра, ур. 1980). Поједини истраживачи у области књижевности, бавећи се такозваним Скерлићевим добом, осврћу се и на доприносе његових студенткиња – Паулине Лебл (Албале) и Катарине Богдановић (в. Палавестра 2013). Међутим, и у тим ретким приликама пажња је ограничена на најранији период њиховог ауторског профилисања, тј. на њихову сарадњу у централном књижевном часопису епохе, *Српском књижевном гласнику*, у доба док је његов уредник управо био Скерлић (1905–1914), а оне саме међу првим

---

⁶¹ На пример, Милица Јанковић, ауторка коју је Скерлић привилеговао на уштрб Исидоре Секулић у чувеном критичком тексту „Две женске књиге“ (в. Скерлић 1913), током међуратног раздобља врло читана и популарна књижевница, сарадница часописа као што су *Српски књижевни гласник* и *Мисао*, изјавила је једном приликом да је „највећа радост дошла“ кад ју је „Скерлић похвалио“ (Удовички 1967: 124). Јелена Милинковић закључује: „Тек након објављивања у утицајном *Српском књижевном гласнику* и нарочито након Скерлићеве похвале из 1913. године, ауторка је поверовала у квалитет сопственог писања, али је и касније у њега сумњала“; како потом примећује Милинковић, „овде нам је остављено сведочанство о разумевању ауторитета и наговештени су процеси и специфичности функционисања релације ауторка–књижевна јавност [...], а што би, не само у вези са случајем Милице Јанковић, већ у вези са женском књижевношћу у целини, могло да се анализира у посебној студији као један од кључних обликотворних процеса ове литературе“ (Милинковић 2015: 82).

студенткињама и потом дипломкињама Универзитета. Сходно томе, из фокуса изостају два проблема која овде добијају заслужену пажњу – Скерлићева улога у историји *женског питања / феминизма* на овом поднебљу, те целовита интелектуално-ауторска генеза Паулине Лебл и Катарине Богдановић, која је након Скерлићеве смрти подразумевала и проминентни феминистички ангажман, сагледана, између осталог, кроз призму Скерлићевог наслеђа.

Портретисање обе ове Скерлићеве наследнице непотпуно је уколико се не уваже њихова ауторепрезентација, јавна аутореклексивна процена и ситуирање сопственог идентитета и ангажмана. Већ у тексту „Модерна жена“, објављеном 1917. године у часопису Зофке Кведер Деметровић, Паулина Лебл понудила је самим насловом једну могућност таквог истраживачког полазишта, сврставајући се, у памфлетском маниру, у низ „нових жена“ у настајућој држави, тј. залажући се за женску еманципацију која превазилази оквире националог (само)одређења (в. Lebl 1918).⁶² Катарина Богдановић је, с друге стране, као уредница и ауторка уредничких прилога у *Женском покрету*, описујући циљну групу часописа као „жене које раде и мисле“ (тј. интелектуалке које нису примарно одређене идентитетским обележјем попут нације, класе, верске или етничке припадности, али јесу спремне на самостално критичко мишљење, образовање и рад), посредно оцртала не само заједницу којој и она сама припада већ и један од кључних аспеката сопственог портрета (в. Bogdanović 1920).

Иако пажљивије биографије Паулине Лебл Албале и Катарине Богдановић показују да су оне у различитим периодима различито схватале и спроводиле феминистички ангажман, за обе се може рећи да су до краја живота на њему самосвесно инсистирале, да се нису трајно одрицале значаја *женског питања* у процесима (југословенске) модернизације, као ни у сопственој интелектуалној генези. Из позиције истраживачице, биографкиње, то је разлог више да се њиховим портретима посвети нарочита пажња у једном оваквом раду. Међутим, кључни разлог јесу обухватност и значај тих портрета: обе ауторке, за разлику од многих својих савременица и колегиница, за собом су оставиле опсежнија аутобиографска/дневничка/ мемоарска сведочанства, а у њима и трагове о свом „развоју, настанку и артикулацији феминистичке свести“ (Caine 1994: 256) – како имплицитне тако и експлицитне. Уз то, обе су у више наврата и у разним периодима живота посведочиле о изузетном утицају свог професора Јована Скерлића (в. нпр. Богдановић 1986; Lebl Albala 2005; Николић 1986; уп. Милинковић 2022: 58), усмеравајући сопствену рецепцију и ка том утицају.⁶³

---

⁶² На овај текст осврнула се Жарка Свирчев. „Стога је кључна особеност модерне жене, жене која је ступила на сцену, независност. То је окосница, такође, програмски конципираног текста Паулине Лебл *Модерна жена*. 'Јест, дошло је време када више нико не може да одриче женама право да саме одлучују, какви треба да су закони по којима ће живети оне и њина деца.' Постојећи васпитни, образовни и брачни модели не одговарају потребама савремене жене: 'Стога за садашње сложене прилике, за модерно време, морају се распитати и модерне жене.' Модерна жена је усмерена на изграђивање сопствене личности и индивидуалности и усавршавање и неговање душевности. Образована, економски независна, боркиња за политичка права и афирмацију женске креативности у јавном простору, 'модерна жена' *Југославенске жене* значајна је етапа у продору идеологеме *нова жена* у југословенској женској периодици – доцнија периодика наведеним особеностима нове/модерне жене придодаће и сексуалну еманципацију“ (Свирчев 2015: без пагинације).

⁶³ Како запажа Јелена Милинковић, њих две биле су међу бројним ауторкама које су „остављале сведочанства о Јовану Скерлићу, говорећи о обликотворном утицају који је имао на њихово стваралаштво“; „довољно је погледати библиографију нове *Гласникове* серије и суочити се с бројношћу текстова у част првог *Гласниковог* уредника“ (Милинковић 2022: 58).

5.3.1 Јован Скерлић / *Јован Скерлић* Вукосаве Милојевић

Прву темељну биобиблиографију Јована Скерлића, уз преглед дотадашњих текстова о њему, понудила је, у облику опсежне монографске студије, насловљене *Јован Скерлић* и објављене у Београду 1937. године (штампарија „Зора“), ауторка Вукосава Милојевић (1898–1985). На то је недавно указала Светлана Томић, испитујући рецепцију ове монографије која је остала на маргинама потоњег бављења ликом и делом Јована Скерлића, залажући се за повратак студије и њене ауторке у оптику савремених научних истраживања (в. Томић 2019а, в. и Милинковић 2022: 56–61).

Вукосава Милојевић била је просветна радница и романисткиња која је основно образовање стицала у границама данашње Србије, завршивши гимназију у Београду 1914. (у години Скерлићеве смрти), да би 1917. у Ници завршила и осми разред Српске гимназије, а наредне, 1918. године уписала у Паризу студије медицине, као и студије француске књижевности на Сорбони (в. Поповић 2014). Међутим, већ 1919, након Првог светског рата, Вукосава Милојевић враћа се у Србију и, у мирнодопском окружењу новостворене државе, на београдском Универзитету приводи крају студије филологије – романистике. (Узмемо ли у обзир да Катарина Богдановић и Паулина Лебл Албала, и 1923. године и после тога, у свом књижевнотеоријском уџбенику привилегују Лансона, основано је претпоставити да су ове студије и даље баштиниле утицај Јована Скерлића.)⁶⁴ Касније ће се, ради стручних усавршавања, враћати и у Париз, где ће 1934. године одбранити докторску дисертацију под насловом *La Théorie des Passions du P. Senault et La Morale Chrétienne en France du XVIIe Siècle* (ibid.). Три године касније из штампе излази поменута студија о Скерлићу, а 1985, у години ауторкине смрти, и студија *Лаза К. Лазаревић* (самиздат, Београд), која засад такође није стекла адекватну рецепцију, а која завређује засебно разматрање (в. Милојевић 1985).

Како се даље наводи у лексиконским изворима, Вукосава Милојевић била је наставница у Првој женској гимназији (1926–1933), Првој мушкој гимназији (1934), Шестој мушкој гимназији (1935–1937), Седмој мушкој гимназији (1938–1941), Шестој женској гимназији (1941–1945) и поново у Седмој мушкој гимназији (1945–1948), када је пензионисана (Поповић 2014). Осим тога, Вукосава Милојевић одрастала је у учитељској породици Живојина и Наранце Милојевић и била је рођена сестра географа Боривоја Ж. Милојевића, асистента Јована Цвијића и вишедеценијског супруга једне од уредница (1921–1924) и сарадница *Женског покрета*, Милеве Милојевић. У *Женском покрету*, у периоду од 1928. до 1930. године, прилоге је објављивала и сама Вукосава Милојевић, а у њима је такође осетан Скерлићев утицај.⁶⁵

У студији о Лази Лазаревићу, Вукосава Милојевић на једном месту чини за њу неуобичајен аутобиографски екскурс, у ком проговара и о сопственој породици. У потпоглављу „Положај жене у Србији половином 19. века. Мајка.“, разматрајући назначену проблематику кроз призму приповетки Лазе Лазаревића („Први пут с оцем на јутрење“), али и биографије самог књижевника (његовог односа према родитељима Јелки и Кузми Лазаревићу), ауторка наводи:

„Још је мати овако саветовала кћер: 'Последња увече да легнеш, прва да устанеш. Мужа да поштујеш, јер ти је он господар. Кад у собу улази, устани и стојећи га дочекај, и тако га и испрати. Што ти муж рекне, то да ти је свето'.

⁶⁴ О овом уџбенику биће још речи у наставку.

⁶⁵ Вукосава Милојевић потписује прилоге различитих врста, махом приказе фикције и стручне литературе. О њеном књижевнокритичком ангажману у *Женском покрету* в. Milinković 2021.

Оваква схватања о односима између мушкарца и жене владала су око 1840, кад се Јелка удала, па и доцније. Мој отац, Живојин Милојевић, рођен 1862, причао је нама, деци, о својој мајци Станији. Живели су у Горњем Милановцу; пред кућом, на улици, била је једна клупа, где су у летња предвечерја долазиле сусетке на разговор. Ако би улицом пролазио мушкарац, устајале су да га поздраве. Мој отац нам је причао: ако би пролазило и мушко дете, макар било и од пет година, Станија је устајала да му отпоздрави. Пресамитила би се, поклонивши му се, и казала 'Добро ми ти бог дао!' – отпоздрав на његово: 'Помаже Бог!'. Наравно, нама деци све ово је било тада смешно, па бисмо говорили, смејући се: 'их! какве глупости!'“ (Милојевић 1985: 21–22).

Ако је крајем 19. века овакав патријархални светоназор за децу у учитељској породици Милојевић био егзотична „глупост“, није необично што су иста та деца, као и њихови породични наследници, временом, на различите начине, постајала истакнути актери и актерке југословенске модернизације. Та породична динамика осветлиће се донекле у портретисању Милеве Милојевић, једне од уредница *Женског покрета*. Уколико се пак усредсредимо на поменути студију о Јовану Скерлићу, чији лик Вукосава Милојевић обликује као узорит, неупоредив и неприкосновен, и у људском и професионалном смислу, а све то кроз изразито покорне дискурзивне стратегије, сусрешћемо се с карактеристичним механизмима традиционалног (*маскулиног*) биографисања, са животописом једне *знамените јавне* фигуре изложеним у најповољнијем замисливом светлу (в. нпр. Rak 2005).

„Ако кроз ову књигу Скерлић постане читаоцу не само јасан и разумљив, него и врло драг, то је само и једино Скерлићева заслуга; само је његова заслуга што је ова књига испала и духовни лик једног великог и племенитог човека. За то није било потребно ништа увеличавати ни улепшавати: саме чињенице кажу његову величину. За живота он је био славан и вршио је велики утицај на своје савременике: данас он као да тоне у изван заборава, и то није право. Јован Цвијић је поредио Скерлића са планинским усовом (*лавина, снежни одрон*, прим. З. С.): по својој огромној снази духовној он је био сличан усову који неодољиво јури низ падину планинску, кога ништа не може да заустави“ (Милојевић 1937: 5–6).

Горостасни интелектуални и морални профил Јована Скерлића који гради Вукосава Милојевић у последњим годинама постојања Краљевине Југославије, барем захваљујући понизној позицији саме ауторке (овде биографкиње), упадљиво је сличан визији Јована Скерлића коју нам у више наврата оставља Паулина Лебл Албала: и као ауторка пригодних текстова у спомен на Скерлића током међуратног раздобља, и као аутобиографкиња и некадашња сведокиња тзв. Скерлићевог доба, у мемоаристици из периода Другог светског рата, тј. у књизи *Тако је некад било* (в. Lebl Albala 2005). С једне стране, ниједна од ових двеју ауторки у одавању признања Скерлићу није усамљена. Опсег његових доприноса, парадигматичност његове индивидуалне фигуре у колоплету друштвеноисторијских збивања, заиста јесу подстицајни за критичка разматрања из најразноврснијих перспектива утолико што је и сам Скерлићев хабитус био запањујуће многострук и обухватан. Скерлић је за својих тридесет седам година, колико је имао кад је преминуо, био и самоуки и образовани љубитељ и истраживач књижевности, културне и интелектуалне историје, и члан ђачких и омладинских покрета, и студент Богдана Поповића и дипломац београдске Велике школе, и проглашени доктор наука (романистике) у Лозани, и један од првих предавача на Универзитету у Београду у доба његовог заснивања као аутономне институције (1905), и уредник проминентних часописа епохе, и врло ажуран и плодан књижевни критичар, есејиста, преводилац, полемичар, историчар, историограф – како би о Елиоту рекао Мејџу Филпотс, „пре вишеструка него двострука личност“ (в. Philpotts 2012: 61). Разуме се, тиме се не исцрпљује делокруг његовог рада. Премда је фокус Вукосаве

Милојевић претежно на интелектуалним и научним аспектима Скерлићеве биобиблиографије, на својеврсној (интимној) историји идеја Јована Скерлића, а не строго на његовим реалполитичким доприносима, треба узети у обзир и да је Скерлић био „најзначајнији идеолог југословенског национализма тог времена на целом јужнословенском простору“ – то јест, у само такозвано Скерлићево доба (Вакић 2004: 130).

У то доба, идеја југословенства била је изразито жива и присутна у разним облицима.

„Нарочито у Србији, југословенство није било никада до Првог светског рата јаче доли у годинама које су рату непосредно претходиле. Ако се вели да су га заговарала два највећа и највероватније најугицајнија интелектуалца тога времена, Јован Скерлић и Јован Цвијић, те друга странка по снази у Србији, а да ни Народна радикална странка, као најјача странка у Србији, није била против те идеје [...] онда постаје јасно како је популарност југословенства у интелектуалним и политичким круговима била прилично изражена. Како је један историчар исправно приметити за период који је непосредно претходио Првом светском рату: ‘Модификовано, како би могло заменити хрватско вођство српским, *југословенство* је постало незванична државна идеологија Петрове Србије и била је коришћена за правдање српских националистичких активности у Македонији, Босни и Херцеговини, те самој Хабзбуршкој монархији“ (ibid.: 279).

У овој тачки – могућности адекватног диференцирања бројних варијетета идеје југословенства почетком 20. века, па и њених заступања у дневнополитичким оквирима – долази до карактеристичног камена спотицања и озбиљног проблема у истраживањима овог периода: дакле, делом и Скерлићевог доприноса. На тај се проблем у историографији и данас упозорава и подсећа (в. нпр. Grubački 2024; Stojanović 2017). Консензус постоји у погледу става да је

југословенство као идеологија, заправо као више различитих и међусобно кадшто супротстављених идеологија, постојало у виду структуре дугог трајања, те да је настанак Краљевине СХС био барем у идеолошком погледу солидно припремљен од стране различитих јужнословенских интелектуалаца (Вакић 2004: 98; уп. Трговчевић 1986).

Југословенска идеја била је, дакле, од самих почетака, који свакако сежу деценијама унатраг, хетерогена, дисперзивна и пријемчива за различите националне и/или националистичке интересе, политике и (ратна и територијална) интегрисања и освајања, укључујући и она етнички мотивисана. Међутим, она је поседовала и еманципаторски потенцијал, обећање ослобођења од принудне власти великих царстава, као и тада у Европи преовлађујућу идеју о „националној модернизацији“ држава, што све није заобишло ни паралелну еволуцију *женског питања*. Уз то, идеја југословенства и пројугословенски став преламали су се кроз индивидуална деловања њених заступника и заступница на различите и не нужно транспарентне начине, саображавајући се осталим аспектима њиховог ангажмана и портрета, те производећи поливалентне учинке у одговарајућим контекстима.

Јово Бакић који, попут многих других истраживача, инсистира на огромном утицају и репрезентативности „двојице Јована“ (ibid.: 88) у том погледу – Цвијића и Скерлића – склон је да у првом препозна знатно горљивијег (српског) националисту од другог. Према његовом суду, Јован Цвијић, „иначе одличан научник“, један од оснивача листа *Словенски југ* и управника истоименог грађанског клуба, био је чврстих радикално-демократских уверења и „за разлику од Скерлића [...] заинтересованији за стварни друштвени живот неголи за *уметничке манифестације јединства*, иако ни њих није одбацивао у пропагирању југословенске идеје“; међутим, „сувише је ватрено Јован Цвијић заступао српски национализам да би његово југословенство могло означавати нешто друго до ли, на првом

месту, ојачање српства“ (ibid.: 119; 159-160, истакла З. С.; уп. Duančić 2023; Трговчевић 1986).

С друге стране, Бакић у Скерлићу – кога је, како сазнајемо од Вукосаве Милојевић, сам Цвијић поредио с „планинским усовом“ (Милојевић 1937: 143) – препознаје „типичног представника *критичког* југословенског национализма“, суштински неоптерећеног „етничким такмичењем“ и склоног одмереном, рационалном и прагматичном приступу југословенском питању (Вакић 2004: 119, истакла З. С.). Ипак, он додаје да је „економски аспект југословенства у Скерлићевој мисли углавном био запостављен на рачун културног и политичког“, што је добар показатељ „колико је национализам, чак и код најреалистичнијих и најрационалнијих Балканаца, био у сфери осећаја, културних и посебно политичких тежњи, а колико је мало у њему било економске рационалности“ (ibid.: 135).

„Југословенство је у Скерлићевој интерпретацији укључивало и Бугаре, под условом да се они придруже недвосмислено непријатељском ставу тадашњих Срба против Аустроугарске и Немачке. Све је подређено великој националној мисији намењеној Јужним Словенима – господарству Балканом. Да би се та мисија остварила, потребно је бројно, економско, културно и политички ојачати, а то није могуће без југословенства. Но, осим ове мотивације, код Скерлића је било присутно и јасно увићање да је нацификацију Балкана могуће остварити најпре путем југословенства. Напослетку, ваља уочити колико су Скерлићу биле стране све ирационално-романтичарске и реакционарне идеологије [...] У његовој мисли је национализам рационална идеологија у оној мери у којој је то уопште могуће“ (ibid.: 134, истакла З. С.).

У таквој атмосфери, или пре – како би рекао Рејмонд Вилијамс [Raymond Williams] – *структури осећања* „Скерлићевог доба“, чији је он био страствени представник с трајним опредељењем против *романтичарског* духа и за *просветитељску* мисију „ослобођења и уједињења“ – инсистирајући на критичком патриотском позиционирању, али уз пренебрегавање *материјалистичких* аспеката (историје) – одвија се и његов ангажман како у књижевној и публицистичкој јавности тако и у аулама београдског Универзитета уочи Првог светског рата. Паулина Лебл Албала у мемоарима истрајно истиче Скерлићев горљиви (књижевни) ангажман, његову иначе препознатљиву склоност ка интегрисању *националног* и *културног* питања, тј. утилитаристичко схватање књижевности као једног од аспеката друштвеног, политичког и националног препорода.⁶⁶ Исто чини и Вукосава Милојевић, градећи портрет Јована Скерлића као вишеслојан и комплексан, испуњен противречностима и апоријама, али не доводећи у питање својеврсну авангардност Скерлићевог *лика* и *дела*, ултимативно поистовећених или барем међусобно неодојивих – „занимљиво је било још показати како његово дело представља једну органску целину, јер је Скерлића гурала на рад и у борбу увек једна иста побуда: пропагирати социолошку идеологију, борити се за њено остварење“, истиче ауторка у предговору своје студије (Милојевић 1937: 6).

Говорећи о „социолошкој идеологији“ код Скерлића, Вукосава Милојевић има у виду барем два феномена: с једне стране, првенство социологије у читавом спектру (Скерлићу) дотад познатих научних дисциплина, које је он признавао утолико што је у

---

⁶⁶ Ово вреди имати у виду и у контексту (поимања) књижевности у *Женском покрету* и феминистичкој штампи (међуратног раздобља) уопште. Како потцртава Јелена Милинковић, у *Женском покрету* „књижевна пракса схватана (је) као један од начина борбе за женска права“, а истицала се „васпитна и едукативна улога (књижевности), што је уосталом била њена традиционална функција у феминистичким тенденцијама и организацијама у Србији“ (Милинковић 2015: 118, 121).

политичком култивисању видео предуслов свих осталих (данас би функцију такве социологије могла да преузме и политичка теорија, односно политичке науке); с друге, првенство „контекста“ над „текстом“, заговарање тзв. спољашњих приступа у филологији, књижевној критици, историографији и херменеутици, речју – Скерлићев велики дуг француској интелектуалној, *позитивистичкој* традицији тога доба, на који ауторка истрајно указује. Као романисткиња, и сама упозната превасходно с француским доприносима студијама књижевности, Вукосава Милојевић привилегује сличан методолошки дијапазон и (биографски) поступак: она Скерлићев портрет имплицитно доноси у теновском маниру, тежећи да осветли у какве узајамне односе ступају *раса, средина и тренутак* у интимној биографији и интелектуалном профилисању Скерлића од раног детињства до одраслог доба, не би ли тиме темељно показала зашто је и како његово дело једна „органска целина“.

Вукосава Милојевић инсистира на детерминизму и витализму као основама Скерлићевог светоназора: „Скерлић је увек веома ценио здравље. И није то било код њега само теоријски, из детерминизма; у његовом дивљењу здравим, снажним људима било је нечега *нагонског, оно је потицало из њега сасвим спонтано*“ (Милојевић 1937: 14, истакла З. С.); на формативним социјалистичким утицајима породичног пријатеља Васе Пелагића, о којима је на следећи начин сведочанство оставио сам Скерлић: „И оно што ће остати од њега то нису ни његове књиге ни идеје, но *живи пример* који је дао, пример несаломљиве воље и апостолске енергије, *пуно сагласности између идеја и живота*, цео један живот страдања завршен мученичком смрћу“ (нав. према *ibid.*: 19, истакла З. С.); или, речима Вукосаве Милојевић, од Пелагића „је Скерлић такође прво чуо мисао која му се тако дубоко усадила у душу, да су препорођај друштва, наука о друштвеном уређењу, важнији од свега другог“, тј. да је „социологија стожер око кога се све науке окретати морају“ (нав. према *ibid.*: 20); потом, ауторка посвећује пажњу и формативним утицајима Јована Јовановића Змаја: „он је био живо оличење онаквог савршеног песника каквог је замишљао Скерлић. [...] И он га није могао на више место поставити него што је учинио када је рекао да је Змај за нас исто оно што и Виктор Иго⁶⁷ за Французе“ (*ibid.*: 23); најзад, биографкиња инсистира на девизи „Мислити као скептик, делати као верник“ (*Penser comme un sceptique, agir comme un croyant*), која је Скерлићу била блиска од ђачких дана до самог краја живота (*ibid.*: 26).

Помно реконструишући Скерлићево ђачко доба, Вукосава Милојевић усредсређује се нарочито на његово чланство у дружини Прве мушке гимназије „Нада“, у којем препознаје тежиште, основне принципе и правце целокупног даљег Скерлићевог рада (*ibid.*: 28 *passim*).

„Он ће бити одушевљени поборник народног ослобођења и уједињења, као што су то биле прве генерације 'Српске наде' (1868–1872). Биће само разлике између његовог родољубља, обојеног социјализмом, и родољубља нараштаја националних романтичара. Ови последњи су сневали о Душановом царству из народних песама, а Скерлић и о унутрашњој слободи народа ослобођеног од туђина, као и о осмочасовном раду и демократизацији уметности, о кооперативама, задругама, о просвећивању и о економској независности и благостању сељака. То желети народу значило је за Скерлића волети га трезвено, разумно, бити реалиста“ (*ibid.*: 34)

Осврћући се на потоње године у Скерлићевом животу, Вукосава Милојевић истиче пак да је „један од најважнијих и најтрајнијих утицаја на Скерлића“ био „утицај Светозара Марковића“; „Светозар Марковић био је највећа симпатија Скерлићева и у политици и у

---

⁶⁷ О Игоу ће писати и Паулина Лебл Албала (в. Lebl Albala 2005).

књижевности. Он је тој симпатији остао веран до краја живота“ (ibid.: 36). Штавише, разматрајући Скерлићеву монографију *Светозар Марковић* (Београд, 1910), ауторка додаје:

„Скерлићева књига, то је епски испевана песма, чији је јунак Светозар Марковић, кога је у својој души Скерлић носио још из гимназије, обожавајући га. *И за онога ко добро познаје Скерлића, та књига је и нешто друго*, а не само студија о човеку који је играо важну улогу у духовном животу Србије. *Она много значи за познавање самога Скерлића, јер је такорећи његова исповест*. Он је до те мере усвојио идеје и схватања Светозара Марковића да, бранећи их и тумачећи их, он брани и тумачи своје идеје и схватања у ствари“ (ibid.: 37, истакла З. С.).

Као биографиња, имплицитно се сврставајући у „оне који добро познају Скерлића“, Вукосава Милојевић на овом месту експлицира у чему је срж дискурзивних стратегија самог Јована Скерлића као биографа (Светозара Марковића). Она проницљиво указује на жанровску флуидност поменуте монографије: попут палимпсеста, она је наизглед конципирана као помна, апологетска анализа интелектуалног профила биографисане инстанце, ауторове „симпатије“ Светозара Марковића, али је „у ствари“ својеврсна Скерлићева *аутобиографија*, „такорећи исповест“ биографа. У том кораку, читатељка студије Вукосаве Милојевић не може да се не запита да ли је ова „епски испевана песма“ о „јунаку“ Јовану Скерлићу, кога биографиња „обожава“ и чији рад очигледно познаје до најситнијих детаља, истовремено и притајена аутобиографија, исповест биографиње; да ли ауторка, „бранећи“ Јована Скерлића (од надирућег заборав), заправо „брани и тумачи своје идеје и схватања“.⁶⁸

Бројни аспекти Скерлићевог профила које Вукосава Милојевић минуциозно разматра значајни су како за реконструкцију политика *Српског књижевног гласника* у периоду док га он уређује тако и за разумевање његовог симултаног утицаја на студенте и студенткиње Универзитета у Београду, међу којима су се нашле и неке од првих уредница *Женског покрета*. Осим досад поменутог, општепрепознатог критичког/реалистичког национализма/патриотизма, Скерлићеве „трезвене љубави“ према народу о којој говори Вукосава Милојевић, „национализма као рационалне идеологије у оној мери у којој је то уопште могуће“ – како исти утисак формулише Јово Бакић – још један значајан аспект може се препознати управо у својеврсној ауто/биографији *Светозара Марковића као Јована Скерлића*.

„Под Марковићевим утицајем он је постао феминиста. Кад 1895. пише у *Социјал-Демократи* о код нас преведеној књизи о женском питању од Василија Немировића-Данченка, он даје историјат женског покрета у нас, и притом помиње Светозара Марковића: 'Његов универзални геније огледао се са успехом на свима пољима социјалних наука... Његовом иницијативом преведена је *Потчињеност женскиња* од Миља, он је сам написао дубок и леп предговор'.

Скерлићев идеал жене у то доба је Вјера Чернишевског из романа *Шта да се ради*, као и Маријана из *Новина* Тургењева: 'Нема сумње да је Вјера доиста идеалан тип, који су могле створити само племените инспирације једнога Чернишевскога; готово исто тако се може рећи за Маријану у Тургењевљевим *Новинама*'.

⁶⁸ Одговори на ова питања захтевали би „добро познавање“ саме Вукосаве Милојевић: најпре темељну реконструкцију њеног лика и дела попут оне коју она спроводи у случају Скерлића, а потом и читање ове монографске/биографске студије у том, новом светлу. Ипак, на основу саме студије извесно је да барем једна епистемичка, етичка и културална позиција ауторке продире у све аспекте биографисања: хришћанска, тј. перспектива хришћанске вернице.

Он је у рукопису оставио, намењен *Социјал-Демократу*, извод из Бебелове књиге *Жена и социјализам*, за коју овде вели да је 'дело врло велике вредности, и које је учинило такорећи револуцију у мишљењу о женском питању'.

Скерлић је увек остао велики феминиста, и волео је и желео да наша жена буде образована, умна, да се духовно развија напоредо с мушкарцима“ (ibid.: 37-38, истакла З. С).

Из ових пасажа о *Скерлићу као феминисти*, аспекту његовог портрета који Вукосава Милојевић, за разлику од већине других аспеката, не разматра репетитивно и до танчина, а Бакић ни не спомиње, препознаје се карактеристична и обухватна генеза „женског питања“ у другој половини 19. века на подручју данашње Србије (в. Столић 2015, Милановић 2020). За пробој феминизма у интелектуалној и политичкој арени пресудни су били управо дотицаји Уједињене омладине српске с идејама руских социјалиста, преломљеним било кроз књижевни било кроз есејистички дискурс, тј. с „племенитом инспирацијом једнога Чернишевскога“ и његовом књигом *Шта да се ради* (1863). Осим тога, епохално значајан био је и промтни превод *Потчињености жена* (*The Subjection of Women*, 1869) Џона Стујарта Мила [John Stuart Mill], објављен свега две године након изворника, који је читаоцима омогућио да се упознају и с профеминистичким идејама пониклим у знатно другачијој интелектуалној традицији, у контексту британског либерализма и утилитаризма. Најзад, далекосежне последице на историју феминизма тј. *женског питања* на овом поднебљу оставиле су и идеје немачког социјалдемократе Августа Бебела [August Bebel], у разним облицима присутне и у женској и феминистичкој штампи међуратног раздобља, те у интелектуалној јавности Краљевине СХС/Југославије уопште.⁶⁹

И сам продор западно- и источноевропске профеминистичке мисли у простор данашње Србије – литературе, политичке теорије, есејистике, као и модела друштвене агитације – обележен је, дакле, хибридикацијом и интензивним амалгамисањем различитих, па и супротстављених феминистичких дискурса. Стога се већ ту могу потражити претпоставке потоњих хибридикација релационе и индивидуалистичке аргументације феминисткиња у међуратној Југославији. Занимљиво је, уз то, да су побројане утицајне идеје и публикације, засноване на начелном профеминистичком ставу, углавном искључивале *ауторепрезентацију* жена. Први дотицаји с феминистичком интелектуалном и активистичком традицијом били су не само заслуга истакнутих мушкараца у домаћој јавности, попут Светозара Марковића, већ и реакције на канон мушких аутора из различитих делова Европе (уп. Столић 2015). Штавише, и „репрезентативна репрезентација“ (*нове*) жене у фикцији препозната је у опусу Чернишевског и Тургењева, односно у обликовању њихових протагонисткиња. Уз то, а што је барем подједнако значајно, заједнички именоватељ свих ових визија еманциповане жене била је *јавна валидација женског рада, интелекта, образовања и политичке партиципације*. Модел женске еманципације који је Скерлић фаворизовао и заступао, остајући „увек велики феминиста“ (уп. Скерлић 2021),⁷⁰ подразумевао је, како исправно закључује Вукосава Милојевић, „да наша жена буде образована, умна, да се духовно развија напоредо с мушкарцима“ (истакла З. С.).

⁶⁹ Наклоњеност овим идејама Скерлић је, између осталог, делио и с припадницима Младе босне. В. нпр. *Dedijer* 1961: 87.

⁷⁰ Како је сумирала Јелена Милинковић, Клара Скерлић, супруга Јована Скерлића, и сама је сматрала да је он био доследан феминиста (уп. Милинковић 2022: 59).

Ова наглашена „церебралност“ *женског питања* (а „церебралност“ је и начелно била својствена Скерлићевом интелектуалном профилу) – усредсређеност на мисаоне потенцијале жена као рационалних бића која завређују даље развијање, просвећивање, постајање политичким субјектом „напоредо с мушкарцима“ (фузија индивидуалистичке и релационе аргументације) – остаће једно од важних обележја пледирања за еманципацију жена и током међуратног раздобља, тада све чешће укључујући и ауторепрезентацију жена, тј. самих феминисткиња. У истом периоду, нарочито у *феминистичкој* штампи, долази и до бројних значајних дотицаја с текстовима и агендама других феминисткиња широм света – нпр. с идејама Александре Колонтај [Алекса́ндра Миха́йловна Коллонта́й] или Кларе Цеткин [Clara Zetkin] (в. нпр. Бараћ 2014; 2015), потом до уважавања оних аспеката женског искуства који превазилазе домен „рационалног“, а изузетно и до (у контексту првог таласа феминизма антиципаторског) холистичког приступа жени као уједно политичком, телесном и родном субјекту, својственог Јулки Хлапец Ђорђевић (в. Svirčev 2021). Ипак, *просветитељски* нагласак на образовању, умном култивисању као предуслову успешне индивидуалне политичке субјективације и партиципације – а тиме, истовремено, и колективног националног и/или културног препорода – у новооснованој држави остаће преовлађујуће упориште *жена као групе*.

5.3.2 Просветитељска (уредничка) мисија *Женског покрета*

У оваквој констелацији, те у оцртаној медијаторској улози Јована Скерлића, препознаје се, потенцијално, и утицај на начелна позиционирања *уредница* женске и феминистичке штампе у Краљевини СХС/Југославији, барем кад је реч о београдским часописима/редакцијама.

„После раних Доситејевих идеја, феминистички еманципаторски дискурси у српској јавности јављају се први пут 60-их година 19. века у склопу социјалистичких идеја Светозара Марковића, у гласилима Уједињене омладине српске, и управо се она могу сматрати претечама каснијих феминистичких гласила у 20. веку. *Матица* и *Млада Србадија*, али и забавно-поучни *Јавор*, у свом третману тзв. женског питања далеко више кореспондирају са двадесетовековним гласилима *Женски покрет*, *Југословенска жена* и *Жена данас* него што то чине женама намењени деветнаестовековни листови *Воспитатељ женски*, *Српкиња*, *Посестрима*, *Домаћица* и *Женски свет* (Андоновска и Бараћ 2012: без пагинације).

Дакле, процес етаблирања уредница *феминистичке* штампе неретко је подразумевао и дистанцирање или отворено супротстављање (високотиражаној) *женској* штампи у ужем смислу и њеним уредницама, о чему добро сведочи примедба Паулине Лебл Албале коју ова ауторка износи у тридесетим годинама 20. века:

„Али не само шалтиви листови, него и велика, озбиљна дневна штампа, спремна је у свакој прилици, нарочито доносиће извештаје са судских расправа или са седница и скупштина женских друштава, да своју репортажу стилизује тако да би изазвала подсмех или презир за менталитет и делатност жена. И све то скупа подражава непрестано уверење широких маса да жене не треба узимати озбиљно, да су оне ташта, плиткоумна створења, нестална и ђудљива, вероломна и извештачена, у најбољем случају само надри учена и надри еманципована, неспособна да и једном послу приђу темељно и разумно, и да њих својски могу заинтересовати само прописи за шминку и модне ревије, или, у најбољем случају, рецепти за добру кујну“ (нав. према Стефановић 2000: 127–128)

Назначени процес нарочито је уочљив у самим почецима излагања часописа *Женски покрет*, у доба док је, након Зорке Каснар, на позицији номиналне уреднице Катарина Богдановић, а међу чланицама редакције Паулина Лебл Албала, која је с њом *de facto* уређивала овај лист.⁷¹ У тим, првим годинама часописа, у поменутом „духу оптимизма“ који је провејавао колективним иницијативама жена након Првог светског рата, а упоредо с интернационалним умрежавањима, најборбеније и најотвореније заступа се политика оличена називом Друштва за *просвећивање* жене и заштиту њених *права*. Најпре, *просветитељски* дискурси несумњиво су привилеговани у односу на оне које бисмо могли назвати *(нео)романтичарским*; самим тим, *рационализам* доминира над ирационализмом, који се, као и код Скерлића, начелно поистовећује с реакционарношћу (и овде треба трагати за објашњењима спора сарадница Друштва са Зофком Кведер Деметровић и другим активисткињама претходних генерација, односно с Народним женским савезом); затим, политичка партипација и заштита (грађанских) права жена, као основни циљеви уредништва, диктирају и усмеравају садржаје, дискурзивно, жанровско, (интер)медијално и формално обликовање листа; сходно томе, снажан интелектуализам и дидактички импулс обједињују широк корпус прилога, те се тако формира упадљива, у литератури и досад истицана, *озбиљност* публикације.⁷²

Другим речима, круцијални аспекти уредничке политике часописа *Женски покрет* у иницијалном периоду, у време док иза њега својим именом стоје Катарина Богдановић и поменути књижевни одбор (1920–21), јесу просвећивање (социјално депривилегованих / необразованих) жена, борба за женско право гласа и пуноправно укључивање жена у законске оквири и политичке токове јавног живота новоосноване државе, односно реформистички сифражетски ангажман. Како истиче Лела Вујошевић, „Катарина Богдановић, као заговорница такозваног грађанског феминизма, решавање питања родне равноправности смешта у широку платформу свеобухватног друштвеног преображаја” (Вујошевић, 2018: без пагинације), што је карактеристично и за њене тадашње сараднице, заснивајући своју агенду на пацифистичким побудама и општој хуманистичкој аргументацији, с примесама социјалистичког и/или социјалдемократског позиционирања. Та се позиција борбено наговештава већ у програмском, уредничком тексту Катарине Богдановић „Значај и потреба листа” (*Женски покрет*, 1/1920), у ком се излаже „својеврсна *етика деловања*, односно пропагандни циљеви. Кључне речи јесу *дужност, одговорност, иницијатива и солидарност*”; следећи императиве у складу с којима је тад живела и деловала и сама Катарина Богдановић, „жена би требало да *освести* своју дужност да се еманципује, да прихвати *одговорност* за динамику њеног остваривања, подузима *иницијативу* у том смеру и солидарише се, односно *удружује са другим женама*” (Милинковић, Свирчев 2019: 16, истакла З. С., уп. Simić 2021).

„Пре свега, наша жена је очевидно не само запостављена у јавном животу као грађанин, него и прилично занемарена у друштву као личност. Кад ово кажем, ја имам на уму жене из свих слојева друштвених; већином неписмене, у празноверицама огрезле сељанке, многе полуписмене и

⁷¹ О томе ће више речи бити у поглављу у коме се доноси портрет Паулине Лебл Албале.

⁷² „Одричући се укључивања слике (фотографије, цртежа, фотографских репродукција слика) у визуелни идентитет часописа, због програмске „озбиљности“ и потребе да се разликује од илустрованих женских магазина, *Женски покрет* је себи ускратио могућност развоја мултимедијалне варијанте женског портрета. Чињеница да је за све време излагања часопис имао свега неколико мултимедијалних портрета јасно говори о томе да су његове уреднице свесно одбиле визуелну ефектност и привлачност у корист озбиљности и интелектуалног елитизма“ (Бараћ 2015: 139).

предрасудама спутане малограђанке, и гдекоје полуобразоване или само декоративно образоване градске даме. Истина, ми видимо да ни с мушке стране код нас не изгледа све сјајно, да још увек има огроман број наших људи неписмених, полуписмених и полуобразованих, без довољне спреме за посао који врше, и без икакве личне заслуге за права која уживају. Но ми знамо колико је то за осуду и код њих, па нисмо раде да им подражавамо и на тај начин повећавамо број неспремних и несавесних јавних радника и необавештених гласача. *Ми, напротив, морамо тражити примера за углед међу онима који су у мушким редовима најбољи, и настојати да наша равноправна жена и вредноћом, и савесношћу, и стручном спремом увек одговара своје положају.* Овим је нашем листу одређена *прва и главна задаћа*; да прикладним чланцима утиче на стварање услова и побуда за редовну појаву такве жене која све способности своје развија и улаже их у посао, и никада не пропушта да чини своју дужност“ (Богдановић 1920а: 6, истакла З. С.).

Није без значаја и занимљивости што уредничку контролу над оваквом мобилизацијом *жена као групе* преузима управо Катарина Богдановић, само деценију раније изврсна студенткиња, али исто тако, уз Паулину Лебл, и неспорна миљеница професора Јована Скерлића. И њен портрет, како ће се показати, могао би се, попут Скерлићевог, градити управо око осе „дужност, одговорност, иницијатива и солидарност“. Штавише, девиза „Мислити као скептик, делати као верник“, којом се водио Јован Скерлић, у потпуности кореспондира и с ликом и делом Катарине Богдановић. То нарочито добро показује читалачко/истраживачко укрштање њених дневника/мемоарских бележака, с једне, и *јавне* библиографије односно публикованих текстова, с друге стране. Важно је, међутим, истаћи да је то очигледно и пре него што Катарина Богдановић постаје студенткиња и остварује сарадњу са Скерлићем, што говори у прилог томе да је између њих двоје касније напосто могло да дође до извесног препознавања сродних афинитета и ставова.

Осим тога, могућност делимичног дотицаја Катарине Богдановић с феминистичким идејама и посредством *Јована Скерлића као (биографа) Светозара Марковића* (а сама Катарина Богдановић је врло ценила Светозара Марковића), отвара нове хипотезе за даља истраживања. Колективистички импулс пропаганде у смеру профеминистичких социјалних реформи, али и критички патриотизам / критика актуелног монархистичког режима и парламента у раним двадесетим годинама – на којима Катарина Богдановић као уредница и ауторка прилога у *Женском покрету* није штедела – фигурирају, између осталог, као потенцијално место континуитета с предратном грађанском интелигенцијом / универзитетском јавношћу Београда, барем уколико је реч о комплексном утицају Јована Скерлића с једне, те о извесној (*дискурзивној*) *атмосфери*, с друге стране.

Наиме, и самој Катарини Богдановић, а и другим сарадницама часописа у првим годинама *Женског покрета*, био је близак дискурс заснован на опозицији болести и здравља (уп. Вагац 2021; Kolarić 2017). Ова појава манифестовала се вишеструко. Најпре, она је присутна на најдословнијем нивоу, као *трезвена, критичкопатриотска* агитација у смеру побољшања здравствених и социјалних политика, с наглашеним родним димензијама услед суочавања с венеричним болестима, последицама проституције, проблемом абортуса, а у складу с раније оцртаним демографским и социоекономским проблемима у Краљевини. Могло би се чак тврдити да је „економска рационалост“, на чији недостатак код Скерлића указује Јово Бакић (Bakić 2004: 135), у задњем плану и код уредница *Женског покрета*, пошто се часопис првенствено обраћао интелектуалкама из, условно речено, средње класе, премда су уреднице у пракси веома полагале и на непосредан контакт с припадницама најнижих друштвених слојева и њихову еманципацију, о чему је посведочила и власница листа Милица Дедијер. О неопходности и могућностима превазилажења укорењених предрасуда, сујеверја, скепсе и неповерења у медицинске праксе и прогрес, у

карактеристично просветитељском дискурзивном кључу, сама Катарина Богдановић пише у тексту индикативног наслова „*Наше најпрече потребе*” (*Женски покрет* 3, 1921, истакла З. С.; уп. Simić 2021). Потом, просветитељска агенда истовремено је подразумевала и метафоризацију ових појмова, њихово апстраховање и трансфер у општу перцепцију друштвених појава, и обратно. У том смислу, они су добијали наглашене етичке и политичке, уједно пацифистичке конотације. И ту би се могли потражити одједи горљивог Скерлићевог ангажмана, пошто су „снага, здравље, увек одушевљавали Скерлића”. Штавише,

„Код њега је појам о душевном и духовном савршенству везан са појмом о телесном здрављу. Као што је телесно здравље израз снаге и хармоније, исто тако су и морал и јак правилан разум по својим особинама слични телесном здрављу, односно изражавају такође снагу и хармонију. Здрав и млад народ има и здраву књижевност. Говорећи о хрватском декадентском песништву, он ово вели о француском народу, што збиља изгледа неочекивано у Скерлићевим устима: 'Декадентска уметност, *фосфоресценција трулежи*, даје се разумети код Француза, народа уморног, старог, преживелог'. Па додаје: 'Али код нас, младог, свежег народа који тек почиње да живи, не“ (Милојевић 1937: 127).

У тексту „Женска политичка права“ (*Женски покрет*, 3/1920) – у чијем су фокусу „практична питања” и последице продора жена у јавну сферу – дискурзивне стратегије којима се Катарина Богдановић служи у тежњи да изнесе аргументацију о неопходности укључивања жена у политичку арену, односно бирачко поље, заснивају се управо на дихотомијама *здрово/болесно* и *чисто/прљаво*, које фигурирају као синоними за *трезвено/декадентно*, а тиме и *напредно/реакционарно*. Будући да је женска „политичка свест за сада већином *tabula rasa*”, насупрот оној мушкој која се „баш и нема чиме подичити” и захваљујући којој „сав наш политички живот одиста личи на неку *опасну и ружну епидемичну болест*” (Богдановић 1920б: 12; истакла З. С.), Катарина Богдановић решење проналази управо у *чистоти и здрављу* које она сматра инхерентним женама као потенцијалним политичким субјектима, уједно *актеркама* политичког живота (уп. Simić 2021).

Таква аргументација Катарине Богдановић заснива се, *avant la lettre*, на идеји о *феминизацији политике*, која у политичкој теорији постаје релевантна и подједнако спорна деценијама касније, остајући таква и данас (в. нпр. Roth and Baird 2017). Ауторка наговештава да је „мушка арена“ дневне политике не само недовољно инклузивна већ и изразито мачистичка, због чега је неопходна таква *реформа* која не би подразумевала пуко освајање бирачког права жена већ и *корените етичке* промене механизма „политичког живота“ (и овде се здравље успоставља као етичка и естетичка категорија – болест је *ружна* и *кужна*). У овој тачки, Катарина Богдановић понавља карактеристичну омашку многих својих претходница/ка, савременица/ка и следбеница/ка, поистовећујући *женске* субјекте с *феминистичким*. Међутим, она без дилеме имплицира да је за целовито *постајање субјектом* неопходна *моћ делања* у свим аспектима власти, приступ позицијама управљања и одлучивања, тј. истински *демократско* политичко устројство. Уједно, овом тезом антиципира се проблематика политичке (ауто)репрезентације жена и других маргинализованих друштвених група, као и још увек горуће питање њихове политичке партиципације те њених потенцијалних учинака у „оздрављењу“, „оплемењивању“ постојећег репресивног политичког поретка (в. нпр. Phillips 1998; Sapiró 1998; Tronto 2005).

Катарина Богдановић није оптерећена онаквим „здрављем и снагом *младе нације*“ какве Скерлић деценију раније прижељкује, дискурзивно обликује и антиципира. Судећи према свим доступним биографским/библиографским изворима, ни тада, као ни пре ни

после тога, њу дубински нису интересовали „племенски“ облици друштвених заједница, етницитет, национализам – ни у натрухама. Међутим, она наслућује да су постојеће националне политике дискриминаторне, да обилују препрекама и ограничењима која су уједно родно специфична, *феминизујући* на тај начин и сам политички допринос свог професора Јована Скерлића, с једне, а *денационализујући* предратну традицију „женског питања“, с друге стране. Тај механизам истовремене денационализације и феминизације политике може се осветлити и у прилозима других ауторки у првом – на изванредан начин програмском – броју часописа *Женски покрет*; на пример, у уводном тексту Зорке Каснар:

*„Истичући политичка права на прво место, као једну од најбитнијих потреба за могућност решавања свих осталих питања, не значи ни у колико да жена данас сматра као своју најпречу дужност да стрмоглавде упадне у вртлог нашег нездравог политичког живота и да јој је топла жеља да у нашој Скупштини својом виком појача ону општу ларму врло честих, хучних и бесплодних дебата. Не, њој су политичка права хитно потребна да у парламенту вапајем за опстанак свој, своје деце и своје куће одврати дискусију са бескрајно дугих и потпуно бескорисних страначких размирица и доведе их на једно здравије земљиште. Свеједно је у коју ће странку жена ући, она има да остане свесна своје улоге и да кроз сваку партију, ма у којој се налазила, истакне на дневни ред свој *женски програм, заједнички свим женама. Помоћу тог заједничког женског програма она ће моћи да шири пацифизам и у унутарњој и у спољној политици. Та жеља за миром која омогућава опстанак и развијање њеној деци, има да је уздигне изнад ситничарских страначких борби*“ (Каснар-Караџић 1920: 5; истакла З. С.).*

Проговарајући у име колектива, *жена као групе* окупљене око Женског покрета, Каснар преузима и износи карактеристичну релациону аргументацију која кулминира „вапајем за опстанак свој, своје деце и своје куће“, дотиче се проблема (социјалног) материнства, те упорно инсистира на радикалном карактеру грађанског феминизма пропагирајући „женски програм“ који је нужно „заједнички свим женама“. Овај програм неодвојив је од пацифистичких циљева – *феминизација (дневне) политике* укључује и *пацификацију* парламентарног режима власти, а она се и сматра могућом једино на темељу *пола/рода*, односно инклузије невидљивих политичких субјеката. При том, сасвим у супротности како с предратним традицијама женског груписања тако и с уредничким ангажманом претходнице Зофке Кведер Деметровић током и непосредно након Првог светског рата, овде се горљив националистички ангажман, а камоли онај етноцентричан, не подразумева.

У првом прилогу који је у *Женском покрету* објавила сама Катарина Богдановић, ни „материнска аргументација“ пак не ескалира у „вапају“, али задржава на тактичком значају:

„Но ми ту очекујемо истина споре али несумњиве промене на боље, ако свест о дужности код жене развијемо тако да је она и примером и живом речи уме преносити на млађе нараштаје, са којима као мати у породици, и као васпитач и наставник у школи, чешиће долази у додир и дубље продире у душу него човек. Стварањем таквих способности користиће наш лист много више него да заповеда бескрајне дебате о томе, јесмо ли ми данас на правом путу или у заблуди кад захтевамо више грађанских права и шире поље рада него до сада. Убеђивати оне који очевидно неће да буду убеђени значило би за нас губити време, пошто се наше питање може повољно решити и без њих.

Пошто ми заступамо гледиште да на данашњем ступњу цивилизације треба имати сасвим другачије појмове о жени, то ћемо, упоредо са оријентацијом женских способности у бољем правцу, утицати и на стварање новог јавног мњења о њој, и то ће по свој прилици да буде наша најтежа задаћа и најспорији успех. *Посао ће нам бити олакшан ако претходно убедимо жену да сразмерно повећаним захтевима и ширем пољу рада расте и њена одговорност у друштву; да је истина тешко бити запостављен члан утврђеног друштвеног поретка, али још теже је постати одговоран саучесник за све што бива у садашњости и што се припрема за будућност.* Она ће тада схватити све замашне и далекосежне последице свога равноправног положаја, а показаће и довољно амбиције да разуври неке злослутне пророке данашње, којима се већ привиђа реакција у политици и обарање

свих културних вредности, чим жене продру у све оне области рада и знања где се до сада као вође и творци истицали само људи“ (Богдановић 1920а: 7; истакла З. С.).

Часопис *Женски покрет*, на челу с Катарином Богдановић као уредницом, од самог почетка конституише се, дакле, не само као гласило/орган (Друштва) за просвећивање жене и заштиту њених права већ и као платформа за изражавање *критичког* патриотског, уједно *антирежимског става*. То потврђује и допуњује увиде Исидоре Грубачки о неоправданој деполитизацији или превиђању дневнополитичких позиција тзв. грађанских или либералних феминисткиња у Краљевини СХС. И за Катарину Богдановић и за друге „међуратне либералне феминисткиње држава је била главни оквир функционисања, али уједно и централни предмет критике“ (Grubački 2021: 19). Такође, изнова се истиче значај социјалдемократског позиционирања Женског покрета, на који је указала Мирослава Малешевић (в. Malešević 2007: 13).

О дискурсу Катарине Богдановић могло би се, и у овом случају и поводом других њених публикованих текстова намењеним (интелектуалној) јавности, размишљати као о опрезном, одмереном и уздржаном – мета критике дефинисана је флуидно и широко, личних инвектива или директних указивања на партикуларне проблеме нема. Међутим, начелан негативан однос уреднице према држави несумњив је и неупитан. Премда с *феминине* маргине (периодичке) јавности, без права на глас и учешће у политичком и парламентарном животу, за који је и у теорији била врло заинтересована, Катарина Богдановић недвосмислено проговара о незадовољству постојећим стањем ствари у тек основаној Краљевини, позиционирајући се на тај начин и као критичарка режима. Уз то, премда је њена позиција уреднице могла да јој допусти да тај став изрази у мање *личном* облику, у непотписаним (уводним) чланцима, она иза њега стоји именом и презименом.

То, међутим, не значи да је уређивање *Женског покрета* у првим годинама била њена искључива заслуга – далеко од тога. Мемоари Паулине Лебл Албале и у том кораку пружају драгоцену сведочанства. Албала оставља записе који потврђују да у случају *Женског покрета* не може бити говора о *харизматском* уредниковању и неспорном привилеговању индивидуалних фигура/позиција; овај часопис од почетка је био колективан и колективистички пројекат, и управо такав био је целокупан процес његовог уређивања. Притом је, између осталог, како је већ и сугерисано, сама њена улога била од великог значаја, пошто је за време окупације, боравећи у Швајцарској, Паулина Лебл самостално стицала феминистичко образовање из иностраних женских/феминистичких часописа те тако „постала експерт по тим питањима“ (Lebl Albala 2005: 263).

„Од општих послова у нашој земљи, веровала сам у то доба да једино феминизам спада у мој делокруг. Од оних дана под окупацијом кад се у мени пробудило интересовање за феминистичке проблеме преко часописа Зофке Кведер, ја сам непрестано пратила пажљиво та питања кроз ступце швајцарских новина. [...] И када ми је Зора Каснар, одмах после Ослобођења, почела јављати о снажном покрету што је настао међу женама у нашој земљи у циљу задобијања политичких права, ја сам тај покрет радосно поздравила, и пружила му активну сарадњу шаљући редовно Зори разне сугестије, подстицаје и упутства. Мисли и писма које смо тада измениле нас две – ако су, случајно, сачувани у овом ратном слому, могу лепо илустровати почетке организовања феминистичке делатности у Београду“ (ibid.:)⁷³

⁷³ Нажалост, та преписка није сачувана. О улози и значају Паулине Лебл Албале у контексту уређивања часописа *Женски покрет* биће још речи у наставку рада.

Овај процес размене и сарадње настављен је и по повратку Паулине Лебл из Швајцарске у Београд, када се она, након окупације, придружује колегиницама и у просторијама Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права (Друга женска гимназија). Штавише, Паулина Лебл постала је и секретарка удружења, а, из њене накнадне перспективе, у деловању Друштва „реч је била о разним захтевима за изједначење жена и мушкараца у њиховим припадностима, у политичким правима, а *нарочито о оснивању домаћичких школа по селима*“ (ibid.: 269). Овај навод додатно истиче сензибилитет уредништва *Женског покрета* и за положај сеоског женског становништва и жена из нижих сталежа, који на нивоу самог часописа, за разлику од деловања Друштва, није толико проминентан, тј. социјалистичке тенденције унутар *социјалдемократског* позиционирања. Међутим, Паулина Лебл додаје и следеће:

„Много радије но седницама, присуствовала сам уређивању самога листа *Женски покрет*, чији сам била члан уређивачког одбора. Дobar део послова око тог уређивања свршавала сам сама, као одани сарадник моје старије пријатељице с универзитета, а садашње колегинице на гимназијском раду, Катарине Богдановић“ (ibid.: 270, истакла 3. С.).

Речима Паулине Лебл, њих две су се тада додатно зближиле и оствариле плодну сарадњу, што је био предуслов и за коауторско писање уџбеника *Теорија књижевности* које ће убрзо уследити. У тој тачки, успоставља се нов континуитет на линији Универзитет у Београду – Женски покрет / *Женски покрет* – Друга женска гимназија. А прича о коауторском уџбенику, и раду ове две уреднице часописа у области књижевности уопште, изнова нас враћа у ауле београдског универзитета.

5.3.3 Скерлић(и) уредница и сарадница *Женског покрета*

„Истина је оно што је рекао Јован Цвијић: 'Јован Скерлић стваран је вековима'...“ закључује Вукосава Милојевић у својој монографској студији, у духу који њом у целини и провејава (Милојевић 1937: 211). С овим увидом у потпуности је, до самог краја живота, могла да се сложи и Паулина Лебл Албала, ако је судити по конструкцији „(мог) Скерлића“ коју нам у својим публикованим сећањима завештава (в. Lebl Albala 2005). Како је већ истакнуто, ниједна од ових двеју ауторки у апологетском истицању епохалног Скерлићевог наслеђа, али и (сопственог) дуга према Скерлићу као узорној личности вишеструких хабитуса, с једне стране није усамљена. Међутим, за разлику од многих научника, истраживача, историчара који ће деценијама након Скерлићеве смрти, па и данас, такође одавати почаст овом интелектуалцу као оном који је задужио читав колективитет (националне студије књижевности, књижевну критику, историографију, периодику, историју идеја), Вукосава Милојевић и Паулина Лебл Албала, с друге стране, чине то исто кроз призму унеколико интригантнијег ауто/биографског „ја“.

У намери да конструише „озбиљну“, веродостојну, научноистраживачком апаратуром и различитим изворима поткрепљену монографију о Јовану Скерлићу (примарна и секундарна литература, искази сведока епохе, породице и пријатеља и слично), односно његову библиографију, Вукосава Милојевић осврће се на Скерлићев рад у који она сама, чињенично, није била непосредно инволвирана, тежећи дискурзивном одсуству свог субјективитета, испољавајући *себе* искључиво кроз хришћанску аргументацију и светоназор, али уз готово максималан могући привид *поуздане дистанце* ауторке/биографкиње. Она, наиме, о Скерлићу и његовом делу говори до те мере убедљиво,

уз тако подробно познавање „материјала“ и спонтано посезање за њим као „доказним“, уз такве монтажне технике доказивања, да се имплицитни читалац њене студије може реконструисати барем на два начина: и као неко кога је потребно убедити у значај оставштине Јована Скерлића, односно опасност (од) њеног заборављања, и као неко ко се суптилно наводи да поверује у ексклузивитет ауторкине визуре, у легитимитет заснован на *блиском* познавању предмета биографисања *из даљине*, на готово пријатељској присности с објектом истраживања – коју биографкиња, међутим, у пракси није била остварила.

Ауторске стратегије Вукосаве Милојевић, из перспективе наратологије или теорије жанра, посебно су занимљиве у оним тренуцима кад се јукстапонира „јавни“ и „приватни“ *Скерлић*, Скерлић-за-јавност и Скерлић-собом-самим (а у сваком случају и Скерлић-Вукосаве-Милојевић).

„Затим, такав је био такође и што му је то лежало у природи. Као жив, несташан дечко, долазио је из игре не само разбијене главе, већ и поцепан, испрљаног одела. Он није био од оне тихе, мирне деце која могу да остану намођене луткице. А доцније, ненаучен на то одмалена, он није имао ни смисла, а ни времена да се тиме бави. За њега је унутрашњи живот био толико важан, толико је био обузет и заузет њиме, и радом уопште, да је врло могућно да није ни примећивао како је обучен“ (ibid.: 27).

„Говорећи то Скерлић је био искрен, за њега лирика није имала дубљег смисла и он није бивао пристрасан кад је неповољно оцењивао лирског песника, већ затворен за лирске лепоте“ (ibid: 43)

Услед оваквих и сличних интервенција, честих у биографском поступку Вукосаве Милојевић, читаоцу не само да постаје јасно како је она Скерлићев опус заиста до танчина, готово наизуст познавала, већ се у истом читаоцу неретко формира утисак да је на такав начин познавала и њега лично, њега у позицији аутора „од крви и меса“.

Паулина Лебл Албала се пак о Скерлићу ни не труди да пише непристрасно и „издалека“. Разумљиво, пошто нам она кључна *сведочанства* о Скерлићу оставља из прве руке, као његова некадашња цењена студенткиња, сарадница и, не мање важно, миљеница („И Скерлићева наклоност чинила ме је моћном и богатом као да сам краљица“; Lebl Albala 2005: 147), и то у *мемоарима*, форми која, барем наоко, мање од свих других – и најмање од свега – имплицира потискивање/поништавање субјекатске позиције и ауто/биографског „ја“. Међутим, жанровско одређење књиге *Тако је некад било* не подлеже категоричним поједностављивањима, а исто се може рећи и за ауторску/приповедну инстанцу.⁷⁴ Ауторске стратегије Паулине Лебл Албале завређују засебну пажњу будући да чине и документују неизоставан и један од пресудних аспеката њеног (уредничког) портрета. Овде је важно имати у виду да се њена књига *Тако је некад било*, између осталог, може читати као мање или више експлицитан омаж Јовану Скерлићу, као сведочанство ауторкине носталгије за универзитетским данима, али и за самом фигуром Скерлића као *идеалног/идеализованог* оличења (изгубљеног/ненадокнадивог) *ауторитета* и *заштитника* у исти мах. Притом, у овом случају ауторка мемоара јесте она која предмету прилази *изблиза*, не би ли оставила траг о његовој величини у својству непосредне сведокиње, оне чије је *проживљено искуство* довољна гаранција за легитимност химничког говора о Јовану Скерлићу. Тај

⁷⁴ Штавише, њихово разматрање постаје посебно актуелно у овом тренутку, у двадесетим годинама 21. века, када у студијама књижевности све интензивније долази до проблематизовања појмова попут мемоаристике, ауто(социо)биографије, аутофикције, ауто(социо)фикције, до питања о могућностима њихових жанровских и по-етичких одређења и разграничења, како међусобних тако и у односу на оно што би била „књижевност/фикција у ужем смислу“ (в. нпр. Душанић 2012).

поглед *изблиза*, у целини гледано, заправо се, сасвим у супротности с монографијом и приступом Вукосаве Милојевић, конституише као *одававање* од Скерлића, пренебрегавање његовог „лика и дела“ зарад истицања у први план фигуре „мог Скерлића“. Другим речима, обе ауторке стављају Скерлића на пиједестал, али на различите начине. Док Вукосава Милојевић чини све да овог „јунака“ „одбрани“ у улози непристрасне научнице и документаристкиње, а у крајњој инстанци успева да испровоцира парадоксалну блискост читаоца с њим, Паулина Лебл Албала Скерлића „брани“ врло пристрасно, афектирано, у наглашено исповедном дискурсу, без задршке и суспрезања од интимизације и еротизације његовог лика и дела, огољавајући се на тај начин и сама пред читаоцима толико да Скерлић ултимативно постаје мање упечатљив од *идеализоване пројекције* Скерлића у коју ауторка мемоара уписује читав спектар значења, тј. даљи читаоцу као човек „од крви и меса“ (и идеја), а блискији као „идол Паулине Лебл Албале“.

„Од тада, моје развијање је било све у знаку Јована Скерлића. Шта је он препоручивао, читала сам, кога је он волео, волела сам и ја, кога је он мрзео, мрзела сам и ја, шта је он саветовао, извршавала сам побожно. Његови часови били су за мене култ, а он је био божанство коме сам служила. Стављен на недомашен пиједестал, ја сам уздизала очи само ка њему, блажена што зраци светлости његове падају покаткад и на мене. Мада ми је била деветнаеста година, а њему тек тридесет две, никада у мојој глави није ни за тренутак синула друга мисао често неразделиво везана за те младе године: мисао на неку еротичку везу. Ја сам за Скерлића гајила само бескрајно обожавање, бескрајну оданост. Он је био мој идол“ (Lebl Albala 2005: 146).

„И данас, близу тридесет година од његове смрти, док исписујем ове редове, неутешна сам као и првог дана после његове смрти. Онога кобног дана кад сам га изгубила осетила сам јасно да сам у њему изгубила највише. Мој живот би свакако био лакши, пунији, успешнији, плодноснији и радоснији да је и надаље над њим бдио мој моћни заштитник. Нико на свету није ми могао њега заменити, јер нико на свету није за ме био скуп свих идеала о којима сам сневала. Он је за мене био највиши домет свих човечанских врлина [...] А шта је тек у њему изгубио цео народ! Вођу коме нема замене, који, да је жив, друкчије би формирао судбину Југославије, и који би јој несумњиво помогао да дође до свог сређења и свог процвата са много мање трзавица и жртава. Словенске Судбине...“ (ibid.: 206).

Инсистирање ауторке на Скерлићевом конкретном, реалном доприносу (њеном) образовању, књижевном и политичком профилисању и овде остаје неупитно, а жал због његове преране смрти, осећај губитка коју је та смрт донела како у широј историјској тако и у њеној личној перспективи, Паулина Лебл делила је с Катарином Богдановић (в. нпр. Богдановић 1986; Николић 1986).⁷⁵ Штавише, обе ауторке су, у накнадној визури, управо губитку Јована Скерлића приписивале делимичне узроке сопствених „промашених“ или барем недовољно развијених професионалних путања и каријера, делећи, на првом месту, и саму ову негативну самопроцену, визију сопственог професионалног развоја, независно једна од друге. Међутим, у њиховим освртима на Скерлићеву улогу приметне су барем две значајне разлике. С једне стране, оне су условљене жанром, чињеницом да је Паулина Лебл успомене на Скерлића интегрално уобличио у форми мемоара, док је Катарина Богдановић своје изражавала искључиво узгредно, нпр. у интервјуима, појединачним аутобиографским записима, пригодним прилозима. С друге стране, барем подједнако значајну разлику представља и квалитет таквих сведочења: насупрот хиперидеализованој конструкцији „мог Скерлића“ Паулине Лебл Албале, „Скерлић Катарине Богдановић“ много је више *људска*

⁷⁵ Бројни докази у прилог овој тврдњи могу се пронаћи и увидом у (необјављену) архивску грађу која припада фонду „Катарина Богдановић“ при Историјском архиву Шумадије (у даљем тексту: ИАШ).

него *божанска* фигура, док је њено изражавање дуга знатно одмереније, (ауто)критички интонираније, дакле – *трезвеније* и *рационалније*, премда ни оно не искључује *осећања*.⁷⁶

Данашњим разматрањем (ре)конструисања Скерлићевог утицаја и ауторитета које су понудиле саме уреднице и сараднице *Женског покрета*, у засебним (феминистичким) биографијама и Катарине Богдановић и Паулине Лебл Албале отварају се питања од значаја за разумевање ондашњег „књижевног поља“, „симболичког капитала“ и ауторитета у „пољу културне производње“ (в. Burdije 1970; Philpotts 2012). Пре тога, међутим, Скерлићеву улогу у интелектуалном и ауторском формирању ових двеју уредница потребно је у кратким цртама сагледати и кроз призму њихових првих публикованих прилога у периодици.

5.3.4 Катарина Богдановић, Јован Скерлић и студије периодике

Након што је 1910. године дипломирала на београдском Универзитету, а пре него што ће, по оснивању часописа Зофке Кведер Деметровић (*Ženski svijet / Jugoslavenska žena*), накратко постати његова сарадница, Катарина Богдановић оглашава се у два предатна часописа: *Просветни гласник* и *Српски књижевни гласник*.⁷⁷ У другом је објавила и свој дебитантски текст. Под насловом „Димитрије Давидовић“, он је сукцесивно објављиван током 1910. године, у периоду (уочи) њеног дипломирања. Управо овај прилог нарочито је важан за разумевање Скерлићевог утицаја на Катарину Богдановић (и обратно), али и за генезу изучавања периодике у домаћем академском контексту.

Наиме, у програмском тексту „За једну историју књижевне периодике“ Ђорђевије Вуковић указао је на подухвате с почетка 20. века који се могу сматрати пионирским истраживачким доприносима студијама периодике у Србији.

„Интересовање за периодику било је код нас доста велико још почетком овога века, када су се појавили први прегледи историје штампе (Скерлић), огледи о „књижевним листовима“ уопште (Богдан Поповић) или о појединим старијим часописима (Павле Поповић), што није случајно, јер су тада, поред осталог, створене и веће институционалне могућности за научно проучавање књижевности, а сами часописи и листови су имали знатну улогу у целокупном културном и друштвеном животу“ (Вуковић 1984: 355).

Кад је о првом примеру реч, Вуковић имплицитно има у виду Скерлићеву студију *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, изворно објављену 1911. године у Београду, у издању Српског новинарског удружења. У овој студији Јован Скерлић је на систематичан и концизан начин изложио генезу штампе на простору данашње Србије у назначеном периоду, у *доба просвећености*, уз дијахронијски, контекстуализован преглед важнијих листова, услова њиховог оснивања, дистрибуције и рецепције, почевши од сеобе Срба

⁷⁶ У том погледу, најзначајнији је исказ на који ћу се додатно осврнути у поглављу посвећеном Катарини Богдановић, а који је она изнела у последњим годинама свог живота: „Занимају вас Скерлић и Исидора? Скерлића сам волела као свог оца. Он је извршио јак утицај на мене, а помагао ми је и код објављивања рукописа. Његову смрт сам прописно одболовала. Али морам признати да ми се никако није свиђало што су се он и Богдан Поповић увек некако с подмехом односили према Исидори“ (Николић 1986: 14–15).

⁷⁷ Милан Николић наводи следећи корпус текстова из периода до 1918. године: „О начину испитивања морала“ (*Просветни гласник* бр. 10, 1913) и „Чешка веда: осврт на појаву часописа Веда Чешка у Прагу 1914“ (*СКГ* бр. 3, 1914), као и неколико превода Катарине Богдановић с француског језика: „Сонет“, Арвер Феликс; „Отаџбина“; „Природни морал“ (седма глава из дела *La morale et la Science des Moeurs*); „Сан“ (*СКГ*). Осим тога, Милан Николић је у овом издању (Богдановић 1986) понудио целокупну библиографију Катарине Богдановић.

крајем 18. века до самог тренутка у ком настаје студија, обележеног хиперпродукцијом часописа која се овде тек лоцира и чије се истраживање подстиче (пописани су, између осталог, *Жена* и *Жена и свет*). При том, он је посветио пажњу и реконструкцијама уредничких политика, деловању проминентнијих уредничких фигура, *a priori* полазећи од готово свих битнијих критеријума и смерница које ће деценијама касније Вуковић и Драгиша Витошевић систематизовати у чувеном „Упитнику“, својеврсном водичу за истраживаче у области студија периодике (у домаћој академској заједници) (в. Витошевић, Вуковић 1984).

Међу феноменима заступљеним у Скерлићевом *Историјском прегледу српске штампе* јесу и *Новине србске*, упоредо с њиховим покретачем и уредником Димитријем Давидовићем, једним од „најобразованијих и најактивнијих јавних радника српских у првим десетинама XIX века“ (Скерлић 1911: 12). У скицирању његовог уредниковања Скерлић се позива на текст Катарине Богдановић из *СКГ*, објављен годину дана пре *Историјског прегледа...*, у коме ова ауторка доноси опсежан уреднички портрет Димитрија Давидовића, такође антиципирајући методолошке дилеме, пропозиције и смернице које ће у студијама периодике бити препознате и систематично изложене деценијама касније (в. Вуковић 1984; Вуковић, Витошевић 1984).⁷⁸

Уз то, Катарина Богдановић, и као *биографкиња*, већ у свом дебитантском чланку „Димитрије Давидовић“ (у напомени се истиче да је рад настао у оквиру универзитетског Семинара за нову српску књижевност) показује висок степен ауторске самосвојности, псеудороманескне и фелтонске вештине *приповедања*, удружен с педантним научноистраживачким радом, али, поново, и јасним политичким позиционирањем ауторке.⁷⁹

Дакле, осим универзитетских професора – Павла Поповића, Богдана Поповића и Јована Скерлића – које Ђорђије Вуковић препознаје као иницијаторе/претече студија периодике у Србији с почетка 20. века, овој групи равноправно припада и Катарина

---

⁷⁸ Иначе, сам Драгиша Витошевић ценио је Катарину Богдановић. Водио је разговор с њом (*Светлост*, 1. 5. 1962, год. 28, бр. 17), а након њене смрти посветио јој је некролог (*Борба*, 1. 12. 1969).

⁷⁹ „Проучавање наших писаца из прве трећине прошлог века неминовно изискује добро познавање целокупног културног и политичког стања ондашњег српског друштва. Тада су књижевне тежње сматране за подређен део националних и просветних идеала, а писање било више допуна јавног рада но израз уметничких побуда. [...] Тако је Давидовић имао прилике да се креће међу људима од којих су једни доцније постали чувени као писци и просветни радници, док су други били пре свега политичари и родољуби. Природно је што су такве везе и пријатељства још више развили његово раније интересовање за књижевна и политичка питања; и да би могао дати пуна маха овим симпатијама, он прекида своје медицинске науке и сав се одаје неблагородном новинарском раду и књижевности. [...] Само, та победа стала је много труда и новаца; а како су Новине србске веома рђаво пролазиле, то се Давидовић својим патриотским предузећем материјално сасвим упропастио. За непуних десет година имао је око 30000 форинти дуга, мада се двапут женио, и увек са повећим миразом. [...] Међутим, задуживање и остале не баш похвалне особине нису биле изузетно само Давидовићеве слабе стране. Цело то мало друштво у Бечу живело је у сталној новчаној оскудици, у зависности од мецена и богатих трговаца – „дипора“ и „благоображене простоте“, како вели Вук. Чланови ове мале комуне постају наизменце повериоци и дужници један другога, и траже на све стране, кад не могу међусобно да се помогну. Кад год им средства допуштају, они воде прилично весео живот и траже сасвим земаљска уживања. [...] Али њему се десило исто што и другим паметним родољубима који су имали сличне намере о Србији и од Кнеза Милоша хтели да начине српског Петра Великог. Зна се да је Кнез владао као да Србија постоји само ради њега, и да се много више бринуо и трошио за наследно кнежевско достајанство, него за народ и просвету. У његовој околини било је људи који су јавно претили Вуку Караџићу што саветује Господара да учи читати и писати; а други је ишао још даље у својој родољубивој бризи за мир у Отачеству, те је предлагао да се побију сви који су писмени у Србији, пошто учени људи буне народ!“ (Богдановић 1910).

Богдановић. Као још несвршена или тек свршена студенткиња (дипломирала је исте године у јуну), она већ 1910. публикује часописни прилог који испуњава све (савремене) критеријуме оригиналног научног рада, нудећи у исти мах – можда и први пут у овдашњој историји – модел свеобухватног *уредничког портрета*, „личну карту“ часописа *Новине србске* и периодичког/интелектуалног/политичког поља одговарајуће епохе кроз призму биографисања уредничке инстанце.

О томе како се и зашто Катарина Богдановић определила управо за овај узорак, не може се говорити са сигурношћу. Основано је претпоставити да је до Димитрија Давидовића дошла управо посредством или пак на предлог Јована Скерлића. У том кораку, изнова се отвара и питање доприноса Скерлића (у) овдашњој историји феминизма, којег се у својим недавним истраживањима узгредно дотакла и историчарка Јасмина Милановић:

„Један од стубова еманципације јесте образовање женске деце. Идеје просветитељства и потребе образовања мушке и женске деце у Србију је донео Доситеј Обрадовић. Касније је и Јован Скерлић управо Доситејеве ставове узимао као почетни аргумент у доказивању потребе женског образовања, нарочито у погледу националних идеја и циљева, дајући своју оштру оцену српског друштва: 'Патријархални живот, којим су се наши романсијери толико поносили, јесте уопште врло низак ступањ цивилизације, и у њему је жена као личност уништена, њена сва улога сведена је на кокош која леже пилиће и на домаће маринче које вуче јарам'“ (Милановић 2022: 25).

Јасмина Милановић, наводећи Скерлићеве речи из текста „За женско образовање“ (1912), убрзо осветљава и профил Димитрија Давидовића из новог угла: „идеје Доситеја Обрадовића наставио је да у Србији спроводи Димитрије Давидовић, који је већ по стицању аутономије 1830. покренуо питање школовања женске деце“ (ibid.: 26). Дакле, 1910. године Катарина Богдановић објављује опсежан прилог о Димитрију Давидовићу и просветитељству, 1911. излази Скерлићев *Преглед* у ком се аутор осврће и на тај прилог, а годину дана касније, 1912, „прави манифест женске еманципације написао је Јован Скерлић у два своја текста – 'За женско образовање' и 'Начело солидарности'“ (Милановић 2022: 35).

Оваква хронологија захтева да уважимо досад непрепознат допринос Катарине Богдановић (студијама периодике), али и да узмемо у обзир чињеницу да је динамика „Скерлић – феминизам“ била сложена и вишесмерна. С једне стране, овај аутор баштинио је протофеминистичке идеје Омладине – првенствено посредством Светозара Марковића чији је био обожавалац и биограф. У Скерлићевој реинтерпретацији Марковићевог наслеђа, да поновимо, сусретали су се утицаји руских аутора попут Чернишевског и Тургењева, превода Милове *Потчињености женскиња*, те профеминистичких ставова Августа Бебела. У исти мах, у пледирању за еманципацију жена, а на првом месту за њихово интелектуално усавршавање кроз образовање, Јован Скерлић налазио је ослонац у агитацијама Доситеја Обрадовића и његовог настављача у борби за женско образовање, Димитрија Давидовића. Сходно томе, може се наслутити да је овакве идеје и тежње Скерлић испољавао и за катедром, као професор Универзитета, пред својим слушатељкама међу којима су биле Катарина Богдановић и Паулина Лебл, а које ће десетак година касније постати чланице редакције *Женског покрета*. Међутим, не би било необично ни да је управо присуство првих студенткиња на Универзитету, предавачко искуство које је Скерлић стекао у сусрету с њима, овог аутора подстакло да заостри свој профеминистички ангажман, да горљивије него дотад инсистира на нужности образовања жена „напоредо с мушкарцима“, оглашавајући се „правим манифестима женске еманципације“ непосредно пред Први светски рат.

5.3.5 Паулина Лебл Албала, Катарина Богдановић и *Теорија књижевности*

Осим у опсежном чланку о Димитрију Давидовићу, и у другим раним часописним прилозима Катарине Богдановић, колико и онима Паулине Лебл, препознаје се Скерлићев (уреднички) рукопис. Обе ауторке интензивно су се оглашавале у предратној серији *Српског књижевног гласника*, како кроз ауторске чланке и есеје тако и преводима (фикције) с француског и немачког језика (в. Палавестра 2013). Сви ови прилози врло су успешни, нарочито имајући у виду да су плод „почетница“, и сви они завређују посебну пажњу. Сама Паулина Лебл Албала посведочила је да је *Српски књижевни гласник* помно и предано читала и пре поласка на студије, те да је притом нарочито пратила Скерлићев (уреднички) рад: „на тај начин, када сам ускоро постала Скерлићев ђак, знала сам у прсте све што је он написао, он, као и моја друга два мила професора, Богдан и Павле Поповић“ (Lebl Albala 2005: 101). Катарина Богдановић такође је била упозната с овим часописом и изражавала велику радост чињеницом да ће поменути уреднике/професоре моћи и да упозна на Универзитету: „Ја ћу... Ох, боже мој, да ли је могуће да се то приближује? Видети Скерлића, Б. Поповића, Б. Петронијевића, П. Поповића и бити ђак тих људи!... (Богдановић 1986: 43).

Међутим, то нипошто не значи да је ауторско профилисање Катарине Богдановић и Паулине Лебл искључиво зависило од воље или утицаја Јована Скерлића. Премда су оне саме, а нарочито друга, биле склоне да у накнадним освртима усмеравају сопствену рецепцију ка (универзитетским) „покровитељима“ – на првом месту ка доприносу Јована Скерлића, али и Павла и Богдана Поповића, или пак Бране Петронијевића – поставља се питање шта је све претходило њиховом сусрету с водећим академским књижевним ауторитетима епохе, а што је уједно могло и да доведе до једног тако плодног сусрета. Сведочанства о томе очувана су како у мемоаристици/дневницима тако и у периодици.

На пример, у предратном периоду, у јануару 1909. године, у *Просветном гласнику* објављен је краћи есеј „О читању“ Паулине Лебл, ученице Женске гимназије, а у оквиру рубрике „Награђени ученички радови“. Наводи се да је на истоименом наградном конкурс у „О читању“, намењеном ученицима осмог разреда, матурантима, и покренутом на иницијативу Министарства просвете и црквених послова, писмени састав Паулине Лебл освојио треће место, док је прво припало Станиславу Винаверу (Прва београдска гимназија), а друго поделили Јелена Големовић, такође ученица Женске гимназије (о њој в. Lebl Albala 2005) и Здравко Тодоровић, гимназијалац из Ужица. Циљ конкурса био је да се подстакне самостално критичко мишљење ученика и ученица о значају читања, при чему се „под читањем разуме добровољно читање, тј. читање ван уџбеника“ (*Просветни гласник*, јануар 1909: 2). Тадашњи министар просвете и црквених послова, радикал Андра Николић, који се и сам бавио књижевношћу, за чланове комисије именовоа је професора Момчила Иванића као председника, Јована Томића, библиотекара Народне библиотеке, те Јована Скерлића и Павла Поповића, ванредне професоре Универзитета (ibid.).⁸⁰

Уз опсежан коментар комисије на пристигле радове, у јануарском броју *Просветног гласника* публиковани су и сви награђени ученички састави, па тако и онај Паулине Лебл.

---

⁸⁰ „Запитала сам га зашто се он не придружи социјалистима који, очито, јесу највећи идеалисти и њихови захтеви јесу најправичнији. – Видите – одговорио ми је Скерлић – да сам ја у Француској, поуздано бих био припадник социјалистичке странке. Тамо је радништво многобројно и, удружен с њима, могао бих много шта починити. Али, шта можете почети са социјалистима у нашој земљи, која је 90% агркултурна, и у којој је раднички покрет тек у повоју. Ако човек хоће да има утицаја, да има гласачку војску, мора већ припадати једној странци која је ухватила дубљег корена у народу. И зато сам ја, мада сам у младости био социјалиста, пришао сад самосталним радикалима, који су ипак најнапреднија странка у нашој земљи“ (Lebl Albala 2005).

У њему се истичу озбиљност, посвећеност и зрелост с којима је ова адолесценткиња (осамнаестогодишњакиња) приступала читању и писању, те не изненађује што ће она убрзо потом бити и међу првим студенткињама филолошког одсека Универзитета, на ком је дипломирала 1913. године, мало пре Скерлићеве смрти.

„Зар то није највеће и најчистије задовољство кад се опажа да се пред нама отварају нови региони, за које до сад нисмо ни слутили да постоје. Тада се наш дух проширује, повећава, жели да све обухвати, и у тој жељи расте. То осећање јавило се у мени први пут у шестом разреду. У шеснајстој години кад се свест почела да буди, настаје највећи хаос у младој глави. Силни утисци из околине почињу да се сређују, али сад искрсну стотину питања, која збуњују, чији одговори противрече један другом. Шта да се ради? Зашто се живи? Због кога се живи? Млади мозак, ненавикнут на та питања, бори се, мучи, не налази одговора; не сме никог да пита, и онда га из свију тих трзавица спасава књига *Мисли* Боже Кнежевића. Те *Мисли* су ме научиле да човек треба да ради само оно што *треба* да ради, а не оно што мора или хоће, да он у самом себи носи судију дела својих, и да не треба да очекује помоћи ни одозго ни на стране, већ да је све у самом њему. То ме је умирило, дало ми поуздања, почела сам да радим, видела сам да тек кад се сама развијем, моћи ћу дати нешто и другима, што је циљ човечјег живота. А развијање се достиже само озбиљним радом, и то на првом месту читањем“ (*Просветни гласник*, јануар 1909: 11).

Овај конкурс заправо је био прво место сусрета Паулине Лебл и Скерлића (в. Lebl Albala 2005). Такође, о Божи Кнежевићу Лебл ће и касније писати надахнуто и с уважавањем. Међутим, засад је унеколико важније то што се Паулина Лебл већ у раном узрасту (само)одређује као посвећена и одговорна читатељка, али и као личност свесна значаја и неопходности личне одговорности, индивидуалног развоја, строге радне етике која је свакако могла да остави повољан утисак на Скерлића и поспеши њихову потоњу сарадњу и узајамну подршку. То такође потврђује да је базична хуманистичка позиција Паулине Лебл временом укључивала феминистички ангажман као неизоставни аспект општег (друштвеног) препорода и еманципације – баш као у случају Катарине Богдановић – а што објашњава и трајно уважавање и плодну сарадњу између ове две интелектуалке упркос бројним разликама међу њима (Богдановић је, примера ради, била просоцијалистички и антинационалистички, а Албала антисоцијалистички и пронационалистички оријентисана).

Како је већ сугерисано, њихова сарадња крунисана је у раним двадесетим годинама: и у уређивању *Женског покрета* и објављивањем коауторског уџбеника *Теорија књижевности и анализа писмених састава: за средње и стручне школе* (прво издање: Геца Кон, Београд, 1923). Ни ова публикација досад није била предмет детаљне истраживачке пажње, иако се спомиње у више наврата, уз инсистирање на томе да је реч о преседану, о пионирском подухвату у овдашњем образовном систему, будући да су њене ауторке две *жене* (В. нпр. Вујошевић 2018; 2019; Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013). Преседан је утолико већи с обзиром на општу климу тадашњег образовног система у Краљевини СХС, као и на то да су дисциплине које ауторке обухватају – стилистика, реторика, (нормативна) поетика – традиционално, и то не само у локалним оквирима, кодиране као узорни *маскулени* домени. Штавише, овај уџбеник био је у званичној употреби у средњим (стручним) школама све до почетка Другог светског рата, а доживео је и коригована реиздања – 1927, 1930, 1936. и 1937. године. Помнија анализа првог и наредна четири издања требало би да укључи и све промене у концепту, накнадне интервенције ауторки, рецензентата и издавача, а таква анализа била би вишеструко корисна, значајна и занимљива.

Наиме, већ летимичан компаративни поглед на ова издања показује да је до промена често долазило у одабиру примера из (народне) књижевности, чија је функција била да илуструју одређене стилске поступке/фигуре, као и да понуде модел узорне писмености,

сугестивног и уредног писаног изражавања и мишљења. Упоредна критичка анализа дискурса ових публикација, између осталог, потенцијално би указала и на шире, контекстуално условљене смене парадигми у (образовном) систему Краљевине СХС/Југославије, односно на дијалектику друштвених околности и нормирања (књижевног) декорума/укуса, као и одговарајућих језичких политика. Такође, уџбеник *Теорија књижевности...* могао би да се ситуира и у корпус званично признатих и институционално подржаних уџбеника и других школских помагала у одговарајућем периоду (1923–1941), те тако сагледа из компаративне визуре на другачијем нивоу, као један од аспеката ширег издавачког поља школских приручника/лектире у Краљевини СХС/Југославији. Напоследку, било би занимљиво спровести још једну компаративну макроанализу – размотрити положај овог уџбеника у читавом низу оних сличне намене који му претходе и који ће уследити на јужнословенским просторима, те лоцирати места континуитета и дисконтинуитета с њима, а с фокусом на имплицитне и експлицитне методичке и методолошке претпоставке образовања и подучавања средњошколаца у домену књижевности, књижевне теорије, историје, херменеутике, реторике, поетике и стилистике. Разуме се, томе би могла да се посвети читава једна студија или неколико њих.

У предговору првом издању, ауторке Катарина Богдановић и Паулина Лебл Албала наводе:

„Теорија Књижевности улази у програм наших средњих школа из два разлога: да омогући разумевање историје књижевности, и да помогне писменој настави. До наставника у првом реду стоји како ће та двострука употреба да се задовољи, али много зависи и од тога какву ће помоћну књигу ђаци добити у руке. Теорија књижевности од П. П. Ђорђевића, која је код нас у школској употреби већ неких тридесет година, састављена је углавном тако да одговори првом задатку, а писмена настава могла се ослонити само на усмена упућства предметних наставника.

Састављајући га помоћу знања стеченог на универзитету из предавања наших одличних професора, ГГ. Богдана Поповића, Павла Поповића и Јована Скерлића, затим на основу проучавања најбољих страних реторика и других сличних списа и чланака, и допуњајући све то десетогодишњим наставничким искуством, желеле смо, с једне стране, да израдим теорију књижевности са свим потребним материјалом који обично налазимо у књигама те врсте, с друге стране, да анализом књижевног дела, примерима и вежбањима потпомогнемо бољем разумевању и оцени књижевних производа, и упутимо ђаке у сређено и лепо излагање мисли“ (Богдановић, Лебл Албала 1923: без пагинације).

Албала и Богдановић полазе од следећег корпуса стране, на јужнословенске језике дотад непреведене литературе: приручника *English Composition and Rhetoric* аутора Александра Бејна [Alexander Bain], издање из 1888. године; *A Handbook of Poetics, for Students of English Verse* аутора Ф. Б. Гамера [Francis Barton Gummere], 1886; *The Working Principles of Rhetoric: Examined in Their Literary Relations and Illustrated with Examples*, Џ. Ф. Генунг [John Franklin Genung], 1901; *Neuhochdeutsche Metrik. Ein Handbuch*, Ј. Минор, 1902; *Principes de Composition et de Style*, Гистав Лансон [Gustave Lanson], 1912; *Bréviaire d'esthétique*, Бенедето Кроче [Benedetto Croce], 1923.

Ажурност ауторки несумњива је утолико што укључују и француски превод Крочеовог *Бревијара* који излази исте године кад и прво издање њиховог уџбеника – 1923. Осим Крочеа, упадљиво је и присуство Гистава Лансона, једног од важнијих представника француског позитивизма, с којим су се ауторке сусреле управо на студијама филологије у Београду. Такође, како и оне саме истичу, овај школски приручник у великој је мери утемељен у раду њихових професора и усмерава кориснике/читаоце на неке од публикација

академских ауторитета епохе, „а највише на *Антологију Новије Српске Лирике* од Богдана Поповића, *Српске Народне Песме*, антологија од Др. Војислава Јовановића, и *Читанку* за ниже разреде средњих школа, од Др. Војислава Јовановића и Милоша Ивковића“ (ibid.).

Уџбеник је начелно конципиран на карактеристичан начин за публикације сличне намене, са структуром каква се, барем наоко, код нас и данас среће у средњошколским „теоријама књижевности“. Излагање се систематизује у три макроцелине: „О уметности“, „Анализа књижевног дела“ и „Књижевни родови“. Аргументативни ток (првог и другог издања) полази од „Појма о уметности“, односно питања шта је уметност/фикција и на које се начине она разликује од онога што уметност/фикција није, да би се фокус преусмерио ка уметности језика, књижевности. У следећем кораку дефинишу се „Осећања“ и „Машта“, те инсистира на диференцирању „садржине и облика“/форме у књижевној продукцији и рецепцији књижевности. Друго поглавље „Анализа књижевног дела“ бави се феноменима односно појмовима концепције, инвенције, диспозиције и композиције. Посебан одељак посвећен је језику, с фокусом на књижевни језик и његове специфичности у односу на некњижевне употребе, а осетно је привилеговање естетичких критеријума у домену традиционалније *реторике* и *стилистике* на уштрб других могућих приступа књижевноуметничком поступку (оних који се у том тренутку и неколико година раније, на пример, формулишу међу руским формалистима или заступницима авангарде). Стилска изврсност демонстрира се и афирмативним и негативним примерима, те сегмент уџбеника насловљен „О књижевном стилу“ укључује основне увиде о стилским фигурама и другим одликама стила, док се значајан простор уступа и „Метрици, или версификацији“, анализи стиха, ритма и риме (слика). Све ово води ка потпоглављу „Главне врсте писмених састава“, где се разматрају проблеми дескрипције, наратије и аргументације. Најзад, трећи шири сегмент уџбеника, „Књижевни родови“, доноси основне диференцијације и анализе књижевних жанрова, родова и врста (лирика, епика, драма), уз инсистирање на разликовању народних и уметничких облика, као и на „Прелазним родовима“. Један сегмент посвећен је и „Беседништву“, а уџбеник затвара „Додатак. Естетичка анализа“, у ком се нуде примери оптималног тумачења једног књижевног дела.

У својим мемоарима, у књизи *Тако је некад било*, Паулина Лебл Албала осврће се и на своје (ко)ауторство овог уџбеника: „Ако сам дала један добар уџбеник за теорију књижевности, из кога се већ генерације наших средњошколских ђака уче писању, заслуга је то у првом реду мога изванредног учитеља теорије књижевности, Богдана Поповића“ (Lebl Albala 2005: 139). И Катарина Богдановић у својим аутобиографским скицама и белешкама спомиње овај уџбеник и сарадњу с Албалом, премда без *истих* стратегија самооспоравања. И она ће пак до краја живота изражавати дубоку захвалност својим универзитетским професорима и уредницима окупљеним око *Српског књижевног гласника* / Семинара за нову српску књижевност, а на првом месту Скерлићу, те се ни њен (уреднички) портрет не може посматрати изоловано од тога.

Ипак, биографије Катарине Богдановић и Паулине Лебл Албале захтевају и другачију визуру, ону усредсређену на развој *феминистичке* свести ових ауторки, и мимо дотицаја с књижевним ауторитетима и њиховог (универзитетског) образовања. У том подухвату, штавише, могу се следити смернице које нам управо њих две остављају у *Теорији књижевности* и то, занимљиво, поново на трагу Јована Скерлића. „У том уџбенику оне, између осталог, упућују на употребу дневничких записа као проживљених, личних искустава у сазнавању стварности: 'Дневници су документ првог реда за упознавање једног

човека или једне средине“ (Вујошевић 2018: без пагинације).⁸¹ Стога и биографије Катарине Богдановић и Паулине Лебл Албале, уредница *Женског покрета*, могу да се заснивају управо на њиховим сачуваним и/или реконструисаним дневничким белешкама.

---

⁸¹ У петом издању уџбеника из 1937. наводе као пример дневник *У Фрушкој гори 1854*. Милице Стојадиновић Српкиње, и то као „занимљив“ плод овог жанра (уп. Вујошевић 2018), а исти тај дневник својевремено је хвалио и Јован Скерлић.

5.4 „Убеђују ме искрено и јасно... / Ни права жена, ни велики човек“: Катарина Богдановић (1885–1969)

Човек је у суштини егоиста. Ја овде узимам за пример себе. Тек ако не може сам собом да испуни оно време које се зове његов живот – тек тада ће човек осетити потребу да га испуни радом за друге. Кад бих унапред знала да немам у себи ничега што вреди развијати, него да сам посве обична, најобичнија, сигурно је да бих се одмах тргла и вратила, мада сам већ и одвише застранила. Тада бих се жртвовала за брата. Али ко зна? Има у мени нечег што ми не допушта да се жртвујем, него тражи да задовољавам себе колико више могу.

Катарина Богдановић, 23. јун 1906, Тузла

Катарина Богдановић, рођена 1885. у селу Трпиња код Вуковара, у границама тадашње Аустроугарске, данас је у литератури уважена као једна од првих високообразованих жена на подручју Србије и Југославије, као прва досад позната дипломирана филозофкиња Универзитета у Београду, те као знаменита фигура крагујевачке локалне историје.⁸² Најзначајнији и уједно пионирски допринос публиковању њених дела мимо периодике пружио је Милан Николић (1935), књижевник, књижевни критичар и преводилац, један од оснивача часописа *Корац* и Клуба књижевних радника Крагујевца, преименованог у Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ управо на његову иницијативу.⁸³

Николић је 1986. године објавио књигу *Изабрани живот* (в. Богдановић 1986), у којој се налази већи део писане заоставштине Катарине Богдановић: дотад необјављени дневници и дневнички путописи, потом прештампани есеји, критике и други часописни прилози, те пропратна биобиблиографија. Ова обимом скромна заоставштина чува се у Историјском архиву Шумадије у Крагујевцу и, осим јединица које је Николић обухватио својим издањем, садржи и лична документа Катарине Богдановић, изван број фотографија и узгредних појединачних записа, као и транскрипт приређеног предавања које је Катарина Богдановић одржала након стручно мотивисаног једномесечног путовања у Америку током јула и августа 1939. године.⁸⁴ Татјана Јанковић, тада актуелна уредница *Корак*, консултујући поменуто архивску грађу, 2021. изнова је објавила дневнички

⁸² В. нпр. Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013. Како наводи Лела Вујошевић, „у Крагујевцу је била активна у више удружења: била је председница новоосноване крагујевачке секције Универзитетски образованих жена, чланица управе Народног универзитета, чланица управе Соколског друштва, потпредседница Француског клуба (који је сматран за левичарски) и Јадранске страже (удружење које је у Крагујевцу постојало од 1925. до 1941. и, између осталог, организовало летовање ученика на Јадранском мору). Била је иницијаторка оснивања и прва уредница крагујевачког часописа за културу *Наша стварност* и у њему је објављивала есеје из филозофије и књижевности (1950, 1951)“ (Вујошевић 2018).

⁸³ „Чак је и Крагујевачки књижевни клуб (основан 1953), који је од 1986. године носио име 'Катарина Богдановић', 2011. године променио име у 'Удружење писаца Крагујевац'. У аргументацији одлуке за преименовање руководство Удружења незванично је навело да Катарина Богдановић није оставила иза себе значајније књижевно дело, као и да је она заговарала левичарску идеологију која није више доминантна. Натпис на њеном надгробном споменику је избледео, а гробно место је зарасло у коров. Животна прича Катарине Богдановић парадигматска је за женску историографску – а у контексту актуелног процеса историјској ревизионизма, и за општу левичарску – традицију“ (Вујошевић 2018).

⁸⁴ „Већи део, који се налазио у Дому за старе и пензионере, уништен је“ (Вујошевић 2018).

путопис из Америке, као и (први пут) приређени транскрипт пропратног предавања Катарине Богдановић, под насловом *Говорити о Њујорку*, а у оквиру едиције *Градитељке* крагујевачке Народне библиотеке „Вук Караџић“ (в. Богдановић 2021).

Осим тога, приређивачица Татјана Јанковић пренела је у овом издању и опсежан, дводелни текст Леле Вујошевић, „Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке“, изворно објављен у часопису *Књиженство* 2018. односно 2019. године (в. Вујошевић 2018, 2019). Лела Вујошевић је о Катарини Богдановић писала и у тексту „Катарина Богдановић: Поетика анархизма“ (в. Вујошевић 2017). Уз друге, мање темељне лексиконске, речничке и прегледне изворе, допринос Милана Николића и Леле Вујошевић омогућавају оптималан, систематичан увид у стваралачку, ауторску и интелектуалну генезу Катарине Богдановић, те је најпре неопходно указати на кључне закључке, резултате и сазнања до којих су ови истраживачи већ дошли.

У предговору издању *Избрани живот*, Милан Николић полази од става да је наслеђе Катарине Богдановић колико епохално толико и маргинализовано.⁸⁵ Аутор инсистира на вишеструком *јавном* хабитусу Катарине Богдановић: предавачком/педагошком, публицистичком, књижевном, чиновничком, научном и активистичком, додајући и да је она својевремено била уредница *Женског покрета*. Примећујући да је, како је и сама о себи говорила, остала „писац без дела“ (Николић 1986: 7), делимично и утолико што за њеног живота није публикована ниједна књига под њеним именом (премда с Паулином Лебл Албалом потписује уџбеник из теорије књижевности), Милан Николић у томе не проналази адекватно објашњење истраживачке тишине која до 1986. обавија фигуру и интелектуално-активистички допринос Катарине Богдановић.⁸⁶ Николић истовремено отвара проблематику (не)видљивог рада у јавности, као и фукоовско питање дискурзивног ауторства, и то на примеру једног репрезентативног случаја: допринос Катарине Богдановић није довољно ситуирати искључиво на основу њених публикованих радова, додатно и стога што је реч о ауторки која се у периодици није оглашавала континуирано или сувише често, већ је неопходно уважити и њен трајни ауторски *дијалог с другима* кроз реформистички ангажман – „пре свега на плану реформе школства и еманципације жена“ (ibid.: 8; на овим аспектима додатно се задржава Лела Вујошевић).

Деловање Катарине Богдановић од почетка 20. века до периода након Другог светског рата, па и реконструкција њене биографије, за (феминистички оријентисану) истраживачицу представљају особени изазов. Осим због вишеструкости хабитуса и (не)доступности грађе, тј. невидљивог и недокументованог рада/ауторства, изазов великим делом потиче отуд што је, како показују њени најинтимнији искази сачувани у дневничким

⁸⁵ „Осим својим све малобројнијим ученицима којима је још почетком овога века предавала филозофску пропедевтику и историју књижевности, као и оним још ређим копачима по међуратној књижевној периодици у којој се повремено (а у *Српском књижевном гласнику* и доста често) јављала својим смелим, луцидним, живо и зналачки писаним чланцима, критикама, есејима, студијама и расправама, Катарина Богдановић је као књижевница, научни радник и друштвена активисткиња, готово потпуно непозната новим генерацијама читалаца и, што је мање схватљиво, историчара и књижевних летописаца“ (Николић 1986: 7).

⁸⁶ „Јер, из њеног невеликог по обиму али изузетно интересантног по тематици, садржају и ставу критичко-теоретског и стручно-публицистичког опуса, не могу се изузети ни њене остале, бројне а не мање значајне активности (пре свега на плану реформе школства и еманципације жена), а све то заједно довољно је да овој жени великог дара и знања, првој нашој жени-филозофу, обезбеди почасно место у историји наше културе и, посебно, женског покрета, утолико пре што се баш не можемо похвалити да смо таквих жена имали превише, те да понеку од њих можемо и да заборавимо“ (Николић 1986: 8).

белешкама, Катарина Богдановић била прилично самозатајна личност, интелектуалка веома изражене интровертности и индивидуалности, која је колективно деловање и контакт с јавношћу неретко перципирала као нужно егзистенцијално оптерећење, осујећење сопствених стваралачких потреба и капацитета. Како је и сама у више прилика тврдила, „за разлику од Исидоре Секулић, са којом је друговала док су заједно радиле у београдској Другој женској гимназији и која је увек 'писала за јавност', Катарина Богдановић је то чинила 'само изузетно' и само онда када се то односило на друге“ (Николић 1986: 9, истакла 3. С.).⁸⁷

У исти мах, међутим, она је свој формални и неформални рад у јавности, првенствено у домену просвете, обављала врло прилежно и посвећено, континуирано се едуковала и усавршавала у земљи и иностранству, пратила и благовремено указивала на актуелне, између осталог и феминистичке иницијативе и интелектуалне тенденције, приказивала студије и књижевна дела, те развијала особени педагошки метод који је примењивала у сусрету са својим ученицама. При том, у ретким приликама када се оглашавала својим текстовима или излагањима, Катарина Богдановић чинила је то с великом лакоћом, убедљиво, испрено, аргументовано, изражавајући, у борбеном маниру, као и у дневницима, „дух побуне“ (в. Вујошевић 2019).⁸⁸

Како наводи Милан Николић, а додатно истиче Лела Вујошевић, предавачка каријера Катарине Богдановић започела је врло рано, а њој је претходила снажна жеља ауторке да се образује упркос томе што је била класно депривилегована, рођена на селу, и упркос томе што у породици није имала значајне узоре, олакшице или подршку у том смеру.

„Четврти разред основне и четири разреда више женске школе завршила је у Београду, а четири разреда учитељске у Карловцу. Исте године (1904) постављена је за учитељицу српске основне школе у Тузли, где после две године подноси оставку („Како могу развијате друге кад још и сама осећам потребу да се развијам?“), и одлази у Београд ради студија. Као ванредни слушацац Филозофског факултета осам семестара студира филозофке науке, књижевност и стране језике, и јуна 1910. са одличним успехом полаже дипломске испите код др Бране Петронијевића и др Јована Скерлића. Августа исте године постављена је за професора приватне женске гимназије у Смедереву (на иницијативу Јована Скерлића, прим. 3. С.), али после две године, по други пут у својој наставничкој каријери, подноси оставку и одлази у Француску ради даљих студија“ (Николић 1986: 9–10).

⁸⁷ Сличне примедбе често се срећу и у необјављеном сегменту рукописне заоставштине Катарине Богдановић у ИАШ, у оквиру њених спорадичних или узредних записа и бележака из касних 50-их година 20. века.

⁸⁸ Уп.: „Период од 1921. до почетка Другог светског рата је њен најдинамичнији и најпродуктивнији стваралачки период у којем објављује рецензије књига преведене и домаће литературе, пише о савременицима, књижевницима и јавним делатницима: Жил Пајоу, Д. А. Лончаревићу, социологу П. С. Талетову, енглеском новелисти и песнику Џорџу Мередиту шпанском новелисти, новинару и политичару Бласку Ибанесу, Оноре де Балзаку, Денију Дидроу, Оту Вајнингеру, бизнисмену Хенрију Форду, обрађујући књижевне, социолошке, економске и политичке теме. Написала је приказ књиге *Просвећена жена* Труске Багинске (1926); Студију о Жану Коктоу, француском писцу, песнику, дизајнеру, режисеру, глумцу и мултимедијалном уметнику, која је објављена у *Српском књижевном гласнику* 1933, а објављена је и као самостално издање. Писала је чланке на актуелне теме, слушала је предавања у Бечу, Лондону, Њујорку (на Универзитету Колумбија) и у другим градовима, па је о тим искуствима оставила дневничка сведочанства. [...] Такође, проучавала је живот и дело Толстоја, ствараоца који је веровао у и до пред крај живота живео анархију (хришћански анархизам). У *Српском књижевном гласнику* 1927. године објавила је: „Толстојево начело непротивљења злу и његов идеал љубави и братства међу свим људима не слажу се ни са писменим законима, ни са приватном својином, и зато их г. Станојевић осуђује. Исти противнички став заузима Толстој и према држави као представнику силе и власти, и провокатору крвавих ратова. Идеалист и утопист у најлепшем смислу, Толстој се заносио оним што треба да буде, не водећи увек рачуна о могућности остварења својих идеала“ (Вујошевић 2018).

Већ први кораци на образовном и професионалном путу Катарине Богдановић указују на црту која ће, уз изражену самосталност и самозатајност, и касније карактерисати њен портрет. Пре свега, важно је лоцирати да је Катарина Богдановић период своје прве учитељске службе провела окружена омладином која је и сама гајила „дух побуне“ тј. у кругу младобосанки и младобосанаца: „запослила се у Тузли, где је радила као учитељица у основној школи 1905. и 1906. године, у време када су јој колеге били Вељко Чубриловић и пар учесника у доцнијем сарајевском атентату“ (Вујошевић 2018). Осим историографским реконструкцијама – узимајући у обзир да је она већ као адолесценткиња, ауторка тзв. Девочишког дневника (Тузла, пролеће 1905 – лето 1906), била страствена читатељка Шопенхауера и Ничеа (попут, на пример, професора Бране Петронијевића с којим ће се накнадно сусрести на универзитету)⁸⁹ – тај портрет могли бисмо евентуално да декодирамо управо у ничеанском кључу. Уколико се из биобиблиографије Фридриха Ничеа ишчитава драма његовог очинско-синовљевског односа и са самим Шопенхауером и с Вагнером, фасцинација Ничеа вагнеријанском естетиком у чију је славу писао *Рођење трагедије из духа музике* – а с којом ће убрзо потом начинити радикалан раскид, осамостаљујући се и ослобађајући од свог формативног утицаја – за Ничеову читатељку Катарину Богдановић могло би се рећи да је и сама живела у складу с *филозофијом раскида*, тј. перманентних покушаја осамостаљивања (од утицаја), при чему је неретко била и дословно (физички) осамљена, будући да је живот углавном и провела и окончала у самоћи. Штавише, Катарина Богдановић је у различитим раздобљима живота – по свему судећи, континуирано и често – уништавала сопствене (не)довршене рукописе, што пред истраживачицу њене писане заоставштине поставља додатне изазове (в. Николић 1986).⁹⁰

У неким од одсудних тренутака свог живота, она ће такође понављати и гест наглог напуштања окружења у ком се тек обрела. Осим својевољног прекида двогодишње учитељске службе у Тузли, који је у њеној породици и блиском окружењу перципиран као скандалозан,⁹¹ а у циљу обухватнијег хуманистичког образовања у Београду („Не смем се осетити задовољна овим положајем, јер би то значило моју интелектуалну смрт“; Богдановић 1986: 29), те осим касније оставке на место наставнице у Смедереву ради одласка у Француску и наставка студија, такође након две године службе – Катарина Богдановић ће и Женски покрет / *Женски покрет* напустити свега неколико година од оснивања организације (1924) и часописа у ком је имала уреднички ангажман (1920–21).⁹² Исто тако, након Другог светског рата, као прва председница АФЖ у Крагујевцу, на тој

---

⁸⁹ У предратној серији *Српског књижевног гласника* објављују се Петронијевићеви прилози о овим филозофима, а они се тада и иначе преводе и афирмишу у овом часопису.

⁹⁰ У необјављеној рукописној заоставштини у ИАШ има много доказа у прилог томе: сама Катарина Богдановић бележи да је спаљивала рукописе, а повремено и да се каје што није објављивала песме, романе и приповетке.

⁹¹ О томе ће бити још речи у разматрању њених дневника.

⁹² Како наводи Лела Вујошевић, „већ од 1923. године Катарина Богдановић се удаљава од Женског покрета и феминизма, а све више се окреће педагошко-просветној тематици и темама из области филозофије и књижевности. Од 1922. године, када је почео са радом Народни универзитет (касније је прерастао у Коларчев народни универзитет), Катарина Богдановић, Исидора Секулић, Зорка Вуловић и Ксенија Атанасијевић биле су прве жене које су држале јавна предавања са катедре Народног универзитета. Њихова предавања привлачила су велику пажњу интелектуалне елите и радознале јавности, ненавикле на учешће жена у научној сфери“ (Вујошевић 2018).

позицији остаће врло кратко и убрзо се дистанцирати и од ове организације, образлажући своју одлуку непристајањем на бирократизацију идеја које, интимно, горљиво заступа.⁹³

Премда би ова правилност могла да наведе на помисао да је реч о одустајању, дефетизму или чак непринципијелности Катарине Богдановић, такво објашњење не чини се сасвим задовољавајућим. Наиме, она је студије на београдском Универзитету завршила врло успешно и у кратком року, као и све претходне нивое школовања, и то самоиницијативно, упркос отпорима породичног окружења и недостатку материјалне подршке, захваљујући сопственом таленту и раду, то јест, како је сама истицала, „без икакве протекције“ (в. Богдановић 1986: 123). Такође, могуће је и да би се на Сорбони, на којој је 1913. године слушала предавања, посветила последипломским студијама које је сама финансирала⁹⁴ да исте године није добила позив Министарства просвете Краљевине Србије и „била постављена за професора ('разредну учитељицу') Више женске школе (касније Друге женске гимназије)“ у Београду; Катарина Богдановић ће тик уочи Првог светског рата прихватити ову пословну понуду и вратити се у Београд, „где следећих петнаест година (до 1928) у вишим разредима предаје филозофску пропедевтику и српску књижевност“ (Николић 1986: 10–11).

Дакле, склоност ка хуманистичком образовању и интелектуалном усавршавању код Катарине Богдановић била је константна, а свој пословни ангажман у Другој женској гимназији она је схватала врло озбиљно и била му предана, непрестано се, као и касније, залажући за реформе школства, о чему сведоче прилози у просветној штампи тог доба. Њих је већ размотрила Лела Вујошевић: „у десетом броју *Просветног гласника* из 1921. у тексту 'О предлозима за реформу средње школе', Катарина Богдановић критикује предлог Просветног одбора о увођењу предмета Наука о државном уређењу за ђаке осмог разреда основне школе“ (Вујошевић 2019: без пагинације). Богдановић, наиме, примећује да се у реализацији таквог предмета „лако може упасти у суво и наметљиво моралисање о грађанским дужностима према краљу и отаџбини“; сходно томе, „она *предлаже увођење предмета Основи науке о држави и друштву*“, где би се понудила генеалогичка државе и друштва уопште, укључујући основне либералне вредности и појмове (закон, слобода, дужност, друштвена правда), али и основе економије и историјског материјализма, а од наставника би се очекивало да курс закључи „*предавањем о солидарности и важнијим теоријама о међусобним односима појединца и друштва*“ (ibid., истакла 3. С.). Осим тога,

„Катарина Богдановић се укључује и у расправу на тему ђачке самоуправе, покренуту у *Просветном гласнику* из 1920. и 1921. године. У духу реформисања наставе и смањивања бирократизације, она се *залаже за увођење ђачке самоуправе у процес наставе*, која би, у складу с принципима тадашње модерне педагогије, имала за циљ практичну примену знања стечених из школских предмета. [...] У својим радовима развијала је, условно речено, *педагошку утопију*, у оквиру које се залагала за укидање система оцењивања ђака и за слободарско образовање у чијем је средишту *рад појединца на себи*“ (ibid.: 2019, истакла 3. С.).⁹⁵

⁹³ На измаку живота рећи ће Милану Николићу: „Највећа је револуција и најплементнији подвиг – обезбедити свакоме стан, храну, одело и радно место према његовој спреми и способности“ (Николић 1986: 15).

⁹⁴ „Својим здрављем плаћам своје искуство и сазнање. У Тузли, Батајници и Смедереву гладовала сам и смрзавала се да бих уштедела мало новца и могла кренути у иностранство. И овде, у Паризу, лишава сам се најнужнијих ствари како бих могла све видети и све чути“, наводи Катарина Богдановић у сажетом „Париском дневнику“ (Богдановић 1986: 44).

⁹⁵ Било би занимљиво упоредити просветне реформе Катарине Богдановић с увидима, смерницама и идејема својственим другим критичким (феминистичким) педагогијама. В. Kolarić 2021.

Међутим, 1928. године Катарина Богдановић добија нову пословну понуду и могућност каријерног напретка, што ће из њене накнадне визуре бити пресудна животна прекретница на којој се обрела, а – у коначници – и странпутица. „Те године, према каснијем властитом признању, чини фаталну грешку која ће је, зарад чиновничке, коштати књижевне каријере: прихвата постављење за директора Женске гимназије у Нишу“ (Николић 1986: 10). Катарина Богдановић ће и тој позицији приступити веома одговорно. „После четири године (1932) премештена је у Крагујевац, такође у својству директора Женске гимназије, и на тој дужности остаје све до средине 1940. године“ (ibid.).

„Женском гимназијом у Крагујевцу Катарина Богдановић је руководила, колико су јој околности дозвољавале, ослањајући се на принципе либералне образовно-васпитне теорије. Универзалне капацитете људи за слободу избора у развоју властите индивидуалности, пренела је на слободу активне интеракције са другима у сфери друштвених односа и политике. [...] Она је често успевала да од полицијског прогона заштити ученице које су се бавиле револуционарним, илегалним активностима. Зато је министар просвете Краљевине Југославије, Антон Корошец, Катарину Богдановић присилно пензионисао средином 1940. и тако склонио са функције директорке Женске гимназије са образложењем да је 'левичарски настројена' и да јој се зато 'не може поверити васпитање женске омладине'“ (Вујошевић 2018).⁹⁶

Полазећи од смерница Милана Николића, Лела Вујошевић усредсређује се управо на „левичарска уверења и настројеност“ Катарине Богдановић, тј. на њену интелектуалну генезу кроз призму анархистичких и социјалистичких идеја. „У Београду, двадесетих година“, како наводи Николић, Катарина Богдановић „била је неко време секретар и активисткиња Савеза рада, прогресивне организације на чијем се челу налазио тада још увек лево оријентисани др Драгољуб Јовановић“ (Николић 1986: 12).⁹⁷ Осим тога, „била је функционер или члан и многих других наших и страних напредних друштава и удружења, поред осталих и париског студентског Удружења социјалиста и анархиста“ (ibid.).⁹⁸ Дакле, и пре и током и након ангажмана у Женском покрету и истоименом часопису, Катарина Богдановић стиче богато искуство неформалног политичког и активистичког организовања, које она сама није перципирала независно од књижевног, од *читалачког* искуства које је стицала и пре доласка у Београд ради студија: „касније ће у вези са својом окупираношћу Достојевским, Тургеневом и Горким рећи да су је руски писци научили да мисли о

---

⁹⁶ „Док је била директорка, ученице су, заједно са ученицима Мушке гимназије, редовно учествовале у организацијама првомајских прослава у Шумарицама, а 1. маја 1937. учествовале су у „бакљади“ и испред зграде Офицерског дома, певале су химну „Хеј Словени“ и скандирале: „Доле фашизам и крвава диктатура“. Учествовале су и у акцији паљења антикомунистичке изложбе организоване у Ватрогасном дому, 1937. Поводом Хитлерове анексије Судетске области 1938, ученице Женске гимназије организовале су штрајк, што је проузроковало полицијску интервенцију у школи. Један од видова протеста против фашизма испољио се и у одређивању великог броја ученица за полагање француског уместо немачког језика на матурском испиту. Сматра се да је, у васпитавању ових друштвено ангажованих и одважних ученица, велику улогу одиграо референтан педагошки кадар Женске гимназије на челу са Катарином Богдановић“ (Вујошевић 2018).

⁹⁷ Овај аспект њеног деловања тек треба истражити и пажљивије реконструисати, уколико извори то дозволе.

⁹⁸ „За време боравка у Паризу, почетком 1913, задојена снагом револуционарних идеја, учланила се у студентску организацију Удружења комуниста и анархиста или Анархокомунистичку Федерацију (La Fédération communiste anarchiste FCA) и усмерила ка активном левичарском интелектуалном и антиратном друштвеном ангажману. FCA је основана 1910. у Паризу као прва француска анархистичка организација на националном нивоу и ујединила је постојеће анархистичке покрете у заједничкој идеологији која се базирала на анархокомунизму, антимилитаризму и револуционарном синдикализму. Идеје које су неговане у овом анархистичком и антимилитаристичком удружењу дале су печат Катаринином животу, како у њеном теоријском раду, тако и у животном стилу“ (Вујошевић 2018).

друштву“; управо у њиховим формативним утицајима, сматра Николић, могу се препознати разлози „за левичарска уверења која су је, како је сама на једном месту записала, од комунистичких делила само формалним неприпадањем партији“ (ibid.: 12). На том трагу, Лела Вујошевић тумачи и феминистички ангажман Катарине Богдановић:

„Занимање за права жена произлазило је из дубоких социјалистичких уверења којима се руководила, па је после рата, почетком 1945, као призната боркиња за женска права и социјалну правду, Катарина Богдановић постала прва председница АФЖ-а у Крагујевцу. [...] У каснијим годинама АФЖ је све више постајао трансмисија Комунистичке партије у задацима које је требало спроводити и 1953. године је укинута, а уместо њега су формирана Женска друштва. Име Катарине Богдановић се у извештајима о раду ових женских организација више не спомиње. Њено неприхватање учествовања у раду централизованих и бирократизованих организација коинцидира са базичним анархистичким позицијама борбе против хијерархијског устројства и принципијелног одбијања улоге пуког извршитеља задатих директива (Вујошевић 2018).

У доследној одлуци о неприпадању „главном току“, па била то и партија која је промовисала идеје својствене и самој Катарини Богдановић, треба трагати за објашњењем ауторкине целоживотне филозофије раскида много пре него у привидном дефетизму. Анархистички импулс Катарине Богдановић, њена нетрпељивост спрам етатизма, институционализације и бирократизације сваке врсте, у којима је она препознавала и осујећујуће препреке по креативност и монотонију погубну по слободу духа („интелектуалну смрт“), манифестовали су се на више нивоа, и то, како исправно сугерише Лела Вујошевић, у *приватној* колико и у *јавној* сфери. Тузлански дневник из девојачких година Катарине Богдановић вишеструко је драгоцен извор (и) у том погледу. С једне стране, то је истовремено и читалачки дневник, осенчен, како примећује Николић, Ничеом и Шопенхауером, нихилистичким штимунгом и деконструктивистичким импулсима. С друге, а на чему инсистира Лела Вујошевић, већ у њему проналазимо наговештаје неповерења Катарине Богдановић у институције, па и институцију брака, на коју она неће пристати до краја живота: како у теорији тако и у пракси.⁹⁹ Антиинституционални став подразумевао је и доследни антиклерикализам, који је код Катарине Богдановић био у спрези с атеизмом.

„Њен атеизам није био производ јачања службеног атеизма Совјетског савеза и ширења марксистичке мисли у предратном периоду, попут атеизма интелектуалаца њеног доба. Још као двадесетогодишњакиња, Катарина Богдановић је забележила у свом дневнику (15. априла 1905. године) лични став који указује на нужност премештања верског уверења из јавности у сферу личног, интимног; на слободу вероисповести као једно од темељних људских права, али и демократско и плуралистичко начело модерне државе и њеног правног поретка. [...] Као и многи теоретичари и теоретичарке 19. века, и она је била скептична према институцији цркве која, у симбиози с државом, поробљава човека. Катарина Богдановић указује на неопходност постојања секуларних институција, посебно на одвајање цркве од образовних институција: 'Већ и зато мрзим учитељско звање што ме оно силом приморава на вршење верских обреда, а ја већ три године немам вере“ (Вујошевић 2019).

Спутаност, коју Катарина Богдановић, судећи по свим њеним (не)објављеним исказима током вишедеценијске предавачке праксе, ултимативно није осећала у самом раду с ученицама – педагошком позиву коме је заправо била наклоњена – већ у кодексима и нормама, ограничењима и наметима образовног система, упливима државе и ретроградних режима у образовне политике, додатно је учврстила њену филозофију раскида и подстицала

⁹⁹ О томе ће такође бити више речи у наставку, уз указивање на амбиваленције и апорије у њеним ставовима према браку.

је на сталну потрагу за алтернативним моделима (педагогије, активизма, образовања), и то оним ауторефлексивним.¹⁰⁰ Одговоре на питање „како могу развијати друге кад још и сама осећам потребу да се развијам?“, које је у дневнику поставила себи самој, тражила је пак у образовним институцијама (као студенткиња Универзитета у Београду, у Паризу, те наставница у школама, директорка женских гимназија у Нишу и Крагујевцу, односно пословима од којих се финансијски издржавала), али и у неформалном усавршавању и волонтерском ангажману, између осталог и унутар Женског покрета / Женског покрета. Својим антиинституционалним и антиклерикалним позицијама и уредничким радом, она је у значајној мери обележила почетке овог удружења/часописа у раним двадесетим годинама 20. века, а важно је изнова нагласити да је реч била и о *антирежимском* позиционирању, преваходно заснованом на просветитељској аргументацији и социјалистичким тежњама.

Из мемоара Паулине Лебл Албале стиче се утисак да је Катарина Богдановић била врло цењена како на Универзитету, међу професорима, тако и у колегијуму Друге женске гимназије у којој је радила до 1928. године (дакле, и међу чланицама Женског покрета), а исто то потврђују и други извори. Милан Николић, који је имао јединствену прилику да води разговоре с Катарином Богдановић пред крај њеног живота, наводи да се „дружила с Владиславом Петковићем – Дисом, Исидором Секулић и Јашом Продановићем“ (Николић 1986: 12). Из путописних дневника саме Катарине Богдановић сазнајемо да је, између осталог, била и пријатељица Аделе Милчиновић.¹⁰¹ Сем тога, из њених его-текстова могу се реконструисати и други контакти, неретко представљени и као пријатељства/познанства и/или као флертови или удварања/просидбе (на пример, удварање Драгољуба Јовановића у Београду, или просидба Вељка Чубриловића у Тузли). Међутим, чини се да је и у породичном и у ширем окружењу неретко била перципирана као врло ексцентрична појава.

„И као што је још у првим разредима учитељске школе због раскида са религијом (којем је 'кумовао' њен професор, познати публициста и утицајни политичар Светозар Прибићевић), као и због некритичког заносења шопенхауеровским песимизмом, сматрана за чудакињу и анархисткињу (што ју је довело у сукоб са средином, па чак и са оцем и мајком), тако ће четири деценије касније, због свог левичарства и отвореног солидарисања са предратним писцима-комунистима, већ првих дана окупације бити саслушавана, а у новембру 1941. лишена слободе и, без истраге и суда, осуђена на смрт стрељањем. Додуше, изгледа да је ова осуда била само 'превентивна', срачуната на то да слободоумну књижевницу заплаши и одврати је од сваке могуће акције. И тужилац и судија био јој је љотићевац Марисав Петровић, злогласни фашистички доушник и послушник“ (Николић 1986: 12).¹⁰²

„Чуђење“ појавом Катарине Богдановић није било пука последица патријархалног или паланачког менталитета, нити пак политичких несугласица. Оно је, између осталог, долазило и од њених колегиница. О енигматичности, етеричности и неконвенционалности

¹⁰⁰ О томе такође добро сведочи рукописна заоставштина у ИАШ.

¹⁰¹ „Путује у Америку, у Њујорк и Вашингтон, 1939, и тамо проводи месец дана. Посета Америци је на њу оставила јак утисак. У Њујорку је посетила неколико школа и факултета и слушала је предавања на Универзитету Колумбија. У њеној заоставштини остао је путописни текст 'Њујоршки дневник', где је, поред утисака о граду и америчкој култури, оставила сведочанство и о дружењу с Аделом Милчиновић, познатом хрватском феминисткињом и књижевницом, која је у међуратном периоду интензивно објављивала у српској периодици а у Њујорку је водила женски клуб“ (Вујошевић 2018).

¹⁰² Милан Николић додаје; „Сама Катарина Богдановић била је уверена да свој живот дугује крагујевачког адвокату Душану Јанићијевићу који је вишестеђећу власт обавестио да она школује сестричину и сестрића-медицинара, па они не би могли да заврше школу ако их она не би материјално помагала“ (Николић 1986: 12).

Катарине Богдановић у младости, присећајући се њихових студентских дана, посведочила је сама Паулина Лебл Албала:

„Чудна је девојка била Катарина Богдановић. Као да је око ње зрачио безваздушни простор, те се нико није усуђивао да јој приђе. После предавања стрчала би главачке у библиотеку, не погледавши никог унаоколо, притискујући обема рукама своје књиге и свеске на груди. Кад би се библиотека затворила, док бисмо се ми остали разилазили у безбрижној граји и упућивали се тек у шетњу, на Калемегдан или на корзо, Катарина би, погнуте главе, увек сама, хитала Васином улицом, увек право кући. Како она живи, шта ради, кога воли, шта мисли, – то нико под белим Богом није знао. Само кад је Скерлић почео да објављује њене радове у *Гласнику*, видели смо да она пише врло лепо и с пуно живости духа. Док је њена спољашњост одавала особу у којој још није проговорио ниједан еротичан осећај и која је, онако мршава, модно бледа и тиха, пре личила на књижевног мољца него ли на младу девојку“ (Lebl Albala 2005: 169-170)

„Филозофија раскида“ Катарине Богдановић била је, дакле, у извесном смислу, и „филозофија неприпадања“, односно „филозофија отпора“. Она се не може изоловати од (изолираног) начина живота Катарине Богдановић, о коме је ова ауторка оставила довољан број сугестивних дневничких записа, а чијим је публикавањем њена самозатајност, у значајној мери, накнадно осујећена – додуше, не у противности с њеном вољом, пошто је дневнике сама завештала Милану Николићу. Из ових записа могуће је реконструисати (ауто)перцепцију Катарине Богдановић, њен однос према (сопственој) телесности, еротичности, интимности, сећању, емоцијама, самоћи, заједничности, заљубљености и флертовима, егзистенцијалним дилемама (питању суицида), етици и естетици уопште – и мимо јавних залагања и ставова, али и у спречи с њима. Такве реконструкције досад нису спроведене, као ни *жанровска* и *родна* анализа дневника која је од њих неодвојива. Такође, досад се нико није пажљивије позабавио ни проблемом „промашене књижевне каријере“ Катарине Богдановић. Увидом у *приватне* записе Катарине Богдановић заправо се долази до делимичног објашњења ексцентричности њене (*женске/девојачке*) појаве у перцепцији окружења, али и осветљава њена *књижевна* генеза, *стрепња од ауторства и од утицаја*.¹⁰³

*

Изразивши утисак да је „њена (модно бледа и тиха) спољашњост одавала особу у којој још није проговорио ниједан еротичан осећај“, утисак који је био у снажном контрасту са страшношћу, ведрином и лакоћом изражавања, тј. „живости духа“ у њеним публикованим

¹⁰³ Концепт „стрепња од утицаја“ Харолда Блума, односно „стрепња од ауторства“ Сандре Гилберт и Сузан Губар, овде се употребљавају флексибилно, у широком и не сувише прецизном значењу. „Стрепња од ауторства“ (anxiety of authorship) теоријски је појам који су изворно осмислиле англо-америчке гинеитичарке Сандра Гилберт и Сузан Губар у студији *Лудакиња на тавану* (Madwoman at the Attic, 1979). У полемици с концепцијом књижевне историје Харолда Блума, указујући на изразиту маскулиноцентричност и непотпуну адекватност појма „страх од утицаја“ (anxiety of influence), односно саме развојне психологије Сигмунда Фројда на којој се он заснива, Гилберт и Губар су инсистирале на нужности уважавања психолошких, друштвених и културних разлика условљених категоријом рода (gender) (в. Gilbert, Gubar 1998). У њиховој перспективи стрепња од ауторства нужно је повезана с родним политикама и кодирањима (књижевних) традиција/канона/вредности. Будући да су књижевни и културни канони махом јавни – дакле, мушки/маскулини/патријархални, а да је традиција женског стварања неретко затомљена, приватна, јавно недовољно легитимисана, испрекидана, попут простора који се увек изнова осваја, ауторке полазе од претпоставке да списатељска генеза – неретко тежобан и изазован процес освајања сопственог ауторског гласа и самопоуздања – у случају књижевница постаје оптерећена додатним димензијама условљеним „политикама полова“ (уп. Симић 2022а).

текстовима у *Гласнику*, Албала је сугестивно лоцирала потенцијалну окосницу, срж (женског) портрета Катарине Богдановић, као и истраживачког изазова који њено портретисање провоцира. Уколико је у Албалиној визури „бити млада девојка“ значило одисати еротизмом, бити продорна, растерећена и склона забави у кругу колега, познаника и вршњака, није необично што су (физичка) појава и понашање студенткиње Катарине Богдановић од такве представе упадљиво одударали. Тузлански дневник, писан у периоду непосредно пре њеног доласка на Универзитет, сведочи о томе да „еротичан осећај“ Катарине Богдановић у девојачком добу није био стран, али, исто тако, да јој није био приоритетан, а дневник се на првом месту намеће као сведочанство о заиста запањујућој и реткој *интелектуалној* зрелости, упоредо с израженим емоционалним колебањима и сумњама (у сопствени *младачки* дух).

„Нигде ја нећу добро проћи. Мој карактер је непредвидљив, природа ми је хладна, резервисана, недружевна. А људи воле да се ћаска с њима, да је човек расположен, да заборави на себе и сав се стави на службу онима што су око њега. *Јест, у друштву треба чинити велике уступке за које сам ја савршено неспособна*“ (Богдановић 1986: 19, истакла З. С.).

„Трећи дан Ускрса. Дан ванредно леп, сув и пун сунца. Пред школом се искупила омладина. Цигани свирају, коло се води. Старији седе у хладу и посматрају. Ја и госпођица чинимо то исто с прозора. Како ври и бије младост и веселост из те уморене гомиле! А где је моја младост и у чему ће ми она проћи? Вечито погурена над књигом, озбиљна, мргодна, страхујући да ни атом времена не пропустим узалуд. Најслађи део живота, најбоље године исклизиће неосетно, не остављајући ни једне пријатне успомене каква би приличила младости. Али ја не могу тамо. Посматрајући их, ја мислим на књигу која је остала отворена на моме столу, и мени све изгледа да дангубим док стојим и посматрам. А ипак, није истина да сам ја равнодушна према овоме што посматрам с прозора. Само, ја не могу, баш не могу да се предам овоме нејасном нагону који ме подсећа да ми је тек 19 година и да у оној гомили има лица која су ми симпатична...“ (ibid.: 20).

Коме се обраћа Катарина Богдановић? Или, с ким се спори? Дневничка форма, како истичу неки од проминентнијих истраживача овог феномена, најчешће се перципира и кодира као *приватна* и – управо сходно томе – *женствена/феминина* у транснационалним оквирима, премда „већи део *објављених* дневника потписују мушкарци“ (Роркин 2009: 7). Ако су саме Паулина Лебл Албала и Катарина Богдановић у својој *Теорији књижевности*, делимично на трагу Скерлића, утврдиле да су управо дневници „документ првог реда за упознавање једног човека или једне средине“ (уп. Вујошевић 2018), разлоге за јавно привилеговање и/или квантитативну предност „докумената“ утицајних мушкараца (односно, о утицајним мушкарцима), такође је упутно потражити у сфери родно хијер архизованих политика, оних у којима је кроз историју *човек*, и то не само на реторичком плану, неретко био синоним за *мушкарца*. У сам чин вођења дневника уписана је пак претпоставка о неоптерећеној ауторефлексивности, добровољној усмерености на сопствену приватност и свакодневицу, те о распршеном бележењу импресија. Међутим, као и сваки други, и овај жанр подлеже (сопственим) конвенцијама и контекстуалним ограничењима, формулама и „нормативним“ топосима, док премисе писања дневника нису нужно истоветне или транспарентне у свим случајевима.

Филип Лежен [Philippe Lejeune], један од кључних теоретичара и аутобиографије и дневника, а који у разматрање укључује родну перспективу и показује нарочито интересовање управо за девојачке и адолесцентске дневнике, залаже се за својеврсну историјску поетику дневника. На пример, он је уочио да су, првенствено услед строгог верског васпитања, „девојке које су у деветнаестовековној Француској водиле дневник пред

собом имале стриктне смернице којих се треба придржавати, те је њихово писање често изразито формулаично“; ипак, „неке од њих успевале су да преобликују своје дневнике у неочекиваним смеровима, претварајући их у оруђа за истинско самооткриће (Popkin 2009: 8; в. Lejeune 2009).¹⁰⁴ Лежен располаже знатно обимнијим и хомогенијим корпусом грађе, па тако и његови увиди имају амбициознији досег. Дневници девојака са самог краја 19. и почетка 20. века на подручју Аустроугарске и/или потоње Краљевине Југославије, нажалост, нису доступни у опсегу који би омогућио анализу попут ове. Међутим, све и да јесу, мало је вероватно да би тузлански, адолесцентски дневник Катарине Богдановић у поређењу с другима био сасвим предвидљив или конвенционалан.¹⁰⁵

Штавише, могло би се тврдити да има извесне (жанровске) логике у томе што је Катарина Богдановић „живост духа“ изражавала најпре у дневницима, *најприватнијом* међу свим формама, пошто је управо у вођењу дневника могла да пронађе оптималан начин да задовољи своју потребу за писањем и рефлексима, остајући у исти мах што скривенија, анонимнија и „недружевнија“, али и ексцентричнија и самосвојнија. Или, поново њеним речима: за разлику од непосредног учешћа у комуникацији с другим говорницима у *јавности*, за шта је сама сматрала да је „савршено неспособна“, Катарина Богдановић се пишући дневник није осећала спутано, принуђено да „заборави на себе и сва се стави на *службу* онима што су око ње“. Утолико је разумљивије што се њен тузлански дневник и у жанровском аспекту опире формулаичностима свих врста, постајући врло инспиративно и креативно „оруђе за истинско самооткриће“, неодвојиво од контекстуалних узуса тог доба.

У целовитом пресеку тзв. Девојачког дневника Катарине Богдановић уочавају се две кључне тежње и потребе дневничког „ја“. С једне стране, преовлађује потреба за изолацијом, миром и доколицом који би омогућили неометан интелектуални рад, обухватајући читање како (немачке) филозофије индивидуалистичких тенденција тако и руских (романо)писаца с наглашено колективистичким (социјалистичким) усмерењима, а од којих ауторка „учи да мисли о друштву“; с друге стране, осећа се потреба и за другачијим видом креативности, за сопственим ауторским радом, писањем (фикције и нефикције) које би се одвијало у простору између друштвених/политичких рефлексја – а тиме и учешћа у колективним/колективистичким процесима – и „неприпадања“ главном (књижевном или политичком) току, индивидуалне/индивидуалистичке и „аутсајдерске“ критичке позиције.

Малочас наведени исказ речито сведочи о томе и подупире ову јукстапозицију – порив за *активном самоћом*, с једне, и (неконвенционалном) креативношћу, *креативношћу као неконвенционалности*, с друге стране. Катарина Богдановић бележи своје дневн(ичк)е утиске на „трећи дан Ускрса“. Уколико бисмо га читали у „формулаичном“ кључу, узимајући у обзир особености контекста у ком настаје, српске православне заједнице у Тузли и околини с краја 19. и почетка 20. века, тада такође под аустроугарском управом (в. Šabotić 2019), очекивали бисмо да почетак овог записа од 19. априла 1905. године, у

---

¹⁰⁴ Управо се у оваквом (феминистичком) кључу досад читао дневник Милице Стојадиновић Српкиње *У Фрушкој гори*, који су хвалили како Јован Скерлић тако и његове студенткиње Паулина Лебл Албала и Катарина Богдановић (в. Росић 1994).

¹⁰⁵ Било би драгоцено уколико би се дошло барем до одређеног броја дневника омладине која је почетак 20. века проводила у Тузли и околини, на пример – (преко) чланова или симпатизера младобосанских кругова. Тако би се и дневник Катарине Богдановић ситуирао у шири корпус текстова сличне намене или жанровских особености и тенденција, а увидом у друге девојачке дневнике, те компаративном анализом с њима, потенцијално би се осветиле женска и феминистичка историја уопште, као и историјска поетика овог жанра. У том погледу, треба узети у обзир студију *Девојка у граду* Дубравке Зиме, у којој је ауторка размотрила корпус девојачких дневника који су настајали у другој половини 19. века на подручју Хрватске (в. Zima 2022).

календарском маниру, најави празничну атмосферу дома, или барем привременог боравишта (школе у којој ауторка ради као учитељица и где уједно станује), окупираност кућним пословима, вршење верских обреда, учешће у колективној прослави или обичајима. Међутим, Катарина Богдановић, ауторка/нараторка *дневника*, убрзо нам себе представља као вишеструко измештену из свих ових домена. За разлику од претходног записа („Данас је Велики петак, те баба Јелка риба и кречи код госпођице. Ја спокојно седим у својој соби и не спремам ништа, јер шта се мене тиче и Вел. Петак и Ускрс? [...] За мене ни не постоји бог, а камоли његови свеци.“),¹⁰⁶ у ком је изражена сасвим експлицитно, њена ексцентричност овде је знатно суптилније наговештена, и то поступцима својственим европској новелистичкој традицији 19. века.

Сама чињеница да током празничног одмора остаје у школи, не одлази својој примарној породици или родбини у Трпињу, чињеница која уопште и није проблематизована (а која ће се тек касније у дневнику образложити њиховим лошим односима), па и чињеница да је на радном месту, а не *код куће* (рецимо, *пored супруга*), Катарину Богдановић у првом кораку измештају из конвенционалног блиског окружења једне деветнаестогодишњакиње у Тузли почетком 20. века. (Подсећања ради, Милица Дедијер забележила је у свом аутобиографском рукопису да се она у Тузли и околини „сматрала старом девојком“ већ с непуних деветнаест година). У другом кораку, овај ефекат продубљује приповедна позиција дневничког „ја“. „Пред школом се искупила *омладина*. [...] *коло* се води. *Старији* седе у хладу и *посматрају*. *Ја и госпођица* чинимо *то исто с прозора*.“ Овим контрастом активне игре омладине и неме пасивности старијих посматрача, Катарина Богдановић поцртава подвојеност сопствене перспективе: она „чини то исто“ што и *старији*, али „с прозора“. И она је, попут старијих суграђана, заведена колективним духом пролећног празника (симболика Ускрса испотиха се конструише и потом деконструише композицијом исказа), али није *међу* њима, као што није ни *међу* својим вршњацима, *младима*. Другим речима, она својим свезнајућим приповедним погледом, из птичје перспективе, обухвата призор у тоталитету – и младе и старије и контраст успостављен *међу* њима – а опет остаје *изван* призора, њему не припадајући.

Оно чему Катарина Богдановић не припада јесте, уједно, „најслађи део живота“, онај који оставља „пријатну успомену каква би *приличила младости*“ (у перцепцији одговарајуће јавности, у духу епохе, или из перспективе старијих суграђана који надгледају оне млађе, перспективе коју она с њима тек донекле дели). С ким, дакле, она разговара? Пишући дневник, Катарина Богдановић обраћа се управо овако измештеној, располућеној, екс-центричној себи, себи између *приватног* и *јавног*, себи у незадовољавајућем, недовољно подстицајном контексту *декорума* и владајућих (патријархалних, класних, паланачких, верских, обичајних) политика, светоназора, очекивања окружења – себи „савршено неспособној“ за *међуљудске* релације, себи „вечито погуреној над књигом“, али и себи која ипак није „равнодушна према ономе што посматра/м с прозора“. Подвојеност, растрзаност коју она овде лоцира, на самом почетку свог „Девојачког дневника“, не само да антиципира него умногоме и објашњава даљи животни пут Катарине Богдановић, па чак и његову ретроспективу коју ће у последњим годинама живота изложити она сама: „увек ми је тело сметало, а сада у старости највише. Некоме тело служи за *најслађа* уживања, а мени је *увек* било *терет* и *сметња*. Сећам се чича-Ангела из једне приповетке од П. Истрати:

---

¹⁰⁶ Катарина Богдановић у овим записима меморише и класни аспект живота у Тузли, тј. класно условљене и раслојене политике свакодневице. Оне се рачвају из позиције „баба Јелке“, кућне помоћнице, „госпођице“ и саме Катарине Богдановић, младе учитељице.

Зашто човек нема само главу? Или овако: *Кад би човек имао само главу!*” (Богдановић 1986: 137, истакла З. С.).

С једне стране, та подвојеност има универзалнији призив: она се успоставља око осе индивидуализам/колективизам („коло се игра“, а „ја“ са стране „посматрам“), око у историји идеја свеprisутне дихотомије приватности и јавности (*vita activa versus vita contemplativa*), али и дихотомије тело/дух, антрополошке визије човека као двојног, анималног/нагонског колико и *људског-као-неанималног*, односно *рационалног* бића. Већ 1905. године, и пре него што ће се отиснути у високо формално образовање, у неформални политички активизам, социјалистички и просветитељски мотивисан ангажман, у интелектуално и периодичко поље „Скерлићевог“ и потоњих доба – када закључује да „нешто мора да се принесе на жртву, да би се имао плус у ма ком смислу на другој страни“ (Богдановић 1986: 57) – Катарина Богдановић потпуно је свесна апорија, тензија и одрицања која *постајање субјектом у јавној арени* захтева. С друге стране, она ту подвојеност осећа и на *афективном* нивоу, меморишући је у дневничком дискурсу без суспрезања од (ауто)критике, без икаквих натруха идеализација.

„На који начин да растумачим ову своју двоструку природу? Изгледа ми као да сам ја сама створила извесне навике на чисто интелектуалан живот и да се сада те навике, јаке као нагони, боре са мојом правом природом која тражи своје право – неспорно право младости, здраве и снажне, срца још нетакнута...

Ја сам навикла да све подвргавам критици, да свако осећање, сваку мисао учиним тако рећи опипљивим и да сва чула своја на њима огледам. Разуме се да ме онда ништа не може занети, а без заноса нема уживања. Занос је нека врста обмане; а кад се ствари виде какве заиста јесу, немогуће их је желети, још мање заносити се њима“ (Богдановић 1986: 20).

Деветнаестогодишњакиња која на овако обухватан и аналитичан начин покушава да „све подвргне критици“ не искључујући себе саму, „своју двоструку природу“, своје *тело* и *дух*, неспорно је морала да буде перципирана као изузетна и несвакидашња појава у своје доба иако најдубља интимна превирања није делила с јавношћу, као „авангардна интелектуалка“ (како је описује Лела Вујошевић у истоименом научноистраживачком тексту), па тако и да изазове подозрење, завист или страх у кругу интелектуалаца који су се и сами определили за аналитичност или јој примарно били склони. Катарина Богдановић истиче *сопствени* допринос стању расположености у коме се обрела: „изгледа ми као да сам ја сама створила извесне навике на чисто интелектуалан живот“ (церебралност, просветитељски дух који делимично провејава читалачким корпусом Катарине Богдановић у томе долази до изражаја; међутим, није ли свака одлука да се живот *радикално* посвети интелектуалном усавршавању уједно и одлука да се остали аспекти ставе у други план?). У исти мах, немилосрдна строгост инхерентна њеном карактеру, хиперперфекционизам, место су вишеструких потенцијала: креативних као и деструктивних (осенчених присуством Шопенхауера и Ничеа).

„А баш ако ћу право говорити, у овај мах не осећам ништа особито ни спрам оних што су ме данас посматрали (неколико мушкараца њеног узраста, удварача, прим. З. С.). Сви су ми савршено равнодушни, баш као и мој данашњи успех. Сита сам, и моја стара зловоља са досадом већ се предосећа. Да легнем – 12 и по ноћу. Дижем се из кревета, јер сна нема па нема, а ја морам дати одушка овоме узбуђењу. Најбоље је да се завучем у собу, да при закључаним вратима учим, планирам, читам, пишем и сама себе мучим. Оградити се од свих узбуђења и наслада живота, јер све то пролази брже но време и оставља само болове. Да шта је друго контраст између свакидашњице и празничног

узбуђења душе после успеха, – да шта је друго него неиздржљив бол, да човек побесни од њега. Да, како сам цело вече расејана, узнемирена. Све бих књиге побацала, хартије издерала и сагорела, а себе бих газила и гушила да могу. Вређа ме ова самоћа, смета ми спољашњи мрак, а чежње ме загушују. У мојој глави је чудна збрка и она ме толико мучи да јој у овај мах не желим ништа друго до један врео куршум“ (Богдановић 1986: 21).

Катарина Богдановић, неретко управо у ноћним сатима, меморише *дневн(ичк)е* утиске. Отуда и њихова дисконтинуираност, дисперзивност, „чудна збрка“ сукобљености чулних сензација, афеката, когнитивних и мисаоних кретања, избора и одлука, који се предочавају у својој флуидној процесуалности:

„Код мене уопште све зависи од расположења, а оно има постојаност априлског неба“ (Богдановић 1986: 20).

„Ја сам од самих контраста, и ко зна какви су комадићи послужили да се скупи ова моја неуједначена природа. Сад желим потпун мир и самоћу, те гордо изјављујем: шта ми ко треба? Ја сам сама себи довољна. Да ме зазидају у какву богату библиотеку, ништа, сем хлеба и воде, не би ми требало. Други пут ћу се тужити да ме самоћа доводи до очајања и да не могу издржати ноћну тишину своје собе. Шта ће ми књиге? Чему писање? Не треба ми ништа, па ни сам живот, кад није по мојој жељи. А каква је то жеља, једва да бих умела и казати. Прође и то, па наиђе какво друго расположење. Да ми се помешати у вреви светској, заћи у гомилу! Да могу свуда завирити, све покушати, мењати места и занимања, згртати искуство као тврдица злато – живети, живети, и само живети! Но, и то ми је жеља!“ (ibid.: 24).

„Уопште, ја не знам шта волим и шта мрзим, шта желим и тражим непрестано – речју, трабуњам којешта. Шта ми је то што ме спречава да се уклоним са света? А ипак ме нешто спречава. Можда радозналост? Па јест, претежни разлог због кога живим јесте радозналост“ (ibid.: 25).

То, међутим, нипошто не значи да би сваки дневник морао да буде или да јесте овакав. Следимо ли поново методолошке смернице Филипа Лежена, на кључна питања која он поставља разматрајући жанр дневника у овом случају можемо да одговоримо на следећи начин. У „Девојачком дневнику“ Катарине Богдановић (Тузла, 1905/1906) основни циљ јесте интроспективан пре него документаристички у строгом смислу, пре него хроничарски/календарски, односно формулаичан; реч је о „интимном дневнику“, а не о „чињенично заснованој хроници“ – као у случају већине њених потоњих дневника (уп. Lejeune 2009: 34–35). Тенденција ка самооткрићу и самоизумевању регулативни је принцип дневничког бележења, који диктира остале аспекте: учесталост, композицију, наративне стратегије, стилски регистар, „дизајн“. Парадокс је, ипак, како је већ сугерисано, уочљив и на том нивоу: Катарина Богдановић одваја време за вођење дневника *током празника* („ферија“), у тренуцима кад јој одсуство с посла / класна позиција допуштају *доколицу* (за њу као запослену, радну жену празник је, дакле, пре свега *одмор*), али управо тим чином, и садржајем свог дневника, подрива како очекивану тако и привидну логику календара, уједно (жанровски) демистификујући и верски и обредни аспект (хришћанских) празника. О томе се, уосталом, знатно касније (око 1956. године), у осврту на прошлост, и сама Катарина Богдановић изјашњава у својим необјављеним записима (који се чувају у ИАШ):

„Морала сам да пишем, као што дрво у пролеће мора да олиста и трава да расте. Нисам писала само зато да бих то објавила. Исидора (Секулић, прим. З. С.) је увек писала за јавност, а ја само изузетно. Она као да није водила дневник. Ја сам и дневнике и песме писала због себе и за себе, више анализала свој унутрашњи живот, него што сам причала догађаје“.

Надаље, дневник је релативно кратак с обзиром на временски распон који покрива (април 1905 – август 1906), а такви су и појединачни уноси, фрагменти мотивисани потребом ауторке да „растумачи своју двоструку природу“, да изрази своје адолесцентске егзистенцијалне дилеме, те да (*пред*) *собом самом* оправда одлуке које доноси сходно својој филозофији/етици раскида (да напусти Тузлу и сигуран учитељски положај ради студија у престоници). Оправдавање је условљено чињеницом да те њене одлуке у околини – пре свега у кругу примарне породице – наилазе на препреке, неразумевање или одсуство подршке. Уз то, из дневника постаје јасно да се од ње очекује будућност у другачијем смеру.

„*Отац не може појмити* како ја не могу бити задовољна тако лаком службом као што је учитељска, и то још у вароши која има електрично осветљење, парк и војну музику!¹⁰⁷ *Мати се чуди* како може девојка мојих година да не помишља на удају и да одбије два просиоца које би свака друга девојка оберучке прихватила. *Моје школске другарице, учитељице на селу, завиде ми* што сам у вароши за којом оне непрестано уздишу и не могу да разумеју мој одвише повучен живот. *Околина нагађа* шта ја увек радим у себи и сматра да је овој изолованости једини узрок то што хоћу да се сингулизирам. *На тај начин сви су у заблуди, јер ме не разумеју.* Њима је непојмљиво моје стално незадовољство и *указују ми на срећу тамо где ја ни не помишљам да је тражим* – Срећа? Ја њу наслућујем у Београду, кад једном постанем студент, – ма само годину дана“ (Богдановић 1986: 35, истакла З. С.)

„Још увек сам као убијена. Сем тога, добила сам писмо од куће, тако неповољно да сам га одмах исцепала. Али сам добро одговорила. Сав пркос за отпор и сва сила тежње да се једном ослободим и овога места и тугорисања од куће – све се то ускомешало у мени и дало ми храбрости да одговорим дрско, безобзирно. Веле да ми ваља мислити како ћу да спремам себи „веш“, јер, ето, да ме ко затражи, чиме бих дочекала сватове!!! Како Иванка, па Добрила, па Цанда? Све се спремају, не испуштају ручни рад из руку, чим о феријама дођу у Трпињу. А ја само довлачим којекакве књижурина и фантазирам. Но шта се њих тиче и ако ћу да лудујем, да бесним, а не само да фантазирам? Ја их не волим и сада су ми даљи него икад. ... Њих саблажњава моја лакомисленост, јер они за такве тежње немају другог имена“ (ibid., 39).

„Ја волим само науку, поштујем само интелигентна човека, који у уметности примењује своју интелигенцију, и одушевљавам се само природним лепотама. Све остало мени је равнодушно“ (ibid.: 35).

Описујући своје дане проведене на учитељском положају у Тузли, иако првенствено усмерена на власитите интимне импресије, Катарина Богдановић оставља узбудљиво сведочанство о моделима друштвене, родне и класне покретљивости на овом поднебљу с почетка 20. века, о динамичним процесима урбанизације, раном периоду укључивања жена у професије (пре свега управо учитељску), о менталитету, конвенцијама и политикама свакодневице у границама једне мултикултуралне и мултиетничке вароши/паланке, потом

---

¹⁰⁷ „За вријеме аустроугарске управе, Тузла се постепено мијењала од традиционалног аграрно-занатлијско-трговачког у индустријски град, са свим етничким, вјерским, социјалним, културним и цивилизацијским посљедицама. У традиционалну етничку, вјерску и социјалну структуру, поред затеченог домицилног становништва ушао је велики број досељеника из разних дјелова Монархије и других држава. Тако је затечени етнички троугао проширен са досељеним Њемцима, Мађарима, Чесима, Пољацима, Јеврејима и другим. Затечени вјерски мозаик (ислам, православље, католичанство), допуњено је мосијевцима, протестантима и грко-католицима. У граду постепено преовлађује свијет везан за модерна занимања, од војника и чиновника до интелектуалца, пословних људи и радника који постају носиоци нове урбанизације и новог начина живота. Оријентални карактер града није се изгубио, али је добио додатне еуропске карактеристике. Под утицајем тих промјена одређене вјерске заједнице у Тузли прерастају и улазе у еру стварања нација с културним, просвјетним, економским и политичким институцијама, које су биле могуће у постојећим друштвеноисторијским и политичким условима“ (Šabotić 2019: 77).

у границама родног села (Трпиње код Вуковара), али и оних имагинарних политика свакодневице у великом граду / (будућој) престоници, за којима сама ауторка дневника „уздише“ док пише о свакодневним ритуалима и праксама у вароши у којој живи и ради (шетње, састајања, преписке, забаве, дружења). Тако се већ у овом дневнику обелодањује да његова ауторка ступање у брачну заједницу, удају на коју је наговарају мајка и околина, перципира као одрицање од образовања и свог даљег *индивидуалног развоја / субјективације*. На то ће се Катарина Богдановић изнова осврнути двадесет година касније, у „Београдском дневнику“ (1924), у тридесет деветој години свог живота, када ће, између осталог, бити и међу сарадницама Женског покрета:

„Уосталом, ја мислим да ми је овако ипак боље него да сам се удала за Јову Максимовића или за Чавића, или чак за оног звекана Марковића који је био мој први просилац. Боље него и за Вељка Чубриловића који ме је волео и био сав срећан уза ме, а ја њега све већма одбијала што је он показивао више пажње према мени. *Да сам се удала, имала бих данас већ троје или четворо деце и не бих видела ни Париз, ни Лондон, ни Рим, нити бих научила који страни језик. Нешто мора да се принесе на жртву, да би се имао плус ма у ком смислу на другој страни*“ (Богдановић 1986: 57, истакла З. С.).

Тузлански дневник је вођен у свесци, без интермедијалних примеса, искључиво у текстуалном облику, и не укључује паратекстуалне додатке попут илустрација, песама, цитата, фотографија, накнадних допуна и интервенција (в. Lejeune 2009). Такав суд формира се на основу увида у дневник који се чува у Историјском архиву Шумадије (Крагујевац). Нажалост, нема начина да се одговори на бројна друга питања које Лежен поставља у свом методолошком проседеу: да ли је увид у ове записе имао још неко током ауторкиног живота, да ли га је она некад преписивала, којом верзијом истраживачица заправо располаже, с којом мотивацијом га је Катарина Богдановић писала и предала на чување/публиковање, и слично. Све што можемо јесте да дневник размотримо као финални текст, уважавајући имплицитне ауторске и текстуалне стратегије, а ни тај подухват није без истраживачког значаја. У извесном смислу, већ такав један изглед дневника упућује на карактер ауторке – педантност, хипердисциплинованост, озбиљност. „Вечито погурена над књигом, озбиљна, мргодна, страхујући да ни атом времена не пропустим узалуд“, тако себе описује Катарина Богдановић у девојачким годинама, али и у годинама које ће уследити. Аура „књишког мољца“ коју касније детектује Албала сугерише да је њена аутоперцепција, барем делимично, била основана и реалистична. Ипак, управо тузлански дневник у највећој мери показује колико су драматична и сложена била збивања испод површине, недоступна „оку јавности“, па чак и најближем кругу сарадница. „Али ја не могу тамо. Посматрајући их, ја мислим на *књигу која је остала отворена* на моме столу, и мени све изгледа да *дангубим* док стојим и посматрам.“ Дакле, за запослену девојку која се сама издржава и која несумњиво жуди за потпунијим хуманистичким образовањем – доколица је *привилегија*, а та привилегија подразумева и континуирано, посвећено читање и писање, праксе које и омогућавају и претпостављају стваралачки раст, развој у смеру таквог једног образовања.

Међутим, иако сва посвећена интелекту, иста та девојка уједно је и телесно биће, чији се еротски нагон и жеља, између осталог, испољавају и према мушкарцима. Тај нагон Катарина Богдановић описује као „нејасан“. „А ипак, није истина да сам ја равнодушна према овоме што посматрам с прозора. Само, ја не могу, баш не могу да се предам овоме нејасном нагону који ме подсећа да ми је тек 19 година и да у оној гомили има лица која су ми симпатична...“. Тензија коју наметљивост тог нагона у њој изазива подвргнута је готово хируршкој анализи, анализи која је и сама освешћена: „Изгледа ми као да сам ја сама створила извесне навике на чисто интелектуалан живот и да се сада *те навике, јаке као*

нагони, боре са мојом правом природом која тражи своје *право* – неспорно право младости, здраве и снажне, *срца још нетакнута...*“ (Богдановић 1986: 20, истакла З. С.). Шта овде сугерише Катарина Богдановић? *Младост* је „здрава и снажна“, и она је „неспорно право“, али њој, чак и ако је у питању њена „права природа“, таква младост у узрасту од деветнаест година (више) није доступна. Младост је „нагонска“. Дакле, ауторка за себе тврди да није у дослуху с базичним нагонима (што, овом логиком, води „слабости“ и „болести“ / изневеравању сопствене „праве природе“), премда је тога савршено свесна и премда о томе у дневнику отворено проговара, а што са своје стране сугерише да је свесна и сопствених избора и афинитета. Пођемо ли од својеврсне абецеде психоанализе (о којој се, иначе, и сама Катарина Богдановић неколико деценија касније изјаснила у једном часописном прилогу),¹⁰⁸ овај исказ лако можемо да протумачимо као узоран: у најпоједностављенијим цртама, психосоматски развој и когнитивни модели Катарине Богдановић, као и сваког другог човека, заснивају се управо на нагонима, на инстинктима несвесног, *ида*, и условљени су, између осталог, и оним заборављеним / когнитивно неприступачним садржајима из раног детињства (најраније *младости* једног људског бића), а помаљања тих садржаја и нагона, њихови продори на површину *ега*, те покушаји њихових освешћивања, изазивају пак нелагоду у виду мање или више репресивне контроле, потискивања, отпора.

Интрапсихички конфликт, о коме „Девојачки дневник“ Катарине Богдановић доноси врло сугестивно сведочанство, у психоаналитичком кључу сматра се оптимално разрешивим у ситуацији безбедног трансфера, у интерперсоналној релацији, сусрету с другим људским бићем које је кроз сличан трансфер већ прошло (аналитичаром/терапеутом), и које сада постаје локус пројекција не би ли (ре)интеграција „праве природе“ оног првог била могућа, тј. не би ли се превладали инфантилни сукоби и ублажила тензија (или, повратили/очували „здравље“ и „снага“, а „срце дотакло“). Катарина Богдановић у свом девојачком дневнику – као ни у свим другим које ће касније водити – не оставља пак, ни у траговима, никакво сведочанство о постојању таквог једног бића или релације. Напротив, она и с протоком времена инсистира на томе да је за интиман (аутентичан, трансформативан) контакт с другима „савршено неспособна“.

Наравно, свако даље задржавање на овом проблему и изношење далекосежнијих хипотеза и закључака остало би у домену конфабулације – напосто, не постоји довољно поузданих извора на које је у истраживању могуће ослонити се у циљу таквих задржавања. Катарина Богдановић ће и касније водити дневнике, али никад с дозом интроспекције и интимизма, исповедног регистра какав оставља у овом првом. Такође, а што је барем подједнако важно имати у виду, њена више него упадљива склоност ка проналажењу и проблема и решења у себи самој, тј. изразито висок степен солипсизма, двосекли су мач (или „куршум“): она ће се *о себи* увек изјашњавати немилосрдно строго („Ја сам навикла да све подвргавам критици, да свако осећање, сваку мисао учиним тако рећи опипљивим и да сва чула *своја* на њима огледам“), а исти, дубљи и сложенији аналитички метод у својим его-текстовима најчешће неће примењивати на потенцијалне узроке, контекстуалне чиниоце и друге људе у којима би одговорност за такав њен положај, крајњу препуштеност себи самој, могла да се лоцира. Ипак, њихово имплицитно присуство (кроз одсуство) у овом дневнику, као и у целокупној писаној заоставштини ауторке, остаје наметљиво и неспорно.

---

¹⁰⁸ Катарина Богдановић написала је један сепарат о психоанализи, с посебним интересовањем за Фројдов допринос. Реч је о опсежном прилогу насловљеном „Психоанализа“ (*Просветни гласник* бр. 2, фебруар 1924).

„Идеје чврстије спајају него крвне везе. Ја то осећам у своме односу према Чавићу који ми је ближи него и један рођак. Јест, убудуће ствараће се нове везе и њихова подлога биће духовна сродност, слагање у мишљењу. То се и у љубави све више тражи, јер човек добро осећа шта је то што постаје најважније у њему и што га управо чини човеком. Све се интелектуализира (Богдановић 1986: 33, истакла З. С.).

„Да, тако је то кад човек непрестано резонује и допусти да га само идеје везују за живот. Потребна су и осећања, нарочито осећања дужности према другима. А ја, напротив, имам тако много асоцијалних елемената у себи. Ја волим људе само издалека, у изузетним приликама, и већином онакве какви су у књигама. Близина и свакодневно општење изазивају у мени мржњу која се често пење до гнушања, нарочито кад је у питању физичко зближавање“ (ibid.: 37).

„Дању свет испуњава нашу душу, а ноћу наша душа испуњава свет. Ја више волим ноћи него дане, а то стога што сам онда мирнија. С годинама расте моја одвратност према друштву и асоцијалне навике нагло јачају у мени“ (ibid.: 27).

У основи младалачке визије, али и визије Катарине Богдановић коју ће она изразити у дубокој старости, јесте извесна доза нихилизма и антрополошког песимизма, или барем скепсе, неповерења у хуманитет, па тако и себе саму, снажна аутокритика и ригидна интернализација „промашености“/неадекватности/недостатности („Треба да станем пред огледало, да помислим на своју неспретност и неумешност у разговору. Уопште, нека сам једном начисто са тим да ме нико не може волети. Имајући вазда то на уму, потребно је да се и сама никада не заљубим“; Богдановић 1986: 25). Отуда и застајање на платонским односима/препискама, отуда суспензија „жеље“, контрола „нагона“, која се овде перципира као неодвојива од *спознаје* нужно непријатне *истине*, односно „виђења ствари какве заиста јесу“ без илузорног омотача „заноса“: „Занос је нека врста обмане; а кад се ствари виде какве заиста јесу, немогуће их је желети, још мање заносити се њима. ... А без заноса нема уживања“.¹⁰⁹ Стога се и готово компулзивно писање и читање (*навиком* доведено у раван с *нагонима*) неретко перципира као „мучење себе“, а не само као извор растерећења, заноса и уживања. Катарина Богдановић у „Девојачком дневнику“ наслућује да је, барем делом, *истина о креативности* опора: *ствара се* јер нечега нема; или, ствара се управо јер постоји *нелагода*. Међутим, она наслућује и да *фикција* ипак носи могућност „сатанског уживања“.

Застанемо ли само на овом дневнику, занемарујући начас сав преостали опус Катарине Богдановић, понашајући се као да га читамо први пут и не знамо ништа о његовој ауторки или околностима настанка, вероватно је да бисмо и у том случају помислили да је реч о књижевници (ауторки фикције) у настајању. У извесном смислу, девојачки дневник Катарине Богдановић фигурира и као простор самооткрића, самоизумевања једне књижевнице, „аутопортрет уметнице у младости“. Или, подједнако слободно речено, као својеврсна „свакидашња јадиковка“ у прози. У њему се лоцирају неки од топоса како модерног субјективитета уопште тако и идентитета уметника/уметнице, топоси који ће се, и пре тога и деценијама касније, етаблирати у (теорији и филозофији) књижевности модерног доба: свепрожимајућа перцепција егзистенције као неприпадања,

---

¹⁰⁹ И овде препознајемо одјек нечанске деконструкције: „Што је дакле истина? Покретна војска метафора, метонимија, антропоморфизама. Укратко: зброј људских односа који бивају поетски и реторички ступњевани, преведени, украшени, те се након дуге упорабе народу чине чврстима, каноничнима и обвезатнима. Истине су шлузије за које се заборавило да су то, метафоре које су постале истрошене и осјетилно слабе, кованице које су изгубиле слику на себи те сад у обзир долазе само као ковина, а не више као кованице... Све што човека одваја од животиње овиси о тој способности да се зорне метафоре исхлати до схеме, да се дакле слику разриједи у појам (Nietzsche 1999: 12, истакла З. С.).

„трансценденталног бескућништва“ (Ђ. Лукач); сукоб (свести о) ефемерности и могућности њеног превазилажења трансгресивним стваралачким актом упркос порушеним илузијама (о вечности или смислу);¹¹⁰ огољена хамлетовска дилема као окосница (з)бивања;¹¹¹ амбивалентна субјекатска позиција ствараоца као *увек-већ-сувише* и „младог“ и „старог“;¹¹² извештан демонски квалитет креације и креатора/креаторке који ипак налаже и „андрогину“ (само)контролу, изазивајући на тај начин читав спектар психолошких стања и реакција.¹¹³

„Покушавам да пишем, но то је којешта. Па да шта ћу? Чега год бих се прихватила, изгледа ми незнатно, пролазно. Ја бих нешто трајно, што ће надживети време за које постаје и што ће бити веће од свога творца – од мене саме. Ја бих да превазиђем себе. Може ли то бити? Да ли је то умесна и остварљива жеља?”

А ја бих од свих врста обдарености најрадије изабрала да будем сатиричар каквога свет још није запамтио. Цело друштво довести у забуну, испретурати његове појмове о моралним и другим животним проблемима, сејати немир у душе свију који умеју читати, делити ударце на све стране и ликовати засута грдњом и клетвама оних које сам увредила. Сатанско уживање! Није ли боље лечити и ублажавати него позлеђивати? Одрицање је једино што је достојно човека. Ја ћу до године на село – на село и на посао, зна се већ какав“ (Богдановић 1986: 24).

„Одрицање“ као ултимативни квалитет етике раскида, светоназора Катарине Богдановић, овде се приказује у новом светлу. У његовој основи, како се сада испоставља, јесте и (цинично интониран) алтруизам, али и својеврсна *стрепња од (утицаја) ауторства*. Суспензија жеље и нагона заправо је одрицање од „сатанског уживања“ – оног какво може да приушти креативност, писање и публикавање. Из данашње перспективе, у оваквом резону препознаје се потенцијално потчињавање готово *пуританском феминином идентитету* – „није ли боље лечити и ублажавати него позлеђивати?“ (тј. вратити се у село и живети у складу с очекивањима породице, а не „цело друштво довести у забуну, испретурати његове појмове о моралним и другим животним проблемима, сејати немир у душе свију који умеју читати, делити ударце на све стране и ликовати засута грдњом и клетвама оних које сам увредила“). Етика неге/бриге означава се, цинично, као „етика достојна човека“, али се неге/брига у првом кораку перципира као *незамерање и смерност*, пракса која налаже гест повлачења из јавне/полемичке *арене* у својству сатиричарке – *арене* у којој ће Катарина Богдановић као *публицисткиња* и *активисткиња*, не и као ауторка фикције, касније свакако учествовати и критички је разматрати, ипак изнова и изнова доносећи одлуку да се у село не враћа. Препуштање стваралачком чину, и то уз привилеговање сатиричног модуса, простор је могуће ексцесивности, преступа „с ону

¹¹⁰ У девојачком дневнику Катарине Богдановић неретко се јављају (прото)егзистенцијалистичке дилеме и став. Она заузима епистемичку позицију женског адолесцентског субјекта који је свестан „бесмислености“ егзистенције, али у том одсуству докучивог смисла тежи и успева да пронађе својеврсну игру, забаву, захваљујући „радозналости која је претежно одржава у животу“, а која се пак примарно усмерава ка интелектуалним сферама: „Није у питању шта је боље или горе, него шта коме више годи. Начин живота ваља бирати по укусу, а не по неком апстрактном појму, који је свима заједнички. Међутим, крај је исти и све је подједнако бесмислено“ (Богдановић 1986: 24).

¹¹¹ „Ја сам се просто разболела од нерешљивости. Тешко ми је, тешко... Упропастиће ме хамлетизам“ (ibid.: 33).

¹¹² Или, речима Маргарит Дирас, лајтмотив дневника био би: „Врло рано у мом животу било је прекасно“.

¹¹³ „Нека сарадња мора да се успостави између тог мушкарца и жене у уму да би могло да се постигне умеће стварања. Неки брак супротности мора да се склопи. Цео ум мора да лежи широм отворен да бисмо добили осећај да писац преноси своје искуство са савршеном пуноћом. Слобода мора да постоји и мир мора да постоји.“ (Vulf 2005: без пагинације).

страну добра и зла“, етичке и естетичке трансгресије, кодираних као *неприкладност*, тј. као *неуместан, неетичан и неувиђаван индивидуални избор* (у одговарајућим друштвеним околностима). За њиме се пак, упркос (ауто)цензури, жуди као за потенцијалом *самопревазилажења*, фаустовског пакта, досезања својеврсног трајног тренутка који ће „бити већи од свог творца – од мене саме“, а демонска/сатанска метафорика таквој жудњи сугестивно саображава.

И овде долазимо до Ничеа, уз Маркса и Фројда једног од кључних „херменеутичара сумње“ у западној интелектуалној традицији. Његова филозофија креативности као *ексцесивне телесне афирмације живота креацијом*, надилажења смртности, нарочито у раном (шопенхауеровско-вагенријанском) периоду, упадљиво укључује („сатанске“) метафоре (по)рађања, тј. радикалну поларизацију *живота-као-рађања* и *смрти* (у психоанализи ће се ова тензија разматрати у категоријама ероса и танатоса). „Фридрих Ниче је филозоф рођења и тела. Метафора рођења у средишту је његове филозофије отеловљеног живота“; према суду немалог броја теоретичара и теоретичарки, „инкорпорирајући одлике које се у историји западне филозофије асоцијативно повезују с *фемининим* у своју идеју о дионизијском филозофу, Ниче трансцендира традиционалну једнострану маскулину филозофску концепцију сопства“ (Thorgeirsdottir 2010: 157). Ова родно кодирана трансгресија била је досад предмет бројних тумачења и спорова и у феминистичкој теорији: „од самих почетака рецепције Ничеове филозофије, (феминистички оријентисане) филозофкиње расправљале су о његовим филозофским концептима рођења и тела и критички и афирмативно“ (ibid.: 157). С једне стране,

„концепција рођења неспорно је важна метафора за интерсубјективне релације, како је утврдила Јулија Кристева. Метафора рођења у Ничеовој филозофији на првом месту представља способност креативног филозофа да истражује и обуздава плуралност унутар себе самог, да рекреира или породи себе. [...] Ничеа рођење занима као искуство које карактерише комбинација бола и радости. Рођење је за њега парадигматичан пример феномена у ком велики бол и пожуда стоје напоредо, у ком се нешто окончава, а нешто ново започиње. Он жели да рођење тријумфује над смрћу и смртношћу, који су се дотад перципирани као ултимативно упориште филозофског виђења људске егзистенције. Код њега није посредни порицање или потискивање мисли о смрти и смртности већ пре афирмација настављања живота смрћу. Апстрахујући стварно, физичко рођење, он рођење преобликује у метафору за стваралачку диспозицију дионизијског филозофа, који мисли у складу са животом и с телом“ (ibid.: 157–158, истакла З. С.).

С друге стране, ничеанској визији и те како се приступало и без овакве благонаклоности или оправдања, најчешће уз подједнако убедљиву аргументацију, попут оне Адорнове, да Фридрих Ниче, упркос покушају (ре)интеграције традиционално фемининог и маскулиног у „дionизијског филозофа“, или пак спорни концепт „натчовека“, заправо не само да *не* деконструира већ чак „доводи до екстремне крајности *традиционални, маскулини идеал аутономне и самодовољне индивидуе*“, сопства надљудских/божанских прерогатива (ibid.: 160). Дакле, његова афирмација креативности (по)рађањем остаје камен спотицања и подстицајно место полемичке (феминистичке) рецепције до данас, а једна од капиталних тензичних дихотомија западне интелектуалне традиције – индивидуализам *vs.* колективизам – сусреће се у тој рецепцији и с подједнако капиталном бинарном опозицијом маскулино/феминино.

У том светлу, интрапсихички конфликт, тензија саме Катарине Богдановић као привржене читатељке Ничеа и ауторке „Девојачког дневника“, њена изражена располућеност, растрзаност између (*књижевних и образовних*) креативних и деструктивних

нагона (суицидална идеација), читају се барем троструко: као ауто/портрет о уметничкој генези; као сведочанство о нелагоди класно депривилеговане учитељице огромних интелектуалних капацитета и амбиција у вишеструкој колизији с миљеом, контекстуалним чиниоцима и својим савременицима; као текстуално уобличиће *интимног, психофизичког* идентитетског спора једне *девојке* у родно кодираним координатама.

Пођемо ли од хипотезе да су бескомпромисна, радикална аутономија, самодовољност и самоусмереност „маскулини идеали“, а да је њихова деконструкција, отварање ка другости / зарад другости нужна „феминина“ контратежа, тај интимни агон могли бисмо да представимо на неколико начина. Прво, тензија се гради око мобилности и имобилности: остајање у селу (ради удаје) *феминин* је гест, гест достојан једне (биолошке) *жене*, онај којим се удовољава окружењу и чини „уступак другима“; одлазак у Београд ради похађања универзитета (на коме дотад и нема жена) *маскулини* је преседан, чин престапа чија је целисходност у визури окружења упитна, али за којим сама Катарина Богдановић неспорно жуди, премда је у томе усамљена. Друго, *креативност* је и маскулина и феминина, на известан начин *андрогина*, и уједно тежи да у себе упије дијалектику *појединца/појединке и колектива*. Креативност се испољава и у свакодневици (вођењу дневника) и у писању ради публикувања, у писању других текстова/жанрова који су у перцепцији ауторке, барем у њеној адолесценцији, *друштвено* релевантнији од дневника. Из те флуидне креативности и жанровских дилема Катарине Богдановић, проблем се рачва у новим правцима. Писање *дневника* (его-текстова) јесте допуштена доколица, пракса која се ултимативно не проблематизује и не надгледа (ни у самој ауторки ни у њеном окружењу). Писање ради публикувања и публикување, освајање ауторства у јавности, опет је својеврсни *маскулини* преседан, јер дневник није писан с намером да буде публикуван, а сатира би, да би произвела ефекат, морала да буде таква. Треће, отвара се и питање (избора) професије и привилегованог аспекта хабитуса: афинитети ка сатири заснивају се на „маскулином идеалу“ – аутор/ка преузима епистемичку позицију „свезнајућег *ја*“, патерналистичког/корективног над-субјективитета, ауторитета и арбитра (о истом проблему вредело би размишљати и поводом хабитуса уредника/це и критичара/ке). Својеврсна контратежа, „човека достојнији“, етичнији избор, јесте *феминин*: (п)остати учитељица/наставница, она која својим приступом и компетенцијама такође коригује, такође уз ауторитет подучава, али тако што „не позлеђује“ већ, напротив, „лечи и ублажава“.¹¹⁴

Имајући у виду да је Катарина Богдановић као уредница *Женског покрета*, ауторка уредничких и осталих прилога у овом гласилу, те у другим часописима епохе, почетком двадесетих година и касније, у отпору према монархијском режиму изражавала критички став (с примесама сатиричког модуса) конгруентан с идејама о *феминизацији политике* – у циљу оплемењивања, оздрављења, „лечења“ контаминираног, оболелог, заразног система и (двоструког) морала – ова колебања ауторке, изражена у девојачком дневнику, додатно добијају на занимљивости и (антиципаторском) значају. Осим тога, кроз познанство с Алфредом Адлером посредством Димитрија Митриновића,¹¹⁵ те захваљујући другим

¹¹⁴ И у овом кораку, као и иначе у тузланском дневнику Катарине Богдановић, читава ова проблематика одвија се и у тензичности координата село-варош-град, односно *руралног и урбаног*, мање или више *цивилизацијског*.

¹¹⁵ „Поред осетљивости за феминистичке и социјалне теме, била је нарочито заинтересована за психоанализу и учење Алфреда Адлера, кога је, захваљујући Димитрију Митриновићу, упознала у Бечу. Адлер је, под утицајем марксистичке филозофије прихватио идеје друштвене једнакости и правде и, учланивши се у Социјалистичку партију, придружио се борби за права жена. Поред давања подршке економској, социјалној и политичкој једнакости жена, он је покренуо питања права жена из радног односа која су у вези с материнством

стручним путовањима, усавршавањима и контактима/кореспонденцијама с домаћим и страним интелектуалцима епохе, Катарина Богдановић континуирано је развијала свој особени, реформистички педагошки метод, који је и пре свега тога био спонтано утемељен у принципима *индивидуалне* психологије, али и у феминистичким и социјалистичким идејама. У његовим претпоставкама, у овом светлу, такође се може препознати својеврсни императив изградње лековитих, „човека достојних“, етичних *интерсубјективних релација*.

Помније разматрање завређује и сам жанровски афинитет Катарине Богдановић: „Ипак је најбоље бити књижевник. А ја бих од *свих врста обдарености* најрадије изабрала да будем сатиричар каквога свет још није запамтио“. Управо је сатира, како показују бројне феминистички оријентисане теоретичарке и теоретичари, један од жанрова који се традиционално најпре кодирају као „маскулини“ (в. нпр. Iglton 2018), али и један од оних који су и чињенично кроз време били у власти мушкараца. До тог тренутка (1905. године), огледање жена у жанру сатире, и то не само на јужнословенском поднебљу, велики је преседан много пре него правило.¹¹⁶ Писање сатире – нарочито овако амбициозно замишљено – осим пристанка на „сатанско уживање“ пред којим стрепи Катарина Богдановић, опхрвана и аксиолошким и моралним и психолошким дилемама („Ја бих да превазиђем себе. Може ли то бити? Да ли је то *умесна и остварљива* жеља?“), изискује, наиме, и позицију активног учесника или барем сведока друштвених збивања, психофизичку урођеност у јавност уз њено константно *надгледање*, својеврсну супервизију над друштвеним процесима и њиховим актерима. Такође, успешна сатира од свог ствараоца неретко захтева не само пронцљивост и хипервигилност спрема привилегованих мета оштрице – интензиван истовремени боравак у друштву и *изван* њега – већ и посебне ауторске вештине и компетенције, *владање владајућим* конвенцијама, реторичко-стилским и поетичким средствима/моделима који се, у спреси с одговарајућим идејама, подвргавају пародији, демистификују изнутра, подривајући се њима самима.¹¹⁷

Књижевне аспирације и амбиције које у *феминином* „Девојачком дневнику“ бележи Катарина Богдановић као девојка/*жена* – а које су, по њеном суду израженом у дубокој старости, остале неостварене јер их је она сама изневерила пристанком на бирократску каријеру – заснивају се на афинитету према једној специфичној „врсти обдарености“ која је (до)тад увелико и вишеструко конотирала *маскулинитет* колико и подразумевала привилегије *мушкараца*: сатиричком модусу. Тај модус Катарина Богдановић ће, премда

и женином улогом у породици, питања једнаких плата за исти рад, као и реформе језика (на пример он је, када се говори о женама, редовно користио синтагму 'други пол' уместо 'супротни пол' указујући на егалитаристички, а не антагонистички однос међу половима)“ (Вујошевић 2018). Уп. с грађом у ИАШ.

¹¹⁶ Преседан, на пример, чини Драга Гавриловић, прозаисткиња која у последњим деценијама 19. века више него пронциљиво лоцира неодвојивост жанровских, родних и друштвених конвенција у својим записима: Дабоме да је то сувопарна ствар, но од мене није се боље ни надати, *нема у мени ни мрва мушких особина те не знам много појетизирати ни машати се чак неба и можда обећавати на ову прилику: „небо ми је листак ведрине/на његови плави недри/душо моја, писаћу ти“... Ја сам, ко што ти рекох, скроз женскиња, и то, као што знам да обично веле, „слаба женскиња“*, па нећу ништа да обећавам... (Гавриловић 1990: 55, истакла З. С). Уп. и исказ Катарине Богдановић: „Једном сам била решила да пишем студију о старости. Мислим да свако на свој начин осећа старост. Преимућство човека над женом у томе је што старац још увек може да буде симпатичан у друштву, а старица не може. Она је баба, и само то, како за одрасле, тако и за децу. Има примера да су старци уживали симпатије младих жена, па и девојака, а старице не могу да буду симпатичне ни својим вршњацима. Кад би старица написала песму да се заљубила у младог човека, њој би се подсмевали; а кад то учини старац, онда то важи као лепа меланхолична песма“ (Николић 1986: 15).

¹¹⁷ У том аспекту, помна анализа уџбеника *Теорија књижевности* из 1923. године добија на посебном значају јер нам предочава у ком је степену и сходно којим традицијама Катарина Богдановић познавала књижевне конвенције и потенцијално владала њима.

знатно стидљивије него што би њен дневник могао да најави, испољавати не само у часописним прилозима, критикама и расправама међуратног раздобља већ и у фикцији која ће за њеног живота остати необјављена и која је данас сачувана у врло скромном обиму. Ипак, и овај скроман корпус завређује помну анализу, утолико пре што се управо кроз његову „неоствареност“ и *уметничку (без)вредност* рефлектују и особена стрепња од ауторства Катарине Богдановић, и снага (утицаја) књижевних ауторитета „Скерлићевог доба“, у чијој се сенци, барем делимично, ово ауторство у настајању одвија; сходно томе – и самог Јована Скерлића, чија је предавања „она редовно посећивала, јер је наш учитељ и њу, као уосталом и нас друге, привукао својим личним магнетизмом“ (Lebl Albala 2005: 169).¹¹⁸

*

*Убеђују ме искрено и јасно
Да живот није само труд и рад,
Да човек тражи срећу док је млад,
И само дотле; после – биће касно.*

*А ја све тако: с хартијама до век,
И с једном жељом: да што више дам;
Ал' нит сам срећна, нит' одвише знам,
Ни права жена, ни велики човек.*

Овом се песмом Катарина Богдановић први и последњи пут оглашава у јавности као ауторка једног књижевног прилога (фикције) након младалачког доба (у рукописној заоставштини у ИАШ наилазимо на њен податак да су 1901–1902. године, у Карловцу, „у годишњем извештају Женске учитељске школе“ штампане две њене песме).¹¹⁹ Песма „Живот у хартијама“ објављена је 1918. године у часопису *Jugoslavenska žena*. Занимљиво, последњи текст (чланак) Катарине Богдановић објављен за њеног живота носи наслов „Књиге у животу и живот у књигама“ (*Наша стварност*), и то је тек један у низу повода да се о њеном ауторском путу размишља као о кругу (девојачки дневник – међуратна штампа – штампа након Другог светског рата и разговори с Миланом Николићем у дому за стара лица). Метафора „живота у хартијама“ несумњив је лајтмотив целокупне заоставштине Катарине Богдановић – и публиковане и непубликоване, и „јавне“ и „приватне“, и фикционалне и нефикционалне. Осим тога, подједнако заступљен лајтмотив јесте и *живот без среће*, а, ако је срећа, као у овој песми, резервисана за младалачко доба – онда и *живот без младости*.

Катарина Богдановић овде, први пут у таквом облику, експлицира још нешто – наиме, да није „ни права жена, ни велики човек“. Чини се да ова експликација подлеже једноставној анализи, тј. не захтева продубљеније интерпретације управо услед наивности лирског проседеа. Док је у прозним нефикционалним текстовима Катарине Богдановић

¹¹⁸ Ова проблематика завређује посебну пажњу и посебну студију. У наставку ће фокус пре свега бити на питањима релевантним за историју феминизма, а мање за књижевну историју. То, међутим, није једина могућа путања у осветљавању предатног књижевног профилисања/образовања Катарине Богдановић и Паулине Лебл, премда је у овој прилици заступљенија од других.

¹¹⁹ Осим тога, у фонду „Катарина Богдановић“ ИАШ налази се и мањи број њених песама које за њеног живота нису публиковане. Оне не поседују значајнију књижевноисторијску вредност, али су такође занимљива студија случаја. О њима би се могло додатно размишљати и писати у некој другој прилици, у засебном раду.

свих врста (дневницима, путописима, часописним прилозима, есејима, студијама) уочљив истанчан документаристички нерв и велики приповедачки таленат – њена сачувана поезија остаје на нивоу анахроног, више него *прозаичног* експеримента. Ипак, и тај експеримент заслужује статус прворазредног *документа*, најпре јер фигурира као узорна студија случаја.

У овој песми тематизује се исти онај конфликт који је у тузланском *дневнику* Катарина Богдановић изражавала (формално) знатно суптилније и знатно растерећеније. Вратимо ли се том *девојачком* дневнику и иденитетском расцепу његове ауторке, сада у јукстапозицији с песмом, намеће се помисао да је управо у последњим стиховима сажета и сентенциозно изложена читава дневничка драма: „Ал нит сам *срећна*, нит *одвише знам* / Ни *права жена*, ни *велики човек*“. Пре свега, иако је у њено време било сасвим уобичајено да се именица *човек* спонтано користи синонимно с *мушкарцем*, свуда па и у феминистичкој штампи, Катарина Богдановић, како показују и њени его-текстови и разни публиковани прилози, томе у начелу није била склона. Напротив, она се претежно изражавала у поларизацијама *мушко-женско* и *мушкарци-жене*, а именицу *човек* углавном употребљавала у значењу *људско биће / индивидуа*. Таква употреба подразумева се стога, највероватније, и у овом поетском прилогу (иако је подстицајно размишљати и у другом смеру, о *човеку* као *мушкарцу*).

Лирско *ја*, *лирски субјект*, испрва, у уводном стиху песме, па и у читавој првој строфи, заправо је у позицији *објекта* („Убеђују *ме* искрено и јасно / Да живот није само труд и рад“...). Субјекатску позицију преузимају недефинисани *други* који лирски субјект „убеђују искрено и јасно“ (дакле, добронамерно и отворено) „да живот није“ оно чему га субјект у потпуности посвећује („само труд и рад“), „да човек тражи срећу док је млад / и само дотле; после – биће касно“. (Или, како Катарина Богдановић записује у девојачком, тузланском дневнику: „указују ми на срећу тамо где ја ни не помишљам да је тражим“.) Будући да је изражен у лирској песми написаној у првом лицу, овај агон *они/други vs. ја*, пођемо ли од дневничког прототекста, може се такође читати и као интернализowana расправа – између *приватног ја / ја-у-сопственој-соби* и *јавног ја / јавности-у-мени*. Међутим, као и у Дневнику, у ком Катарина Богдановић, као девојка и учитељица, с прозора посматра шаролики јавни живот суграђана и колективни плес својих вршњака, закључујући да је „савршено неспособна“ да „заборави на *себе* и сва се стави на службу *онима што су око ње*“, и овде је подвојеност до краја радикализована. Сукоб *ја-други* је капиталан: *они* су ти који су „искрени и јасни“, а *ја* оно што *другачије* од тога, тј. оно што би „стављањем на службу другима“ нужно морало да се одрекне својих особености, аутентичних квалитета.¹²⁰

Друга строфа стога фигурира као разрешење прве, као одговор наоко упућен мање *другима/њима* него себи самој: „А ја све тако: с хартијама до век / И с једном жељом: да што више дам; / Ал' нит сам *срећна*, нит' *одвише знам*, / Ни *права жена*, ни *велики човек*“. Ипак, тек завршни стихови (пре)означавају целину, тј. повратно одређују смисао онога што *други* говоре, „да човек тражи срећу само док је млад“. Иако је *човек* у овој песми наизглед *универзална* категорија, те премда је и „потрага за срећом“ представљена као универзална (као, рецимо, у либералној традицији), испоставља се да „бити срећна“ у ствари значи „бити *права жена*“, и то, изгледа, искључиво *млада*. То ће рећи: не може се у исти мах бити „књишки мољац“ (Албалина опаска) и „права (млада) жена“. Или, не може се бити „права жена“ уколико је већ младалачки хуманизам просветитељски оријентисан, утемељен у рационалности, у спомињаној церебралности, уколико је „идеал човека“ биће које на првом месту „ради и мисли“ (у чланку Катарине Богдановић из *Женског покрета*, „жена која ради

¹²⁰ У овом кораку, могло би се размишљати и о извесном *сартровском* духу портрета Катарине Богдановић.

и мисли“). Неисцрпне су – како се испоставља – могућности тумачења овог наизглед ефемерног, поетички анахроног текста.

Идеал „великог човека“, који се овде поставља, подразумева личност која је у оптималној мери развила и остварила свој хумани потенцијал у складу са схватањима својственим Катарини Богдановић. Њеним речима из девојачког дневника: „велики човек“ је она особа која је у стању да „превазиђе себе“, да створи „нешто трајно, што ће надживети време за које постаје и што ће бити веће од свога творца“. Како се у овој песми сугерише, „велики човек“ је онај који за собом нешто оставља човечанству у наслеђе (у чему је, на пример, и према суду Катарине Богдановић, успео Јован Скерлић), који трансцендира (сопствену) ефемерност својим радом и креацијом – „с једном жељом: да што више *да(м)*“. Ако је врховна тежња лирског субјекта, која се упорно не остварује, даровати нешто свету тако што ће се „знати што више“ („нит' *одвише* знам“), на којим претпоставкама се тај *епистемички* и *етички* успех, тј. вредност и досег доприноса једног „великог човека“, мери?

У том кораку значајно би могле да нам помогну феминистичка етика и епистемологија: елементарни гест уважавања могућности да су субјекти, ма ког пола, међу собом различити, са спознајама условљеним проживљеним искуствима, те да као такви имају право на увиђавне индивидуалне изборе, афинитете и стремљења, а да је једина нелегитимна позиција она која одбија могућност сопствене неприкосновености, ситуираности, (ауто)критичког испитивања: речју, она ауторитарна. У белешкама и текстовима Катарине Богдановић појмови ауторитарности и ауторитета готово се и не спомињу (у тим терминима), али осетна је њихова блага фузија, и у том смеру могло би се, између осталог, размишљати о потенцијалним (само)осујећењима Катарине Богдановић *као књижевнице* – њеним речима, „*писца без дела*“ – па тако и о њеном незадовољству својим изборима с којима је повезивала та (само)осујећења. Катарина Богдановић на крају живота није изразила став да је било који њен животни избор/тренутак био погрешан изузев једног: одустајања од стварања таквог дела. Идеал који доследно самокритична Катарина Богдановић пред себе ставља – „велики човек“ као „творца великог дела“ – можда је и нека верзија „натчовека“, али врло слободно и условно речено, пошто се ауторка, барем судећи по истраживачким траговима, након девојачких година није враћала Ничеу и о њему писала. Но, опет се испоставља да тај идеал, као ни ничеански, и није тако „универзалан“.

Вишеструкост хабитуса, амбиција и компетенција Катарине Богдановић (предавачки, ауторски, публицистички, чиновнички, уреднички, научноистраживачки), као и у сваком другом случају, и сама је мач с две оштрице. У великој мери, како је већ и сугерисано, њихов развој био је условљен материјалним, класним и родним положајем Катарине Богдановић, те чињеницом да је она у престоничку интелектуалну јавност ступила потпуно самоиницијативно, без олакшавајућих контаката, градећи своју репутацију „од нуле“ и одричући се како своје матичне породице тако и удаје тј. брака. Међутим, и само ново поље у које је она ступила истовремено је било оно у коме се с класном димензијом пресекала и *родна*, неретко доминирајући над овом првом: „*девојци* није било место на универзитету“, понајмање у својству заспослене, чак и уколико та девојка „одвише зна“ (в. Lebl Albala 2005). У исти мах, (пунолетним) женама није био признат статус „*одговорних* уредница“, пуноправних грађанки, нити омогућен приступ политичкој/бирачкој арени и било ком аспекту власти – парламентарном, извршном, законодавном. Самим тим, препреке које су у првим деценијама 20. века у Краљевини СХС искрсавале пред њом и њеним колегиницима сличних интересовања, талената и/или аспирација, биле су знатно сложеније и истанчаније од оних с којима су се сусретали водећи ауторитети епохе, по правилу

мушкарци, с подједнако вишеструким хабитусима, али, такође, и вишеструким (интерпретативним) *заједницама*.

С једне стране, Катарина Богдановић и у младости, и касније током живота, показује свест о томе да живи у родно поларизованом друштву, проницљиво лоцира неравноправност политика полова, што формалних и званичних (државних, правних, образовних, културних), што оних притајених, саморазумљивих и свакидашњих. При том, она то чини и експлицитно и имплицитно, остављајући нам смернице за разматрања родно кодираног ауторитета (у књижевном пољу, или пољу културне производње). У разговору који је у позној старости водила с Миланом Николић, она, како је већ назначено, а што вреди поновити, оставља следећи исказ:

„Моји пријатељи? Нема их више. Сви су помрли, само Албала живи код ћерке у Америци. Занимају вас Скерлић и Исидора? Скерлића сам волела као свог оца. Он је извршио јак утицај на мене, а помагао ми је и код објављивања рукописа. Његову смрт сам прописно одболвала. Али морам признати да ми се никако није свиђало што су се он и Богдан Поповић увек некако с подсмехом односили према Исидори. [...] Била је доста zgodна, али страховито несрећна жена. Увек ми се чинило да би могла да буде идеална супруга и домаћица, али мушкарци су бежали од ње, ваљда зато што је била превише учена. То јој је тешко падало“ (Николић 1986: 14-15).

И у овом исказу очигледна је доза опреза и скепсе Катарине Богдановић у карактерисању савременика и различитих друштвених појава, толико важна за карактер ове интелектуалке у целини, као и за њена (савремена) портретисања. Много раније, у периоду кад је сарађивала са *Женским покретом*, она је закључила да су „мушки исто као ми жене: суревњиви један на другога, амбициозни, жељни истицања и власти.“ (Богдановић 1986: 61). Катарина Богдановић није гајила, или је барем временом превладавала, илузије о *женским као феминистичким* субјектима, о непатвореним, есенцијалистичким, идеалним особинама жена/женскости, као и о мушком/маскулином ауторитету. Несклоност Катарине Богдановић ка идеализацији (људи), било да је реч о мушкарцима или женама, нарочито је вредна пажње утолико што не заобилази ни општепризнате, врховне ауторитете без обзира на сентимент спрам њих, те ауторка указује на „људско, сувише људско“ чак и код Јована Скерлића, према коме неспорно изражава највећи дуг, захвалност и поштовање. Ауторитет се у светоназору Катарине Богдановић, па и у њеним текстовима/изјавама, деконструише спонтано, изнутра; у его-текстовима Паулине Лебл Албале, како ће се пак испоставити, управо наративна конструкција Јована Скерлића, а потом и њеног супруга, Давида Албале, показују да *маскулини ауторитет* није самосвесно и експлицитно проблематизован.

„Очинска“ компонента Скерлићевог лика и улоге коју, опет спонтано, региструје Катарина Богдановић („Скерлића сам волела као свог оца“) ¹²¹ такође је врло индикативна. Она се сугестивно саображава биографским топосима неких од првих учитељица / просветних радница / образованих жена у Србији с краја 19. и почетком 20. века, оличеним у њиховој „негативној перцепцији сопственог оца“, тешким (патријархалним) околностима одрастања, као и одсуству раних ауторитета и (психолошких и материјалних) ослонаца (Томић 2019б: 142). У исти мах, ова опаска zgodна је полазиште и за даље проблематизације патрилинеарности књижевног и интелектуалног поља, трансгенерацијског преноса кроз призму „породичних метафора“, или пак концепата *стрепње од ауторства / страха од утицаја*.

---

¹²¹ Катарина Богдановић је иначе знатно чешће спомињала Скерлића него свог оца у рукописној оставштини.

Надаље, будући да и сам врви од имплицитних и експлицитних родних бинарних опозиција (мушко/женско, маскулино/феминино), овај исказ Катарине Богдановић поручује нам да је таква, родно заснована бинарна логика већ била уписана и у српско и југословенско књижевно и интелектуално поље „Скерлићевог“ (и потоњих) доба. Међутим, она се очито није манифестовала искључиво у „јавној сфери“ – или је, кад јесте, почивала на претпоставкама које превазилазе дихотомију јавно/приватно и указују на њену порозност. Према сведочењима Катарине Богдановић, однос водећих ауторитета према колегиницама управо је грађен на темељу *родно кодираног ауторитета*. То не важи само за однос према студенткињама, где се вертикални ауторитет перципирао као саморазумљиви део кодекса, а из те позиције млађим наследницама и, ређе, наследницама нудиле прилике за ауторско профилисање и даљи професионални напредак (*СКГ*). Чини се да је став према оним интелектуалкама које нису биле студенткиње и штићенице, вршњакињама и/или наоко равноправним колегиницама попут Исидоре Секулић – премда, или управо услед тога што су биле „превише учене“ – инклинирао ка патернализму („подсмеху“) пре него ка отварању простора за заједнички ангажман и рад (Катарина Богдановић овде проницљиво лоцира да је у корену тог подсмеха, дистанцирања, био порив за *бежањем, страх, осећај угрожености* ауторитета). То додатно добија на значају у светлу контроверзне и динамичне (феминистичке) рецепције Исидоре Секулић (в. нпр. Кох 2012; Росић 2022), али и представља важно полазиште за разматрање женског ауторства и положаја жена у књижевној јавности уопште, укључујући и саму Катарину Богдановић. Уколико бити „превише учена“ може да се поистовети с „одвише знам“ из поменуте песме Катарине Богдановић, ситуација постаје утолико занимљивија. (У сваком случају, било би подстицајно размотрити деловање и рецепцију ове две интелектуалке из компаративне перспективе.)

Скептицизам Катарине Богдановић, анархистичка црта у њеном мишљењу, импулс ка деконструкцији и критици затеченог стања, уз афинитет према филозофима сумње и жанру сатире – од чега не треба одвојити чињеницу да, за разлику од Исидоре Секулић, она у каријери није кокетирала с угледним академским и научним институцијама, да је била принципијелна тј. није се одрицала својих „левичарских уверења“ – водили су до спонтаног подривања (*стицања*) *ауторитета као маскулинистичког (процеса)* у њеном ауторском и уредничком опусу и рукопису. Катарина Богдановић „*није пристајала на друштвено додељене улоге, на ауторитарност по основу друштвеног положаја или догме. Залагала се за ауторитет на основу креативности, стручности, знања и хуманости*“ (Вујошевић 2019, истакла З. С.). Међутим, извесно је да су одређена места остала упадљиво недирнута, и то нехотице, управо јер су била и *неосвећена*. Подједнако је упадљиво и што се та места (табуи) неретко тичу (интернализираних) родних политика – другим речима, питања шта значи бити „(права) жена“.

На то су досад, премда на различите начине, указале Лела Вујошевић и Станислава Бараћ. Станислава Бараћ је помно анализирао број *Женског покрета* у целости посвећен суициду Руже Стојановић – мотивисаном ванбрачном трудноћом и одлуком њеног партнера Младена Берића да не призна очинство – који је објављен за време уредниковања Катарине Богдановић.

„Пре него што ће им се понудити теоријско образложење идентитета / идеологеме / књижевног лика нове жене, феминисткиње окупљене око *Женског покрета* биле су принуђене да саме заснују теоријски дискурс о новој жени, и то у његовој најосетљивијој и најважнијој тачки. Поводом самоубиства блиске колегинице, оне су на теоријски ниво подигле расправу о лицемерју

патријархалног морала, ванбрачној трудноћи, непристајању мушкарца на брак, избегавању одговорности за дете итд. Ауторке чланака су, међутим, и директно прозвале Младена Берића, 'угледног' и 'популарног' 'јавног радника', код кога се, према њиховим речима, иза нежности крила бруталност, а иза хуманости 'бедна таштина', и који је познајући законе савременог морала схватио да му 'ипак више иде у рачун туђ скандал него ма каква лична обавеза и дужност'" (Бараћ 2015: 143).

Разматрајући овај број часописа као својеврсни „мозаик портрета“, Станислава Бараћ задржава се и на прилогу Катарине Богдановић „Морал о коме се говори и морал по коме се живи“. Она уочава упадљив парадокс доприноса Катарине Богдановић: с једне стране, управо је (уредница) Катарина Богдановић од свих ауторки прилога у броју „најватреније напала лажни морал Младена Берића“ (Бараћ 2015: 145), математичара запосленог на Универзитету у Београду. У том тренутку, с обзиром на Берићеву позицију и репутацију у интелектуалној јавности, те чињеницу да је Универзитет био својеврсна мушка арена, тај „ватрени напад“ свакако је изискивао храброст, спремност на замерање ауторитетима и отворену конфронтацију с њима, уз симултани обрачун с владајућим менталитетом. Ту спремност показале су све заступљене ауторке изузев најугледније, Исидоре Секулић.¹²² Сем тога, већина потписница прилога – Зорка Каснар, Паулина Лебл и Катарина Богдановић – биле су у том тренутку међу алумнистичкама истог универзитета, што њихов наступ потенцијално утемељује у проживљеном искуству, или му барем даје на додатној тежини. С друге стране, међутим, управо „чланак који најдиректније апострофира питање морала, 'Морал о коме се говори и морал по коме се живи' Катарине Богдановић, не доспева до идеје о 'ненужности' грађанског брака, већ чак упада у контрадикторну ситуацију да оптужује жену коју је почео да брани“ (ibid.).

„Она се, наиме, у своме портрету, нада да ће овај чин у женској заједници изазвати у крајњој линији добре последице 'иако сам пример у ствари то није. Биће по свој прилици тога да ће наше девојке мало озбиљније и дуже размишљати докле сме ићи њихово поверење, и је ли паметно обилазити у данашње време једину легалну форму која може загарантовати да се из овог или оног човека неће опет ишчаурити какав Младен Берић. [...] Али она [Р. Стојановић] је данас мртва, и нема тих израза који би је осудили јаче и више него смртоносни хитац из њене сопствене руке“ (ibid.: 146).

Како закључује Бараћ, „ови делови чланка, у коме се неочекивано појављује другачији став, сведоче о вишем нивоу подмуклог дејства идеологије [...], оном у ком се значењске контрадикције не примећују ни у сопственим речима“ (ibid.). Чиме објаснити овакву аргументацију Катарине Богдановић? „Иста ауторка није могла доћи до идеје новог морала на какав се мисли у насловној синтагми Александре Колонтај – нови морал и радничка класа, јер ни свој феминизам није хтела да изведе преко *граница грађанске идеологије*“ (ibid.; истакла З. С.). И сасвим је тачно да у овом тексту ауторка заступа споран став да „брак *joш* увек пружа једину могућност да се полна љубав мирно и поштено регулише у корист детета и жене“ (истакла З. С.). Међутим, Катарина Богдановић је и као уредница и сарадница *Женског покрета* у другим случајевима била спремна да прекорачи грађански декорум, неретко прозивајући савременике и савременице за оно што зарад еманципације жена (не) чине сходно својим класним позицијама, тј. у складу с тадашњим социјалдемократским идејама. Уз то, она је свега пар година касније, у *Српском књижевном гласнику*, управо пишући и о самој Алексантри Колонтај, изразила и битно другачије ставове у погледу брака, а тај процес већ је лоцирала и детаљно предочила Лела Вујошевић,

¹²² Исидора Секулић тај повод је искористила да приложи благо фикционализован текст заснован на темама материнства, трагичног губитка детета, суицида, на тај начин вишеструко избегавајући да изнесе јасан став.

истичући да „Катарина Богдановић критикује институцију брака постављену као основни друштвено прихватљив смисао и циљ жениног живота, који није нужно повезан с љубављу, већ првенствено с прагматичним разлозима“ (Вујошевић 2019: без пагинације).¹²³

На извештајан начин, једну врсту престапа, „(грађанске) непослушности“, Катарина Богдановић чини и у тексту „Морал о коме се говори и морал по коме се живи“, утолико што у Берићу препознаје персонификацију читавог система и одговарајућег јавног мњења:

„Али, за Младена Берића ствар у тај исти мах добија сасвим други изглед. Одмах он увиђа да од њега управо највише зависи да ли ће однос који му је дотле пружао само *задовољство*, постати сада *за обоје обавеза и дужност*, или ће *избити на јавност као један чисто женски скандал*. И по својој природној логици *неодговорног мужјака*, и по стварном познавању морала данашњег друштва, закључује он да њему, као човеку, ипак више иде у рачун *туђ скандал* него ма каква *лична обавеза и одговорност*. Нарочито га храбри при томе сазнање да *по садашњим нашим појмовима греши само жена*, али да *ни њу не осуђују строго ако уме да сакрије свој грех и на тај начин скине са себе сву одговорност*“ (Богдановић 1920в, истакла З. С.).

Најпре, Катарина Богдановић је овде донекле у специфичној позицији: упркос колективистичкој часописној концепцији и уједињеном наступу сарадница и чланица редакције поводом овог догађаја, она једина заузима номиналну уредничку позицију. Стога у тексту и наступу управо као главна и фактички *одговорна* уредница, изражавајући се у првом лицу множине и у програмском маниру, те најављујући промене у политици часописа мотивисане истим тим догађајем, тј. одлучнији заокрет ка проблематизовању феномена „двоструког морала“ – грађанског, системског и менталитетског лицемерја у перцепцији „моралне исправности“ мушкараца и жена, односно сексуалног декорума. До тог заокрета у пракси ће убрзо и доћи (в. Милованов 2021), о чему добро сведочи портрет наредне уреднице, Милеве Милојевић. У исти мах, уредница наступа и као бранитељка како феминизма уопште тако и колективистичке агенде *Женског покрета / Женског покрета*, будући да је, како откривамо из овог прилога, пре тематског броја јавност у таблоидном маниру искористила суицид Руже Стојановић као повод за ниподаштавање и дестабилизацију њиховог ангажмана, препознајући у том трагичном чину знак дефетизма, предаје, пораза самих феминисткиња/феминизма. Пред њом је, дакле, био деликатан задатак – апологија (сопственог) феминизма (часописа и *колективитета* иза ког стоји) без истовремене осуде, али и без подржавања наглог, несхватљивог *индивидуалног* чина, суицида једне сараднице. Она је с изазовом и покушала да се избори, а тај покушај испотиха меморише и њене сопствене, целоживотне тензије на оси индивидуализам–колективизам.

---

¹²³ „Катарина Богдановић, за своје време врло смело, у *Српском књижевном гласнику* из 1924. године, заступа право на слободну љубав: 'Пошто данас има огроман број рђавих, иако прописано склопљених бракова без породице, то би, према излагањима у овој књизи, сасвим лепо могла да се замисли и једна честита породица у будућности без конвенционалног брака'. [...] Наредне године (1924), она је у истом часопису објавила текст 'Клара Цеткин: жене и студенти' који је посветила 'једном од важних савремених питања изложених у малој брошури познате комунистичке агитаторке у Немачкој: како се држе људи са академском спремом према жени која тежи да постане пуноправна'. У овом тексту се елаборира доминантна теза Кларе Цеткин да је ослобођење жена могуће постићи само у оквиру радикалне пролетерске револуције: '*Индустријски радници показују тамо више разумевања и предусретљивости према својим другарицама на послу, јер налазе у њима корисне сараднице и савезнике у борби за економско изједначавање и грађанска права; док умни радници виде у школованим женама само опасне такмаце и настоје да их потисну из оних области науке и праксе у којима ни за све мушке снаге нема довољно места*'.“ (Вујошевић 2019: без пагинације, истакла З. С.).

У том кључу могуће је додатно осветлити најпроблематичније место у њеној аргументацији. У питању је притајена, али неспорна тенденција, коју лоцира и Станислава Бараћ, да се о одговорности и о кривици Руже Стојановић и Младена Берића говори безмало у јукстапозицији, премда ауторка декларативно инсистира на капиталној разлици између њих двоје – присуству, односно одсуству *савести*. Услед тога се у читаоцу намеће помисао да је овај текст, упркос најављеном „дистанцираном“ регистру, покушају „објективног“ приказивања једног „случаја“, ипак написан у тренутку велике љутње уреднице не само на нехумани систем и доцента Младена Берића већ и на личне изборе сопствене колегинице.

„О случају Руже Стојановић и Младена Берића довољно је обавештена сва наша јавност, и *Женски покрет*, у информативном смислу, не би могао казати ништа сасвим ново. Изгледа чак да зато што се држимо само проверених факата, ми овим бројем дајемо мање података него многи наши дневни листови, који доносе не само оно што знају него и оно што мисле да знају. У осталом, то сасвим одговара тенденцијама извесних чланака по новинама у последње време, у којима се све већма губи из вида велика одговорност дневне штампе за стварање јавног мњења, а све више иде за тим да љубитељи скандала и сензација нађу занимљиве и привлачне лектире.

Међутим, најпре ваља објаснити у ком смислу ћемо говорити о кривици и кривцима, јер несагласност судова у јавности очевидно показује у какав хаос и забуну можемо упасти ако се то претходно не утврди. Ту ми одмах изјављујемо да не мислимо трагати за побудама и чисто личним психолошким моментима код оба одговорна фактора, пошто се мотиви и намере тешко откривају и у нормалним приликама, код живих, а још теже када један саучесник не може више да говори, а други, као морално неурачунљив, не заслужује више наше поверење. На томе путу дакле само би се залутало у област нагађања и произвољних комбинација, где би сваки са својим претпоставкама и *субјективним* разлозима имао права и *за осуду* и *за оправдање*. Ми ствар можемо *објективно* посматрати једино од момента када долази у питање однос према друштву, када су обоје – хтели не хтели – били принуђени да заузму један сасвим одређен став према данашњем друштвеном моралу“ (Богдановић 1920в, истакла З. С.).

Ту је и слепа мрља епистемичке позиције / *апологетске-као-осуђујуће* аргументације Катарине Богдановић. Иако претендује на непристрасну и „објективну“ анализу друштвеног стања и менталитета, двоструког сексуалног морала, ауторка у наставку текста прогресивно прелази у врло пристрасан и „субјективан“ дискурс, прожимајући своју аргументацију високим степеном својеврсног доживљеног говора, елементима драме, тј. афектираношћу, као и техником сказа, транспонујући се у „могућа“ и „вероватна“ емоционална стања, расуђивања и одлуке како јавности у целини тако и Руже Стојановић или пак Младена Берића. Самим тим, њена аргументација обилује и „осудама“ и „оправдањима“, а границе „личног“ и „друштвеног“ (политичког) растачу се, преплићу и подривају.¹²⁴ Другим речима, јавни, уреднички *ауторитет* Катарине Богдановић у овој прилици добија, за њу нетипично, примесе *ауторитарности* – не јер се заснива на упливима *личног* већ утолико што ауторка чланка остаје растрзана између очито *субјективне* процене једног догађаја и *одрицања од субјективитета*, тј. напора да на објективни ниво пренесе аргументацију засновану управо на „својим претпоставкама и субјективним разлозима“.

---

¹²⁴ „Он је чак цело наше јавно мњење срзао на свој морални ниво када је поуздано рачунао да нико у њему неће осудити кривца. Према томе, ако нам жена овде није створила никакав угледни пример, она је неоспорно показала то да је у њој била пробуђена савест; човек, напротив, изашао је не само непоштен и несавестан, што људи у сексуалним односима не сматрају за велику грешку, него и цинички бездушан и брутално одвратан, – толико одвратан да би га могли бранити само њему равни“ (Богдановић 1920в: 13).

Да самој Катарини Богдановић, упркос борбеној одбрани феминизма и „сатанском уживању“ у превредновању владајућег морала, није претерано стало до политика сексуалности формулисаних у маниру Александре Колонтај, из овог прилога тако ишчитавамо посредно, а Лела Вујошевић, као и Станислава Бараћ, примећују да се незаинтересованост осећа и у приказу објављеном 1923. године у *Српском књижевном гласнику*. Упркос начелној подршци њеним идејама о лицемерју двоструког морала, истиче Лела Вујошевић, прва уредница *Женског покрета* „ипак није била кадра да подржи залагања Александре Колонтај за сексуалну револуцију”, занемарујући „актуелност и научну и друштвену релевантност тема сексуалних слобода и промену друштвених норми у том погледу у међуратном периоду” (Вујошевић 2018). Упоредо с тим, још једна примедба могла би да буде значајна за разумевање овакве позиције Катарине Богдановић:

„Ипак, није била поборница радикалне еманципаторске политике: није усмеравала пажњу на потребу залагања за права радника/радница (односно радничку класу), нити је указивала на постојеће социјалне (класне) неједнакости. Иако није успела да превазиђе пут од теорије до активизма, доктрина ненасиља и позитивног отпора, одбацивања система и праксе власти, те радикална критика употребе нелегитимног ауторитета и моћи, карактеристичне за позицију класичног анархизма, обележиле су цео њен живот“ (Вујошевић 2019).

Осим у „непређеном путу од теорије до активизма“, односно у „грађанској послушности“, ¹²⁵ однос Катарине Богдановић према сексуалности може се потенцијално осветлити, између осталог, њеним начелним односом према телесности, тј. неспорним привилеговањем рационалности, извесном аскетском цртом, ¹²⁶ порицањем/суспензијом или чак зазором од корпоралности. Наиме, ако је и у раној младости и на измаку живота говорила да „никад није осетила радост што је женско“, „да јој је тело увек сметало“ и да би волела да „човек има само главу“ (в. Николић 1986), није необично што је Катарина Богдановић „залагања Александре Колонтај за сексуалну револуцију“ заступала декларативно пре него страствено и предано – премда је чињеница да их јесте подржала, и то не само у границама *Женског покрета* већ и у водећем књижевном часопису епохе (*СКГ*). Исто тако, није необично ни што је као уредница овог феминистичког гласила остала усредсређена на друга политичка и социјална питања, као и на критику постојећег парламентарног система, трудећи се да спроведе мобилизацију *жена као групе* најпре као „жена које раде и мисле“ (својом главом).

Строгост инхерентна њеном карактеру, упоредо с апоријама *универзалистичког хуманизма/индивидуализма*, па и кодирања *грађанства*, сусрећу се и у овом аспекту. Катарина Богдановић донекле наслућује да род није датост и да биологија није судбина. Могло би се чак тврдити да њу било какав полни детерминизам ни не занима, те ни не чуди критички атак на Ота Вајнингера. ¹²⁷ Могло би се тврдити и да је реч о интелектуалки која

¹²⁵ „Када за Ружу Стојановић каже да је 'сву важност легалне гаранције схватила тек онда када је, као мати, свирепо морала искусити како брак још увек пружа једину могућност да се полна љубав мирно и поштено регулише у корист детета и жене' (7/1920: 11), Катарина Богдановић то исказује тоном помирења и грађанске послушности, без идеје да и другачије могућности могу да буду 'поштене'“ (Бараћ 2015).

¹²⁶ „У мојој природи је нешто аскетско, мисионарско, пожртвовано, и пошто све то не налази никакве примене – вероватно баш мојом кривицом – то ја себе мучим, и све своје могуће радости и задовољства приносим на жртву свом идолу – болу“ (Богдановић 1986: 59). Овај запис ауторка оставља у „Београдском дневнику“, 1924.

¹²⁷ „У приказу 'Две књиге о сексуалном проблему' о књизи Ота Вајнингера, објављеном 1924. у *Српском књижевном гласнику*, Катарина Богдановић, поред критике Вајнингера као сексисте, односно 'као писца који не трпи жене и о много чему једнострано и настрано мисли и коме је мало стало да буде доследан', брани своју тезу о слободној љубави, коју ВајNINGER оцењује као „полну анархију и да су њене присталице само комунисти и развратници свих друштвених класа. [...] Слободна љубав како је овде протумачена није то ни

би, да је могла, најрадије изабрала свет у коме не постоји категорија нити пола нити рода. У њеној визири, што је више него очигледно из овог прилога, људи су пре и после свега људи, и то „политичке индивидуе“ – бића „дужности, одговорности, иницијативе и солидарности“. У просветитељском кључу, идентитет *човека* гради се, међутим, у опозицији с другошћу – пре свега *анималним/нагонским* као *нес(а)весним* и *ирационалним*.

„Њено испаштање почиње, дакле, од момента када је увидела да се зближила са човеком који у сексуалне односе улази само са својом чисто анималном природом, а да при томе нимало не ангажује своју савест. [...] И док под таквим утисцима њен бол и одговорност и осећање дужности нагло расту, код њега – ако је уопште чега било – све слаби, и најзад ишчезава у последњем тренутку, када је своју мужјачку логику поткрепио и познатом сељачком етимологијом да је морално само оно што се мора“ (Богдановић 1920в).

Склоност фузионисању *несвесног* и *несавесног* потенцијално је и кључни камен спотицања (опет се можемо вратити на Ничеа, као и на питање зашто Катарина Богдановић напоследку није писала и/или публиковала фикцију иако је то желела и намеравала). Просветитељски принцип, другим речима, потенцијално остаје слеп уколико је лишен легитимације једног вида *фемининости*, онакве која се традиционално кодира и као домен *несвесног* и *ирационалног*. Ту границу Катарина Богдановић у овој прилици ниуколико не прекорачује.

С друге стране, (антиципаторски) значај и ових и других уредничких прилога Катарине Богдановић, управо захвљујући „најватренијем нападу“ тј. радикализацији ставова, нипошто не треба потценити. Сходно социјалистичким и социјалдемократским идејама, у прилогу „Морал о коме се говори...“ инсистира се, на пример, и на колективистички усмереној солидарности. Аргументација Катарине Богдановић, и овде и иначе, почива на покушају повратка етике у политичко, на истицању онога што „човека није достојно“ (био то мушкарац или жена), а неетичан чин био би непреузимање одговорности за *личне* изборе. Тако она и отворено сугерише да *лично* у неком кораку неминовно постаје *политичко*, а да политичко захтева *савест* као кључну димензију (хуманитета и етичности). У том погледу, Катарина Богдановић умногоме баштини либералну традицију, односно профеминистички став својствен британском утилитаризму (не може се утврдити да ли је и она попут Скерлића читала превод Милове књиге) паралелно, у извесној интелектуалној симбиози с наслеђем Светозара Марковића, о коме се пак сама јавно изражавала с пијететом и похвалама. У тој тачки може се потражити још једно потенцијално место дослуха Катарине Богдановић с Јованом Скерлићем; исто тако, и са сопственим проживљеним искуствима, будући да је она изванредан део детињства и девојачког доба провела управо у руралним областима будуће државе, непосредно сведочећи патријархалности (двоструког) морала и социоекономских политика, залажући се потом за трезвеност, тј. отпор „познатој сељачкој етимологији да је морално само оно што се мора“. У тој етимологији она је, изгледа, наслућивала згодно „поткрепљење мужјачке логике“ (система у лику) Младена Берића, а то њену позицију, условно речено, приближава и потоњим радикалнофеминистичким струјама.

Просвећивање жена и заштита њених права, у оптици прве уреднице Женског покрета, премда утемељени у дотадашњим профеминистичким традицијама на

близу, напротив, изгледа као један знатно виши морални ступањ у поређењу са данашњим стањем...“. Катарина Богдановић стаје у одбрану ставова Елен Кеј, шведске феминисткиње и педагошкиње, која је заговарала радикалне ставове о слободној љубави, и предвиђа да ће се они спроводити и у пракси, 'а дотле још треба да се чека“ (Вујошевић 2019).

јужнословенском поднебљу и премда и сами креативни, не укључују дубље проблематизације (родне) дијалектике просветитељства, родне условљености или слепила *универзалног* хуманизма, социјализма, анархизма, социјалдемократских и других политичких доктрина; како истиче Бараћ, остаје се у границама „грађанске идеологије“, а феминистички деконструктивистички потенцијали не изводе до краја. *Жена*, као индивидуа („од крви и меса“) или као конструкција, није простор могућих *разлика* које би биле (друштвено) релевантне. Тек као потенцијална политичка актерка, као *грађанка*, она постаје *субјекат* чија разлика добија на релевантности, у смеру и циљу и индивидуалног и колективног развоја. Самим тим, у текстовима Катарине Богдановић, напоредо с начелном свешћу о родној неравноправности и с антирежимским ставовима, јавља се склоност ка пренебрегавању контекстуалних чинилаца (конструисања) *женског идентитета* (или одређења „праве жене“). Један могући кључ и уједно сведочанство такве позиције нуди и сам текст „Морал о коме се говори и морал по коме се живи“, тј. слепило његове ауторке за апорије у сопственом аргументативном ходу, уз изострену склоност ка јукстапонирању или чак изједначавању моралне/друштвене одговорности Младена Берића и Руже Стојановић.

Да је то била *неосвешћена* позиција, слепа мрља ауторкине родне (ауто)рефлексивности, или барем својеврсни „непређени пут од теорије до активизма“, опет добро показују дневничке белешке Катарине Богдановић, али и разговор који је она пред крај живота водила с Миланом Николићем. С једне стране, она је у том разговору негативно оценила целокупно своје јавно деловање, укључујући и оно *уредничко*, остављајући сведочанство у коме инсистира на неравноправним родним политикама и конвенцијама епохе:

„Много, много више сам очекивала од живота и од себе кад сам 1906. пошла у Београд да студирам. Ако сам нешто постигла, то је било више у каријери него у литератури. У себи самој, у свом таленту, нисам нашла оно што сам очекивала. Желела сам да напишем дело које ће да утиче на појединце и на друштво. Нисам то постигла. Желела сам да будем новинар и да пишем уводне чланке, да утичем на јавно мњење. Ни то ми се није испунило. Да сам била мушко, да нисам имала никаквих женских обавеза и послова, да сам се сва могла посветити студијама, писању, можда бих нешто створила што вреди и утиче, што би ме надживело. Али ја сам писању и студирању посвећивала само своје слободне време, једва одвојено од заморних школских и домаћих послова“ (Богдановић 1986: 136).

С друге стране, у том светлу нарочито је значајан и тзв. Београдски дневник, који је Катарина Богдановић водила од марта до новембра 1924. године. У том периоду била је запослена у Другој женској гимназији и још увек блиска Женском покрету, премда је већ коју годину раније почела да се дистанцира од феминистичке агитације. У сачуваној заоставштини Катарине Богдановић не могу се пронаћи извори који би детаљно образложили њену мотивацију за приступање Женском покрету и уређивање истоименог часописа непосредно након оснивања Краљевине СХС. У архивској грађи постоје њене биобиблиографске белешке и расејане ретроспекције усмерене на период сарадње с часописом и организацијом, али њих не прате подробнији осврти, процене и тумачења. Из мемоара Паулине Лебл Албале сазнајемо да је Катарина Богдановић у Друштву била од самог почетка, свесрдно и свестрано се ангажујући као једна од чланица колегијума послератне Друге женске гимназије (уп. Simić 2021). Исто то показују и прилози саме Катарине Богдановић у периодици односно њена учешћа на феминистичким конгресима.¹²⁸

¹²⁸ „И поред посвећености стручном и педагошком раду, Катарина Богдановић не запоставља активистички ангажман – прати рад међународних и домаћих женских организација и доноси извештаје с конгреса широм

Ипак, једини иоле елабориран исказ који она сама оставља у том погледу тиче се прекида сарадње, дистанцирања од Женског покрета, и изнет је управо у „Београдском дневнику“.

Тако 1924. године, поводом позива да учествује на X Интернационалном конгресу за социјалну политику у Чехословачкој, она бележи:

„Ја се радујем да видим Праг и сав рад конгреса, али сумњам да ћу моћи ишта саставити да говорим, јер о женском и дечјем питању не волим, а за друго да се јавим не би имало смисла, поред четири мушкарца, ако сви буду ишли. Ја сам на Међународном женском конгресу у Риму добила (прогутала) тако велику дозу феминизма да сам још и данас сита, и бићу, чини ми се, још задуго. *Кад бих сад опет говорила о феминизму, изгледало би ми да слушам из фонографа своје сопствене речи. Зато сам се и одвојила од Женског покрета, а и досадило ми је већ захтевати непрестано оно што се никако не добија*” (Богдановић, 1986: 62-63, истакла З. С).

Из исказа посредно сазнајемо да је сифражетски реформистички ангажман, борба за „оно што се никако не добија“ – женско право гласа, био међу кључним мотивима Катарине Богдановић за приступање Друштву и сараднички и уреднички допринос часопису *Женски покрет* (1920–24). Катарина Богдановић желела је, дакле, да постане *грађанка* и у том смеру помогне другим женама, али била је свесна да је систем у који би оне ступиле непријатељски и нехуман, њеним речима – „одвратан“, те да захтева етичко реконституисање. Надаље, она открива и да је од таквог ангажмана уморна, да се осећа демотивисано, као да „непрестано“ улаже узалудне напоре, што такође не треба посматрати одвојено од врло отежаних услова продукције, уређивања и публиковања гласила у првим годинама излажења, о којима је у *јавним* прилозима посведочила она сама, као уредница.¹²⁹ У исти мах, у овом образложењу препознаје се и њено карактеристично наслуђивање сопствене „интелектуалне смрти“, тј. непристајање на интелектуално-активистичку монотонију, те одлучност да се та монотонија радикално и превентивно прекине. Међутим, чак и овде препознају се натрухе својеврсне стрепње од ауторства и утицаја, од *ауторства-као-утицаја* и обратно: „сумњам да ћу моћи ишта саставити да говорим, јер о женском и дечјем питању не волим, а за друго да се јавим не би имало смисла, поред четири мушкарца“.

Зашто је Катарина Богдановић сумњала да „*може* ишта да састави да говори“ на конгресу на који је позвана, и зашто је сматрала да „не би имало смисла“ да се огласи о било ком питању сем „дечјег“ и „женског“, која су се у том тренутку перципирала као унеколико сигуран простор за жене активисткиње и интелектуалке, као *феминина зона*? Или: ко и шта то – како у Катарини Богдановић самој тако и *споља*, у јавности – усмерава, евалуира и афирмише њене могућности, њене способности и *смисленост* (карактера) њених

Европе које објављује у стручним и књижевним часописима. Била је једна од шест Југословенки (од укупно 290 учесница и учесника) које су учествовале у раду Интернационалне летње школе одржане у Салцбургу у периоду 1-14. августа 1921. у организацији Женске интернационалне лиге за мир и слободу. Детаљан извештај са тог скупа (на 10 страница) објавила је у часопису *Женски покрет*, у бројевима 9 и 10 из 1921. Катарина Богдановић била је делегаткиња на Деветом конгресу интернационалног савеза жена за право гласа, одржаном у Риму половином маја 1923, на којем се расправљало о женском праву гласа, о начину да се повећа број женских посланика у парламенту и о другим темама. У *Српском књижевном гласнику* исте године штампала је детаљан извештај са тог конгреса укључујући и четири резолуције које су донете на основу рада у секцијама. У том тексту она показује изванредно познавање слике тадашњег женског самоорганизовања у свету (међународних организација, савеза, преглед њихових програма и одржаних конференција)“ (Вујошевић 2018).

¹²⁹ На пример, у тексту „На почетку друге године“, уводном чланку у *Женском покрету* бр. 1 из 1921. године.

залагања? Чини се да су управо ово кључна питања о којима и надаље вреди размишљати, пре свега након што се додатно реконструишу историјски извори и осветли целокупни рад хетерогених политичких, женских и феминистичких покрета у међуратној Југославији. О томе би, штавише, вредело размишљати не само поводом биографије Катарине Богдановић већ и у знатно ширим обрисима и координатама. Да ли је, у овом конкретном случају, реч о новом облику суспрезања од „сатанског уживања“ и пуританском феминином потчињавању, или пак управо о непристајању на такво једно потчињавање, али без (утопијске) свести или идеје да је алтернатива могућа; да присуство „четири мушкараца“ – надмоћних и својим хабитусима, положајем и узајамном умреженошћу, и својим бројем, квантитативном доминацијом у маскулином систему, у јавном мњењу чији одраз у огледалу, штавише, представља лик Младена Берића – не значи нужно (само)оспорување *женског/фемининог/феминистичког* (доприноса, залагања)? Или, из перспективе књижевне историје, зашто пред крај живота Катарина Богдановић говори да је „Скерлића волела као свог оца“, али „мора признати да јој се никако није свиђало што су се он и Богдан Поповић увек некако с подсмехом односили према Исидори“? Ова питања остају отворена и неразрешена – не само услед историографско-методолошких лакуна, назначених у уводном сегменту рада, већ и услед чињенице да су таква остала и у Катарини Богдановић.

5.5 Паулина Лебл (Албала) (1891–1967): од рађања „Модерне жене“ до *Његовог живота*

Била сам скромна и кротка девојка. [...] Своје идеале, то јест савршенства за којима сам чезнула, које сам жудела постићи, пројигирала сам у личности за које сам веровала да су их самим својим бићем отелотворили. [...] Та моја потреба за адорацијом идеала изражавала се у томе што сам непрестано налазила нада све светле ликове, подизала их на пиедестал, и пред њима као пред идолом стајала у дивљењу и скоро радосном усхићењу.

Паулина Лебл Албала, *Тако је некад било*, око 1943.

За разлику од преосталих колегиница о којима се у овој прилици пише (Катарина Богдановић, Милева Милојевић, Даринка Стојановић), па и Зорке Каснар (Караџић) која је стајала иза првог броја, такође заинтересованих за књижевност и књижевна питања, Паулина Лебл Албала није била међу *номиналним* главним уредницама часописа *Женски покрет*. Међутим, као што је назначено у ранијим поглављима, била је међу чланицама прве редакције / књижевног одбора, а на основу доступних извора јасно је да је њена улога – како у оснивању Друштва и покретању листа непосредно након рата и током 1919/1920. тако и у његовом иницијалном уређивању – била од великог, неретко и кључног значаја. Подсећања ради, као њена блиска пријатељица и колегиница са студија, Паулина Лебл је првој председници Друштва и уредници часописа – Зорки Каснар – „била од помоћи, одржавајући живу преписку с њом и претплативши је у Женеву преко новинарске агенције Аргус на *исечке о феминизму из свих угледних новина европских*“ (Lebl Albala 2005: 269). Ово сећање Паулине Лебл Албале од вишеструке је важности: оно не сведочи само о њеном *фактичком* уредничком доприносу (из даљине), или пак преокупацијама и политикама *Женског покрета* у спрези с тад актуелним западним феминистичким токовима, већ и о занимљивој чињеници да су ти токови до Зорке Каснар долазили у виду фрагмената, „исечака о феминизму“, делића издвојених из широким часописних мозаика. У овом детаљу сугестивно се одражава начелно радикално грађанско усмерење новооснованог Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, иницијална склоност ка партикуларизацији *женског питања* спрам других (дневно)политичких појава, те изнова потврђује да је „Друштво на почетку своје оријентације јасно истакло да ће окупљати све жене, без обзира на њихову професију, политичка схватања, класну, верску, националну или социјалну припадност, да их подстакне на заједничку борбу за достојнији друштвени положај“ (Malešević 2007: 13).

Информисаност Паулине Лебл Албале и њен стаж читатељке европске (феминистичке) штампе засигурно су и сами допринели изгледу, концепцији и рецепцији *Женског покрета*. „Од оних дана под окупацијом кад се у мени пробудило интересовање за феминистичке проблеме преко часописа Зофке Кведер, ја сам непрестано пратила пажљиво та питања кроз ступце *швајцарских новина*“, бележи она; како додаје, у мирнодопским условима који су уследили, сазнавши о постепеној изградњи женског покрета (касније Женског покрета), она је „тај покрет радосно поздравила, и пружила му активну сарадњу

шаљући редовно Зори разне сугестије, подстицаје и упутства“ (ibid.). Најзад, Албала истиче и да је, након што је часопис званично покренут, „много радије но седницама (Друштва, прим. З. С.) присуствовала уређивању самога листа *Женски покрет*“ у просторијама Друге женске гимназије, где се налазила редакција, те да је „добар део послова око тог уређивања свршавала сама, као одани сарадник старије пријатељице с универзитета, а садашње колегинице на гимназијском раду, Катарине Богдановић“ (ibid., истакла З. С.).

Пример Паулине Лебл Албале један је од оних који показују колико су микроисторијске реконструкције у студијама периодике важне, али и какав методолошки опрез и теоријску нијансираност захтева уже разматрање уредничког питања. Наиме, допринос Паулине Лебл Женском покрету / *Женском покрету* (у време уредниковања Катарине Богдановић) није остао забележен и сачуван нити у јавности нити у приватним архивама и, да она сама није оставила темељна сведочанства о том периоду и сопственим активностима, питање је да ли бисмо га данас уопште препознали. Захваљујући њеној одлуци да напише мемоаре, које је 2005. као самиздат, под насловом *Тако је некад било*, публиковао њен рођак Александар Лебл (в. Lebl Albala 2005), истраживачи периодике у прилици су да објасне барем неке значајне аспекте иницијалних уредничких политика *Женског покрета*. Књига *Тако је некад било* стога фигурира као прворазредни документ у проучавању Женског покрета и истоименог гласила, а њена ауторка као репрезентативни пример „невидљиве уредничке руке“ (уп. Вуковић 1984).

Паулина Лебл Албала, једна од значајнијих и угледнијих феминисткиња у међуратној Југославији, иначе је била склона биобиблиографском раду, мемоаристици и другим облицима марљивог *меморисања* историјске фактографије; данашњим речником – доследна заговорница *културе сећања*. На изванредан начин, исто се може рећи за уреднице штампе (у Краљевини СХС/Југославији) уопште – то је можда и најочигледније у жанру женског портрета (в. Бараћ 2015) – баш као и за њихове истраживачице; вратимо ли се на апеле Фијонуале Дилејн, обе ове праксе можемо да опишемо управо као „активистички облик социокултурног памћења“ (Dillane 2021: 8). Ипак, у случају Паулине Лебл Албале склоност култури сећања и активизам у смеру социокултурног памћења добијају посебно изражене квалитете и димензије. У великој мери, они су били условљени како феминистичким импулсом у њеној (интелектуалној) биографији тако и њеним јеврејским пореклом, удајом и вишедеценијским браком с једним од утицајнијих циониста, дипломата и политичких актера у Краљевини СХС/Југославији, Давидом Албалом, али и чињеницом холокауста и антисемитским политикама у првој половини 20. века.

Са свешћу о тој проблематици, о Паулини Лебл Албали досад је, и то недавно, опсежније писала Магдалена Кох (Koch 2023). Осим тога, њен портрет разматрао се и у другим приликама, углавном посредно или као споредни предмет проучавања (Kosijer 2021; Маринковић 2022; Томић 20196). Књига *Тако је некад било* фигурирала је као важан извор у реконструкцији међуратне женске и феминистичке периодике и интелектуалне јавности (Stefanović 2020; Томић 20196). О Паулини Лебл Албали као *уредници* (штампе), пак, још није било речи. Александар Лебл је у врло сажетом предговору поменутој књизи, у својеврсној скици за биографију Паулине Лебл, уз апел упућен истраживачима који дотад нису имали при руци успомене ове интелектуалке, обухватио и овај вид њеног ангажмана:

„Паулина Лебл Албала (1891–1967) била је у међуратном периоду позната по многобројним чланцима и приказима у низу листова и часописа попут *Српског књижевног гласника* или *Летописа Матице Српске*, а генерацијама ђака као ауторка, с Катарином Богдановић, учбеника за гимназију *Теорија*

књижевности; као преводилац дела познатих страних књижевника, с француског (Флобер, Франс, Ренан и други), немачког (Гете, Хајне, Хесе, Х. Ман и др.) и енглеског (Дефо, Дикенс, Мом...).¹³⁰ Посебно је значајна њена активност у међуратном женском покрету, у чијим је организацијама била међу руководећим чланицама, уредница гласила и ауторка многих написа. За време II светског рата, који је провела у САД, и кратко време потом до повратка у Југославију (одакле се са ћерком иселила у Израел и поново отишла у САД, где је умрла), писала је за издања на српском (*Американски србобран* и др.) и на енглеском језику, између осталог о српским писцима за *Columbia Dictionary of Modern European Literature*, као и за *Hebrew Encyclopedia* у Јерусалиму“ (Lebl 2005: 6, истакла З. С.).

Недуго након објављивања мемоара *Тако је некад било*, 2008. године, из штампе је изашла још једна књига коју потписује Паулина Лебл Албала, а чији је приређивач Александар Лебл: *Видов живот – биографија др Давида Албале*. Латинка Перовић, рецензенткиња издања, у сажетом поговору, осврћући се на библиографију ауторке с унеколико другачијим фокусима, истиче:

„Паулина Лебл-Албала (1891–1967) припадала је, између два светска рата, београдском интелектуалном кругу. Књижевни теоретичар и историчар, бавила се и преводилаштом. Њену библиографију чине 144 оригинална рада, 24 превода и 10 довршених и необјављених радова, међу којима и рукопис њене дисертације о Љубомиру П. Ненадовићу, који су пропали у Београду за време Другог светског рата. У САД, где је боравила од 1940. године, Паулина Лебл-Албала је написала, вероватно 1945. године, своја сећања *Тако је некад било*.

Веома богат извор о Србији на размеђу 19. и 20. века, а нарочито о припреми омладине кроз национално васпитање за ратове који ће уследити на почетку 20. века, као и о *формирању интелектуалне елите* на Београдском универзитету (Српски семинар, прегалаштво и утицај Јована Скерлића, Богдана и Павла Поповића), сећања Паулине Лебл-Албала привукла су пажњу научне и шире јавности Београда и њихов више него скроман тираж од 200 примерака брзо је нестао. Али, њихово објављивање је обелоданило податак о постојању још једног рукописа Паулине Лебл Албала. *Сећања, у ствари аутобиографија Паулине Лебл-Албала, заустављају се на 1920. години када се она удала за Давида Албалу (1886-1942). У САД Леблова је написала биографију свога супруга, чији је рукопис после смрти њихове кћери Јеле (2003. године) упућен Јеврејском историјском музеју, са овлашћењем да га он и објави“* (Perović 2008: 153, истакла З. С.).

Перовић, попут Александра Лебла, најпре указује на вишеструки јавни хабитус Паулине Лебл Албале и њен вишесмеран допринос међуратном „београдском интелектуалном кругу“, упућујући и на истраживачке изазове условљене чињеницом да је значајан део њених рукописа уништен током Другог светског рата. Дакле, за разлику од своје колегинице Катарине Богдановић, која је сама била склона да за собом брише трагове, да уништава сопствене рукописе те да у јавности, симултано, тежи што мањој експонираности, Албала је и *свој* рад пажљиво бележила и чувала. Међутим, и у овом случају проблем је крња библиографска грађа, овде условљена пореклом и егзистенцијалним приликама ауторке, њеним честим принудним селидбама и бекствима пред претњом смрти у доба холокауста. Утолико се додатно привилегују извори настали током и након овог доба, у којима је Паулина Лебл Албала, у емиграцији, сумирала део свог дотадашњег животног пута. Најзад, Латинка Перовић лоцира жанровску флуидност књиге *Тако је некад било*: према њеном узредном суду, у питању су *мемоари*, „сећања“, а „у ствари *аутобиографија*“.

Ова теза завређује детаљније испитивање, нарочито с обзиром на још једну важну опаску: начелни ретроспективни поглед Албале, упркос спорадичним пролепсама и аналепсама на микронивоу које залазе у период након 1920. године, зауставља се управо у

¹³⁰ Преводилачком раду Паулине Лебл Албале, који овде није у фокусу, могле би се посветити засебне студије.

том тренутку, у години њене *удаје*, али уједно и почетка њене одлучније *феминистичке агенде* у интелектуалној јавности Краљевине СХС/Југославије – и покретања часописа *Женски покрет*. Премда сама ауторка сугерише да је овај рукопис, накнадно објављен под насловом *Тако је некад било*, непотпун, да му предстоји наставак, ми данас немамо увид у тај наставак. Сходно томе, ускраћени смо за ауторефлексивне осврте Паулине Лебл Албале на њен целовит међуратни ангажман, укључујући, на пример, њено више него значајно оснивање Удружења универзитетски образованих жена и вишегодишњу делатност у његовим оквирима (в. Kosijer 2020). С обзиром на ауторске стратегије карактеристичне за први део рукописа (књигу *Тако је некад било*) – уједно смо, највероватније, ускраћени и за драгоцене податке о бројним другим актеркама и актерима српске и југословенске јавности након 1920. године, па тако и за поузданију реконструкцију међуратне феминистичке контрајавности.

Наиме, *Тако је некад било* не представља само јединствени историографски извор већ и врло занимљив жанровски феномен. Иако се заснива на *аутобиографском* модусу и додирује с овим жанром услед тежње ка темељном *хронолошком* тј. линераном животопису једне индивидуе – од рођења и родослова преко детињства и девојаштва до удаје – овај сачувани и публиковани рукопис, вишеструко се отварајући за друге и за (жанровске) *другости*, флукутирајући на границама између аутобиографије и хетеробиографије, заправо је сроднији појединим („едвардијанским“) облицима *феминистичке ауто/биографије* оцртаним у теоријско-методолошком сегменту овог истраживања (в. Caine 1994). Упркос структуралној концентрисаности на себе саму, свој лични развојни пут – интелектуални, интимни (породица, еротски односи, пријатељства), образовни (основно, средње и више школовање, као и неформални модели едукације) – Паулина Лебл Албала очито не стреми *официјелном* легитимисању сопственог искуства и *знаменитог* доприноса *јавности*. Напротив, као што чини њена сарадница Катарина Богдановић у својим *дневницима* – где бисмо то, у складу с конвенцијама жанра, иначе и могли да очекујемо – Албала у свом аутобиографском дискурсу *намењеном јавности* упадљиво указује на *приватне* компоненте свог искуства, али и на сопствене слабости и недостатке барем колико и на врлине и постигнућа, градећи уједно *исповедни* наратив о својеврсној „промашеној књижевној каријери“, и то с дистанце од неколико деценија (уп. Фуко 2006). Притом, књига Паулине Лебл Албале доноси и читав низ микропортрета њених савременика и савременица, као и панорамски приказ првих деценија 20. века у Србији – у Нишу, Крушевцу и Београду, укључујући темељне описе како политика (девојачке) свакодневице у престоници и унутрашњости земље тако и ратних стања / привремених емиграција током ратова. Њено „аутобиографско ја“, уз то, континуирано се испољава кроз *релације* – ћерке, сестре, ученице, колегинице, партнерке – уз приметну склоност ка негативним или барем уздржаним, аутокритичким вредносним проценама сопствене позиције у тим релацијама (Паулина Лебл Албала, на пример, у више наврата говори о себи као о непривлачној особи). С једне стране, нарочито кад је у питању однос према ауторитетима епохе попут професора ангажованих око Семинара за нову српску књижевност, у томе се могу потражити одједи бонтона или уобичајених стилских и реторичких стратегија које за циљ имају изражавање захвалности, пијетета и поштовања. Међутим, исповедни импулс ка самооспоравању уочљив је и на другим нивоима – онда када је реч о интимним релацијама/искуствима. Тако чињеница да се сећања Албале прекидају у тренутку њене удаје постаје још занимљивија: не само јер функционише као одређена форма хепиенда, уносећи примесе фикционалности

у примарно нефикционалну мемоарску прозу, већ и стога што у читаоцу развија специфична очекивања од наставка рукописа – (подједнако покорну) *супружанску* позицију ауторке.

Та очекивања, на извештан начин, остварена су у књизи *Видов живот: биографија др Давида Албале*, коју је ауторка почела да пише 1942. године, непосредно након смрти свог супруга (в. Lebl Albala 2008: 7). Овај наслов одабир је приређивача, док је сама ауторка манускрипт о лику и делу свог супруга насловила једноставно *Његов живот*, без истицања жанровског одређења. И заиста, ова књига – насупрот *Тако је некад било*, конципирана и као традиционална биографија о знаменитој јавној личности, политички истакнутом појединцу – узоран је показатељ да је *history*, барем уколико је реч о међуратном раздобљу у Југославији, *his story* (уп. Koch 2023). Међутим, такав *официјелни* наратив исприповедан је из перспективе *жене* (уједно и супруге), која је и пре удаје, али и у читавом међуратном раздобљу, сама пролазила кроз процес феминистичког освешћивања, с упливима њеног проживљеног искуства и евалуација, па тако долази и до својеврсне симбиозе две супружанске фигуре / два „ауторска“ гласа. На необичну и изазовну комплементарност ова два рукописа и издања указала је, тек у узгредним сугестијама, најпре Латинка Перовић:

„Природно је било да је *Паулина Лебл-Албала*, кроз биографију свога супруга, испричала преостали део властите аутобиографије. Делили су исто време, а њихов заједнички живот подједнако су обележавали крупни догађаји: криза новостворене југословенске државе – разочарење; успон нацизма и долазак Хитлера на власт – збѣња и страх; антисемитизам и у Србији – слом илузија о толерантности; Други светски рат – општа и лична катастрофа. *Али, Паулина Лебл-Албала повукла се у други план*. Њена су сведочанства посредна, без упоришта у документима: неке су сами уништили, неки су нестали у Београду за време рата. *Леблова је била посвећена струци, али је из непосредне близине пратила веома интензиван, она ће рећи фанатичан, рад свога супруга. Није увек лако разликовати шта је чија идеја, интерпретација, оцена и реакција*“ (Perović 2008: 153; истакла З. С.).

Латинка Перовић се на првом месту дотиче питања националног идентитета, проицљиво лоцирајући својеврсни процес постајања Јеврејком Паулине Лебл од тренутка кад је свом девојачком придодала и презиме Албала, а које ће се силом прилика интензивирати у периоду уочи, током и након Другог светског рата. „У биографији др Давида Албале из пера Паулине Лебл-Албала осећа се траг који је живот у историјски измењеним околностима оставио на њу“, примећује Перовић, истичући упадљиву разлику у „лику“ саме ауторке у књизи *Тако је некад било* односно у *Видовом животу*: „у аутобиографији, то је сиромашна, али даровита девојка, силно амбициозна, која успева да продре у круг интелектуалне елите“; „у биографији др Давида Албале, она је у другом амбијенту, а после смрти супруга и потпуно усамљена. *И њен стил је без живости и лепоте*“ (Perović 2008: 154, истакла З. С.). Надаље, Перовић истиче „мање или више прикривену иронију“ којом обилују „многи делови биографије“ др Давида Албале, „човека двоструке лојалности“ који је „васпитаван у школи као један од извршилаца 'заветне народне мисли', да би „свог јеврејског порекла постао свестан тек на студијама у Бечу“:

„*Лојалан Србији и Југославији, др Давид Албала никада није пристао на асимилацију Јевреја, и до краја је остао 'бескомпромисни национални Јеврејин'* Кроз целу биографију провејава осећање *Леблове, које је сигурно било и његово, да му та лојалност није у довољној мери призната*. Леблова је у оци свога супруга могла бити пристрасна. Али је, нема сумње, *тек уз њега, постала свесна и сопствене другости*. Њена аутобиографија и биографија њеног супруга из њеног пера, осим тога што су важна сведочанства о српском друштву у првој половини 20. века, занимљива су и у психолошком смислу. *Посвећена култури у којој је успела, Леблова је била склонија потискивању сопствене другости. Др Давид Албала је био лојалан држави у којој се родио, за коју се борио и радио, али не по цену своје другости*“ (Perović 2008: 155).

Публикована заоставштина Паулине Лебл Албале указује, међутим, на различите видове (потискивања) њене „другости“ упоредо с етничком/националном, па тако и на *родну* – ону која је нарочито „занимљива у психолошком смислу“ (и сама Латинка Перовић притом на првом месту има у виду схватање *ауторитета*), колико и у дијалектици са *жанром*. На овом аспекту задржава се донекле Магдалена Кох, разматрајући обе поменуте књиге – *Видов живот* и *Тако је некад било*, али и својеврсни прототекст прве, оглед писан у форми опсежног некролога, 1943. године, и то, за разлику од преосталих рукописа, на енглеском језику – *Dr. David Albala as a Jewish National Worker* (Др Давид Албала као јеврејски национални радник; в. Lebl Albala 1943a). Магдалена Кох уочава низ дихотомија на којима се ова три издања, сагледана напоредо, заправо заснивају, низ бинарних опозиција чија *компаративна интертекстуална* анализа представља оптималан оквир рецепције и тумачења: јавно/приватно, маскулино/феминино, историја/контраисторија, сећање/контресећање, биографија/аутобиографија. Како истиче Кох, у огледу *Dr. David Albala as a Jewish National Worker* Паулина Лебл Албала пре свега тежи да легитимише званично политичко деловање свог супруга. Текст стреми „јавној историји“ чији је протагониста био Давид Албала те фокус није на његовој улози супруга и оца, на интимним релацијама, већ на његовом хабитусу „кључне фигуре у јеврејској заједници и ционистичком покрету у Југославији, на Балкану, и шире“ (Koch 2023: 92). Одабир енглеског језика додатно сугерише да је посреди „свесна стратегија комеморисања Давида Албале као централне фигуре у официјелној макроисторији која прелази границе локалног, српског или југословенског контекста“ (ibid.: 93). Најзад, као биографкиња Давида Албале, Паулина Лебл Албала служи се уобичајеним ауторским стратегијама у традиционалним портретисањима знаменитих личности, стреми да „створи објективну и непристрасну биографију уз примену 'универзализујућих' стилских и наративних поступака“ (ibid.).

Тако она, између осталог, користи „дистанцирано треће лице једнине“, реферишући на Давида Албалу употребом или личне заменице „он“ или синтагме „др Албала“, доследно потенцирајући „његов друштвени статус и натпросечно образовање“; у исти мах, Паулина Лебл Албала „наглашава његов вишеструки идентитет“ (што, треба додати, не чини при *аутобиографисању*), и то у тежњи да „креира идеализован опис свог супруга, узорни модел који завређује угледање“ (опет, за разлику од *аутобиографисања*); сходно томе, ауторка некролога „репетитивно указује на то да је он централна фигура јеврејске јавности у Југославији“ (ibid.: 94), чиме и имплицитно и експлицитно привилегује традиционални, *маскулини* поглед на категорију успеха и (само)остварености. Магдалена Кох проницљиво запажа да је посреди извесно била промишљена ауторска стратегија Паулине Лебл Албале: „као књижевна критичарка и теоретичарка добро упозната с књижевним и културним конвенцијама, она је намерно привилеговала допринос свог субјекта јавним пословима науштрб породичних релација“ (ibid.: 95).

Унеколико другачији модус биографисања проналазимо у књизи *Видов живот*. Кох, попут Латинке Перовић, истиче „свепрожимајући утисак да у *Видовом животу* оба гласа, мушки-јавни и женски-приватни, стоје напоредо и у нераскидивој спрези. Међутим, лични, субјективан, изражен у првом лицу, глас жене – ауторке преовлађује“ у наративној поставци, премда је „централност супруга неспорна“ у погледу тематизоване грађе; и у овом случају, „без сумње, Паулина пише о Давидовим званичним и јавним улогама, понављајући многе чињенице из енглеске верзије његове биографије“; упркос томе, „овога пута причом доминирају његов приватни и породични живот, као и његове унутарње сумње, колебања и разочарања“ (ibid.: 100). У сажетом осврту на ову публикацију, Кох с правом истиче и да у

њој упознајемо амбивалентнији и сложенији портрет Давида Албале – не само „његову увиђавну, емпатичну и сензитивну природу, те разнолике таленте и свестраност, већ и његову импулсивност, склоност деспотизму и ауторитарност“ (ibid.). Другим речима, „приповедаће *заједничке* Паулине и Давидове животне приче“ – при чему је ауторка-нараторка „кључни очевитац, посматрач изблиза и марљиви интелектуални и емоционални коментатор који причу провлачи кроз своја индивидуална сећања“ – у *Видовом животу* остварује се на више симултаних планова: жанровском, садржинском, формалном, а Давид Албала успоставља као „човек од крви и меса“ барем колико и идеализована „јавна фигура“ (ibid.: 101, истакла З. С.).

Директно предочена свест о интерсекционалности, а нарочито оној на оси етницитет / национални идентитет / *род* – која би, узмемо ли у обзир начин на који Паулина Лебл Албала пише о свом супругу, могла да буде очекивана у сусрету с аутобиографским проседеом декларисане (проминентне) међуратне феминисткиње – у књизи *Тако је некад било* изостаје, или се пак појављује искључиво имплицитно, на рубовима нарације, те у својеврсном памћењу жанра. Магдалена Кох, не задржавајући се детаљно на овој књизи и њеном садржају, и сама примећује да аутобиографски дискурс Паулине Лебл Албале тежи „микроисторији“, фокусу на „приватна сећања“ и да, за разлику од биографског, подразумева веће инсистирање на (интимним) релацијама; штавише, „идентитет се овде претежно разуме као ородњен: идентитет образоване жене, сифражеткиње и феминисткиње“ (ibid.: 96). У том погледу, узимајући у обзир и ородњеност представљених искустава и жанровске особености текста, Кох у животопису Паулине Лебл Албале препознаје документ „контрасећања“, посвећен, између осталог, лоцирању почетака организованог и освешћеног феминистичког ангажмана у Београду, тј. реконструкцији алтернативних аспеката интелектуалног поља – дакле, феминистичке контрајавности у Краљевини СХС/Југославији (в. Бараћ 2015).

Попут Латинке Перовић, а како би сачувала фокус на бинарности ауторских стратегија Паулине Лебл Албале, Магдалена Кох дефинише књигу *Тако је некад било* као аутобиографију, супротстављајући је „биографији“, односно двама поменутих биографским списима. Међутим, чини се да би било прикладно начинити барем двоструки корак даље (и уједно унатраг): најпре, размислити о потенцијалним *дневничким* прототекстовима ове књиге, а потом и о другачијим могућим жанровским одређењима, тј. њеној блискости с исповестима и мемоарима.

У својој биобиблиографији, коју сама нуди као апендикс манускрипту *Тако је некад било*, Албала, наиме, посебан сегмент посвећује попису уништених и изгубљених рукописа. Међу њима се налазе и „моји дневници почев од петог разреда гимназије па, с прекидима, скоро до мог поласка из Београда, почетком 1940“ (Lebl Albala 2005: 294). Имамо ли у виду да је Паулина Лебл (Албала) континуирано водила *дневнике* деценијама пре интегралног уобличења својих успомена, тј. рукописа *Тако је некад било* и *Видов живот*, намеће се претпоставка да је управо у овим рукописима, између осталог, намеравала или покушавала да надокнади њихов нежељени губитак. Премда се таква ауторска мотивација нигде не експлицира, она потенцијално преозначава жанровску флуидност рукописа/књига, као и оцртане, њима својствене приповедне стратегије, условљавајући на тај начин специфичне облике „генолошког пакта“ (в. Кох 2012).

Исход ове потенцијалне, али вероватне, палимпсестичне текстуалне генезе јесу особени жанровски амалгами, синкретични его-текстови који се колебају на границама дневника, мемоара, исповести и аутобиографије, а то заузврат објашњава и досадашње

видове њихове рецепције. Опаска Латинке Перовић о томе да је у *Тако је некад било* реч о „сећањима, у ствари аутобиографији“, на пример, испотиха наглашава легитимитет ауторске позиције и повлашћене (приповедне) перспективе саме Паулине Лебл Албале, односно њене сопствене, прогресивне *субјективације* која се у књизи описује. Исто то имплицира и Магдалена Кох, нудећи три могућа одговора на питање зашто је *Тако је некад било* структурирана управо тако како јесте, зашто се окончава баш годином удаје ауторке:

„1945. године она је вероватно осећала преку потребу да посведочи о свом раном животу услед измењене политичке климе у својој домовини и паралелне реинтерпретације историјског наратива под комунистичким властима. [...] потребу да понуди хронику 'буржоаског' света који је у Југославији умногоме ишчезавао непосредно након Другог светског рата. [...] Други, субјективнији разлог [...] могли бисмо потражити у томе што је после 1920. Лебл Албала постала познатија, а њен рад боље документован, захваљујући проминентним улогама које су и она и њен супруг имали у међуратној Југославији. [...] Најзад, може бити да је одлучила да покаже да је у брак ушла као потпуно формирана личност, свесна властитих потенцијала. Она је себе већ изградила по сопственој мери и није морала да се ослања на мужевљево репутацију како би након брака стекла признања“ (Koch 2023: 96–97).

У теорији жанра, границе (између) аутобиографије и мемоара и даље се сматрају порозним, а њихове карактеристике и конотације сагледавају (из родне перспективе) на прилично флексибилан начин. С друге стране, у зависности од теоријског полазишта, и њихово разликовање и њихова синонимна употреба често су планске, тактичке. Појам аутобиографије у западној култури традиционално конотира виши степен дигнитета, (стилске) формалности, фактографске и епистемичке чврстине у поређењу с „мемоарима“, те се мемоари могу описати и као извесна „феминина“ варијанта ширесхваћеног аутобиографског дискурса, односно оних его-текстова који су, за разлику од дневника, углавном *намењени јавности*. „Никада не бисмо назвали аутобиографију политичара или неке друге професионалне јавне фигуре мемоарима“ (нав. према Rak 2005: 305) утолико што и од аутобиографије спонтано очекујемо оно што очекујемо читајући биографије знаменитих личности – укључујући и оне које Паулина Лебл Албала пише о свом супругу, кога и дословно описује као „библијску фигуру“, или пак Вукосава Милојевић о Јовану Скерлићу – инсистирање на изузетном професионалном доприносу појединца, осликаном у „најповољнијем светлу“ (ibid.).

Савремени теоретичари и теоретичарке понекад циљано субвертирају овакву поставку, уочавајући у „мемоарима“ својеврсну *жанровско друго*, деридијански „суплемент аутобиографије“ (Rak 2005: 306). Традиционално, „критичари третирају мемоаре као нижи облик аутобиографије“ (ibid.: 305); ипак, управо они текстови које називамо мемоарским доводе у питање категоричност жанровских одређења и диференцирања фикције и нефикције, али и неприкосновеност маскулиног (епистемичког) ауторитета. Делимично и услед тога – данас, у ери новог „мемоарског бума“ и „аутофикције“, када су учестале разне перифразе „попут *незаконити жанр* или неологизми као што су *аутографија* или *биомитографија*“ – поједини истраживачи и истраживачице, укључујући и феминисткиње, залажу се за прагматичнији приступ проблему и очување појма „мемоаристика“: „можда је смисленије видети ове књиге онако како су их њихови аутори и описали: мемоаре чија је сврха обједињавање јавних и приватних дискурса“ и у којима се „приче ауторке преплићу с причама других“ (Rak 2005: 315; уп. Душанић 2012).

Пођемо ли од тога да се неретко истиче и како су мемоари, у односу на аутобиографију у ужем смислу, дисперзивнија форма, пријемчивија за дескрипције (духа) одређених епоха, локација, микрозаједница (ibid.), *Тако је некад било* осветљава се из новог

угла. Већ самим насловом упућује се на (распршенији и инклузивнији) фокус ауторке: сумирајући своја сећања у емиграцији, да поновимо, Паулина Лебл Албала ствара линеарну приповест о свом развојном путу од рођења до удаје за Давида Албалу, призивајући тиме жанр аутобиографије, и то без типичних дневничких (пара)текстуалних обележја. Ипак, могло би се тврдити да је примарни импулс рукописа *Тако је некад било* управо мемоарски, а не аутобиографски, или да су бар оба равноправна, да ове жанровске тенденције теку у два паралелна и неразлучива рукавца, док у подтексту, у прећутном памћењу текста/жанра, стоје вишедеценијско вођење *дневника* и накнадни покушаји ауторке, која се притом читаоцу/читатељки *исповеда*, да, конституишући оно „аутобиографско“, „исповедно“ и/или „мемоарско“, симултано реконструише и своје „дневничко ја“ – а тиме, занимљиво, потенцијално реинтерпретира и ревалоризује и позицију *читатељке* сопствених дневника.

Полазећи од појединих раздобља ауторкиног живота и значајних прекретница у њему (селидбе, трауме попут смрти блиских људи и ратних стања – Балкански ратови и Први светски рат), у књизи *Тако је некад било* нарација се непрестано отвара ка лепези *колективних* искустава, *епохалних* тенденција и кретања, различитих аспеката и актера раслојене (интелектуалне) *јавности*. Тако се формира утисак о неупадљивом, *скромном*, па и пасивном приповедном „ја“, а тиме додатно усложњава и проблем (само)остварености који ауторка и експлицитно разматра. Притом, треба истаћи, Паулина Лебл Албала пише о свом ородњеном искуству, али без повлашћеног фокуса на ородњеност који би подразумевао и *директну осуду патријархата/сексизма*. Уз то – за разлику од колегинице Катарине Богдановић – Албала је у потпуности остајала у оквирима грађанске идеологије, коју у књизи, уосталом, и брани, као хроничарка међуратне „буржоаске“ (контра)јавности, укључујући и међуратни либерални феминизам. У младости је била испуњена патриотским заносом и много полагала на мисију „ослобођења и уједињења“, те се у својим сећањима, у више наврата, осврће на (ородњени) „косовски мит“ као једну од окосница тадашњег образовног система и сопствене читалачке и политичке/грађанске генезе, и то без радикалније *феминистичке* критичке дистанце (уп. Коч 2023). Самим тим, у њеној писаној заоставштини није могуће лоцирати експлицитне проблематизације освајања (маскулинистичког) ауторитета. Међутим, захваљујући тежњи ауторке да у својим сећањима отворено проговори о најразличитијим аспектима властитог живљеног искуства у детињству и девојаштву – негативној улози оца и жртвама мајке (уп. Томић 2019б), сиромаштву и тешким егзистенцијалним приликама, бројним препрекама и личним прегнућима на путу остварења академске и ауторске каријере, релацијама с интелектуалцима и интелектуалкама своје епохе, хетеросексуалним еротским односима, интрапсихичким конфликтима и суицидалној идеацији – читаоци књиге *Тако је некад било* у прилици су да из ове мемоарске панораме ишчитају и притајне *родне* политике у 20. веку.

Такво читање показује и да однос Паулине Лебл Албале према „култури у којој је успела“, о коме говори Латинка Перовић, није ни једноставан ни неупитан, нарочито уколико пођемо од Албалиних сопствених евалуација (личног) успеха, али и од родне поларизације уписане у динамику међуратног књижевног и интелектуалног поља.¹³¹ Упркос прожимању визуре Давида Албале и његове супруге која о њему оставља биографско

¹³¹ Штавише, управо је Паулина Лебл Албала, због свог јеврејског порекла и отвореног феминистичког ангажмана, у периоду Другог светског рата била жртва мизогиних и антисемитских напада у српској штампи која је подржавала Недићеву владу. У сатиричној рубрици „Женске вести“ листа *Бодљикаво прасе* налази се следећи запис: „Српкињници: шта имаш да се бринеш када у име Српкиња говори чистокрвна Шумадинка – Паулина Лебл Албала“ (*Бодљикаво прасе* 11. 12. 1943). Уп. *Српски народ*, 1. 4 1944: 2. О колаборационистичкој штампи в. Milosavljević 2006.

сведочанство у књизи *Видов живот* – у битно другачијем стилском и жанровском регистру него у *Тако је некад било* – чињеница је да обе настају у слично време, и то, по свему судећи, и у виду трансформисаних дневничких записа, те да се Паулина Лебл Албала, као њихова ексклузивна ауторка и уједно протагонисткиња (главна, односно споредна), у оба случаја изјашњава/исповеда и о себи (себи-кроз-друге или себи-другој). Стога су управо ове две књиге не само занимљиви (жанровски) пандани у компаративној визури већ и драгоцени извори за реконструисање својеврсног женског портрета или феминистичке биографије Паулине Лебл / Паулине Лебл Албале.

*

„Прве успомене“ Паулине Лебл Албале, којима се отвара књига *Тако је некад било*, односе се на детињство; у њему је „све било обавијено сивом, студеном маглом која је скоро редовно ледила, застрашивала, а често и болно гризла мајушно детиње срце“ (Lebl Albala 2005: 7). Градећи *аутопортрет*, ауторка најпре инсистира на идентификацији с мајком која ју је, у двадесет осмој години, родила као пето дете (ћерку), тј. идентификацији с мајчиним *портретом*. Исто то „детињство било је засенчено жалошћу и сузама моје мајке. Она је била *жизжа* у коју су били уперени моји погледи, и моје расположење било је *само одсев њенога*“ (ibid.: 8, истакла З. С.). Свеприсутна „несрећа“ у мајчином лику, у визури Паулине Лебл Албале, проистицала је пре свега из *брака* – „она је у браку била необично несрећна“ (ibid.) – тј. крајње неодговорности, непоузданости њеног супруга, Паулининог (одсутног) оца. Он би без објашњења нестајао из њиховог дома, „као да је пропао негде у земљу“ (ibid.: 11), не оглашавајући се и не учествујући у породичном животу, да би се (некад и годинама) касније враћао као да никад није ни одлазио, а мајка Паулине Лебл такву динамику, премда уз декларативно негодовање, напослетку прихватала.

Толстојевски увод у Албалина сећања не исцрпљује се *in medias res* сагом о несрећном браку сопствених родитеља и суморним приликама унутар једне (окрњене) нуклеарне породице – довијањима фактички самохране мајке да преузме улогу стуба заједнице, материјално подупре ћерке, омогући им образовање и развој професионалних вештина уз помоћ чланова своје родбине (повремено и служавки, односно дадиља), али и њеним самоиницијативним пословним подухватима (ручна радиност и разни занати). Приповедне стратегије Паулине Лебл Албале које прожимају читав наставак књиге, *мемоарски* и *исповедни* импулс у њеној *аутобиографској* нарацији, ефектно се најављују већ на самом почетку. С једне стране, својеврсне светле тачке, најчешће идилично интониране – прво купање у малој реци, игра са сестром међу дрворедима, путовање дилижансом кроз планинске пределе – наоко минорне спрам свепрожимајуће тескобе одрастања, фигурирају као локуси (накнадно освешћеног) интимног ослобађања, потенцијалне *самодовољности*, преваге над теретом осујећеног и осујећујућег детињства: „И данас кад о њему пишем *мирно*, из растојања од неколико деценија, једва се сетим неколиких успомена које би, као светлуцање ватре, *загревале* и у исти мах *осветљавале* бар неки часак мојих првих година“ (ibid.: 7, истакла З. С.).

Тако се *мемоаристика* Паулине Лебл Албале додатно жанровски укотвљује: од првих реченица, ауторка изражава своју одлуку и напор да – како сама каже – „мирно“ овлада сопственим (*о*)сећањима, самим *процесом* интимног меморисања, те да при том разлучи његове иницијалне облике од накнадних (ре)евалуација и (ре)интерпретација (уп. Rak 2005). Као филолошкиња, ауторка педантног књижевнотеоријског уџбеника, Албала и овде показује изражени степен (ауто)поетичке свести: „Најчешће се говори да је детињство

најсрећније доба у животу“ – гласи прва реченица; „Међутим, ништа није било супротније од тога моме детињству“ – тврди се одмах потом. На тај начин, књига *Тако је некад било* конституише се и као разговор с имплицитним читаоцем навикнутим на одређене – како наративне тако и аксиолошке – конвенције и узусе, али и као особени *документаристички* и *исповедни* пакт: на трагу самог наслова, ауторка претендује на веродостојност сопственог *сведочења*, обећавајући максималан могући степен *исповедне искрености* (заклињући се, на извештан начин, да ће говорити „истину и само истину“, ма колико она била непријатна, болна или неочекивана; уп Фуко 2006).

Најављена хладна дистанцираност, хируршка прецизност у третману сопствених успомена, испољава се, с друге стране, упркос барокно хипертрофираном стилу, и у тематско-мотивском раслојавању и структурисаности Албалине *приповести*. Псеудороманескни аспект опсежне и садржајне књиге *Тако је некад било* пре свега вреди потражити у њеној основној сижејној поставци, а она, заснована на узорном „школском“ моделу (увод–разрада–закључак), и започиње и окончава се управо *браком*. На самом почетку стоји поменути несрећни брак ауторкиних родитеља, чији се опис убрзо рачва даље, прожимајући се с реконструкцијом родослова и освртом на микрогенеалогiju других „на свој начин несрећних породица“, али и проблематизацијама *брачног питања* уопште. Пишући о удаји једне од својих сестара, Хермине, Паулина Лебл Албала на пример бележи:

„Мало по мало, па сам почела да схватам цео механизам једног девојачког живота. Није довољно стећи диплому, добити службу, постати обезбеђен и независан. Исто тако је важно, бар по тадашњем схватању наше средине, а и моје мајке такође, удати се, стећи животног друга, свој дом“ (Lebl Albala 2005: 77–78).

Пишући о својој рођеној тетки, Каролини Попс, у чијој је кући својевремено одрастала Паулинина мајка Наталија, ауторка пак закључује:

„Тај њен брак с Др. Попсом био је врхунац неслагања, и она је била дубоко несрећна, док је год крај њега живела. [...] Материјално обиље ипак није могло да заглади атмосферу нетрпељивости и деспотизма што је владала у том дому. Моја тетка била је свакако права светитељка кад је могла да одржи какав-такав склад у тој кући где није било ни искре љубави ни поштовања између супружника. Само свест о својој големој дужности према петорици синова давала јој је снаге да остане у том дому прожетом охолошћу, егоизмом и деспотизмом др Попса. И што год је његов притисак био безобзирнији и суровији, њена неизмерна доброта и пожртвовање према другима били су све већи“ (ibid.: 9).

Брак Каролине с доктором Попсом био је принудан. До њега је дошло на инсистирање Каролининих родитеља да она заузме место своје старије сестре, њихове најстарије ћерке Амалије, која је испрва била удата за др Попса, али је убрзо преминула, а он рано остао удовац. Каролина је „управо тада била верена за другог младића, али пошто су родитељи налазили да је њена света дужност да негује децу своје покојне сестре, њена љубав је немилосрдно прегажена, и она се морала удати за недрагога човека“ (ibid.). Насупрот томе, брак Наталије, Паулиnine мајке, и Симона Лебла, „младог инжењера из Београда“ (ibid.: 10), био је добровољан: „Кад су моја мати и отац склопили брак – то је било 1883. у Нишу – обоје су били млади. [...] Обоје су били здрави и леви, обоје ослобођени утицаја блиске породице, упућени једно на друго. Природно би било да су се зближили, заволели. Али, десило се супротно“ (ibid.: 11).

Трудећи се да с вишедеценијске дистанце рационализује њихов однос и његове реперкусије, Паулина Лебл Албала узрок некомпатибилности својих родитеља отворено

лоцира у степену одговорности односно у опречним карактерима: „моја мати беспрекорно коректна, а мој отац лакомислен и небрига“ (ibid.). Контраст се пак, имплицитно, у тексту пре успоставља између *амбивалентне* позиције оца, као оног који и јесте и није ту – који одлази без објашњења, по сопственом нахођењу, али се исто тако нагло и враћа, и мајке која је на изванредан начин увек ту, непорециво присутна, *преприсутна*, оне чији је утицај на функционисање микрозаједнице пресудан и тоталан, али која уједно истог тог оца, тј. сопственог супруга, прећутно чека и изнова прихвата. Услед тога, очева *дословна одсуства* као да постају саморазумљива, не ескалирајући до потпуног и пунозначног (*символичног*) *одсуства*, док мајчин подједнако саморазумљив положај – као оне која обавља улогу „и мајке и оца“ док чека свог *блудног супруга* – наоко остаје непољуљан.

Приповедна визура, фокализација Паулине Лебл као ћерке (једне од ћерки) овако устројеног брачног пара, остаје стога, делимично, у сенци *мајчине* фокализације. Штавише, уколико је на самом почетку рукописа, током стварања (исповедног) пакта с читаоцима, истакла да је, у њеним успоменама деценијама касније, читаво њено детињство и протичало у сенци мајке, да је њено сопствено расположење било „само одсев“ мајчиног, Паулина Лебл је на изванредан начин сакрила/прикрила свој ауторски идентитет/субјективитет иза мајчиног, служећи се својеврсном симбиозом како с визуром тако и с фигуром мајке. Ту се могу потражити неки од разлога за то што читавим мемоарима провејава дух ултимативног разумевања за особине, стања и изборе оба „несрећна супружника“; слободније речено, као што ни њена мајка упркос свему не одустаје од свог супруга, ни ћерка Паулина не одустаје од (правдања) свог оца, а обе те улоге носи исти мушкарац, онај кога ауторка мемоара, транспонујући се у период кад га је први пут упознала (с осам година) пореди с „блудним сином“. Дакле, упркос усредсређености на *присутну* мајку и повремено негативно карактерисање оца, те учесталијем одавању признања мајци за жртве које је поднела зарад деце (укључујући и „блудног сина“) – при чему се нарочито адресира и афирмише њено „патријархално схватање материнских дужности“, „беспрекорна коректност“, „морал“, тј. оданост и верност (в. нпр. Lebl Albala 2005: 11) – Паулина Лебл Албала у својим успоменама, у крајњој инстанци, не подрива дигнитет традиционалне институције брака и нуклеарне породице као *основне ћелије друштва*. Штавише, сам „закључак“ мемоара у овом светлу постаје нарочито индикативан – и изазован.

Наиме, *хепиенд* књиге *Тако је некад било* почива на једном новом брачном контрасту, али и консензусу: након читавог низа *перипетија* и *обрта* – селидби, ратова, трауматичних губитака, породичних турбуленција, несрећних веза с мушкарцима (неузвраћених љубави, конфликта, растанака), праћених суицидалним идеацијама – Паулина Лебл, најављује се у мелодрамском маниру, постаје Паулина Лебл *Албала*. Круг се затвара: од позиције ћерке која сведочи хаотичној и обесхрабрујућој, али ипак одрживој супружанској динамици сопствених родитеља, идентификујући се са хронично незадовољном мајком, протагонисткиња крхког самопоуздања и уверења у моћ љубави ступа на позицију веренице пуне наде, будуће супруге „једног витеза из бајке“ (ibid.: 276).

Овакав епилог, на фону целовите структуре мемоара, успоставља се као потенцијално вишеструки успех, победа. Брак с Давидом Албалом јесте добровољан попут брака Паулининих родитеља. Ауторка на њега радо пристаје и полетно се отискује у брачне воде – прецизније, упловљава у брачну луку (последње поглавље насловљено је „Пред пристаништем“). Нарација се управо у том тренутку окончава, па епилог наоко добија амбивалентан статус *отвореног хепиенда*. То је нарочито изражено захваљујући несумњиво преовлађујућој транспозицији нараторке у хронотоп „реалног збивања“, која се одиграва

упркос спорадичним накнадним евалуацијама и употреби прошлог граматичког времена. Будући да овакав приповедни поступак ауторка-мемоаристкиња Паулина Лебл Албала примењује, међутим, у ретроспективи, деценијама након удаје, он заправо фигурира и као врста (коначног) *суда*. Тај суд истовремено је потврда (самој себи) о *правом* избору, односно о успешном избегавању *странпутица*. На извештајан начин, реч је о тријумфу Паулине Лебл Албале над мајком (у себи), оној с којом се она испрва, по сопственом признању, снажно поистовећивала – мајком која је несрећна, која није остварена као пунозначна личност већ искључиво као мајка (у патријархалном коду – увек спремна на жртве зарад своје деце и нехајан самозабрав). Међутим, то је у исти мах и омаж мајчиној борбености и непристајању на крајњу малодушност, као и израженим активности и прагматичности, особинама које Паулина Лебл Албала упорно и доследно истиче као њене највеће врлине.

Тај селективни омаж, прихваћени мајчин дар, уједно је и један вид обећања о превазилажењу, надрастању (сопствене) мајке-као-*супруге* (из својих најранијих сећања). Сличност Паулининог брака с браком њених родитеља требало би да се исцрпи у чињеници да су оба добровољна – друге сличности биле би знак несреће, пораза. Такав став се у књизи не експлицира; пођемо ли пак од сижејне логике – заправо се испоставља као кључан. Штавише, тако се и читава мемоарска панорама Паулине Лебл унатраг преозначава као процес субјективације који је уједно и процес сепарације, одвајање од мајке као „жиге“ у коју су, у физичком одсуству оца, били „уперени сви погледи“ Паулине Лебл у детињству. Епилог, осим тога, ретроактивно сенчи и дотадашњи низ Паулининих (еротских) искустава, а овај проблем ауторка нескривено разматра. Појава младог и успешног доктора Албале, спрам кога се Паулина осећа као недостојна „прилика за удају“, повратно указује на својеврсне заблуде из њеног девојаштва – пре свега оне које се тичу претходно описане везе с вршњаком Светиславом Петровићем. „Др Албала, мада релативно млад – тада му је било тридесет три године – имао је већ велику репутацију у Београду [...] Доиста, пуно сјаја на ореолу око главе једног младог човека“ (ibid.: 275); „Др Албала је био пар за неку лепотицу, не за мене“ (ibid.: 277); „Чак у тренутку, као у *тријумфу*, синула ми је кроз главу мисао: Та ипак се некеме свиђам и ја! Да ли је могуће – овоме дивном, сјајном човеку“ (ibid., истакла З. С.).

„Ја сам била огромно узбуђена. Нисам знала да ли да се радујем или жалостим, а била сам радосна и жалосна у исти мах. Радосна што тај дивни човек жели да му постанем другарица за цео живот, а жалосна што тај његов предлог значи дефинитивни прекид са Светиславом, задавање бола моме несрећном пријатељу. Гле, наједанпут је све, *све је из основа измењено*.

Али је та измена значила пријатност. Значила је *извлачење из пониженог положаја одбачене девојке и рехабилитацију у очима свих познаника. Значила је стицање скровишта, пристаништа, да ме више неће вихор еротике витлати, шибати и ударати о опоре немилосрдне литице неизвесности и стрепње, него да ће моја потреба да волим бити задовољена ведро и мирно, без трзавица, без пребацавања. Значило је стицање животног сапутника*.

Те ноћи, у којој су сати летели као тренуци, сва моја скора прошлост ускрсавала ми је пред очима. Колико леденог уздржавања и понижења. Колико кршења речи, изневеравања датих обећања, колико непредвиђених прекида и удаљавања, а све под изговором да се не може 'пролазном' човечјем створу наметнути 'вечност' осећања. Свему томе начинио је крај једном засвагда тај млади, лепо и одлучни доктор, који је данас навалио на мене да му постанем жена“ (ibid.: 278, истакла З. С.).

У животу и мемоарима Паулине Лебл Албале – дакле, у ритерски интонираном епилогу – Давид Албала појављује се као *deus ex machina*. Међутим, тај процес одвија се и *изнутра*,

фигурирајући као *исповест* ауторке о сопственим „сагрешењима“ и суочавању с њима. Реч је, уједно, о искораку из (афективне, емоционалне, еротске) перцепције својствене Паулиној мајци с којом је она била стопљена, одвајању од мајчиног светоназора/избора, тј. о новом, псеудоепифанијском увиду („све је из основа измењено“; „сва моја скоро прошлост ускрсавала ми је пред очима“; „свему томе начинио је крај једном засагда...“), (само)открићу и самоизумевању саме Паулине: упркос разноликости и опсегу њених дотадашњих еротских и партнерских искуства, ауторкина „потреба да воли“ и буде вољена сада први пут проналази адекватно – како она сама наглашава – „мирно и ведро“ уобличење. На тај начин, потцртава се легитимитет њене одлуке да слободно и самоиницијативно ступи у брак, а уједно и оспорава легитимитет претходних искустава с мушкарцима која су била наглашено страствена, али и препуна „понижења“, „изневеравања“, „непредвиђених прекида и удаљавања“ (такви су били и „прекиди и удаљавања“ између њених родитеља). У том погледу, значајна је примедба Магдалене Кох о томе да, осим у рехабилитацији и у журбаном меморисању буржоаског наслеђа прве Југославије пред продором комунистичког режима, разлоге за овакав завршетак мемоара Паулине Лебл Албале треба потражити и у њеној намери да посведочи о сопственој спремности на удају, спремности за коју се она сама изборила, и то као већ формирана и интегрисана личност, свесна и својих борби и својих избора; другим речима, речима саме Паулине Лебл из истоименог прилога у часопису Зофке Кведер (из 1917. године) – као „модерна жена“. Истовремено, управо је оваква структурисаност – утемељена у мотиву брака – један од кључних аргумената у прилог жанровског одређења књиге *Тако је некад било као* аутобиографије; прецизније – залога аутобиографског карактера овог текста.

У години своје удаје, 1920, Паулина Лебл Албала већ је активна у Друштву за просвећивање жене и заштиту њених права, а пре свега у редакцији гласила *Женски покрет*, чије објављивање и започиње у истој години. Од тог тренутка, о овој интелектуалки можемо говорити и као о супрузи и, недуго потом, мајци,¹³² и као о јавно експонираној личности вишеструких хабитуса: не само читатељки, преводитељки и критичарки већ и уредници, активисткињи, архивисткињи, оснивачици женских/феминистичких удружења, антифашисткињи, боркињи за права потлачених група. Ипак, баш као и у случају Катарине Богдановић, о њој не можемо говорити онако како је, судећи по једном наизглед потпуно маргиналном коментару, она најпре желела: као о оствареној књижевници, етаблираној и успешној ауторки фикције. Констатацијом да је „тражила супституције за своју промашену књижевну каријеру у породичним дужностима као и у феминистичкој делатности“ (ibid.: 135), Паулина Лебл Албала, у координатама најављеног бескомпромисног *исповедног*

¹³² „Следеће зиме, у једном разговору с гђом Исидором Секулић, која је у току многих година значила за мене не само као арбитер у књижевности, него као арбитер у свима важним питањима живота, зауставили смо се на проблему деце. Исидора је почела с одушевљењем да говори о деци као о небеском дару, и да узноси улогу матере. Кад сам ја на то приметила да једна образована жена може да нађе смисла у животу вршећи и друге улоге, Исидора се, по свом обичају, осече: 'Да није можда по вашем схватању достојнија улога за једну жену бити професорка или написати неколико чланака! Како можете бити тако кратке памети! Има ли веће части и узвишеније дужности него донети на свет ново биће, подизати га брижљиво и развијати га интелигентно да би се добио нов вредан члан будућег друштва!' Исидорине речи су ме, као свагда, дубоко импресионалирале. И последња брана која се подизала испред Видових жеља, рушила се. И ускоро, јуна месеца, управо кад су моје ученице полагале матурске испите, постала сам свесна да ћу постати мајка. [...] Истина се није могла дуго крити. Када је моја породица сазнала за њу, сви су били разочарани. Чинило им се да демантујем тиме саму себе и своју улогу у животу; у сваком случају, велика деградација. А Вид је тријумфовао. Он је свагда био врло нежан и пажљив, а сад је постао прави мелем. Бдио је, стрепио нада мном, сваки гест и сваки корак ми је прописивао“ (Lebl Albala 2008: 58). Албала је због породичних обавеза прекинула с радом у просвети.

пакта с читаоцима својих мемоара и других рукописа, пресудно је преозначила и довела у питање (жељени) утисак о *заокруженој исправности* свог животног и професионалног пута.

*

Биобиблиографија Паулине Лебл (Албале), премда делимично уништена, обимна је и хетерогена, а у сачуваној заоставштини квантитативно доминирају прилози у међуратној (феминистичкој) периодици.¹³³ Након првих превода стране књижевности, те текста „О читању“ који је привукао пажњу Јована Скерлића и уједно најавио занимање матуранткиње Паулине Лебл за лик и дело Боже Кнежевића (*Просветни гласник*, 1909), у периоду до Првог светског рата, током њених студија и ангажмана у Српском семинару и *СКГ*, преовлађује раније оцртан Скерлићев уреднички рукопис, док његови одједи трају до самог краја Паулининог живота. Током ратних година, очекивано, долази до застоја у публикавању, премда не и у прилежној читалачкој активности Паулине Лебл; тада се она озбиљније упознаје и с иностраним (феминистичким) часописима. Од 1917. године надаље, најпре кроз сарадњу с часописом Зофке Кведер, а потом и *Женским покретом*, истиче се гиноцентрични импулс и наклоњеност различитим видовима женског ауторства и *женског питања* (в. нпр. Kolarić 2021: 126–127; Milinković 2021). И током међуратног раздобља и касније, Паулина Лебл Албала остаје заинтересована како за феминизам тако и за књижевност, књижевну критику, теорију, преводилаштво, али и научноистраживачки рад.

Што се фикције тиче, Паулина Лебл Албала узгред спомиње једино приповетку о ратном животу под окупацијом коју је у младости послала на конкурс *Политике* (в. Lebl Albala 2005: 191). Највероватније је реч о приповеци „Један сусрет“, публикованој 1918. године у листу *Књижевни југ*, где се, како је већ утврђено, Паулина Лебл Албала оглашавала на позив уредника Владимира Ђоровића, а захваљујући његовом ранијем блиском познанству с Јованом Скерлићем (*Књижевни југ* 22/24, 1918: 426–429; в. и Милинковић 2021б). Осим тога, нема смерница и индиција да је за собом оставила (не)објављена фикционална дела. У мемоарима и другим рукописима, Албала нам пак оставља бројна сведочења о сопственој *читатељској* генези, (не)формалном књижевном образовању и афинитетима. Сам процес постајања најпре читатељком, па и ученицом (женских) школа, у успоменама Паулине Лебл Албале има прворазредан значај и фигурира као једна од „светлијих тачака“ детињства и девојаштва. Посебно занимљиво у томе јесте што се, већ у најранијем узрасту, Паулина Лебл, између осталог, формира и као посвећена читатељка једног *женског часописа*:

„То су била јевтина, петпарачка издања тада врло популарних прича о америчким Индијанцима. Уз своје старије сестре, гледајући сатима у њине школске књиге, научила сам неосетно – нико није знао кад и како – да брзо и лако читам већ у својој петој години, и те приче о Индијанцима, пуне страшних догађаја, распаљивале су ми машту и испуњавале ме грозом. Тада нисам ни слутила да има књига и друге врсте, много прикладнијих за мале девојчице. Нажалост, те праве 'дечје књиге' и 'златне књиге' нико није умео да нам стави у руке. [...] Али кад је моја најстарија сестра, на крају првог разреда гимназије, добила као награду цело повезано годиште часописа *Домаћица*, органа 'Београдског женског друштва', ја сам ту дебелу књигу прочитала жедно небројано пута, не правећи разлику између белетристичких прилога у њој и сувих секретарских записника, благајничких извештаја или поука

¹³³ Како је већ назначено, целовита библиографија Паулине Лебл Албале већ је доступна и реконструисана, тј. понудила ју је сама ауторка (Lebl Albala 2005).

домаћицама о вођењу кућанства. Главно је било читати, сазнавати све ново и ново“ (Lebl Albala 2005: 17).

Занимљиво је, такође, и то да у самим почецима читалачког профилисања Паулине Лебл Албале можемо пронаћи бројне залоге или антиципације њених целоживотних професионалних активности и интересовања, окосницу њихових рачвања. Један ток, условно речено, представља тзв. висока, „озбиљна“ (национална и светска) књижевна и културна баштина и традиција, а други она маргинализованија и уједно гиноцентрична. Будући да су се, на инсистирање њихове мајке Наталије, све сестре Лебл прописно школовале (у Нишу и Београду), најмлађа међу њима – Паулина – долазила је у вишеструки, и посредован и непосредан дотицај с естаблираним курикулумима, градећи поверење у (по)етички хоризонт који се њима (ин)директно успостављао. Ангажованост ове студенткиње и потом дипломкиње београдског универзитета у тзв. Српском семинару, с једне стране, ослања се на извесну оданост националном образовном систему у Србији и општеприхваћеним „епским“ канонима с тежиштем на „косовском миту“. Њу Албала у својим ретроспекцијама стално изнова потцртава, да би тек након продора фашизма радикалније довела у питање своју горљиву наклоњеност „мисији ослобођења и уједињења“, интензивно промовисаној у образовним политикама уочи и током Балканских ратова (велики значај у том погледу, како сазнајемо од ње, имала је и Његошева литература).

„Још једна привлачност нишке околине била је Ћеле кула, тај споменик једног тренутка славне српске историје. Први пут кад сам ушла у малу капелу и сагледала у њеном средишту одломак неравног зида с малим удубљењима у којима су ту и тамо још стајале лобање – *пошла ме је језа*. (...) Али, када су ми моје старије сестре објасниле смисао и значај овог споменика, пробудило се у мени осећање дивљења и сажалења према Стевану Синђелићу и његовим друговима, као и осећање мржње и освете према Турцима. То је свакако било прво клијање родољубља у мени, које ће доцније школа, лектира и, нарочито, историјски догађаји којима сам била савременик, очевидац и саучесник, развити до максимума“ (Lebl Albala 2005: 22, истакла З. С.).

У оваквим констатацијама о процесу „клијања родољубља“ и његовог „развијања до максимума“, којима обилује мемоаристика Паулине Лебл Албале, препознаје се и дуготрајни процес снажне „асимилације“ српској националној култури који запажа Магдалена Кох, тј. својеврсно одрицање од „јеврејске другости“ о коме говори Латинка Перовић, а које притом није лишено и примеса накнадног иронијског дистанцирања. Формативни значај епског народног песништва, „косовског мита“ и *маскулиних* херојских историјских наратива, али и живљено искуство Балканских ратова и Првог светског рата, који су код ауторке подстицали национални понос и антиосмански сентимент, „осећање мржње и освете према Турцима“, прелио се, без сумње, и на њене читатељске и ауторске склоности, разумевање (улоге) књижевности (у светлу националног препорода), односно перцепцију и рецепцију (не)формалног образовања и образовног система кроз које је ова ауторка (симултано) пролазила. Тако она истиче да је у пракси, премда примарно студенткиња романистике, подједнако била и србисткиња, те да је на факултету учврстила поштовање према усменој традицији захваљујући утицају и филолошким методама Богдана и Павла Поповића. То треба имати у виду и приликом разматрања књижевнотеоријског уџбеника који је написала у коауторству с Катарином Богдановић те његових ревизија и реиздања (за разлику од ње, Катарица Богдановић нигде није истицала приврженост овим аспектима лектире). У исти мах, она оставља и занимљива и незанемарљива сведочанства о Скерлићевој мисији „ослобођења и уједињења“.

С друге стране, рани читалачки контакти Паулине Лебл с тзв. ниским, маргиналним, или *фемининим* жанровима – како књижевним (петпарачки пикарески и авантуристички романи, љубићи), тако и периодичким (дечија и женска штампа) – могли су да допринесу њеној читалачкој, критичарској и ауторској инклузивности, а донекле и афинитетима, ставовима и праксама. Од тога је неодвојива још једна занимљива биографска чињеница: најпре, Паулина је од најранијег детињства, као најмлађа од пет ћерки Наталије и Симона Лебла, у извесном смислу практиковала етику (читалачког) сестринства, у константном додиру, комуникацији и размени искустава са својим рођеним сестрама, чије фигуре заузимају врло важан и истакнут положај у њеним успоменама (*Тако је некад било*), док се релације с њима описују прогресивно, динамично, као простор сталног (заједничког) раста. Дакле, у упадљивој супротности с Катарином Богдановић, чија сведочанства показују висок степен изолованости и солипсизма, Паулино аутобиографско „ја“ непрестано се и наглашено гради на и прожима са (сестринским) релацијама, самеравањима, компарацијама. Потом, такав механизам преноси се и на њене девојачке, гимназијске и студентске године (Виша женска школа и Универзитет у Београду), односно на групна (женска) пријатељства (имајући то у виду, још мање изненађује што је осамљена, аутсајдерска појава Катарине Богдановић Паулине Лебл била несхватљива). На извештај начин, Паулина Лебл Албала се касније – између осталог, и као уредница и сарадница *Женског покрета* – етаблира и као гиноцентрична критичарка. Могло би се, штавише, рећи да је гиноцентричност међу конститутивним одредницама целокупног њеног интелектуалног (јавног) деловања у међуратној Југославији. Није неосновано претпоставити да је томе могла да допринесе управо сама *фемининост/гиноцентричност* њених и живљених и читалачких искустава.

Приказујући књигу *Лет* Зденке Марковић (Загреб, 1920) у *Српском књижевном гласнику*, примера ради, Паулина Лебл Албала у закључку потенцира „пуно нових, специфично женских особина“ које су „савремене наше списатељице унеле у нашу књижевност“; Исидори Секулић приписује „претањену психологију“, Милици Јанковић „нежност и доброту“, Зофки Кведер Деметровић „тежњу за правicom“, док у Зденки Марковић види „представника једне такође превасходно женске особине: страха од реалности и бежања у плаве снове“ (Лебл Албала 1921: 641). Овакав критичарски поступак Паулине Лебл Албале може се тумачити и као „чин својеврсне самогетоизације, којим се унапред извршила подела на 'књижевност' и 'женску књижевност'“ (Kolarić 2021: 183), унеколико сродан чину који Ана Коларић потенцијално приписује другој сарадници и уредници *Женског покрета*, Даринки Стојановић, на шта ћу се касније још осврнути. Можда и сходно томе, треба изнова нагласити да је за (ауто)портрет Паулине Лебл (Албале), и то у свим његовим аспектима, подједнако конститутивна и једна релативно статична одлика, на којој Латинка Перовић с разлогом инсистира: снажна приврженост ауторитету/ауторитетима. У том погледу, формативна васпитна улога њене „беспрекорно коректне“ мајке укршта се с (образовним) политикама предавачких, научних, као и уредничких ауторитета епохе, којима је ова интелектуалка одавала „поштовање и скоро дивљење“:

„Уосталом, моја мати није имала шта да брине да ли ће њена деца ићи добрим путем. Можда већ сам њен пример: њен узорити строг, и готово испоснички живот, изазивао је поштовање и скоро дивљење у нас деце, и чинио је да су нам сва морална начела била кристално јасна, те да се у нама није никад појавила ни најмања сумња, никакво колебање у погледу морала. [...] И морам признати да ми никад у животу није наишла нека морална дилема пред којом сам се колебала. Мајчин утицај био је тако

снажан и трајан да сам у сваком часу, пред највећим искушењима, знала где је прави пут. Како сам јој захвална за цео живот што је умела да усади у нас децу та светла морална начела, која су учинила да кроз живот будем свакад на страни истине (Lebl Albala 2005: 45).

Мати је из свог искуства знала да се у једној тако малој и патријархалној средини, као што је био Ниш, не може продрети занатом. Поред тога, она је била прави идолопоклоник школовања и науке, јер је просто нагонски осећала да само школа уздиже човека у више друштвене редове“ (ibid.: 54).

Извесна транспозиција педагошког ауторитета с мајчиног на оне наставничке, сходно полној сегрегацији тадашњег образовног система, задржава се, испрва, такође на женама: најпре на учитељици Јелени Петровић, која је у Нишу, према сведочењу саме Паулине Лебл, „започела серију мојих духовних учитеља и вођа који су у моме животу играли врло видну, и скоро пресудну улогу“ (ibid.: 39). „Мара Милосављевић била је моја учитељица у трећем разреду. Како ми је било *урођено* да будем смерна и да у наставнике гледам с највећим поштовањем, то сам сматрала да и гца Мара заслужује неизмерну оданост и поштовање, као и гца Јелена“ (ibid.: 44, курзив П. Л. А.).

„Г-ца Јелена разумела је, у то време, да развије још једну страну у мени: то је интересовање за националну прошлост, за данашњицу и за будућност. Већ и ранијих година, уз читање народних песама, наставници су нам дочаравали слику славне српске прошлости, и док су се они редовно заустављали с тугом на вековима тешког страдања и ропства, нама деци ударала су сузе на очи, а грло нам се сушило до узбуђења. [...] У исти мах она нам је стављала на душу и на савест да радимо на отклањању притиска, окова и стега, да постанемо борци за народно ослобођење и уједињење.

Није шала, на нама је да постанемо ослободиоци народни, осветници Косова. Онако нејака и мала, изгледала сам себи веома значајна личност: колико ли ме послова чекају, да ли ћу све то моћи да урадим? И *схватајући, као свако дете, све врло озбиљно, вероватно озбиљније него многи одрасли*, просто сам клецала под тим теретом одговорности. *Кад су после једне деценије наступили крупни историјски догађаји, била сам потпуно душевно спремна да постанем један од извршиоца њихових“* (ibid.: 48, истакла З. С.).

Ова транспозиција даље се одвија кроз однос Паулине Лебл према наставницама у средњој школи, тј. Вишој девојачкој школи у Нишу. „Надежда Вељковић била је 'професорка', тако је бар називана с поштовањем у Нишу где дотле није још било ниједне жене која је имала универзитетско образовање. Ах, како је било лепо бити професорка, и знати све што зна гца Надежда“ (ibid.: 52–53). Међутим, „за мајку која има амбиције да школује четири девојчице било је у оно време нужно да дође у Београд, пошто је једино у Београду било могућности да се даље школују“ (ibid.: 54). Убрзо, „њен сан је најзад био остварен: докопали смо се Београда (ibid.: 56).

„Када сам почетком септембра 1902. пошла у Вишу женску школу, у улици Краљице Наталије, нисам слутила да ћу, с малим прекидом за време мог универзитетског школовања и за време Првог светског рата, провести у тој старој згради пуну четвртину столећа. *Најплоднији и најдужи период свог живота провела сам у њој најпре као ученица, а после као наставница“* (ibid.: 59, истакла З. С.).

„Нова школа ми је импоновала најпре својом величином, управо, бројношћу својих ученица. [...] Све то скупа сливало се у жагор који се дизао у вис и преледао изнад високог зида падином Девојачке улице, расипао се по целој околини и разлегао се врло далеко. Али, ипак, та множина девојчица није се виђала на другом месту, била је сасвим изузетна појава, и мени је била радост што припадам највећој женској школи у Србији“ (ibid.: 61).

У овом кораку, постајући ученица Више женске школе у Београду, Паулина Лебл суочава се с низом нових и неочекиваних искустава, а пре свега с класним поделама и раслојеношћу у друштву, које су у шароликом престоничком окружењу нарочито долазиле до изражаја: „наравно, најугледнија група била је она у којој су биле кћери виших државних функционера, официра и богатих трговаца“ (ibid.: 60). Међутим, она у мемоарима истовремено оставља и низ портрета учених жена / просветних радница тог доба, издвајајући „најбоље наставнице“ попут Станке Глишић, Милеве Петровић („сестре моје драге учитељице Јелене Петровић), или „изврсне наставнице историје Лепосаве Бошковић“ (ibid.: 62–63). Посебну приврженост Паулина Лебл Албала исказује према Косари Цветковић, Надежди Петровић, као и према математичарки Малвини Гогих, чијем је формативном утицају посвећено читаво једно поглавље књиге *Тако је некад било* („Под звездом Малвине Гогих“). Ови пасажии мемоара, можда и више од било којих других, представљају не само ризницу „женских портрета“ (в. Бараћ 2015), (прото)феминистичких микробиографија, већ и сведочанство о феминистичности/гиноцентричности својственим Паулини Лебл, али и о њеној интелектуалној генези у погледу феминизма и *антисоцијализма*.

Наиме, ова интелектуалка, подсећања ради, као кључну тачку свог сопственог *феминистичког освећивања* сама је одредила читалачки контакт с часописом Зофке Кведер *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (1917–1920). „И Зора и ја биле смо тада младе, и нисмо биле довољно упућене у феминистичку идеологију, о којој се код нас није ни много ни често говорило ни писало“; у исти мах, она је имплицитно понудила и осврт на (до)тадашње схватање *женског питања* (у Србији), изузимајући га из пунозначног феминистичког активизма: „у сваком случају, у време нашег формирања организованог феминистичког покрета у нашој средини није постојало“, тврди Албала; „уопште, цео феминистички покрет сматрали смо као покрет за вишим образовањем женскиња. Целу економску, политичку и социјалну страну тог питања ми у то време нисмо још схватале“ (Lebl Albala 2005: 244). У том светлу могу се читати и њени „портрети савременица/претходница“:

„Стицај прилика у нашој малој Србији проузроковао је да се, око прекретнице столећа у београдској Вишој Женској школи окупи, у наставничком кадру, *елита наших женскиња*. Како су наше девојке што су се одавале тој за оно време необичној каријери – универзитетском школовању, одлазиле само на филозофски факултет, као позиву најприкладнијем женској природи, – то је већ у то време леп број наших девојака које су, било као редовне или ванредне ученице, прошле кроз Велику школу. Средњих женских школа ван Београда једва је где постојало, а ако су негде отваране, њино трајање је било кратко. Стога оне нису могле да апсорбују стручно образовани женски подмладак, те је *колегиум Више Женске школе био пун млађих и старијих жена које су доиста претстављале најнапредније, најдаровитије и најсмелије поборнице женског образовања и, уопште, женске еманципације. То су биле девојке које се нису хтеле задовољити животом својих мајки и прамајки, животом скромних домаћица на скровитом домаћем огњишту, него су као прве поборнице феминистичких тежњи, после савлађивања пуно невероватних препрека, најзад извојевале себи право да прошире своје образовање, да буду равне са својим друговима мушкарцима.*

Из тог разлога, за време мог похађања ове школе, ја сам имала срећу да сваког часа сагледам на катедри неку од жена које, у оно време, мени малој и неупућеној, нису можда много значиле, али *чији сам рад и заслуге тек доцније када сам почела да проучавам развој женског образовања у нашој земљи, разумела сав значај улоге ових тако скромних, а тако изванредно заслужних наставница* (сиц!). И када сам заједно са својим вршњакињама и следбеницама постигла жарко жељени циљ: да postanемо редовне студенткиње универзитета у Београду, *ми у својој младалачкој скућености видика нисмо ни помишљале да за ову привилегију дугујемо својим претходницама, нашим средњошколским*

наставницама, које су се упорно и жилаво бориле за сваки и најмањи напредак на путу женске еманципације“ (ibid.: 68–69, истакла З. С.).

У оваквом резону Паулине Лебл препознаје се својеврсна (накнадна) *денационализација* и *академизација* при (ре)визији предратног „женског питања“. Другим речима, ауторка се у периоду свог феминистичког сазревања, које и сама именује на тај начин, не одриче значаја „националног питања“, позиционирајући се пре свега као непоколебљива патриоткиња – чак и као ауторка фикције. Међутим, с протоком времена – како се политичка клима привидно стабилизује након Првог светског рата, организовани женски покрет добија пун замах, а сама Паулина удаје за Давида Албалу и уједно постаје проминентна интелектуалка у међуратним круговима – њен фокус се с националног све више помера на феминистички ангажман, тј. „напредак на путу женске еманципације“, и то примарно у домену образовних и културних политика, где је она, по сопственом суду, „тражила супституције за промашену књижевну каријеру“ (Lebl Albala 2005: 135). Најзад, након што је, захваљујући политичкој моћи и утицају свог супруга, његовој блискости с влашћу и самим краљем, с породицом успешно емигрирала у САД уочи Другог светског рата, Паулина Лебл Албала у позним годинама живота, осврћући се на властите образовне процесе и интелектуалну генезу, инсистира на *феминистичком еманципаторском* доприносу (предратних и међуратних) интелектуалки и интелектуалаца – без иронијског отклона који је пак повремено приметан у њеној (ре)визији *националног питања*. Осврћући се 1943. године – у доба када пише своје мемоаре – на међуратни феминистички ангажман у једном сепарату, она, штавише, експлицира: „за нас је феминистичка борба била борба против реакционарних токова, и није чудо да је она постепено прерасла и најзад се претворила у акцију против фашизма и нацизма, а зарад једнакости, демократије и друштвене правде“ (Lebl Albala 1943б: 9). Дакле, Албала и ангажман у вези са Женским покретом дефинише као истрајно антифашистички, успостављајући континуитет између међуратног феминизма и различитих отпора нацизму у периоду Другог светског рата.

Кроз читаву књигу *Тако је некад било* провејава пак сентиментални, захвални и носталгични однос према ауторитетима под чијим је утицајем она градила своју личност, „серији духовних вођа“, те се тако ни њихови (патриотски) ставови не доводе у питање у пуном интензитету. Међутим, упркос дивљењу ауторитетима, извесне идеолошке тенденције неких међу њима Паулина Лебл није истински прихватала ни у једном раздобљу свог живота и рада:

„Новине су објавиле једног дана да се у Београду отвара женска гимназија, прва женска гимназија у Србији. [...] Моја мати није се двоумила ни један једини дан. [...] У исти мах, на обзору се поново показала моја некадашња драга наставница из Нишке девојачке школе, Надежда Вељковић. [...] Како је Надежда и мене предусрела с непромењеном љубазношћу, отишла сам и ја њеној кући да је посетим. И та посета пружила ми је једно открићење.

Гца Надежда била је у средишту једног великог круга састављеног и од мушке и од женске омладине, која је сва била утонула у претресање државног и друштвеног уређења. Соба гце Надежде била је свагда препуна омладине, често плахе и разбарушене омладине, која је била намерно алкаво обучена – алкавост се међу њима сматрала као слика пролетаријата, а елиминисање свих китњастих, женских елемената у начину чешљања и у тоалети била је главна карактеристика тих слободоумних девојака – које су се понашале врло неуздржано, а при томе жестоко галамиле и огорчено кидисале на све и свакога. Требало ми је неколико пута да дођем до гце Надежде, па тек да схватим стварност; гца Надежда је била социјалист, изгледа, не само обичан социјалист, него један од социјалистичких вођа. Сва та омладина гледала је у њу као у свог пророка, а сви скупа ударали су немилице по постојећем

поретку, тражили реформе у социјалним и породичним односима, разне олакшице и права за радничке класе... [...] Од мојих другарица ту је неизоставно била Десанка Цветковић.¹³⁴

Цела ова атмосфера била је за мене сувише нова, доза проповеданих реформи сувише јака. *Ја сам по својој природи била настројена, а и својим васпитањем подизана у поштовању ауторитета, освештаних начела и конвенција.* Била сам скамењена када су се преда мном моје млађе другарице тужиле на своје родитеље, називале их тиранима, 'конзервативцима', егоистима... *А више свега удаљило ме је што се ту непрестано говорило о интернационалном пролетаријату на чијем ослобођењу треба да радимо, а ја сам, пак, била одмалена напајана идејом да ваља радити на ослобођењу и уједињењу српског народа“* (Lebl Albala 2005: 103, истакла З. С.).

Из ових навода постаје јасно да је „настројеност ауторитетима“ заправо, на првом месту, подразумевала „поштовање освештаних начела и конвенција“ – Паулини Лебл Албали били су страни интернационалистички/антинационалистички дискурси управо стога што су у интелектуалној јавности и образовним политикама њеног доба представљали једну врсту ексцеса. Ова „грађанска послушност“ Паулине Лебл Албале у обрисима сведочи и о потенцијалним видовима њених доприноса уређивању часописа *Женски покрет*. За разлику од Катарине Богдановић, која је у раним двадесетим годинама била ангажована у неформалним социјалистичким организацијама, те као уредница истог часописа инсистирала на спрези социјалистичке аргументације/ангажмана с грађанским феминизмом, сматрајући просвећивање (политички) неписмених жена „нашим најпречим потребама“, Паулина Лебл Албала је свој феминистички ангажман заснивала на светоназору који је подразумевао израженије и доследније „поштовање освештаних начела и конвенција“, тј. грађанске идеологије неодвојиве од снажног патриотског позиционирања.

Међутим – такође насупрот Катарине Богдановић – Паулина Лебл Албала није се дистанцирала од Женског покрета / *Женског покрета* након иницијалног уредниковања, објављујући своје прилоге у овом часопису све до 1934. године. Она се у њему пре свега оглашавала као књижевна критичарка (в. Milinković 2021), али и у својству председнице Удружења универзитетски образованих жена и (истовремене) заговорнице промена у образовним политикама Краљевине СХС/Југославије у корист жена, залажући се за већу родну инклузивност кад је реч о позицијама моћи/утицаја/ауторитета, пре свега на универзитетима. Значај који је Паулина Лебл (Албала) придавала (високом) образовању, као и равноправности полова у области просвете, засигурно је био условљен њеном биографијом и личним афинитетима. Подсећања ради, реч је о дипломкињи Универзитета којој је Павле Поповић рекао: „каква штета, Паулина, што сте девојка, ја бих иначе знао ко ће ми бити наследник на катедри“ (Lebl Albala 2005: 268). Ипак, борба Паулине Лебл Албале за женско право гласа и „право на глас“ – између осталог, и као уреднице *Женског покрета* – у целини њене (документаристичке) биобиблиографије ултимативно остаје пригушена. Тако се ни ова Поповићева опаска ниуколико не оспорава – као ни његов (*академски*) ауторитет – а дивљење „гласовима“ најнеупитније везује за серију *мушких* „духовних вођа“:

„Вид је био богомдани говорник. У свом дугом животу ја сам чула свега неколицину говорника његовог ранга: у Женеви, чувеног протестанског пастора Франка Томаса, а у нашој средини Јована Скерлића, Николаја Велимировића, Александра Лихта и Вида. Сваки од ових ретора имао је своје

¹³⁴ Десанка Анђелковић-Цветковић и сама је била сарадница листа *Женски покрет*, као и листа *Једнакост*. Реч је о наставници математике и једној од првих комунисткиња у Србији. Била је активна у радничком покрету, а 1908. године приступила је Српској социјалдемократској странци, да би 1919. приступила Социјалдемократској радничкој партији Југославије. Имала је истакнуту улогу у феминистичким борбама. В. Кесман 1978.

оригиналне одлике, а сви су међу собом били врло различити: али сваки од њих успевао је да дубоко потресе, и понесе своје слушаоце. Можда је ипак Вид био најближи Николају Велимировићу, који је постигао својим говорима, нарочито последњих година, да покрене, ојача и кристалише национална осећања“ (Lebl Albala 2008: 30).

Транспозиција ауторитета с фигуре мајке (као беспоговорне заштитнице нуклеарне породице) не задржава се, дакле, на учитељским/наставничким фигурама с којима се Паулина континуирано сусретала, при чему несумњиво доминира обожавање Јована Скерлића. Склоност „поштовању освештаних начела и конвенција“ прелива се и на сам брак с Давидом Албалом, о чему сведочанство доноси *Видов (Његов) живот*. Штавише, градећи портрет свог супруга у овом рукопису/књизи – такође хронолошки, нијансирано, упознајући читаоце с његовим светоназором, навикама, лектиром, карактерним цртама, живљеним искуствима – Паулина Лебл Албала употребљава идентичну синтагму за којом у *Тако је некад било* посеже при опису своје мајке: „беспрекорна коректност“ (уп. Lebl Albala 2005: 11).

„Однос Видов према другим женама био је беспрекорно коректан. Он је за све жене имао поштовање и сматрао их у свему равнима мушкарцима. Никада ти на ум није падала мисао да се са женама може 'забављати', кокетовати, одржавати извесне незаконите односе. *Једнак морал за мушкарце и жене, било је његово основно начело*. Што се замера женама, мора се замерити и мушкарцима. Ако има неморалних жена, то јест жена које имају љубавних односа ван брака, онда су и сви људи с таквим односима неморални. Такво резонување можда многим изгледа упрошћено и чак смешно, али је оно код Вида било дубоко усађено уверење“ (Lebl Albala 2008: 70).

Осим у осликавању психолошког профила ауторке, овај исказ значајан је и у осврту на њен (уреднички) допринос *Женском покрету*, у доба кад се часопис интензивно и окреће проблематизовању „двоструког морала“, заговарајући управо „један морал за људе и жене“. Као и у случају Катарине Богдановић, која је с Паулином Лебл Албалом симултано делила позицију уреднице овог феминистичког часописа, дубље контекстуалне проблематизације питања шта значи *бити (права) жена* – изостају. Такође, као и у случају Катарине Богдановић, питања, пак, о разлозима „промашене књижевне каријере“ – остају отворена.

5.6 Истраживачко-интерпретативни екскурс: Даринка Стојановић и књижевност (модернизма и авангарде) у *Женском покрету*

Биографију и библиографију Даринке Стојановић, коуреднице *Женског покрета* (с Алојзијом Штеби) од 1927. године до престанка излажења часописа (1938) веома је тешко реконструисати, почевши од кључних података попут године рођења и смрти. Њено име не среће се ни у једном лексиконском прегледу / биографском речнику, а засад нисам наишла на истраживачицу или истраживача који су детаљније упознати с њеним животним током. Стога се ни у овој прилици не претендује на њен обухватан портрет, попут оних Катарине Богдановић и Паулине Лебл Албале односно, у нешто мањој мери, Милеве Милојевић. Међутим, уреднички и сараднички допринос Даринке Стојановић *Женском покрету* важан је и добро га је размотрити барем у виду екскурса, утолико што нам омогућава да донекле осветлимо полифонију и сложеност у промишљању књижевности (модернизма и авангарде) својствене овом *некњижевном*, феминистичком часопису (уп. Вуковић 1984; Kolarić 2021).

На основу доступних периодичких извора, извесно је да је реч о проминентној и врло активној интелектуалки у престоници Краљевине СХС/Југославије, која је високо образовање стекла на београдском Универзитету и била укључена у рад тзв. Српског семинара (в. Lebl Albala 2005). Године 1920. радила је у Првој женској гимназији (*Просветни гласник*, 1. 10. 1936). Од 1923. до 1938. била је запослена у Трећој женској гимназији у Београду, где је предавала српскохрватски језик и југословенску књижевност (в. *Просветни гласник* 1. 3. 1923; *Просветни гласник* 1. 12. 1929, *Просветни гласник*, 1. 5. 1935; *Правда*, 17. 9. 1938: 7). Такође, била је међу чланицама тадашњег Удружења наставница средњих школа, и у том својству залагала се с колегиницама, између осталог, за „оснивање дечје библиотеке“, промовисање и издавање „класичних југословенских дечијих дела“ (*Правда* 27. 2. 1931: 7), те организовала „Изложбу дечје књиге“, а у *Женском покрету* Паулина Лебл Албала описује је као „одличног познаваоца наше дечје књижевности“ (*Женски покрет* 4/5, 1933: 50). Даринка Стојановић спомиње се и као чланица уређивачког одбора *Гласника југословенског професорског друштва* (*Учитељ*, 1. 11. 1931: 236). Новине *Време* крајем 1931. доносе прилог који се засигурно односи на њу: „наша позната јавна радница, госпођица Даринка Стојановић, професор, одржаће предавање на Малом универзитету Кола српских сестара...“ (*Време*, 14. 11. 1931: 9). Тема овог предавања, „Београд у мотивима наших романа“ сродна је теми једног њеног ранијег јавног излагања – „Београд у роману и приповетци“ – одржаног на Народном универзитету 4. априла 1928, чији је одломак/извод публикован у часопису *Женски покрет* у време док га је она уређивала (*Женски покрет* 8, 1928: 3–4). Спомињу се и друга њена јавна предавања, углавном у домену књижевности и „женског питања“. Лист *Правда* 1938. године обавештава да је Даринка Стојановић, „дотле професор Треће женске гимназије“ постављена за директору Шесте женске гимназије (*Правда*, 17. 9. 1938: 7). Наредне године, исти лист доноси извештај насловљен „Дирљива свечаност у Српском семинару за књижевност: говорници су одали признање делу и личности нашег великог научника Павла Поповића“, а у њему се истиче и следеће:

„Директор Шесте женске гимназије гђа Даринка Стојановић своцира успомене на последњи састанак Друштва за српски језик и књижевност. Нарочито је топло говорила о обичају Павла Поповића, који би после реферата нудио реч својим већ удатим некадашњим ученицама, називајући их њиховим девојачким именима“ (*Правда*, 12. 11. 1939: 5).

Међутим, она се на овој позицији неће задржати дуго. Штампа 1945. године пише да је „Даринка Стојановић, бивши директор Шесте женске гимназије, осуђена на десет година губитка националне части и шест година присилног рада“ због колаборације с фашистичким режимом. У наставку се преноси целовит текст објављен тим поводом у *Борби*:

„Доласком окупатора у нашу земљу и Београд 1941. године, свим оним ненародним и реакционарним директорима школа пружила се могућност да још боље наставе и развију свој противнародни рад, који су још за време старе Југославије обављали, на угушивању свих напредних тежњи и идеја наше школске омладине. Један од тих и таквих педагога била је и Даринка Стојановић, бивши директор Шесте женске гимназије у Београду. У духу фашизма, а под окриљем Велибора Јонића, она је могла у пуној мери да развије своје германофилство, да потписује апеле за борбу против народноослободилачког покрета и да држи предавања о недићевском националном осећању и „комунизму као авети и светском злу“. Али Даринки Стојановић нису биле довољне само речи. Она је и делом приступила преваспитавању својих ученица у фашистичком духу. Као помагач при томе јој је послужио Радан Грујичић, злогласни агент Специјалне полиције, који је због тога чешиће навраћао у њену канцеларију. Извршавајући послушно и предано све наредбе недићевског Министарства просвете, она је уредно слала том Министарству спискове ученица 'национално непоузданих', које су затим истериване из школе. Наставница ове гимназије Радунка Чубриловић, која је увек заштићавала ученице, била је на доставу Стојановићеве ухапшена и малтретирана у Специјалној полицији.

Због оваквог свог рада за време окупације, Даринки Стојановић је јуче одржано суђење пред Судом за суђење злочина и престапа против српске националне части. Сведоци који су је баш највише теретили биле су саме њене ученице и наставнице које су на себи осетиле фашистичке „педагошке методе“ свога директора.

Суд је донео пресуду којом се Даринка Стојановић осуђује на десет година губитка српске националне части и шест година лаког принудног рада“ (*Борба*, 18. 3. 1945: 3).

Колико је засад познато, Даринка Стојановић једина је међу чланицама редакције *Женског покрета* – а свакако једина међу номиналним уредницама часописа – која је била оптужена за колаборацију с окупатором и режимом Милана Недића. Након 1945. године њено име све се ређе среће у јавности и медијима, што је и разумљиво с обзиром на изрицање пресуде, те утолико мање изненађује што исто ово име изостаје из енциклопедијских и биографских прегледа. Ни библиографија Даринке Стојановић није у целости сачувана. На пример, зна се да постоји њена студија или сепарат из 1938. године *Несрећна и гоњена девојка: прилог овом типу у нашој књижевности*, али је издавач непознат, а публикација се засад сматра изгубљеном и помиње се једино у бази Народне библиотеке Србије под ставком „дезидерат“. Осим тога, Даринка Стојановић углавном је била посвећена ауторској и приређивачкој делатности у домену средњошколских уџбеника и лектире, те тако потписује следеће публикације (све три из 1938. године): *Антологија народног песништва с прегледом народног песништва* и *Антологија југословенске приповетке* (за трећи, односно четврти разред средњих школа; в. Стојановић, прир. 1938а; 1938б; 1928в).

И у часописним координатама *Женског покрета* Даринка Стојановић првенствено се оглашавала прилозима који се тичу књижевности, културе, просвете и образовања. Извесно је да је у једном периоду, око 1926. године, била секретарка истоименог удружења (в. Пољак, Иванова 2019). У својим прилозима Стојановић показује темељно познавање одабраних тема, углавном стремећи целовитом приказу *лика и дела* фигура од јавног (културног) значаја, а за све њене текстове карактеристичан је предавачко-педагошки тон и смер излагања. Као ауторка прилога у *Женском покрету*, Даринка Стојановић се, упоредо са и упркос импулсу ка гиноцентричности и педантном и информативном скицирању

портрета знаменитих жена у културно-просветним областима и делатностима (Станка Глишић, Катица Павловић, Олга Гавриловић, Јелена Димитријевић и друге), у готово свим случајевима држала тада етаблираних, традиционалнијих приступа и преовлађујућег „академског укуса“ (примера ради, у *Женском покрету* објављује се њен прилог о Бранку Радичевићу). Изузетак представља њен – из перспективе књижевне историје, теорије и критике – можда и кључни прилог у *Женском покрету*, текст насловљен „Нови“; прецизније, транскрипт говора одржаног на Светог Саву 1922. године (*Женски покрет* 1/2, 1922).

Есеј „Нови“ досад је био предмет пар сажетих осврта. Жарка Свирчев истакла је како је „авангардна књижевност први пут представљена у *Женском покрету* 1922. године у тексту Даринке Стојановић 'Нови', писаном зналачки и ентузијастично“, закључујући да је ауторка у њему антиципирала већину важнијих херменеутичких токова и увида у потоњој рецепцији одабраних књижевника (пре свега, Мирослава Крлеже, Станислава Винавера, Милоша Црњанског и Растка Петровића) те да „писци о којима је са нескривеним одушевљењем писала, разумевајући њихове поетике, истанчано их предочавајући, данас представљају канон југословенске авангарде“ (Свирчев 2018: 223–224). Могло би се додати – и модернизма, онако како ове појмове схвата Александар Флакер. Наиме, модернизам, на трагу овог аутора, подразумева доминантну стилску формацију, тј. „повијесно значајно стилско јединство“ међуратног раздобља (Flaker 1976: 21). Реч је о кровном термину који поседује оптималан степен (не)прецизности и књижевноисторијског потенцијала, означавајући обиман скуп хетерогених и дисперзивних књижевних пракси. У контексту јужнословенских, па тако и српске књижевности, ове праксе често поседују повишени ниво хибридности и симултаности с дезинтеграцијом већ етаблираних формација – на првом месту реалистичке – као и с продором оних авангардних (в. Flaker 1976: 83). Авангардну стилску формацију Флакер одређује као ону у којој су израженија оспоравања постојећих структура, деперсонализација уметности, синтаксичка одступања од норми, порив ка дехијерархизацијама, фрагментарности, а исто тако и изградња нових структура те тежња ка њиховом отварању, недовршености, слободнијем варирању и сл. Према Флакеру, за разлику од модернизма у ужем смислу, авангарда неупитније „преузима функције моралнога, етичкога и друштвенога превредновања цијелога сустава животних односа“ (Flaker 1976: 259). Није редак случај, међутим, да се у међуратном раздобљу, почевши од периода непосредно након Првог светског рата, у опусима једног истог аутора или ауторке (на јужнословенском поднебљу) срећу обе ове тенденције: како ка широко схваћеној модернистичкој тако и авангардној стилској формацији. С друге стране, Ана Коларић сугерисала је да се текст Даринке Стојановић може поставити и у транснационални контекст и читати кроз призму чувеног есеја „Модерна проза“ Вирџиније Вулф (Kolarić 2021: 178–179; в. Вулф 1956). И заиста, реч је о једном од упечатљивијих и проницљивијих књижевнокритички и књижевнотеоријски интонираних текстова у целокупној штампи тога доба, а не само у границама *Женског покрета*, који и у овој прилици заслужује помније читање и разматрање.

Есеј „Нови“ објављен је свега три године након иницијалног објављивања есеја „Модерна проза“ (под првобитним насловом „Модерни романи“), а који ни данас не губи на статусу канонског манифестног текста модернизма, и то не само у англо-америчким координатама већ и на „глобалном“ нивоу. Из овог текста потичу неки од најнавођенијих и најугицајнијих поетичких и естетичких становишта Вирџиније Вулф. Она их је пак изнела услед замора преовлађујућим тенденцијама у тадашњој британској књижевности,

конвенцијама (викторијанског) реализма и опусима аутора „материјалиста“ с којима експлицитно улази у спор – у питању су Арнолд Бенет [Arnold Bennett], Х. Џ. Велс [H. G. Wells] и Џон Голсворти [John Galsworthy] – те инспирисана колико обећавајућим искорацима *нових* прозаиста попут Џејмса Џојса [James Joyce] толико, на пример, и руском књижевношћу, а пре свега Чеховом, кога је с усхићењем читала у тада епохално важном преводу Констанс Гарнет [Constance Garnett].¹³⁵ Реч је о становиштима попут оног да „живот није низ симетрично поређаних шарених сијалица, већ сјајан ореол, полупровидан вео који нас окружује од почетка до краја наше свести“ (Вулф 1956: 83). У овим програмским речима сустичу се императив модерног сензибилитета и субјективитета, бергсоновска поимања *времена и трајања*, као и трагови коперниканског обрта у (психоаналитичком) схватању *свести*. У свом капиталном есеју Вирџинија Вулф не оспорава порив ка *реалистичности* – уколико *реалистичност* схватимо као *аутентичност, веродостојност* или *верност животу (новог, модерног доба)*. Напротив: њен кључни приговор „материјалистима“ (*старима, превазиђенима*) не односи се на њихове *пориве ка начелу реалистичности / миметичности* по себи већ на њихово *поимање реализма и миметичности*. Вулф сматра да то начело није постављено на оптималан начин – *стварност* је легитиман стваралачки извор и поетички циљ; међутим, кључно питање јесте *Шта је заправо стварност?*. То јест, њеним речима: како то изгледа „живот какав он јесте“? (уп. Kolarić 2021).

„Миријаде утисака које улазе у свест“, „непрекидан плјусак безбројних атома“, одговара Вирџинија Вулф, и начини на које се ти атоми и утисци кроз свест преламају – то би, укратко, био „живот какав он јесте“ (Вулф 1956: 82). Самим тим, књижевност која тежи аутентичном представљању живота, *модерна књижевност* и *књижевност будућности* у исти мах, јесте она која рачуна на „вео који нас окружује од почетка до краја наше свести“, она књижевност која нам тај вео успешно предочава. А то пак нужно подразумева оспоравање крутих конвенција, начела радње и заплета као неспорно привилегованих аспеката фикције, психологизацију и интериоризацију представљене предметности, усложњавање и бујање импресионистичке и експресионистичке тенденције у уметности. Нова књижевност би, поиграмо ли се речима, била књижевност која доноси *реализам над реализмом* (понекад и *надреализмом*), и то управо тако што постаје „нови реализам“, тако што реалистичке приповедне конвенције и позитивистичке епистемичке парадигме подрива

---

¹³⁵ Данас је унеколико присутнија свест о утицају Чехова-приповедача на савременије америчке ауторе и ауторке попут Рејмонда Карвера [Raymond Carver] и Алис Манро [Alice Munro]. Међутим, тај утицај није био ништа мањи или безначајнији када је реч о британским модернистима и модернистима. Џон Мидлтон Мари [John Middleton Murry] је већ 1922. године установио да је ефекат који је произвело објављивање Чеховљевих приповедака у енглеском преводу Констанс Гарнет (1916, односно 1917. године) био толико револуционаран за нову генерацију британских писаца и њихово позиционирање наспрам претходника да се може упоредити с последицама које је у викторијанско доба имало појављивање Дарвинових списа [Charles Darwin]. Утицај Чеховљеве прозе на стваралаштво Кетрин Менсфилд [Katherine Mansfield] или Вирџиније Вулф, о коме се може говорити захваљујући експлицитним коментарима ових двеју ауторки, само је један од доказа о утемељености Маријеве тврдње. Док је за прву Чеховљева решеност да у свом делу постави бројна питања, али и да их остави отвореним, представљала „откриће новог света“, у другој је изазивала „чудан осећај да је чврсто тло, на којем смо очекивали да се безбедно искрцамо, почело да се раствара под нама“, а његово дело у целини за обе је представљало путоказ ка аутентичном приказивању живота. Нав. према: Hunter 2009: 38–39; уп. Симић 2021.

изнутра, превазилазећи их у исти мах. Читав талас модернистичке и авангардне књижевности (у европским и глобалним координатама) потом ће се читати, тумачити и вредновати у огледалу ових назора.

Текст „Нови“ Даринке Стојановић, објављен управо у *Женском покрету*, а не водећим књижевним часописима епохе, кореспондира с „Модерном прозом“ на барем три (међусобно неодвојива) нивоа: жанровском – есејистичким (лирски интонираним) модусом; аргументативном – полемичким претензијама и децидним заузимањем за „нове“ насупрот „старима“; филозофском/идејном – разумевањем *живота, животности, тј. реалистичности („нових“) као аутентичности*. Даринка Стојановић започиње своје излагање следећим речима:

„Под изразом Нови разумем нову струју у нашој књижевности, нове песнике, *нове по необичности своје садржине и необичности свога изражавања*. О њима постоје мишљења наших познатих критичара. Има их који су апсолутни противници Нових, има их који су за извесне њихове изразе, а има их и који су потпуне њихове присталице. Ја сам пришла упознавању Нових са извесним скептицизмом. Покушаћу да вас упознам са резултатима тога скептицизма“ (Стојановић 1922: 49; истакла З. С.).

Даринка Стојановић не именује „познате критичаре“, баш као што не именује ни „старе“ већ једино „нове“ песнике и прозаисте (осим већ поменутих, ту су и зенитисти, Густав Крклец, Тин Ујевић, Тодор Манојловић и други). Подразумева се да „стари“ представљају пропоненте традиционалних поетика, на чијем оспоравању, између осталог, „нови аутори“, тј. авангардисти и радикалнији модернисти, формирају властите програме и поетике. Међутим, у фокусу ауторкине пажње нису такви спорови и полемике колико симултана „необичност садржине“ и „необичност изражавања“ „нових“. Дакле, и она спонтано инсистира на суштинској неодвојивости „форме“ и „садржине“ у унутартекстовној сфери, а у контексту ширег „заокрета ка унутра“:

„Потребно ми је, у самом почетку, да вас упозорим на ону познату истину: *Свет је онакав каквог га наша душа види. Успети представити свет у огледалу своје душе, то би била главна црта уметника*. Какав изгледа свет у огледалу наше душе? *Душа човечја стоји као отворен апарат за примање утисака спољнега света. Али, никада дух човечји њих не прими онакве какви одговарају правој стварности. Увек има један део унутрашњих утисака самога духа који их мења. А не треба заборавити на ону одлику човечјега духа, која има ту особину да ствара, комбинује, цео један унутарњи свет, ван спољнега света*. Ни једна иста црвена боја није за свакога истога тона. За биће у часу напете енергије, заострених нерава, она је зажарено црвена. То је *унутрашњи* додаток духа. За биће које је у часу стишаних, латентних енергија, она је, што кажу Французи, *la rose bleue*, то ће рећи, просто нема више црвенога тона, у њу улази неки заморен тон који се додаје *из унутрашњости самога бића, духом тога бића, тон некога модрог неодређеног плавила*“ (Стојановић 1922: 50, истакла З. С.).

Појмови „душа“ и „дух“ у овом тексту фигурирају као синоними (имплицитно и као синоними појмовима „свест“ или „ум“, чак „сензибилитет“ или „индивидуални таленат“), повремено се јукстапонирајући с „телом“, а такав лексички одабир, па и привидна непрецизност, призивају помнија разматрања самог концепта „заокрета ка унутра“ који су предложили поједини теоретичари. Наиме, појам „(наративни) заокрет ка унутра“ најчешће се везује за име Ериха Калера који је 1973. и објавио истоимену студију (в. Kahler 1973). Након тога, за овом синтагмом посезало се у најразличитијим приликама те је она и добила најразличитије могуће конотације. Стога не изненађује што се истраживачи модернизма (у књижевности) стално изнова враћају овом појму, покушавајући да га ревидирају или пак

пледирајући за прецизнију дефиницију/употребу. Већина важнијих проблематизација и ревизија овог концепта у последњим деценијама почива на истицању његове наоко парадоксалне (рекуперације) картезијанске логике и апорија до којих она води. Опште је прихваћено да је „заокрет ка унутра“ био својствен канонским ауторима попут Џојса, В. Вулф или Дороти Ричардсон [Dorothy Richardson], којима је заједничка тежња ка *субјективном* представљању опазиве и опажене стварности (в. Herman 2011: 243), ка лоцирању дисперзивних, флудних, готово неосетних увида и утисака преломљених кроз свест, лоцирању из кога пак произлази препуштање *току свести* који би до танчина, на најделикатније и истовремено најпродорније начине, предочио „сјајан ореол“ перцепције једног духа, нутрине бића. Међутим,

„премда је тешко порећи да модернистички наративи у први план истичу рад ума, у већој мери и, нарочито, на другачији начин него што се то чинило у ранијој прози, многа [...] тумачења тог истицања чини се да деле дуг према једној особеној концепцији ума – наиме, традиционалном картезијанском дуализму који одељује унутрашњи дух од спољног света. Идеја 'уласка' у ум ('свест', прим. З. С) [...] имплицира постојање процепа између унутарњег простора ума и спољашњег света“ (Luyten 2019: 12).

Сходно овим примедбама, неки рецентнији истраживачи и тумачи модернизма предлажу да се појам „заокрет ка унутра“ или значајно преконфигурише у складу с некартезијанском, холистичком идејом сопства и света, или да се пак у потпуности избаци из употребе. „Терминологија за којом посеже Вулф гради се на картезијанском, дуалистичком светоназору којим се ум дистанцира од спољне реалности, одваја од ње као платном или параваном“ (ibid.: 15), при чему се *спиритуално* и *материјално* суштински раздвајају. Према томе, *свест* би била засебан ентитет, онај који треба открити кроз уметност, што је идеја која, према мишљењу појединих проминентнијих аутора који се данас баве (когнитивном) наратологијом, наводи на погрешан траг:

„Дејвид Херман [...] тврди супротно – да свести у модернистичкој прози 'истовремено обликују и јесу обликовани ширим искуственим окружјима' [...] Према њему, ум у модернистичком наративу сеже с ону страну сопства [...] и стран му је интернализам картезијанских картографија којима се раскида веза ума и спољног света. Херман се тако супротставља општем месту у критици према коме је модернистичка проза учествовала у психолошком заокрету ка унутра и развила нове стратегије понирања у психолошке дубине, те тврди, насупротив томе, 'да модернистички наративи могу и да се осветле и да нам помогну да осветлимо посткогнитивистичка поимања ума као нераскидиво утканог у контексте акције и интеракције“ (Miguel-Alfonso 2020: 10).

У тежњи да „замени континуум унутрашње-спољашње“ другачијим моделом (спознаје), исти аутор инсистира на неразулучивој и „неминовној интеракцији ума и тела“, али оној која подразумева „лабаву“, а не „чврсту спрегу“ ових ентитета, једног (носиоца) ума/свести и њеног/његовог окружења, „спрези која је увек присутна, варирајући једино у степену“ (ibid.: 10–11). Даринка Стојановић у есеју „Нови“ тврди:

„Цео спољни свет пролази кроз призму наше душе. Ону слику коју та призма има, треба да нам да песник. То би био прави израз и право огледало његове душе о свету и ширем и ужем, и спољнем и унутарњем, ненаметнут неким утврђеним аксиомама. Тај израз његове душе у свој истини његовога духа јесте експресија.

Изразити до невероватних танчина живот предмета и бића, бивања остале и своје природе, значи бити велики уметник. Реч танчине, нијансе, сведоче богатство и сложеност свега што нас окружава,

и богаство и сложеност нашег бића – лавиринат који скрива *и човечји дух и човечје тело*. Према томе, и акција човечјег духа и израз његов *вишеструки су*. Никад није дух у једном једноставном своје стању. Не постоји као истина онај суд који се толико пута чује како је у једном бићу само туга или само радост. То је самообмана“ (Стојановић 1922: 50; истакла З. С.).

Занимљиво је да Даринка Стојановић инсистира на „лабиринту који скрива *и човечји дух и човечје тело*“. Уз то, премда на први поглед следи картезијанску дуалистичку парадигму, тј. привилегује „призму духа/душе/ума“ као „отворен апарат за *примање* утисака *спољног света*“, она наглашава да „никада дух човечји њих не прими онакве какви одговарају *правој стварности*. Увек има један део унутрашњих утисака самога духа који их мења“; она заправо спонтано, на рубовима своје аргументације, отвара потенцијал не само за холистичку перцепцију *створеног-као-стварајућег* (дела), процеса и чина *стварања*, или пак онога који *ствара*, већ и за холистичку перцепцију човека, индивидуе, као уједно телесног и спиритуалног бића, чија се свест непрестано прожима с окружењем и ступа у нераскидив однос с њиме; ауторка притом сугерише да границе тела и духа ултимативно нису ни докучиве ни освојиве, да о пуким дуалистичким категоријама и њиховим једноставним и једнозначним транспозицијама не може бити говора, те да је заправо плаузибилније размишљати о извесној спрези тела и духа, али и *ја* и *о* окружења.¹³⁶

„Било би немогуће, а и озбиљно огрешење о модернистички текст, тврдити да он разрешава своје дуализме тако што једноме даје предност науштрб другоме. Уместо тога, текст лоцира управо модернистички моменат симултаности, дуализма који не тежи ни јединственом докидању (једног појма науштрб другог) ни трећем трансцендентном појму, дијалектичкој синтези, већ пре симултаности која, из самог дуализма, замишља алтернативу том дуализму [...] алтернативу која одржава разлику док оспорава хијерархију“ (Miguel-Alfonso 2020: 12).

Кад поставља ултимативни захтев, ултимативно очекивање пред сваког „великог уметника“ – *изразити до невероватних танчина живот предмета и бића, бивања остале и своје природе, значи бити велики уметник* – Даринка Стојановић показује склоност ка интеграцији како на естетичко-поетичком и уметничком нивоу (оно што „нове“ чини „великим“, према њеном суду, идентично је оном што уметника *уопште* чини „великим“) тако и, начелно, на епистемолошком (*спознајном као увек-већ емоционалном* и обратно), односно на когнитивно-афективном. Њу занима „слика опште динамике света у којој час једно бивање час друго избија на површину. И на крају *ништа не побеђује, остаје све*, и опет неизбеживо вечито кретање“ (истакла З. С.).

„Узмимо један случај.

Услед губитка неког милог бића, чији је живот тесно био испреплетан са нашим животом, осетимо неизмеран бол. Нама се тада чини да у нашем духу ништа више не постоји сем тога бола. Није тако. Није тако чак ни у оном првом моменту крајњег ужаса. И у том тренутку наше свести постоје још и све остале појаве нашега духа. Наравно, онај бол доминира. Остале су потиснуте у позадину; неки пут у логичној размери удаљене од главнога стања свести, а неки пут заузимају место у *потпуној анархији*. *И ето смисао Нових, као и старих, као и свих великих уметника који су умели да дају*

¹³⁶ Уп. „Али, то знање не може се изоловати сводећи се на продукт једног ауторовог духа. Уписане у тај дух јесу и интуиције, идеје, емоције и вредносне процене различитих врста. Ум је есенцијално субјективна конструкција, али не може се разумети једино изнутра. Историјски и културни контекст у ком се људи крећу непрестано модификује њихову перцепцију „екосистема“ који они настајују. Наратив једне личности, било ментални или писани, најчешће је извештај о симбиози између његовог или њеног ума и света“ (Miguel-Alfonso 2020: 5).

истинског израза своје душе, да сву сложеност духовних појава обухвате, да оне делове наше свести који су у даном моменту у прикрајку или оне који анархично наступају према доминирајућем стању свести, нацртају“ (Стојановић 1922: 50; истакла З. С.).

У том погледу може се говорити о проницљивости и чак епохалности овог есеја – не само стога што је у њему бритко антиципирана потоња једновековна рецепција одабраних аутора, благовремено указано на основне тенденције модернизма и авангарде у југословенском контексту, већ и стога што у њему наилазимо на запањујуће подударности с програмским текстовима који се у истом периоду, у ери модернизма и авангарде, пишу у „центрима“ књижевног живота у Европи, али и у теоријским текстовима који на истом простору настају знатно касније. Можда ништа боље не сведочи о томе од наредног пасуса, при чему је довољно да реч „експресионизам“, коју Даринка Стојановић вероватно употребљава на трагу Станислава Винавера, заменимо речју „модернизам“ или „авангарда“:

„Дати истинито сву сложеност душе, све оне пратиоце који у њој прате главнога играча, све оно ругање нашем очајању, исмевање рођенога бола, ону необјашњиву притајену тугу за време најсрећнијег тренутка, оно црно кад се гледа бело, онај огањ кад се види вода, оно топло кад се осети хладно, оне споредности, оне безначајности поред главнога и истакнутога, онај живот најмањег у нама и око нас, кад осећамо највеће, оно обухватање безброј димензија, онај простор који нема граница.

Има ли томе граница?

Има ли за то правила?

Ниједно правило, ниједна граница, сем оне кад нам се поткраде са усана: лепо је, бива, постоји.

Експресионизам одговара стварности. Његова је будућност“ (Стојановић 1922: 51, истакла З. С.).

Ипак, како примећује Ана Коларић, овај прилог Даринке Стојановић упадљив је и утолико што у њему изостаје уважавање, приказивање, па чак и пуко детектовање модернистичке и авангардне књижевности коју су писале жене. С једне стране, Ана Коларић могуће објашњење проналази у „маскулиној природи модернизма“ уопште. „Маскулина природа модернизма може се довести у везу са два важна елемента доба модерности и модернистичке књижевности: искуством Првог светског рата и искуством живота у граду“ (Kolarić 2021: 180). С друге стране, она истиче да је необично што Даринка Стојановић не уврштава жене у читав низ аутора које спомиње и провизорно дели у три категорије, имајући у виду да су се у исто то време књижевнице интензивно промовисале и критички разматрале у *Женском покрету* (ibid.). Потенцијалне разлоге за то Ана Коларић лоцира на следећи начин:

„Можда се радило о интериоризацији доминантних идеја о књижевној вредности и традицији, која се одразила и на схватање промене књижевне конвенције коју су донели 'нови'. Могуће је да је одатле произашао чин својеврсне самогетоизације, којим се унапред извршила подела на 'књижевност' и 'женску књижевност'. Сва је прилика да су и домаћи модернисти и авангардисти са позиције моћи често 'искључивали' жене (уреднице и ауторке). Доминантно патријархални и конзервативни контекст ишао им је наруку“ (Kolarić 2021: 183).

У сваком случају, есеј „Нови“ Даринке Стојановић остаје занимљив и важан предмет анализе: делимично утолико што сведочи о критичарској ажурности својственој прилозима у некњижевном часопису какав је био *Женски покрет*, а делимично и стога што меморише „интериоризацију доминантних идеја о књижевној вредности и традицији“ која очигледно није заобишла ни овај часопис.

5.7 „Ја нећу то. Ја хоћу да стварам визије, драги!“: Милева Милојевић (1885–1971)

Милева (Б.) Милојевић (Бијељина, 6. 9. 1885 – Београд, 5. 5. 1971) била је уредница часописа *Женски покрет* у периоду од 1921. (почевши од бр. 6) до 1924. године (закључно с бр. 5/6).¹³⁷ Наследивши Катарину Богдановић на позицији номиналне уреднице часописа, Милева Милојевић истовремено је обављала функцију председнице удружења које је овај часопис и основало. Како се наводи на страницама *Женског покрета*, а у оквиру извештаја о раду истоимене организације, Милојевић је била њена председница у више (најмање два) наврата. Први пут, њен мандат окончао се када и вршење уредничке функције, а то је коинцидирало са споменутиим уједињењем југословенских удружења у јединствени савез, будући да је 1923. године основана Феминистичка алијанса: „На ванредном састанку Феминистичке алијансе одржаном у Сарајеву 3. јуна 1924. године дала је оставку председница Милева Милојевић, а изабрана је нова председница Алојзија Штеби (*Женски покрет* бр. 5/6, 1924). Две године касније, 1926, када ће се ова масовна организација претворити у Алијансу женских покрета, Милева Милојевић постаје председница београдског сектора (*Женски покрет* бр. 1/2, 1926), премда не и уредница часописа – часопис је, након њеног ангажмана, од 1924. до 1927. године уређивала Вера Јовановић, а потом, до самог престанка излагања, двојац који су чиниле поменута Алојзија Штеби и Даринка Стојановић. У том својству Милева Милојевић последњи пут се спомиње 1927. године, у извештају из Школе Интернационалне лиге жена за мир и слободу: „у школи је била Милева Милојевић, председница Женског покрета у Београду, која је послала овај извештај“ (*Женски покрет* бр. 18, 1927). Наредне, 1928. године, колико је засад познато, Милева Милојевић се последњи пут огласила као ауторка у часопису *Женски покрет*, текстом „Др Ксенија Атанасијевић: прва жена професор Универзитета“ (*Женски покрет* бр. 8, 1928; в. Lončarević 2021).

Поуздане податке о животу и раду Милеве Милојевић инцијално је прикупио и реконструисао истраживач Ђорђе Перић. У разговору с њим, сазнала сам да је до тих података дошао 1980-их година, на препоруку и иницијативу Божидара Ковачевића, не само консултујући часописну и другу историографску грађу већ и водећи интервјуе и писану кореспонденцију с члановима породице – на првом месту с већ спомињаном Вукосавом Милојевић, рођеном сестром Милевиног супруга Боривоја, а потом и са сином Милеве и Боривоја, истакнутим физичаром и академиком Александром Милојевићем.¹³⁸ Резултате свог истраживања Ђорђе Перић је сумирао у сажетој биобиблиографској белешци о Милеви Милојевић објављеној у *Лексикону тисаца Југославије*, у издању Матице Српске (том 4; в.

¹³⁷ Овај сегмент рада, у краћем и модификованом облику, већ је публикован; в. Simić 2021.

¹³⁸ Боривоје Ж. Милојевић (1885–1967) био је један од асистената Јована Цвијића, врло угледан и ажуран географ, гимназијски и универзитетски професор у међуратној Југославији, а касније и редовни члан САНУ. Усавршавао се у Немачкој, у Берлину и Халеу, а потом, уз Цвијићеву подршку, и у Лозани, Берну и Фрајбургу. Претежно се бавио антропологијом и геоморфологијом и у овим областима имао је статус „светског експерта“. Учествовао је у Првом светском рату. Један је од оснивача (1910) Српског географског друштва. Био је учесник светских мировних конференција и после Првог и после Другог светског рата. Интензивно је спроводио научна истраживања и зарад њих често путовао широм света (в. Видић 2014; в. и Đuančić 2023). Александар Милојевић (1912–1986), један од синова Боривоја и Милеве Милојевић, такође је био врло угледан научник, пре свега у области нуклеарне физике, редовни професор Универзитета у Београду, као и учесник НОР и носилац партизанске споменице. Био је у заробљеништву у Немачкој. Вршио је читав низ значајних јавних функција (в. Станојчић 1970: 661–662).

Perić 1997). Како је у међувремену дошло до краха СФРЈ, а тако и промена у истраживачким и издавачким политикама Матице Српске, име Милеве Милојевић изнова се појавило у шестом тому *Српског биографског речника*. Овога пута, белешку о Милеви Милојевић потписала је сарадница Матице Српске Добрила Мартинов (в. Мартинов 2014). Међутим, у том прилогу поновљени су увиди до којих је дошао Перић, иако то ничим није назначено. Последично, потоњи истраживачи и аутори реферисали су на резултате Ђорђа Перића и не знајући да то чине (нпр. Белић 2016; в. Kolarić 2021). Пуна биографска белешка коју је он саставио обавештава нас да Милева Милојевић

„потиче из трговачке породице, од оца Ристе Суботића и мајке Стоје. Основну школу учила у Бијељини, учитељску школу (1903–1907) у Београду. Учитељица у Бијељини (1908–1911). После удадбе за професора универзитета Боривоја Ж. Милојевића није била у служби и до смрти живела у Београду. Деца: Александар, проф. унив.; Јован, Нада; Зага и Живојин, песник. Говорила француски, немачки; служила се руским. Боравила у Берлину (1911–1912) и у Паризу (1925). Сауредница и сарадница часописа *Женски покрет* (1920–1927). Једна од сарадница књиге *Право гласа за жене* (Београд 1921). Први обимнији преглед југословенске женске књижевности, уметности и културе, *Наше жене*, објавила у *Јубиларном зборнику живота и рада СХС* (I. XII 1918–1828), II (Београд 1929). Члан Младе Босне и Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права (1919)“ (Perić 1997: 442).

Осим тога, Ђорђе Перић разрешио је и псеудоним Милеве Б. Милојевић – Нада Јовановић – а уз помоћ Вукосаве Милојевић, која му је у преписци указала на то да је Милева Милојевић посегла за овим псеудонимом након преране смрти своје двоје деце, Наде и Јована. Нада Јовановић име је које је, за разлику од имена Милева Суботић/Милојевић, досад било релативно фреквентно у овдашњим гинокритичким иницијативама и реконструкцијама женског међуратног феминизма, ауторства и периодике. Прецизније, о преводилачком, критичарском и песничком доприносу Наде Јовановић, ауторке чије се име континуирано среће у часопису *Женски покрет* током уредниковања Милеве Милојевић, писале су опсежно Јелена Милинковић и Жарка Свирчев (в. Милинковић 2015, 2022; Свирчев 2018). Ипак, будући да је фокус ових истраживачица примарно био на интерпретацији књижевног и књижевнокритичког опуса, строгосхваћених текстова непознате ауторке под именом Нада Јовановић, односно на њеној преводилачкој активности, а не и на фигурама уредница часописа *Женски покрет* и њиховим партикуларним *уредничким* доприносима (као овде), прича о двојном идентитету Милеве Б. Милојевић(а) / Наде Јовановић још је неиспричана у пуном опсегу. Она, између осталог, одлично сведочи како о значају студија периодике у контексту проучавања књижевности и културе тако и о значају разматрања *уредничког питања* уопште – о великом истраживачком потенцијалу инхерентном реконструкцијама библиографија уредница штампе, њихових живљених искустава и сложених, палимсестичних стратегија ауторства, које се пак формирају у разним и понекад тешко разлучивим дотицајима *приватног* и *јавног*.

У питању је, дакле, прича о учитељици, публицисткињи, књижевници, критичарки, преводитељки и активисткињи за права жена о којој су сачувани врло оскудни и непотпуни подаци упркос томе што је, како сасвим узгредно сведочи Паулина Лебл Албала, реч о „познатој феминисткињи“ у међуратном раздобљу (Lebl Albala 2005: 63, истакла З. С.). Истовремено, како се већ показало у поглављу „Ко је била Милица Дедијер?“, о блиској пријатељици сталне власнице листа Милице Дедијер, младобосанки,¹³⁹ као и о *уредници*

¹³⁹ До овог податка Ђорђе Перић је, према сопственом сведочењу, дошао у разговору с Милевиним сином Александром Милојевићем. Нажалост, од њега није добио било какав доказ у прилог тврдњи да је Милева

која је у хоризонт *Женског покрета*, током трогодишњег ангажмана на позицији номиналне главне уреднице и вишегодишење ауторске сарадње, уз симултано заузимање високих позиција у хијерархији истоименог удружења, унела значајне интервенције које се не могу темељно сагледати без уважавања наизглед ефемерне информације о разрешењу њеног псеудонима. Тим је псеудонимом потписана не само књига прозаида *У живот визија чија је моћ истина* (Београд: Штампарија Давидовић 1924), делимично сукцесивно објављивана и у *Женском покрету*, већ и други књижевнокритички, есејистички и књижевни прилози и преводи у овом феминистичком гласилу. На основу досадашњих истраживања чини се да је стваралачки врхунац Милеве Милојевић готово у потпуности кореспондирао с периодом њене сарадње, а особито уређивања, у часопису *Женски покрет*, окончаним 1927/28. године, те да се њен целокупни јавни ангажман у престоници Краљевине СХС/Југославије том сарадњом готово исцрпљује.

*

Прича о Милеви (Б.) Милојевић(а) / Нади Јовановић јесте прича о двојном ауторском, али и родном идентитету, о два облика женске еманципације јанусовски оличена у једној особи. С једне стране, као „породична жена“ (што у том тренутку многе од њених сарадница, укључујући и Катарину Богдановић, нису) – мајка чак петоро односно троје деце и супруга веома угледног географа и универзитетског професора, асистента и наследника самог Јована Цвијића, Боривоја Ж. Милојевића – она је очигледно морала да се труди да у јавности не прекорачи границе пристojности и доличности успостављане патријархалном логиком, да у себи задржи и *вилу домаћег огњишта*, као и да је обазриво усклади са својим феминистичким деловањем. У исто време, пак, управо њено искуство мајчинства и брачног живота могло је знатно да допринесе свесрдном залагању Милеве Милојевић за уважавање кућног, невидљивог рада жена, те њеном поистовећивању значаја државног, војничког ангажмана и улоге коју домаћице и мајке обављају негујући подмладак државе. Ови аргументи тзв. релационог феминизма, с фокусом на проблему и метафорама материнства, и иначе врло присутни у међуратном периоду, уочљиви су, пре свега, у прилогу Милеве Милојевић у оквиру поменутог сепарата *Право гласа за жене*, потом у опсежном тексту/предавању „Један морал за људе и жене“, као и у врло занимљивом јавном говору који је Милева Милојевић одржала „у име грађанки“ и домаћица (*Женски покрет* бр. 5, 1926), указујући на пропусте у спровођењу градских политика од стране престоницких власти, нарочито с обзиром на неадекватну заштиту животне средине те здравствено угрожавајуће појаве попут аерозагађења.

Припадност супругу – како је тада и било уобичајено – ова ауторка повремено је истицала већ при навођењу свог имена и презимена (Милева Б. Милојевића), којима је био потписан како њен уреднички и председнички ангажман тако и неколико текстова у *Женском покрету*: покоји приказ (углавном стручне) литературе, статистички или наративни извештај (о проституцији или феминистичким конгресима), те неколицина дужих есеја. Међу овим прилозима свакако се истиче есејистички уобличен транскрипт предавања „Један морал за људе и жене“, који је изазвао велику пажњу тадашње интелектуалне јавности и низ полемичких реакција, а о ком се у научним радовима писало

Милојевић, рођ. Суботић, била чланица Младе босне, нити потпуније информације о томе. Тај сегмент њене биографије вредело би реконструисати у будућности, уколико извори допусте.

и у скорије време (в. нпр. Rajković 2021; Svirčev 2021; Todorčić Milićević 2021).¹⁴⁰ И само предавање, које је Милева Милојевић одржала у више наврата, заправо је било недвосмислена реакција на дифамације које је на рачун активисткиња окупљених око *Женског покрета* изнео тадашњи начелник Министарства вера, прота Милош Анђелковић, сводљиве на карактеристичну апокалиптичну представу о женској еманципацији као узроку и гаранту неумитног срљања човечанства у пропаст. Ауторка се у овој прилици обрачунава с неуралгичном тачком патријархата која је и представљала привилеговани фокус уредничке политике током првих неколико година излагања *Женског покрета* и ње као уреднице гласила – с феноменом тзв. двоструког (сексуалног) морала. Милева Милојевић притом тактички заснива своју аргументацију на самој хришћанској доктрини, тј. позивајући се на Христове речи о опроштају прељубе: „Христов морал, до сада највећи вели: Не чини прељубе [...] Значи да је мушкарац насилно присвојио то право и са гледишта природе и са гледишта највишег морала. [...] Ми жене тако право нећемо! Него хоћемо да се и код мушкараца укине” (*Женски покрет* бр. 9/10, 1921: 278).¹⁴¹

У свом излагању, водећи се циљем да се мање или више посредно обрачуна са секундарним проблемима који проистичу из овог примарног, тј. из свеprisутног „двоструког морала“ – проблемом проституције, венеричних болести, законског регулисања ступања у брачне заједнице и др. – Милева Милојевић показује упадљиву реторску и дипломатску вештину. С мање интелектуализма и унеколико скромнијом ерудицијом (судећи према доступним подацима, за разлику од своје претходнице Катарине Богдановић или неких других сарадница, Милева Милојевић након завршене Више женске школе није стекла универзитетско образовање, а за разлику од *већине* њих ни богато радно искуство у просвети нити континуирано учешће у културној јавности изван домена феминистичког ангажмана), када је реч о агитацији за права жена, својим реторским захватом она у пракси постиже сличне, ако не и значајније резултате у односу на своје саборкиње. О томе, између осталог, сведочи белешка написана управо поводом поменутог предавања, коју потписује феминисткиња Милева Петровић, сматрајући ангажман своје млађе имењакиње веома корисним и делотворним, а њене реторске и *просветитељске* способности које се крију иза „слабуњаве и бледе појаве“ изузетним, закључујући следеће:

„[...] ако се нађе жена, јаке интелигенције и светле савести, нежна срца, борбене природе, без личне сујете, жена која дубоко осећа неправду, учињену свима женама и људима, ако има говорничкога дара, она решавајући проблем социјални, или проблем душе, не ступа пред публику заобилазним

¹⁴⁰ Неке од њих објављене су и у самом *Женском покрету*: текст „Узрок моралне неједнакости између људи и жена: поводом чланка Један морал за људе и жене” аутора Ивана Митковића (бр. 9/10, 1921), те „О проблему проституције“ Алојзије Штеби (бр. 1/2, 1922).

¹⁴¹ „Ставови у вези са сексуалношћу жене Милоша Анђелковића и Милеве Б. Милојевић се преклапају у једној тачки, која у случају ових аутора није осветљена у свом револуционарном потенцијалу – жени се признаје активан сексуални нагон и енергија. Признајући женин сексуални нагон, прота, парадоксално, укида стереотип о женској сексуалној пасивности и инфериорности у односу на мушкарца. Међутим, прота посеже за другом стереотипном и есенцијализованом представом о жени – жена је вођена страстима и ирационалношћу и стога немоћна да контролише своју сексуалност (стога јој, протином логиком, не треба дати ни политичка и грађанска права). Милева Б. Милојевић оспорава ову потоњу протину тврдњу – модерне жене су способне да се контролишу и рационално управљају својим нагонима са циљем остварења брачне стабилности као јединог легитимног оквира мушке и женске интимности и ради остварења кључне женске улоге, мајчинства“ (Svirčev 2021: 152).

путем и силом Ауторитета данашњих и старих, већ свом силином увређене душе износи на светлост истину коју она јасно види, а публика назире“ (истакла З. С.).¹⁴²

Користећи симултано нескривени, званични идентитет, заснован на мужевљевом, и онај тајни, самостални, фиктивни, наткриљен псеудонимом Нада Јовановић, Милева Милојевић задавала је двоструки ударац патријархату. Као песникиња, препуштајући се слободи коју са собом носи како сама природа фикције тако и псеудоним, чинила је то на знатно растерећенији, неспутанији, директнији и радикалнији начин. Као што је, премда у начелно негативно интонираном приказу, благовремено приметила Милица Костић Селем, тада врло активна сарадница, а потенцијално и коуредница књижевне рубрике *Женског покрета*,¹⁴³ посебно значајна у овим „слободним феминистичким саставима – песмама“ / прозаидама јесте тематизација брака (при чему се истиче мотив *брачне гробнице*, представа о браку као ропству) и „слободне љубави, равноправности односа жене према мушкарцу“ (в. Kostić Selem 1924). Ова тематска окосница прожета је за женску књижевну традицију карактеристичним, а у гинеитичкој призми узорним симболима (девојачке) собе, огледала и прозора, богата еротским набојем који извире из флоралне метафорике, сугестивних пејзажа уроњених у водене површине, те призора плутајућег, нагог, самодовољног женског тела:

Лежим у положају рибе кад плива,
на острву мало већем но што сам сама.
Море благим таласима љушка моје
острво. Ноћ је. Месечина. По мору
безброј најлепших боја. [...]
У том тренутку познах твој глас.
Зовеш ме. Осврнем се. Угледам прљаву
приморску обалу. Труле наранце и лимунови
по тлу. Ти чекаш. У руци ти
острига и парче хлеба.
Чекај још мало! – И брзо, слугећи,
погледам небу. Нестало месеца, наоблачило се.
Севну, загрме, моје се острво
силно заљуља.

У контексту целине књиге прозаида *У живот визија чија је моћ истина* (в. Јовановић 1924), ужитак женског субјекта успоставља се као непомирљив с малограђанским браком, тј. браком који није заснован на узајамној љубави две самосталне, целовите личности. И управо је овакав мотивско-тематски комплекс – основано је претпоставити – и представљао

¹⁴² Сличан дојам о Милеви Милојевић и фасцинацију њеном (говорничком) харизмом имала је и Паулина Лебл Албала, што се упадљиво разликовало од утиска који је на њу остављала прва уредница *Женског покрета*, Катарина Богдановић: „Да не бих изостала за својим другарицама, ја сам одмах изабрала идеал међу старијим девојчицама, другарицама моје сестре Руже. То је била Милева Суботић, доцније позната феминисткиња, Милева Милојевић, која је била у целој школи најистакнутија са своје изврсне дикције и с редовнога декламавања о Св. Сави на школским концертима. Милева је доиста пленила и бојом свога гласа, дубоком и звучном, и мајсторским преливима сваког слога напосе, увек у складу са значењем речи, а још више одуховљеним изразом свога лица, док је чело било обасјано неком светлошћу, правим ореолом“ (Lebl Albala 2005: 63).

¹⁴³ И сама Милица Костић Селем била је у то време блиска пријатељица власнице *Женског покрета* Милице Дедијер. До тог податка дошла сам читајући мемоаре Владимира Дедијера. Он описује „тетка Милицу“ као „песникињу огромних, насмејаних очију“, „врло благу“ и пријатну особу (Dediјer 1961: 108–109). На њен допринос *Женском покрету* указала је већ Жарка Свирчев (Свирчев 2018: 219).

кључни разлог доследног посезања и угледне и удате уреднице *Женског покрета* за псеудонимом:

Шта тражим ја по овоме гробљу кад
нисам никога изгубила?
Ко ми то намеће тако чудне мисли
и као сугерирана да их наглас говорим?
„Гроб мога живота – то је наш брак.
Скупоцен споменик на њему – то смо
ти и ја. Редак гроб у маси истих
гробова, али гроб остаје гроб“.

***

Ја нисам крива што не могу да се
успавам бајком брачног живота. Не
зови ме, драги! Слика великог гробља
стално ме прати.

/

Ја се трзам. Ја нећу то. Ја хоћу да
стварам визије, драги!

*

Како је већ назначено, о особеностима књижевних и књижевнокритичких прилога у часопису *Женски покрет* у начелу, па тако и доприносу ауторке која се оглашавала под псеудонимом Нада Јовановић и разлозима његове субверзивности, писале су Јелена Милинковић и Жарка Свирчев, прилазећи му како из шире књижевноисторијске перспективе тако и методом помног феминистичког и, уже, гинокритичког читања. Оне су се, између осталог, усредсредиле на раслојеност женског (девојачког и супружанског) субјекта у књизи *У живот визија чија је моћ истина*, тексту чија се драматичност заснива на агону, колизији те на покушају помирења, синтезе (између) *књижевног* и *брачног* позива.

Такав приступ доима се не само врло плодотворним већ и нужним, додатно и стога што је контекст у коме се континуирано појављује песникиња Нада Јовановић, барем пре 1924. године када објављује књигу прозаида – а важно је имати у виду да прецизан датум њеног *настанка* не можемо пак да реконструирамо – пресудно и ексклузивно обележен уредничком политиком часописа *Женски покрет*. У границама те политике, иако је њихов значај посредно био трајно препознат, једино током периода у коме часопис уређује управо Милева Милојевић, након одласка Катарине Богдановић, а пре него што су уредничку позицију преузеле Даринка Стојановић и Алојзија Штеби, књижевни и књижевнокритички прилози заузимали су и квалитативно и квантитативно упадљиво значајан положај. Како је већ сугерисано, у *Женском покрету*, у целини и све време, „књижевна пракса схватана (је) као један од начина борбе за женска права“ и доследно је истицана „васпитна и едукативна улога (књижевности), што је уосталом била њена традиционална функција у феминистичким тенденцијама и организацијама у Србији“ (Милинковић 2015: 118, 121). Ипак, током уредниковања Милеве Милојевић, и њене сарадње с Милицом Костић Селем на коју је указала Жарка Свирчев, дидактичка функција књижевности умногоме је превладана и модификована истанчанијим уредничким, књижевним и преводилачким сензибилитетом, афинитетима и селекцијом. Уз то, управо тада долази и до

најинтензивнијег укрштања феминистичких идеологема („нове жене“) и интимистичког дискурса бројних песникиња и прозаисткиња на страницама овог часописа; према суду Јелене Милинковић и Жарке Свирчев, управо ове тенденције, између осталог, представљају окосницу модернистичке и авангардне књижевности коју пишу жене у међуратној Југославији (в. Милинковић 2015, 2022; Свирчев 2018).

Иако би се испрва могло претпоставити да је реч о корпусу од мале или сасвим безначајне књижевне и књижевноисторијске вредности, сама збирка *У живот визија...*, као и њена помна читања, доказују супротно. С једне стране, и за књижевни и за књижевнокритички хоризонт Наде Јовановић јесу карактеристични окоштали рецидиви сентименталистичке традиције, стопљени са израженом реторичком афективношћу и патетично-екскламаторским изливима, уочљиви, уосталом, и у другим књижевним прилозима објављиваним у *Женском покрету* почетком двадесетих година, као и у агитацијском и есејистичком дискурсу саме Милеве (Б.) Милојевић(а). Сама по себи, то није била необична или неразумљива појава ни када је реч о њеним бројним савременицама које се нису оглашавале у часопису *Женски покрет* већ у осталим листовима тога доба. Како се може закључити из накнадне гине критичке визуре, готово све њих неретко је повезивала мање или више освешћена идеја о заједничкој припадности *поткултури* (уп. Šouvolter 1996), о одсуству сопственог упоришта како у књижевној традицији тако и у актуелним и доминантним тенденцијама југословенског књижевног поља у првим деценијама двадесетог века. Међутим, с друге стране, својим (нехотичним?) формалним пародирањем истог тог дискурса, најтранспарентнијим у идиосинкратичној употреби апострофе, фрагментарном структуром триптиха поетских подцелина које скупа фигурирају не само као узорит пример дијалектичког хода већ и као авангардни псеудо-Bildungsroman, те семантичким измештањем посустајућих сентименталистичких и интимистичких топоса и проседеа у еманципаторски наратив о постајању *новом* женом, спремном да прихвати своју сексуалност и усклади је с односом с вољеним мушкарцем / супругом, не пристајући уједно на одустајање од индивидуације, Нада Јовановић (односно Милева Милојевић) у књижевно поље своје епохе интервенише на истовремено веома инвентиван и парадигматичан начин.

„Имплицитни саговорници текста *У живот визија чија је моћ истина* јесу и мушкарци и жене, друштво у целини, с тим да су различите поруке упућене различитим групама. У раслојавању апострофираних инстанце препознаје се авангардна полемичка реторика оспоравања доминантних друштвених вредности оличених у традиционалној институцији брака. Мушкарац и колектив са којима нараторка успоставља комуникацију, одсутно биће или предмет који евоцира традиционално апострофа, њихово је насилно уплитање у разговор, односно иницирање разговора немисливог у патријархалном свету“ (Свирчев 2018: 242).

Феминистичке стратегије и преокупације карактеристичне за књижевни израз Милеве Милојевић присутне су и у другим приликама када се ова ауторка користи псеудонимом, на пример – у читању Ибзенове *Луткине куће* које представља апел за исправљање интерпретативне неправде учињене према овој драми, а посредно и *женама*, и у ком се жустро износи апологија Нориног лика заснована на саосећајној позицији критичарске инстанце, уз закључак да „већег феминиста нису имале жене у мушкарцу од Ибзена“ (*Женски покрет*, 7/8, 1921). Осим тога, вреди споменути и превод својевремено популарне књиге *Једна за многе: из дневника једне девојке (Eine für Viele: aus dem Tagebuche eines Mädchens)* ауторке Бети Курт, објављене такође под псеудонимом (Вера), која је почетком двадесетог века у Немачкој, попут претече – Гетеових *Јада младог Вертера*, чијим се модерним *женским* панданом и може сматрати, изазвала лавину епигонских текстова. Он

је сукцесивно, у девет делова, објављиван у *Женском покрету* почевши од броја 7/8 (1922). Јелена Милинковић, бавећи се подробно овим преведеним текстом, истиче да се као његова „централна идеја може узети становиште Александре Колонтај да је једна од најоштријих карактеристика нове јунакиње побуна против једностраног сексуалног морала” (Милинковић 2015: 129). Ослањајући се на још једно њено запажање, да јунакиња кратког романа *Једна за многе* „у једном од својих дневничких записа истиче да је сексуална етика упоришна тачка на којој се мора заснивати промена друштвеног стања” (ibid.: 131),¹⁴⁴ можемо се осврнути и на преводитељку и приметити да је она с Вером, осим књижевног сензибилитета, у свом *јавном* ангажману делила и идеју-водиљу. Упоредно читање овог превода и текста „Један морал за људе и жене”, показује, наиме, да је реч о истоветним идеолошким обзорјима преломљеним кроз различите дискурсе – књижевни и есејистички. Његово укрштање с другим литерарним текстом, збирком *У живот визија...*, резултира пак увидом да „за разлику од јунакиње прозаида Наде Јовановић која је напослетку имала снаге да се избори са *вилом домаћег огњишта* и да престане да *буде добра*, Вера није могла да пронађе упориште у себи које би јој обезбедило овакав заокрет” (Милинковић 2015: 128–131).

Овај увид сведочи о донетима поетичке трансгресије Наде Јовановић, која је првенствено значајна зато што представља фикционално уобличење идеологије тзв. *индивидуалистичког* феминизма, препознатог и прихваћеног и у Ибзеновој *Луткиној кући*, насупрот јавном деловању Милеве (Б.) Милојевић(а), које је доследно остајало у домену *релационог* (Offen 2005), флукурајући око тема материнства и домаћичке сфере, али и конзервативнијег погледа на брак и брачне дужности упркос залагању за „један морал за људе (мушкарце) и жене”. Стога ова свесно одабрана идентитетска располућеност друге уреднице *Женског покрета* на сликовит начин сведочи о противречности, амбиваленцији, комплексности и разнородности еманципаторских пракси, модела и дискурса у новоформираној држави у периоду непосредно након Првог светског рата, као и о креативним, субверзивним, *јанусовским*, *палимпсестичним* стратегијама феминистичке борбе (уп. Gilbert, Gubar 1996). Занимљиво је да су те стратегије биле специфичне и за публицистику и за фикцију Милеве Милојевић – услед чега се може бранити хипотеза да је књижевност у *Женском покрету* неретко била феминистички радикалнија од самих публицистичко-есејистичких прилога, који су иначе чинили неупитну окосницу часописа. У исто време, ова двојност делимично објашњава и једну од две најупадљивије промене до којих је дошло у уредничкој политици *Женског покрета* одласком Катарине Богдановић и доласком Милеве Милојевић, а у питању је управо израженија брига о естетичко-уметничким питањима и уступање значајног простора текстовима из тог домена, с посебним фокусом на књижевност, књижевне и књижевнокритичке прилоге.

Осим тога, како је већ и сугерисано, у периоду од 1922. до 1924. године, након борбених иницијалних иступања, часопис се све мање усредсређује на сифражетску агитацију, те у упадљивој мери отвара за научни и медицински дискурс; питање сексуалности и сексуалног морала поставља се и проблематизује све жустрије и темељније, а у први план долазе проблеми здравствене и социјалне заштите жена и деце, проституције и брака. То је делимично била последица постепеног одустајања од захтевања женског права гласа и агитације у том смеру, потом и суицида Руже Стојановић (в. Милованов 2021),

¹⁴⁴ Речима Јулке Хлапец Ђорђевић, савременице Милеве Милојевић и проминентне сараднице у *Женском покрету*, из текста „О проблему људског плођења”: „Рационализација људског плођења је *conditio sine qua non* сваког успешног феминистичког покрета” (*Ženski pokret* 11/12, 1922).

а делом и дотицаја с револуционарним идејама које су долазиле с руског поднебља, најрепрезентативније сумираним идеологемом *нове жене* Александре Колонтај. Осврћући се на приказ њене књиге из пера Катарине Богдановић (објављен 1923. године у *Српском књижевном гласнику*), Лела Вујошевић закључује, подсећања ради, да, упркос начелној подршци њеним идејама о лицемерју двоструког морала, прва уредница *Женског покрета* „ипак није била кадра да подржи залагања Александре Колонтај за сексуалну револуцију”, тј. да је занемаривала „актуелност и научну и друштвену релевантност тема сексуалних слобода и промену друштвених норми у том погледу у међуратном периоду” (Вујошевић, 2018: без пагинације). За разлику од ње, њена наследница Милева Милојевић континуирано је инсистирала управо на овим темама, било да се притом служила својим званичним или конструисаним идентитетом. Ипак, она је једино под псеудонимом прелазила границе релационе аргументације у својој феминистичкој агенди, док је, насупрот томе, у прилозима потписаним именом Милена (Б.) Милојевић(а) у знатно већој мери одговарала на хоризонт (етичких) очекивања који је тада био постављан пред једну удату и угледну интелектуалку.

*

Јубиларни зборник живота и рада СХС објављен је поводом десетогодишњице оснивања Краљевине СХС, као важан државни пројекат, на иницијативу и у издању Матице живих и мртвих СХС, „уз помоћ Народне одбране“ чија је Матица била „колективна чланица“, а са циљем да се „на основу стварних података”, одговори на питање „шта је донело уједињење, после оних и оноликих жртава које су за његово остварење придонете“, тј. да се изнесе сумарни „преглед свих грана нашег јавног живота од ослобођења до данас“ (*Јубиларни зборник...* 1928: 7). Први том појавио се 1. децембра 1928. године, а преостала два уследила на пролеће/лето наредне године. Како се такође наводи у уводној речи („Народне одбране“) у првом тому издања, „Матица се трудила да за сваку грану нађе стручно лице и да дође до речи сваки који има искуства у појединим питањима, како би слика нашег послератног живота постала што јаснија“ (*ibid.*). У другом тому овог пригодног зборника нашао се и опсежан прилог Милеве Б. Милојевић „Наше жене“. Судећи по садржају тротомне публикације, у питању је један од ретких, а можда и једини међу бројним прилозима који потписује жена.

Настајући у турбулентном дневнополитичком контексту, непосредно пред проглашење Шестојануарске диктатуре краља Александра,¹⁴⁵ ова публикација меморише неупитну прорезимску оријентацију приређивача, као и ужурбану ажурност с којом се приступило послу:

„Са поносом можемо на овом месту да нагласимо и то да смо још крајем 1927. у нашим прогласима [...] јасно обележили шта и како има да се ради да би наша прва десетогодишњица значила почетак новог ослобођења СХС од свега оног што међу нама, у нама и око нас није добро и праведно.

Историјско дело Њ. В. Краља, створено 6. јануара о. г. као и сав рад Краљевске владе и целокупне јавне, друштвене и приватне иницијативе иде одонда за тим да се прецизно обележе све потребе нашег народа те да се за њихово задовољење створи организована сарадња свих стваралачких снага сва три дела нашег народа“ (*Јубиларни зборник...* 1929: 439).

---

¹⁴⁵ На овај контекст осврћу се у наредном поглављу.

Изнесен у оваквом издавачком контексту, прилог Милеве Милојевић вишеструко је занимљив и подстицајан за (феминистичку) анализу, а уједно фигурира и као користан извор за реконструкције међуратног југословенског феминизма и женског (ауторског и активистичког) доприноса ондашњој јавности. Милева Милојевић, наиме, већ у уводним реченицама прави рудиментарну дистинкцију између јавне и приватне историје (политика „владарске“ историографије и политика свакодневице), као и између официјалних макроисторијских наратива и (женске) (микро)историје:

„У историји нашег народа има мало забележених женских имена. Хроничари народних догађаја, а делимично вероватно и доцнији испитивачи народне историје, нису нашли за вредно – први, више да забележе, други – и оно мало забележено о жени, да пронађу.

Уосталом, и сама историја се писала једним посебним начином: кретања народа у чисто народним тежњама слабо су уочавана, све се усредсређивало око личности на положају. Зато је у историју наша жена ушла као владарка и властелинка.

Међутим, ми нисмо далеко од догађаја који су били међу највећим у нашем народу. И опет би се могло десити да се не узме у обзир учешће жена у њима. А жена је у последњим догађајима суделовала, не само у ретким изузецима, него у великом броју који је јасно показао колико је имала љубави, пожртвовања, храбрости и смисла за свој народ.

На нама је, женама, да прикупљамо грађу за историју жене у последњим догађајима, јер време не чека...“ (Милојевић 1929: 690).

Након овог „отвореног почетка“, тј. увода у ком се тактички истиче значај *женског питања*, прилог Милеве Милојевић гради се на својеврсном контрапункту, на имплицитним и експлицитним јукстапозицијама „модерне“ и „премодерне“ историје жена у Југославији, што постаје јасно тек кад се читање прилога приведе крају и кад се увиди полемичка целина. Први део чланка посвећен је сажетом прегледу извесне историје идеја / концепата *жене, девојке*, али и жене као *мајке, сестре, супруге*. Ослањајући се на народне традиције и усмену историју јужнословенских народа, Милева Б. Милојевић потцртава, испрва се чини, идиличну представу жене у очима колективитета и у епском етосу, закључујући да, судећи по фолклорној заоставштини из прошлости, „народ осећа моралну вредност жене“ (ibid.). Убрзо потом, ауторка прелази на подједнако сажет историјски преглед *знаменитих жена* у границама тадашње Краљевине СХС/Југославије, на жене из значајних владарских династија, скицирајући у кратким цртама њихове портрете. Најзад, након идиличног увода и табеле с демографским подацима о бројности мушког и женског становништва у Краљевини, други сегмент текста започиње *отрежњењем*:

„Централни хигијенски завод, према подацима које прикупља, износи нам страшне истине о здрављу у нашем народу. А што се тиче здравља југословенске жене, оно је испод здравља нашег човека, а далеко испод здравља жене многих европских народа. Један од најочигледнијих доказа за то је кратак век наше жене. Ми немамо старица или нешто што је још горе – ми имамо младих старица, увелих и исцрпених младих и средовечних жена.

Шта је разлог томе? Познато је да на дужину живота утиче сам телесни склоп и све оно што у важнијим и ситнијим радњама чини наше тело. Али, и све оно у чему је однос човека према спољној природи и другом човеку: храна, стан, брачна веза, матерински услови, положај у друштву игра значајну улогу у здрављу појединца. Како је с нашом женом у том погледу? Видећемо доцније да њен и правни и социјални и привредни положај не само да није завидан, него је и врло тежак“ (ibid.: 692–693).

У наставку текста Милева Милојевић детаљно износи низ алармантних примера из свакодневице жена на селу и у варошима (градовима) Краљевине, али и тешко савладивих

препрека које пред жену поставља патријархат у разним појавностима (неплаћени кућни рад или потплаћени рад уопште, лоше здравствене, образовне и културне политике, низак степен писмености и просвећености, неосетљиво јавно мњење и друго), проналазећи узроке за такво стање ствари, између осталог, у „мушком егоизму“ и владавини „двоструког морала“ у свим порам живота – а њих пак јукстапонира с народном традицијом која је препознавала равноправност полова и принцип дељене одговорности мушкараца и жена. У том кораку, постаје јасно да се њена полемичка оштрица бруси *романтизацијом премодерне прошлости* не би ли се *просветитељски* указало на све оне *савремене* проблеме, појаве у *свакидашњици садашњице* с којима се ауторка обрачунавала и као председница Женског покрета и уредница истоименог гласила, а с посебним акцентом на проблему брака/развода и материнства. „У народу се много не радује женском детету“ (ibid.: 693), тврди она, преозначавајући на тај начин испрва идиличан тон/смер текста и учвршћујући контраст/јукстапозицију као његов конститутивни принцип.

Након указивања на „врло тежак правни и социјални и привредни положај“ жена у Краљевини СХС/Југославији, конгруентан с њеним тадашњим феминистичким ангажманом, Милева Милојевић задржава се најпре на још једном историјском прегледу/попису, на дијахронијској реконструкцији вишевековног деловања жена у култури широм јужнословенског поднебља, а потом и на пажљивом попису актуелнијих женских активности, доприноса и иницијатива у неинституционалном домену јавности, па и у *феминистичкој контрајавности* саме Краљевине СХС/Југославије. Између осталог, фокусира се на књижевнице и уметнице у распону од Јефимије, Цвијете Зузорић, Катарине Зрињске преко низа дубровачких ауторки, Илихане Чујдине („прва муслиманска песникиња из Босне“), Ане Видовић и ауторки блиских Илирском покрету, Милице Стојадиновић Српкиње, Фани Хаусманове („прва словеначка песникиња“), све до српских, словеначких и хрватских ауторки, преводитељки, критичарки и есејисткиња позног 19. и раног 20. века (на пример, Зофка Кведер, подсећања ради, заузима повлашћено место и описује се као „једна од најизразитијих југословенских списатељица“). Исто тако, Милојевић нуди и драгоцен преглед „женских листова и часописа“ на јужнословенском поднебљу – почевши од *Воспитатеља женског* Матије Бана, а закључно с *Гласом Народне женске заједнице*, покренути 1928. године у Београду.

Протогинокритички и феминистички напор Милеве Милојевић да укаже на маргинализацију женског стваралаштва и ауторства у различитим аспектима јужнословенских традиција и југословенске културе завршава се једнако драгоценим прегледом женских организација, али и сажетим поглављем „Жена у раду на уједињењу“, у коме долази до – у контексту дотадашњег тона изглања – неочекиване реторске ескалације.

„Мада историја још није рекла своју, и још увек нису пописана ни имена оних најсветлијих представница жене у вековним борбама нашег народа – за нашу жену, њене патње, болове и настојања, што је и колико је учинила, зна цео свет, и далеко од наших граница.

Завршићу дакле с тобом, Безимена и Незнана, што си својим мучеништвом пунила осећањем ужаса и дивљења војнике непријатељске војске. ... И као што носиш стрпљиво цео свој живот и радости његове с теретом свога тешког положаја, тако и славу носиш с теретом свог великог бола – ти Незнана Мајко Незнаног Јунака!

И ти, Безимена и Незнана, којој је свака реч краћена, и уздах прекидан и црта лица камењена пре но што дође до израза, ти која си и крст свој носила дубоко скривен дубоко у унутрашњости својој и тако била стоструко разапета, ти у чије немирне снове улажаху тамне ћелије, и гвоздене решетке и тешки ланци твојих синова, који су са браћом радили на слободи својој. Ти шибана туђинским руглом и поругом, ти мучена, ти затварана...

Ти и Ти, с једног до другог краја наше велике Отаџбине намучена Југословенска Жено!“ (ibid.: 709).

Овакав закључак излагања указује на чврсту пројугословенску, али и феминистичку позицију Милеве Милојевић: премда је, по позиву, уврстила свој прилог у јубиларну публикацију која је за циљ имала учвршћивање југословенског државног јединства, ауторка је у тексту, не увек експлицитно али ипак недвосмислено, изнела неповољно мишљење о перцепцији *женског питања* у Краљевини, пледирајући за ревитализацију „Незнаних Мајки Незнаних Јунака“, консултујући и констатујући поразне демографске статистике, те нарочито истичући да је „Југословенска Жена“ „намучена“ „с једног до другог краја наше Велике Отаџбине“. У завршним тоновима излагања препознаје се њен стилски печат, али и потенцијално осветљава њен уреднички рукопис у часопису *Женски покрет*, што је једна у низу потврда да је реч о листу југословенског, мада не нужно и прорежимског опредељења.

6 ПОЗИЦИОНИРАЊА УРЕДНИЦА ПЕРИОДИКЕ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА У КРАЉЕВИНИ СХС/ЈУГОСЛАВИЈИ

У предстојећем сегменту рада – након што сам се кроз призму уредничких портрета студиозније бавила часописом *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* Зофке Кведер Деметровић, те гласилом *Женски покрет* као „средишњом институцијом феминистичке контрајавности“ (Бараћ 2015: 142) у Краљевини, али усредсређујући се на ране двадесете године 20. века – не претендујем на темељне анализе (уређивања) већине или свих часописа који су касних двадесетих и (раних) тридесетих година излазили у Краљевини Југославији, а који би се типолошки могли одредити као женски и/или феминистички, што је ионако тежња која би захтевала засебну студију већег обима. Циљ ми је да у основним цртама укажем на полифонију, контрадикције и амбиваленције у овом периодичком корпусу, и то кроз студију случаја која укључује београдски часопис *Жена данас* и портрет једне од његових кључних уредница – а која је, попут осталих уредница којима се бавим, била образована у домену књижевности и оставила мемоарска сведочанства о свом животу и раду – Митре Митровић.

Како би се делимично осветлила начелна, изразито динамична и сложена позиционирања уредница (женске и феминистичке) штампе у Краљевини Југославији током тридесетих и четрдесетих година 20. века, тј. подстакло на даља истраживања у сличном домену, најпре је неопходно осврнути се изнова на историјски контекст у ком су уреднице деловале. У том погледу, незаобилазна тачка јесте 1929. година, када је проглашена Шестојануарска диктатура краља Александра, суспендован Устав и рад странака, а држава преименована из Краљевине СХС у Краљевину Југославију у циљу учвршћивања државног јединства. Наиме, перзистентна нестабилност, условљена „недостижним компромисом“ у погледу решавања националног, односно српско-хрватског питања (в. Ђокић 2010), отежана економска и привредна ситуација, неодрживост или недовољна развијеност парламентаризма у овој вишенационалној, мултиетничкој и мултиконфесионалној држави (в. нпр. Петрановић 1988) – које су делимично кулминирале 20. јуна 1928. године, када је радикал Пуниша Рачић у Скупштини убио групу посланика Хрватске сељачке странке – значајно су се одразиле и на периодичко поље и позиционирање уредница у њему. Упоредо с тим, барем подједнак значај за динамику унутар интелектуалне јавности, па и феминистичке контрајавности, имао је шири историјски и геополитички контекст, обележен, између осталог, дубоком економском кризом, кризом либералне демократије, све извеснијим продором фашизма, али и различитим анти- и профашистичким одговорима (в. Бараћ 2015; Грубаčki 2024).

Како је исправно приметила Исидора Грубачки:

„с променом контекста, успон фашизма и ултранационализма у 1930-им ујединио је грађанске феминисткиње, комунистичке феминисткиње, а у неким случајевима и национално оријентисане либералне феминисткиње, док се у истом овом периоду показало да је сарадња с конзервативним феминисткињама теже остварива због њиховог подржавања етничког национализма, а у неким случајевима и фашизма“ (Grubački 2024: 13).

Ова динамика укључивала је, дакле, и женску и феминистичку штампу. У том погледу, један од занимљивијих и значајнијих предмета анализе јесте часопис *Naša žena* (1935–1938),

чија је оснивачица и уредница била Зденка Смрекар.¹⁴⁶ Зденка Смрекар (1884–1946) била је веома успешна, ажурна и угледна интелектуалка и књижевница у првој половини 20. века. Дипломирала је (1917) и докторирала на Филозофском факултету Универзитета у Загребу, и то као „прва жена која је у Хрватској докторирала педагогију“ (Bitunjac 2023: 35). Радила је у просвети, интензивно се бавила педагогијом, писала књижевнокритичке прилоге, есеје и фикцију у свим жанровима, посвећујући се нарочито дечијој књижевности. Као истакнута просветна радница, „одржала је готово 1000 предавања с темама из хрватске повијести, те хрватске и француске књижевности“ (Cindrić 1997: 362). Такође, „била је чланица бројних женских и културних друштава, зачасна чланица Дружбе браће хрватскога змаја, Хрватске жене и Матице хрватских казалишних добровољаца“; „према неким изворима (С. Кватерник), 1940. на челу је терористичке организације 'Матија Губец'. Проглашење НДХ затекло ју је у Сушаку гдје је била равнатељица женске реалне гимназије“; претпоставља се да су је убили комунисти – у пролеће 1946. године „одведена је из стана и никад се више није вратила“ (ibid.).

Колико је засад познато, Зденка Смрекар једина је уредница (женске) периодике у Краљевини СХС/Југославији која је потенцијално била на челу неке терористичке организације, те једина која је истовремено вршила несумњиво важну функцију и уживала велики углед у НДХ. „У липњу 1941. именована је одјелном предстојницом за женско школство у Министарству богоштовља и наставе. У свибњу 1941. повела је организацију усташкога женског школства“; убрзо је отишла у Швајцарску, у својству прочелнице „Културног одељења Трговинске делегације НДХ“ (ibid.). На њен ангажман осврнула се, у кратким цртама, и Мартина Битуњац. Битуњац је истакла да је Зденка Смрекар била „једна од најутјецајнијих национално настројених интелектуалки у првој Југославији и у НДХ“ (Bitunjac 2023: 35), једна од водећих жена у усташком покрету, која је „напредовала до мјеста културног аташеа у хрватском конзулату у Бечу“ и „уживала велико Павелићево повјерење“ (ibid.: 143). Иначе, како је у недавно објављеној студији *Жене и усташки покрет* Мартина Битуњац начелно утврдила, „активне чланице усташког покрета сматрале су се припадницама католичке, елитистичке, образоване групе жена“ (ibid.), а „важне су функције у усташком апарату од 1941. надаље обнашале само високо образоване жене“ (ibid.: 37).

Постоји могућност да је Смрекар била упозната с Павелићевим илегалним деловањем и да је била наклоњена његовим позицијама још пре настанка НДХ, што би значило да су и дискурси женствености, чак и привидно еманципаторска иступања у њеном часопису, заправо били свесно одабран параван за проусташку пропаганду. У касним тридесетим годинама 20. века Зденка Смрекар је свој хибридни часопис *Naša žena* наменила

„домољубним и образованим женама. У њему јасно долази до изражаја њезин националистички став. Хвалила је националсоцијалистички режим и националсоцијалистичке жене у Њемачкој, које су се, док је Адолф Хитлер био у затвору, бориле за придобивање људи за његову идеологију. Оштро је критизирала комунизам и марксизам, а хрватским је Жидовима предбацивала занемаривање националних интереса Хрвата и просрпску односно пројугословенску оријентацију на изборима.

Не може се искључити да је ове пронацистичке, антисемитске чланке писала у служби усташког покрета, с обзиром на то да је Павелић 1936. године у свом меморандуму покушао придобити Нијемце за своје 'хрватско питање'. Из полицијског саслушања бившег војсковође Славка Кватерника, осуђеног на смрт 1947. године, произлази да је Смрекар 1940. на неколико мјесеци отпутовала у Италију како би Павелићу уручила војне планове с подручја Книна и Дрниша“ (Bitunjac 2023: 37).

---

¹⁴⁶ Часопис, у формату микрофилмова, прегледала сам у Националној и свеучилишној књижници у Загребу.

Зденка Смрекар је, између осталог, била и чланица прве управе Народног женског савеза државе СХС, основаног 1919. године (в. Stojaković 2014). Сарађивала је и са Женским покретом, а у истоименом часопису огласила се свега једанпут, пригодним текстом „Марија Јамбришакова: о њезиној осамдесетогодишњици“ (*Женски покрет* бр. 17, 1927: 1–2). Њеном часопису *Naša žena* пажњу је посветила Ида Ограјшек Горењак (Ograjšek Gorenjak 2014). У својој докторској дисертацији Зденку Смрекар спомиње и Исидора Грубачки, а њени увиди имају и шири домет и значај у погледу промена (унутар Алијансе женских покрета) до којих је дошло са Шестојануарском диктатуром.

„Диктатура је утицала на Алијансу на најмање два начина. Прво, у овом новом контексту, идеја југословенских феминисткиња о сарадњи и 'националном јединству' постала је готово неодољива од конзервативног и ауторитарног режима краља Александра. Рекло би се да се национална идеологија југословенских жена незнатно изменила у новом контексту, али челнице АЖП остале су наклоњене практиковању сарадње. У прилог томе говори реакција Алојзије Штеби на протест појединих Хрватица што не могу да учествују на конгресу Међународног женског савета, одржаног 1936. године у далматинском граду Дубровнику, само зато што нису чланице Југословенског женског савеза. У тој прилици, Зденка Смрекар и поједине чланице организације Хрватска жена [Марије] Кумичић дошле су на конгрес и протестовале против чињенице да Хрватице нису позване. У својој реакцији, Штеби је потврдила свој став о значају сарадње, али више није говорила о 'националном јединству' већ о сарадњи жена и потрази за 'оним што је заједничко варијетету националних индивидуалности'“ (Grubački 2024: 94).

Како је већ наглашено у уводном сегменту истраживања, високотиражна *женска* штампа у ужем смислу – за разлику од феминистичких часописа, али и „политички усмјерених женских гласила“ у које Ограјшек Горењак убраја и лист *Naša žena* (Ograjšek Gorenjak 2014: 5) – начелно је пратила режимске тенденције, што се кроз критичку анализу дискурса може пратити и с обзиром на „породичне метафоре“. На пример, разматрајући политике часописа *Жена и свет* (1925–1941) и *Женски свет* (1930–1934), које одређује као носиоце „умереног грађанског феминизма“, Станислава Бараћ уочила је и истакла две приметне етапе у генези првопоменутог: „у обе етапе *Жена и свет* је конципирана као изразито југословенски оријентисан часопис, с тим да у првој етапи пропагирани модел југословенства још увек није интегрално југословенство, већ оно засновано на тзв. троплеменском јединству, у коме се чувају посебности сва три конститутивна народа“ (Бараћ 2014: без пагинације). Бараћ је такође препознала и проминентну улогу и значај уреднице Јелене Зрнић, у чијим се прилозима

„читатељке, и потенцијалне сараднице, апострофирају више као припаднице колективитета, него као индивидуе, односно више као припаднице (нове) националне заједнице него као припаднице женске или феминистичке заједнице. Уредница је читатељке ослвила као 'сестре', 'наше жене: Српкиње, Хрватице, Словенке', а задатак часописа видела је у томе да покаже 'куда тежи жена наша три удружена племена и шта њој треба од великог и културног света ван њене постојбине'. Овај декларисани национални оквир биће доследно спровођен кроз читав уреднички период Јелене Зрнић и јасно рефлектован у појединачним текстовима“ (ibid.).

Јелена Зрнић уређивала је часопис *Жена и свет*, заједно с Александром Јовановић задуженом за модну рубрику, у периоду од 1925. до 1930. године, када је покренула *Женски свет*. Говорећи о *Жени и свету*, Бараћ истиче: „куриозитет овога часописа у односу на дотадашње женске периодике је тај да није био гласило ниједног женског друштва или организације“ (ibid.). Прецизније, овај часопис – као и његова часописна наследница,

Женски свет – био је својеврсни породични подухват, што можемо да установимо и при осврту на биографију његове уреднице.

„Настао је као приватна иницијатива у оквиру Издавачког удружења 'Илустрације' А. Д. Петнаестогодишње излагање овог периодика могло би се поделити у две етапе: у првој, која траје до 1930. године, часопис је био у власништву Ивана Зрнића и Милоша Софреновића, а његове уреднице су биле Јелена Зрнић и Александра Јовановић. По техничком и ликовном уређењу и краткоћи чланака у својој првој етапи *Жена и свет* 'неодољиво је подсећала на *Илустровани лист*', главни часопис те издавачке куће. Пошто је акционарско предузеће 'Илустрације' пропало, 'од јануара 1930. године, магазин се налазио у поседу породице Грегорић'” (ibid.).

Јелена Зрнић била је, наиме, супруга Ивана Зрнића, номиналног и фактичког власника ових часописа, те се о њој може размишљати и као о уредници-(су)власници, али и као једној од ретких жена које су у међуратној Југославији биле посвећене делатности у домену (новинског) издаваштва. О брачном пару Зрнић, узгред, готово да нема поузданих података на основу којих би се њихове биографије могле помно реконструисати, а чини се да би таква реконструкција била више него занимљива и значајна у исти мах. Према *Српском биографском речнику*, Иван Зрнић рођен је 1888. године у Београду, а студије је завршио у Бечу. Према другим изворима, Зрнић је пак рођен 1890. у Сушаку (Ријека), одакле је већ пре Првог светског рата дошао у Београд и ту остао. „Љубав према Јелени Јовановић, кћерки познатог београдског проте Божицара Јовановића, била је повод да 1912. промени своје презиме Корницер у Зрнић. Убијен је у Јасеновцу 1942. године“ (Зупан 2007; в. и Вавојић 2013; Минић 2013: 76). У *Српском биографском речнику* не спомиње се Зрнићево јеврејско порекло и промена презимена, а година његове смрти остаје под знаком питања иако је готово извесно да Зрнић заиста јесте убијен у Јасеновцу.¹⁴⁷ О Зрнићу се тврди да је био „први одговорни уредник и власник часописа *Жена и свет*“, док је – пре тога и паралелно с тим – „с Николом Б. Јовановићем уређивао *Илустровани лист*, часопис који је излазио од 1919. до 1929. године на ћирици и на латиници. Први бројеви штампани су у Бечу и Загребу, а касније у Београду“ (Обрадовић 2007: 919). У биобиблиографској белешци наводи се и да је Иван Зрнић био главни уредник часописа *Реч и слика* (в. Минић 2013), *Забавник* и *Веселе новине*, те власник и одговорни уредник листа *Спорт*, као и да је „у априлу 1935. објавио први број *Цртаног филма*, стрипа у оквиру *Југословенских илустрованих новина*, чији је био одговорни уредник. Стрип је успео да се одржи до септембра 1936“; напослетку, истиче се и то да је био „ожењен Јеленом рођ. Јовановић, која се и сама бавила издаваштвом и била главни уредник часописа *Жена и свет*“ (Обрадовић 2007: 919). Здравко Зупан инсистира пак на континуираној сарадњи Јелене и Ивана Зрнића која је превазилазила рад на овом часопису: „у новембру 1919. године Јелена и Иван Зрнић донели су из Беча први број *Илустрованог листа*, листа чији су били не само покретачи и власници, него и уредници, једини сарадници, па чак и колпортери. Наредних година Зрнићи ће покренути читав низ нових листова“ (Зупан 2007: без пагинације).¹⁴⁸ О Јелени

¹⁴⁷ Барем судећи по овом списку: <https://www.ushmm.org> (28. 5. 2023). На овом списку страдалих налази се и име „Јелена Зрнић“, али ипак није могуће утврдити са сигурношћу да ли је она преживела холокауст или не.

¹⁴⁸ Како је већ споменуто у оквирима овог истраживања, тачније, у једном од уводних одељака, Јелена Зрнић је, између осталог, 1925. године, када је у Београду основала *Жену и свет*, с Аделом Милчиновић, проминентном хрватском књижевницом, покренула и часопис *Žena i svijet* (Београд/Загреб). Међутим, ова иницијатива није дале значајније резултате: часопис је престао да излази убрзо након оснивања. Овај лист прегледала сам у Националној и свеучилишној књижници у Загребу.

Зрнић нема засебних података у биографским речницима, те је тешко установити чак и оне елементарне, попут године рођења и смрти.

У сваком случају, уреднички портрет Јелене Зрнић могао би се хипотетички посматрати као јединствен у одговарајућем „пољу културне производње“ и контексту „уредничких хабитуса“ не само стога што часописи које је она уређивала – *Жена и свет* и *Женски свет* – нису били гласила женских или феминистичких удружења и организација, тј. колективни подухвати попут *Женског покрета* или *Жене данас*, већ и стога што су били у њеном власништву, односно у власништву ње и њеног супруга, а притом претендовали на широк опсег читатељки, пратећи актуелне тенденције и појаве у потрошачкој култури. Како такође потцртава Бараћ, лист који је наследио *Жену и свет* – *Женски свет* – већ је 1934. године „по пријатељском споразуму“ престао са радом, јер је се показало да је тржиште сувише мало за два женска магазина истог типа, тј. пошто је, како образлаже Зрнићева, 'за данашње прилике сувишно имати два слична листа'“ (Бараћ 2014: без пагинације). Другим речима, овакав тип листа наставила је да објављује породица Грегорић, која је преузела *Жену и свет* и у чијем је власништву лист био све до 1941. године, кад је престао да излази.

Бараћ нарочито истиче опсег дистрибуције и упадљиво високу тиражност листа. „*Жена и свет* је имала тираж којем се није приближио ниједан други женски часопис у то време“ (ibid.). У том погледу, можда најадекватнији пандан овом часопису могао би да буде загребачки *Ženski list za modu, zabavu i kućanstvo / Ženski list / Novi ženski list* (Загреб, 1925–1934, 1934–1938, 1938), који је од самог почетка до измака 1938. године уређивала и у ком се истовремено фреквентно оглашавала Марија Јурић Загорка, и то као привилегована ауторка прилога, а који се такође истицао високотиражношћу и широким, хетерогеним читалачким кругом. Уз то, ни овај лист није био гласило женских или феминистичких колектива већ производ приватне иницијативе, премда су се у њему јављале умерене грађанске феминистичке тенденције у спрези с патриотским дискурсима. За разлику од Јелене Зрнић, Марија Јурић Загорка као главна уредница није била и власница часописа нити је била у породичним везама с његовим власницима. Занимљиво је пак да је и иза овог женског часописа у својству власника стајао један брачни пар.

„*Ženski list* заузимао је једно од водећих места кад је реч о масовној култури у успону у границама међуратне Хрватске, као и читаве међуратне Југославије. Мала група људи, окупљених око јеврејско-хрватског предузетника Игњата Шварца [Schwartz] и његове супруге Јосипе Шварц [Jozefina Josipa Schwartz], предвођених уредничком снагом Марије Јурић Загорке, била је одлучна да понуди хрватским и југословенским женама магазин који би задовољио потребе модерне жене у повоју. Језгро редакције *Женског листа* чиниле су три жене: Загорка као уредница и Олга Балдић-Бивец и Олга Моровић као новинарке“ (Vujnović 2008: 183).

Ženski list је, и то, великим делом, управо кроз призму (феминистичке) биографије његове уреднице, у својој докторској дисертацији размотрила Марина Вујновић (в. Vujnović 2008). Вујновић је дијахронијски анализирао како (дис)континуитете у политици овог листа тако и њихову условљеност уредничком позицијом и динамичном, садржајном биографијом и библиографијом Марије Јурић Загорке, а у циљу да осветли једну од својих кључних (хипо)теза: да су „жене у *Женском листу*, уважавајући етнички диверзитет, тежиле да обликују нову југословенску нацију, промовишући, ускраћене за политичка права, такво једно грађанство кроз нову конзумеристичку културу у повоју“ (ibid.: 15). Између осталог, ауторка указује на кључне промене у концепцији часописа које су биле условљене управо променама уредништва. Она примећује да је прво преименовање (из *Ženskog lista* у *Novi ženski list*) до ког је дошло у марту/априлу 1938. „пре било симболично него суштинско“

(ibid.: 237) утолико што је на позицији уреднице остала Марија Јурић Загорка. Међутим, одласком Загорке у новембру исте године, трансформација „не само да је била стварна већ и огромна“ (ibid.: 240). У јануару 1939. године овај часопис преименован је у *Hrvatski ženski list*, а ново уредништво на челу са Сидом Кошутећ¹⁴⁹ определило се за изразито конзервативан заокрет, не устручавајући се ни од кокетирања с фашизмом; с друге пак стране, Загорка је основала лист *Hrvatica*, у ком је очувала спрегу патриотске и умерене феминистичке оријентације, али без подупирања фашистичке идеологије (ibid.).

И сама Марина Вујновић сугерисала је да се часопис *Жена и свет* Јелене Зрнић донекле може посматрати као аналоган *Ženskom listu*:

„Овај магазин, предмет ове студије, био је без пандана у погледу форме, садржаја, као и домета који сежу до свих делова Краљевине, чак и иностранства. Српски магазин *Жена и свет*, основан у јуну 1925, најближи је овој врсти часописа и, премда је повремено штампан у чак 60.000 примерака, никада није достигао популарност *Женског листа* међу свим југословенским женама. Поред скромнијег изгледа, највећа препрека било је ћирилично писмо, које је било непознато великој већини жена у Хрватској, Словенији, па чак и БиХ“ (ibid.: 89).

Иначе, (међуратни) уреднички ангажман Марије Јурић Загорке, чија биографија јесте реконструисана и чији је опус већ умногоме истражен (в. нпр. Jakobović Fribeš 2008), занимљив је и у оквирима овог истраживања. Ида Ограјшек Горењак је у свом раду о новинаркама у међуратној Југославији посветила посебну пажњу и том ангажману.¹⁵⁰ Питајући се и сама „шта су ове жене мислиле о властитом новинарском ангажману“, Ограјшек Горењак установила је да се „по правилу, уреднице женске штампе нису придруживале новинарским удружењима“; штавише, „у њиховим биографијама у то време ретко се наглашавала новинарска каријера“;

„Зофка Кведер Деметровић примарно се описивала као књижевница и преводитељка која је уз то [...] уређивала *Југославенску жену*. Минка Говекар представљана је као списатељица, наставница, водећа припадница женског покрета у Словенији и ауторка новинских прилога у разноврсној штампи. Чак је и Иванка Анжич Клеменчић означавана као чиновница која је уређивала и писала за многе часописе и активно учествовала у женском покрету.

Марија Јурић Загорка, с друге стране, прилазила је својој новинарској каријери с великим поносом. У својој аутобиографији тврдила је да су четири месеца током којих је радила као уредница *Обзора* били најсрећнији период њеног живота. [...] Била је суоснивачица Хрватског новинарског друштва и снажно протестовала кад су предочили да намеравају да обуставе њено чланство на темељу тога што је књижевница. 'Никада нисам била и никада нећу бити књижевница, нити сам покушавала то да будем. Моја професија је новинарство“ (Ograjšek Gorenjak 2020: 392–393).

¹⁴⁹ Сида Кошутећ (1902–1965) била је истакнута учитељица и врло продуктивна књижевница у међуратној Југославији (Хрватској), превасходно оријентисана ка религиозној тематици, тј. католичком имагинаријуму. Сарађивала је и у часопису Зденке Смрекар.

¹⁵⁰ „Марија Јурић Загорка би се лако могла уврстити у ову групу напредних пионирки женског новинарства. Прве две деценије Загоркине каријере биле су веома узбудљиве. Била је запослена у *Обзору*, водећем хрватском опозиционом часопису, а након што су сви остали уредници ухапшени током турбулентних политичких потреса 1903. године, чак је кратко време и водила часопис. Захваљујући својој мултилингвалности, постала је прва жена дописница будимпештанског парламента, а њен живописан и динамичан списатељски стил препознали су и дивили му се и читаоци и њене колеге из других земаља. Неки историчари новинарства чак тврде да су њени прилози у значајној мери повећали тираж *Обзора*“ (Ograjšek Gorenjak 2020: 387).

Ипак, тек би пажљивије (компаративне) анализе свих поменутих *женских* часописа, укључујући и моделе њиховог уређивања и публикавања, па и библиографије њихових уредница, у пуној мери осветлиле раслојеност, опсег и сложеност назначене проблематике.

Кад је пак реч о *феминистичким* часописима, политичке турбуленције и социоекономска криза у њима су се и манифестовале и разматрале на другачије начине. Према историчарки Светлани Стефановић, „борба жена за право гласа у Краљевини СХС/Југославији одвијала се у пет фаза“: прва је трајала од оснивања државе до доношења Устава 1921. године; друга је условљена формирањем покрета за право гласа „на челу са Феминистичком односно Алијансом женских покрета“, то јест дисконтинуитетом с НЖС; почетак треће фазе Стефановић лоцира у оснивању Женске странке 1927. године (в. и Јоргић Степановић 2021а), истичући да је та фаза „због проглашења диктатуре 1929. врло кратко трајала, али је у погледу омасовљавања покрета за бирачко право почела давати видне резултате“; четврта фаза, према Светлани Стефановић, започела је „непосредно по одржавању избора за Народну скупштину у новембру 1931. године“ када је „покренут лист *Југословенска жена*, који је агитовао за решавање женског права гласа“ (Stefanović 2020: 62). Пету фазу Светлана Стефановић доводи пак у директну везу с часописом *Жена данас*:

„Покрет за право гласа није био хомоген од самог почетка свог деловања. Активискиње су различито оцењивале друштвено-политичку ситуацију у земљи, тако је нпр. Женски покрет приступио новој иницијативи за право гласа тек по формирању владе Милана Стојадиновића и њеног обећања да ће бити извршене промене закона у складу са 'тежњама и жељама народа'. [...] Од средине 1930-их година, реорганизована КПЈ је интензивно радила на јачању свог утицаја међу женама, између осталог и кроз женске грађанске организације, и њиховом укључивању у антифашистички фронт. Осниване су омладинске секције Женског покрета и покренут је лист *Жена данас*. У тој петој и последњој фази борбе, унутар покрета за право гласа водећу улогу су преузеле омладинке, симпатизерке и чланице КПЈ“ (Stefanović 2020: 62–63).

Раних тридесетих година 20. века, убрзо након Шестојануарске диктатуре, дошло је до раскола на феминистичкој сцени и до жустрих полемика које су се тичале оптималног модуса политичке партиципације и агенде жена с обзиром на могућност одигравања Другог светског рата (в. Бараћ 2015). Милитантније крило чиниле су ауторке окупљене око часописа *Југословенска жена* (међу њима се, на пример, истицала социјалисткиња Милица Ђурић Топаловић), оптужујући интелектуалке окупљене око *Женског покрета* за (буржоаску) реакционарност, интернализовану патријархалност, те неадекватност и немоћ њиховог политичког (феминистичког) ангажмана у сенци надирућег нацизма (уп. Stefanović 2020). И заиста, тачно је да је у годинама уочи и током диктатуре, како је већ установила Станислава Бараћ, у политикама *Женског покрета* дошло до извесне ретрадиционализације, до наглашенијег истицања материнства као женске привилегије, тј. до екалација релационе аргументације, премда уз очуване радикалније феминистичке импулсе – што није заобишло ни политику објављивања књижевних прилога, а што би убудуће вредело размотрити и кроз призму уредничких портрета Алозије Штеби и Даринке Стојановић (в. Бараћ 2015; уп. Grubački 2024: 90 *passim*). Упркос томе, парадоксално или не, управо је *Женски покрет*, а не часопис *Југословенска жена*, посредно одиграо важну улогу у антифашистичкој борби будући да су припаднице СКОЈ-а своје „легално уточиште“ (Бараћ 2014: без пагинације), и пре него што су покренуле властити лист *Жена данас*, пронашле у Омладинској секцији Женског покрета, основаној 1935. године у оквиру

удружења које је и стајало иза истоименог часописа, отвореног за сарадњу с младим комунистичкињама све до 1940. године.¹⁵¹

Часопис *Југословенска жена* (1930–1933) био је у пракси колективни уреднички подухват, гласило групе жена са сличним политичким аспирацијама и непоколебљивим антифашистичким ставом, у ком се инсистирало на инстанци редакције, односно уредничког одбора, а чланице редакције уједно су неретко биле и ауторке прилога. У овом истраживању, штавише, први пут се износи хипотеза да је *Југословенска жена* заправо фигурирала и као гласило оснивачица, чланица или барем поборница и симпатизерки Женске странке.

Овај часопис размотрила је такође Станислава Бараћ, указујући на пролетерске и феминистичке тенденције у његовом садржају и уредничким политикама (в. Бараћ 2015: 179 и даље). Власница и главна уредница *Југословенске жене* била је Вера Јовановић, а у редакцији су, осим уреднице, биле и др Јелица Нешковић Вучетић и Радунка Анђелковић Чубриловић, а потом и Десанка Павловић и др Зденка Бабић Кеслер (уп. Бараћ 2015: 179). Могуће је, али није и извесно, да је власница и главна уредница овог часописа иста она Вера Јовановић која је неколико година раније била номинална главна уредница *Женског покрета* – од бр. 7 (1924) до бр. 7 (1927). Њена биографија једна је у низу оних које је захтевно реконструисати. Реч је о ауторки која се у *Женском покрету* оглашавала спорадично – углавном прилозима који се тичу образовања и васпитања омладине, те преводима с француског и немачког језика – како у периоду пре тако и током свог уредничког деловања (в. Пољак, Иванова 2019). У белешкама унутар *Женског покрета* наводи се: „досадашњи уредник *Женског покрета*, гђа Вера Јовановић, поднела је оставку на уређивање листа (због личне запослености)“ (*Женски покрет* бр. 8, 1927: 4). Дакле, Вера Јовановић је уредничку позицију у сваком случају напустила управо 1927. године, када се оснива Женска странка. У релевантној периодици из међуратног раздобља име „Вера Јовановић“ спомиње се у просветним извештајима, при реферисању на суплента/професора Прве женске гимназије те Друге женске гимназије (*Просветни гласник*, 1. 11. 1923; *Просветни гласник*, 1. 3. 1928; *Просветни гласник*, 1. 8. 1932). У неким приликама прецизира се да је реч о „наставници српскохрватског језика и књижевности“ (*Правда*, 12. 6. 1934: 9). Понекад се, штавише, у сличном контексту сусреће и име Вера Топаловић Јовановић (*Просветни гласник*, 1. 2. 1934).

Није, дакле, извесно, а засад је и тешко установити да ли је иста та Вера Јовановић 1930. године покренула нови феминистички лист – *Југословенску жену* (у прилог томе може да говори, на пример, сензибилтет уредништва за књижевност и књижевне додатке). Међутим, случај овог часописа индикативан је јер потврђује колико је реконструкција биографија уредница / чланица редакције у студијама периодике релевантна – не само у оквирима дисциплине већ и у ширим историографским оквирима. Наиме, за разлику од имена Vere Јовановић, имена њених сарадница/коуредница нису толико „спорна“ и о њима се данас понешто и зна.

И Јелица Нешковић Вучетић и Радунка Анђелковић Чубриловић оглашавале су се у *Женском покрету* пре ангажмана у *Југословенској жени*. Јелица Нешковић Вучетић, касније Јелица Вучетић Гођевац, рођена је, како сама наводи у свом аутобиографском запису (сроченом око 1966. године), „у Бечу 1896. где су отац и мати др Марија Вучетић-Прита и др Никола Вучетић неколико месеци као лекари радили на бечким клиникама“.¹⁵²

¹⁵¹ О томе ће убрзо бити још речи, у наредном поглављу.

¹⁵² Сви наводи, осим ако није другачије назначено, припадају рукописној грађи у оквиру фонда ФМ13 ИАП.

Детињство је провела у Београду, а школовала се у Цириху. Године 1914. „долази у Београд да проведе ферије и ту је затиче рат. Од почетка рата ради као добровољна болничарка у Крагујевцу, а затим у ИХ д. з. у Нишу“. Потом одлази у Швајцарску, где 1921. године, на медицинском факултету у Лозани, „добија диплому са докторском тезом“. Након једногодишње лекарске праксе у Лозани, враћа се у Београд. Ту је била запослена као лекарка на различитим позицијама, те учествовала у оснивању школских диспанзера у којима је претежно и радила, све до пензионисања 1963. године. Осим тога, била је „члан Удружења београдских жена лекара“ и путовала по Европи у својству његове заступнице.

Једна од најзначајнијих информација коју нам Јелица Вучетић оставља у својој сажетој аутобиографској белешци – барем у контексту овог и сродних истраживања – јесте да је и она, уз своју мајку Марију Вучетић-Приту, била међу оснивачицама Женске странке.

„Поред свог лекарског рада, активно учествује у сваком раду који тангира питање жене. Ради у Женском покрету, али, сматрајући да Ж. покрет не иступа довољно енергично у стицању права гласа жене, она као Ј. Нешковић-Вучетић покреће Женску странку маја 1927. године, где остаје на водећем месту као секретар странке све до обзване 1929. године – до укидања странака, када је и Женска странка укинута. Као секретар странке агитије широм земље, иступа веома често на јавним скуповима и врло успешно спроводи организацију странке“.

Радунка Анђелковић Чубриловић, с друге стране, била је професор у Првој женској гимназији, а уједно и супруга младобосанца и касније академика Васе Чубриловића. Радунка Анђелковић се у *Женском покрету* оглашавала до 1929. године (в. Пољак, Иванова 2019; Milinković 2021) и није извесно да је била чланица Женске странке. Јелица Вучетић Нешковић престала је пак да објављује своје прилоге у овом часопису 1927. године, вероватно управо због дисконтинуитета с политикама Женског покрета и симултаног оснивања Женске странке. Др Зденка Бабић Кеслер, још једна од чланица редакције листа, засигурно је такође била и чланица Женске странке (*Време*, 20. мај 1928).

Женска странка била је једина пунозначна *политичка партија* током читавог постојања Краљевине СХС/Југославије коју су покренуле и чиниле искључиво жене. Изазивала је велику пажњу и феминистичких кругова/часописа и најтиражнијих медија и шире јавности, а њен рад заснивао се, између осталог, на опонирању неформалним женским и феминистичким организацијама које се нису непосредно укључивале у дневнополитичке токове, тј. у рад политичких странака. Историјатом ове странке, у чијем оснивању Светлана Стефановић види почетак треће фазе сифражетске борбе у Краљевини, као и њеним конфликтним односом са Женским покретом и феминисткињама окупљеним око њега, а на трагу Неде Божиновић и Јованке Кеџман, позабавиле су се Гордана Стојаковић (Stojaković 2020) и Кристина Јоргић Степановић.

„Странка је настала из уверења да је ради културног, моралног и здравственог опстанка државе неопходно да жене узму политичког учешћа у њеном животу. Оснивачки одбор је маја 1927. године истакао као свој циљ потпуну равноправност мушкараца и жена пред законом као и женско право гласа. Изнето је уверење да су се све политичке странке изјасниле да начелно нису против да жене добију бирачко право, али да те исте странке нису учиниле пуно на овом пољу после доношења Видовданског устава. Наглашено је и да је 'грађанска дужност сваке жене да се бори за феминистичке идеје'. Оснивачки одбор је такође оценио да дотадашње женске организације жена немају политички карактер те да не одговарају духу времена, односно да Женска странка нема ничег заједничког са Женским покретом“ (Јоргић Степановић 2021а: 64).

Између осталог, Јоргић Степановић је побројала и поједине оснивачице и чланице странке.

„Као новоформирана политичка организација, Женска странка путовала је широм земље не би ли привукла жене у своје редове и тиме повећала своје чланство. Нажалост, имена чланица, посебно у огранцима широм земље, још увек су непозната. Са друге стране, имена жена које су се нашле у Оснивачком одбору су позната. Од њих осамнаест, поменућемо само неке од њих: др Ана Милијановић (лекарка), Ангелина Даковић (докторанткиња права), др Марија Вучетић (лекарка), Маја Зога, Даринка Љубојевић (наставница), Ружа Нешић (лекарка), Надежда Петровић (наставница) и Оливера Пачић (студенткиња права). Проблем са архивском грађом узрокује немогућност реконструисања биографских података оснивачица и чланица, односно њихове мотиве за приступање Странци“ (ibid.: 68).

Ипак, ова лакуна може се делимично попунити увидом у „Лични фонд др Марије Вучетић Прита“ у Историјском архиву Панчево, где се налази и поменути аутобиографски рукопис њене ћерке Јелице, али и опсежнији биографски спис који је она оставила о својој мајци. Нажалост, Јелица Вучетић не спомиње свој ангажман у часопису *Југословенска жена*. Без обзира на то, захваљујући њеним белешкама можемо да установимо да је овај часопис, покренут у години између „обзнане“ из 1929. с једне, а доношења тзв. Септембарског или Октоисаног устава из 1931, с друге стране, имао везе с деловањем Женске странке, што објашњава висок степен полемичности усмерене према Женском покрету у бројним прилозима његових сарадница, а што треба имати у виду и приликом будућих разматрања сукоба на феминистичкој сцени у сенци Шестојануарске диктатуре. На тај начин, уочава се и нови континуитет између треће и четврте фазе сифражетске борбе о којима говори историчарка Светлана Стефановић (в. Stefanović 2020), а које претходе етапи *Жене данас*.

7 ЖЕНА ДАНАС: УРЕДНИЦЕ ИЗ СЕНКЕ

Па у борби жена је пола моје личности: и револуционарне и женске.
Митра Митровић, из мемоара, 1973.

7.1 Женски покрет и Жена данас

Часопис *Жена данас* – прецизније, онај који је под тим именом излазио од 1936. до 1940. године – био је предмет засебне научноистраживачке анализе у неколико наврата (Бараћ 2015; Бараћ, ур. 2022; Vараć, Simić 2024;¹⁵³ Grubački 2024; в. и Костић, Аћимовић 2021). Обухватна, вишедеценијска генеза истог овог (и истоименог) часописа – укључујући и послератно деловање Митре Митровић као једне од његових уредница – још није била у фокусу истраживања, а на њу се не претендује ни у овој прилици. Наиме, крајем 1940. године полиција је запленила број 30 и на тај начин фактички забранила даље издавање часописа; 1943. године, на новоослобођеним територијама (Дринићи, БиХ) обновила га је Митра Митровић, и то као орган Антифашистичког фронта жена Југославије (АФЖ) – организације која је основана у међувремену (1942, Босански Петровац), а распуштена 1953. године (в. нпр. Vonfiglioli 2018; Митровић 1953).¹⁵⁴ Током Другог светског рата изашла су свега три броја часописа, нумерисана у континуитету с претходним бројевима (31, 32, 33); лист је поново почео регуларно да излази 1945. године, а престао с излажењем 1981. године.

У оквиру своје монографске студије, Станислава Бараћ размотрила је часопис кроз призму женског портрета, уочивши, између осталог, промену у третману овог жанра која је наступила доласком Олге Тимотијевић на место уреднице *Жене данас* (1938): тада постаје „приметан свеснији приступ употреби жанра у сврху женске еманципације“, а тај приступ „огледао се у намери да се посебна пажња посвети 'великим' женама, женама које поседују изузетан таленат и које су на професионалном плану постигле афирмацију изнад које се у смислу женске еманципације не може ићи даље“ (Бараћ 2015: 216). У другој прилици, у зборнику радова који је иста ауторка приредила – индикативног наслова *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију* (Бараћ, ур. 2022) – овом листу приступило се из различитих углова, између осталог и кроз биографске реконструкције, тј. портрете двеју његових уредница: поменутих Митре Митровић (Станић 2022) и Олге Тимотијевић (Ђукић Перишић 2022). Исидора Грубачки је у својој докторској дисертацији такође усредредила пажњу на „случај Митре Митровић“ и *Жене данас*, као репрезентативан у контексту младе генерације феминисткиња која се формира тридесетих година у Краљевини Југославији, те продора „новог“, „левог феминизма“ (Grubački 2024).

Бавећи се часописом *Жена данас*, Бараћ је иницијално понудила његову личну карту и критичку анализу преовлађујућих дискурса, истичући да је у питању јединствена појава у периодичком пољу епохе, барем у границама Србије:

¹⁵³ Реч је о научном раду „*Žena danas* (Woman Today, 1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The policies of (ghost) editorship, feminism, and antifascism” који сам написала у коауторству с колегиницом Станиславом Бараћ, а чије се публикување очекује ове године. У овом поглављу дисертације, између осталог, понављам увиде из поменутог текста, углавном оне што се тичу периода који претходи Другом светском рату.

¹⁵⁴ О АФЖ в. и <https://afzarhiv.org/> (5. 7. 2023) В. на пример и Бобичић 2020; Ђорђевић 2017; Zaharijević 2017.

„Социјалдемократски и касније комунистички покрети давали су огроман значај управо периодичкој штампи, па се и у последњем броју *Једнакости* [...] наводи да су све чланице Партије обавезне да растурају *Једнакост*, јер је он 'најбоље помоћно средство за агитацију и пропаганду' које треба да продре до свих радница. Уреднице очигледно нису сматрале да би за ту сврху лист требало да буде и визуелно привлачан, нити да је потребно водити рачуна о ширини интересовања разноликог слоја који су оне подводиле под појам 'радница'. Таквој уређивачкој политици приближиће се тек *Југословенска жена*, а потпуно је остварити *Жена данас*“ (Бараћ 2015: 165).

Ауторка је, између осталог, лоцирала две особености *Жене данас* које овај часопис чине јединственим. С једне стране, реч је о синтези (притајене) комунистичке идеологије, феминизма и антифашизма. Основан као интегрални део пропаганде илегалне КПЈ, чије је деловање забрањено Обзномом већ 1920. године, часопис је морао да рачуна на сталну опасност од државне цензуре. Услед тога, комунизам је био скривена (уредничка) мотивација, а феминизам прихватљив светоназор и уједно својеврсни параван за антирежимско деловање (в. *ibid.*: 193). С друге стране, Бараћ истиче „несвакидашњу складност споја радикалног феминистичког активизма (и шифрованог комунистичког) и популарних садржаја из домена културе женствености на страницама *Жене данас*“ (*ibid.*: 245, истакла З. С.), споја нарочито уочљивог у визуелном аспекту листа (в. Тодић 2022). Уз то, „*Жена данас* је пропагирала сликом оно што би цензура забранила да је било у форми текста“ (Бараћ 2015: 195; уп. Тодић 2022). Све ове побројане тенденције имале су барем двоструки учинак: с једне стране, радикализацију и популаризацију феминизма у смеру интернационалистичког и интернационалног пацифизма, антифашизма и комунизма, а с друге феминизацију и популаризацију комунизма (у локалном контексту).

Како је већ назначено, симпатизерке и/или чланице СКОЈ и КПЈ – укључујући уреднице *Жене данас* – испрва су биле блиске Женском покрету, у оквиру чије су Омладинске секције и деловале од 1935. до 1940. године, да би већ 1936. покренуле властити часопис. Свакако им је ишло наруку то што су Женски покрет и гласило овог удружења имали маргиналну позицију у културном, интелектуалном и периодичком пољу епохе, перципирајући се као *феминини* феномени. О самим почецима сарадње са Женским покретом посведочила је Митра Митровић у својим мемоарима, раних седамдесетих година 20. века:

„У јесен 1935. године велика група женске омладине из канцеларија, са Универзитета, радионица, девојке тек изишле из средњих школа, комуниста и антифашиста организовале су се у Женском покрету и основале своју Омладинску секцију.

Било је то време жестоких налета немачког фашизма на права човека, на егзистенцију жена као грађана, на њихово достојанство [...] *Страшан талас назадњаштва претио је да захвати свет.*

Женски покрет је био организација феминисткиња у чијем је програму стајала јасно изражена девиза борбе жена за њихова права. *Идеја ове групе комунисткиња била је да, ослањајући се на ову феминистичку организацију, створимо од Покрета масовну организацију жена. Иницијатива је потекла од нас студенткиња које смо већ одлазиле с Универзитета.*

Први сусрет између Управе Женског покрета и представница женске омладине [...] био је 11. октобра 1935. поводом припремања зборових за право гласа жена. *Позив за збор упутио је Женски покрет [...].*

У Женском покрету наишле смо на повољну атмосферу за сарадњу. Председница Ж. покрета (М. Атанацковић) и Управа Ж. покрета (В. Кићевац, Ј. Минић, А. Штеби, Д. Мародић) показале су се вољне да изиђу у сусрет женској омладини и освеже своју већ уску и већ доста пасивну организацију свежим поборницама женске равноправности“ (Mitrović 2023: 206–207; уп. Митровић 1959; истакла З. С.).

Приближавање омладинки Женском покрету било је, делимично, последица новог стратешко-политичког курса и заокрета КПЈ. Наиме, 1935. године Партија је, суочена с бујањем фашизма и потребом да му се одлучније одупре, развила нове политике у складу са стратегијама Народног фронта (в. Grubački 2024). У фокусу су били омасовљавање комунистичког покрета, укључивање комуниста и комунисткиња у постојеће легалне организације, те оснивање нових комунистичких организација. Како је већ истицано у литератури, у Србији су за ове задатке, кад је реч о „женском питању“ и женама као циљној групи, биле задужене Митра Митровић и Добрила Карапанџић (1911–2009) (в. Vožinović 1996; Бараћ 2015; Цветић, ур. 1975).¹⁵⁵ Премда су своју агенду спроводиле унутар строгих партијских оквира, симултано су, барем донекле, следиле и сопствене жеље или афинитете. Исидора Грубачки скренула је пажњу на изузетно важан текст Митре Митровић о *Жени данас* из 1959. године (в. Митровић 1959) који говори томе у прилог, тј. из кога можемо да закључимо да су све оне у својим агендама имале релативну, али незанемарљиву аутономију у односу на строго устројену Партију. „Док се у литератури досад истицало да је Партија делегирала жене да се придруже Женском покрету, Митра Митровић је у тексту из 1959. имплицирала да су она и њене другарице имале идеју да се придруже Женском покрету, а да је Комунистичка партија то потом одобрила“ (Grubački 2024: 174). Такође, њихова идеја била је и да оснују часопис које ће саме уређивати и у ком ће се што одлучније борити против фашизма и за демократска права (жена), тако да њихова борба буде пријемчива за што шири круг читатељки и читалаца (Митровић 1959: 414–415). По свему судећи, иста та партија – прецизније, мушко чланство КПЈ – није била претерано заинтересована за *Жену данас*, те су сараднице и уреднице овог часописа од самог почетка „имале аутономију у писању“, стварању и уређивању своје публикације (Бараћ 2022: 39).¹⁵⁶

Основано је, стога, претпоставити, да су оне релативно аутономно деловале и у другим иницијативама, укључујући оне које су спроводиле заједно са Женским покретом (в. Grubački 2024). Митра Митровић у том погледу спомиње, на пример, Интернационални конгрес Алијансе феминистичких покрета, одржан у периоду од 8. до 14. априла 1939. године у Копенхагену. Њему су, у својству заступница југословенске делегације, са старијим колегиницама присуствовале и „три представнице омладине: Јованка Радаковић и Ела Алмули (Омладинске секције) и Ерна Музер (Љубљана)“; „у извештају са овог конгреса, који је поднела председница Женског покрета, каже се: 'Наше омладинке су према

---

¹⁵⁵ „Обновљена КПЈ, у настојању да у борбу против нацизма и фашизма, као главног противника радничке класе, окупи што шире друштвене слојеве упутила је своје чланство, у јуну 1935. године, да се легализује, да развије своју активност у синдикалним, омладинским, професионалним, женским и другим организацијама. [...] У Србији су у комисију Покрајинског комитета КПЈ за рад међу женама одабране Митра Митровић и Добрила Карапанџић. Са Женским покретом су се договориле да се у његовом оквиру оснује Омладинска секција. Женски покрет је рачунао на то да ће добити феминистички подмладак, антифашистичке могућност за легалан рад“ (Vožinović 1996: 116–117).

¹⁵⁶ Као што додатно примећује Станислава Бараћ, та аутономија, „међутим, није била само ствар недовољне заинтересованости другова и аутентичних интересовања омладинки, већ се, иако можда случајно, успоставила кроз озваничени облик организације партијског рада. Наиме, као и све активности омладине, и активности Омладинске секције Женског покрета (која се практично подударала са редакцијом и сарадницама *Жене данас*), како се и у лексикону каже, 'развијала се под непосредним руководством Партије'. Међутим, како даље стоји: 'За рад у Секцији је одговарала *партијска ћелија*, чији се састав мењао. Чланови ћелије биле су: Јелисавета Бешка-Бембаса, Милица Шуваковић, Олга Јојић, Олга Алкалај, Митра Митровић, Боса Цветић, Добрила Карапанџић и Слободанка-Боба Ђорђевић' [...] Другарице су, дакле, одговарале пред Партијом саме за себе, односно оне су саме представљале Партију пред којом су одговарале као чланице Секције и сараднице часописа“ (Бараћ 2022: 39).

изјави свих присутних оставиле незабораван утисак, својом убедљивошћу, својим жаром којим се залажу за победу напредних схватања у свету“; такође, Митровић подсећа и на велики скуп који је крајем исте те, 1939. године организован „по иницијативи редакције *Жене данас*“, у циљу залагања за женско право гласа, а „поводом доласка на власт владе Цветковић-Мачек“ (Mitrović 2023: 212; уп. Митровић 1959). Како закључује Митра Митровић: „Омладинска секција искористила је и створила широке могућности да развије у периоду 1933–1940. свој масовни рад међу женама за њихова права и да организује отпор жена против фашизма у свету и у властитој земљи“ (Mitrović 2023: 209).

У том светлу, пандан *Жени данас* јесте часопис *Ženski svijet* (Загреб, 1939–1941) који је уређивала Марија Шољан-Бакарић.¹⁵⁷ Оба ова часописа могу се (упоредо) посматрати као релевантни не само у локалној већ и у глобалној перспективи. Наиме, реч је о часописима насталим у границама прве Југославије који се могу окарактерисати и као народнофронтовски (в. Grubački 2024; в. и Blasin 2019). Сходно томе, „нови феминизам“ који се заступа у њима сродан је онима који се обликују и подупиру у другим народнофронтовским феминистичким часописима широм света, углавном повезаним са Светским комитетом жена против рата и фашизма, што неретко показују већ одреднице у њиховим поднасловима. Станислава Бараћ и Исидора Грубачки досад су установиле да је реч о следећим часописима: *Les femmes dans l’action mondiale: Organe mensuel du Comité Mondial des Femmes* (1934–39, Francuska), *Jeunes filles de France* (1936–38, Francuska), *Mujeres Libres* (1936–38, Španija), *La Mujer Nueva* (1935–41, Čile), *Die Frau* (1936, Francuska), *Woman To-day* (1937–39, Velika Britanija), *Woman Today* (1936–37, SAD), *Kvinner og Klær* (1940, Norveška), *Vrouwen* (Holandija), *La voce delle donne: rivista mensile in lingua italiana del Comitato mondiale delle donne contro la guerra e il fascismo* (1936–3?, Italija), *La Mujer en la Action* (Urugvaj) (уп. Barać, Simić 2024; Grubački 2024: 128; в. и Лалатовић 2022). Другим речима, током прве четири године излажења, југословенски часопис *Жена данас* – као и *Ženski svijet* који је излазио свега две године – представљао је подухват од међународног значаја који су његове уреднице као група, у колективистичком духу и без важнијих „харизматских“ иступања и прерогатива (в. Philpotts 2012), спроводиле у специфичном локалном и националном (југословенском) контексту.

Упркос делимичном континуитету са Женским покретом и стратешком приближавању овој организацији, „нови феминизам“ (в. Грубачки 2024) чланица Омладинске секције, сходно њиховом комунистичком опредељењу, народнофронтовској оријентацији и партијском чланству, био је у значајној мери супротстављен оном „буржоаском“, оличеном, између осталог, управо у деловању Женског покрета и политикама истоименог гласила. Ангажман истакнутих комунисткиња уочи, током и након Другог светског рата – чији парадигматски пример представља биографија Митре Митровић – подразумевао је стога превредновање и дубоко идеолошко трансформисање идеје феминизма / (метафоре) сестринства. Међутим, не треба губити из вида да је ова идеја и у феминистичким круговима међуратног раздобља, нарочито онима којима су омладинке биле блиске, већ била и знатно денационализована и лишена етничке мотивисаности коју је имала уочи, током, а понекад и након Првог светског рата и оснивања Краљевине. Такође,

---

¹⁵⁷ Марија Шољан-Бакарић (1913–1996) била је учесница НОБ, а у чланство КПЈ примљена је око 1940. године. Била је и чланица АФЖ, носилац Партизанске споменице и других одликовања, а у СФРЈ је вршила читав низ важних улога. Током Другог светског рата, тачније – у периоду од 1943. до 1945. године – уређивала је часопис *Žena u borbi*. Његова наследница био је часопис *Žena* (1957–1992), који је она такође уређивала (о томе в. Мићкаловић 2023). О дизајну часописа *Жена данас* и *Ženski svijet* в. Blasin 2019.

упркос преовлађујућој грађанској оријентацији, међу сарадницама *Женског покрета* социјалистичке и марксистичке идеје циркулисале су и промовисале се у часопису већ од самог његовог оснивања, раних двадесетих година 20. века (првенствено кроз снажно афирмисање Розе Луксембург и Александре Колонтај, али и сараднички ангажман социјалисткиња попут Драге Стефановић или Десанке Цветковић), док су антифашистичке, антимилитаристичке и пацифистичке тежње биле веома изражене – као, уосталом, и у другим феминистичким часописима тога доба (в. Бараћ 2015; Вујакović 2021; Pantelić 2021).

Особеност *Жене данас* и сличних народнофронтских феминистичких часописа на глобалном нивоу лежи пак у врло израженој и дубокој повезаности *искуства писања/читања/уређивања* и *живљеног искуства*: ове младе комунисткиње у свом часопису углавном су заступале позиције неодвојиве од њиховог (радног, класног, родног, интимног, политичког, партијског) искуства и револуционарне есхатологије, а то се значајно одразило на уредничке политике, жанровску и идејну мапу листа *Жена данас*. У складу с програмом Народног фронта, у прилозима се у периоду од 1936. до 1940. стремиле уважавању разноликих живљених искустава жена, те часопис тако обилује репортажама, писмима читатељки, интервјуима (в. Kolarić 2022). Како је сумирала Станислава Бараћ, часописни прилози били су пажљиво раслојени, организовани и повезани у визуелно-текстуалну целину тако да комуницирају са што ширим и хетерогенијим кругом читатељки, у распону од оних високообразовних до оних готово неписмених. У листу преовлађују дискурси о еманципацији, пацифизму, антифашизму, новом феминизму, мајчинству, комунизму; главне теме обухватају право гласа жена, светски мир, Шпански грађански рат, живот радница и сељанки у Југославији, као и портрете истакнутих, знаменитих жена; међу књижевним жанровима, углавном писаним у стилу социјалистичког реализма, доминирају репортаже, фелџонски текстови и приповетке (Бараћ 2015; Barać, Simić 2024; в. нпр. и Milinković 2022). Упоредо с овако осмишљеним и спровођеним часописним политикама,

„од 1937. године активност Омладинске секције добила је све масовнији карактер. По унутрашњости Србије, захваљујући утицају омладинки и чланова Партије које су већ стекле јавни углед и утицај међу масама жена стварале су се организације Женског покрета у многим местима у којима се организовао такође интензивни политички масовни рад и акције. Током 1937–1939. г. створени су Женски покрети у Чачку, Крагујевцу, Нишу, Шапцу, Јагодини, Вршцу, Новом Саду и другим местима [...] удружујући рад Омладинске секције и *огроман утицај који је вршио лист Жена данас*, активирајући је велики број жена у антифашистичком покрету и учествовао у многим акцијама наше Партије“ (Mitrović 2023: 210–211, истакла З. С.).

Укратко, упркос сложеним, палимпсестичним стратегијама уређивања/ауторства и различитим (жанровским и идеолошким) мимикријама – или управо захваљујући њима – уреднице *Жене данас* континуирано су и темељно испитивале како се „конституишу ородњене серије жена кроз структуре као што је [...] полна подела рада“ (Young 1994: 730). Настојале су да се супротставе преовлађујућим *фашистичким-као-антикомунистичким*, али и *антифеминистичким* микро- и макроисторијским снагама, те да конституишу жене као (феминистичку) групу засновану на дељеним (антифашистичким) позицијама. Као једна од оснивачица, уредница и сарадница *Жене данас*, Митра Митровић и сама је инсистирала на дијалектичком поимању и заступању тзв. женског питања, тврдећи да нипошто не треба изједначити категорије *женског*, *феминистичког* и *феминистичког*, с једне стране (уп. Мој 1989), нити одвајати феминизам, левицу и антифашизам, с друге. Штавише, у оваквом чврстом позиционирању могу се потражити главни разлози за то што су се и Митра Митровић и њене колегинице у одређеним аспектима супротстављале

појединим старијим феминисткињама и уредницама/сарадницама штампе у Краљевини, чак и онима с којима су у то време номинално делиле начелни антифашистички став, попут, рецимо, Милице Ђурић Топаловић, ауторке којој су замерале на интернализованом мизогинији и патријархалној конзервативности (в. *Жена данас* 23/3 1939; Barać, Simić 2024).

Такође, за разлику од феминисткиња које с њима нису делиле непоколебљиву лојалност Партији и веру у комунизам (в. Stanić 2023), чланице Омладинске секције биле су решене – с протоком времена, све више – да своју борбу спроводе на свим нивоима (живљеног) искуства – макар и по цену живота.¹⁵⁸ Митра Митровић је раних седамдесетих година 20. века о томе оставила следећи исказ:

„Извесна размимоилажења између Омладинске секције и Женског покрета, управо у погледу предузимања све ширих и отворенијих акција, на чему је инсистирала Омладинска секција и женски покрети у унутрашњости, као и извесних друкчијих тумачења крупних политичких догађаја, јак притисак полиције која је већ забрањивала женске покрете по унутрашњости и њихове скупштине, довео је до немогућности даљег активног и широког рада Омладинске секције. На скупштини 19. јануара 1940. године Омладинска секција истурила је из Женског покрета. Активисткиње омладинске секције налазиле су потом нове облике рада међу женама, користећи огроман утицај и активност коју је дотадашња борба била развила“ (Mitrović 2023: 212).

У једној ранијој прилици, у тексту из 1959. године, Митра Митровић је о приближавању Женском покрету и о дистанцирању од њега оставила унеколико другачије сведочанство:

„Али, под оштрим притиском владајућих режима несклоних ни таквим ситним акцијама, пред опасношћу фашизма, и освежавајућом активношћу нових младих жена, антифашисткиња и комунисткиња, које су борбу за права жена прихватале као део опште борбе за демократију и слободу, против фашизма, ова спрега, макар и краткотрајна, са малокрвним феминистичким организацијама, значила је једну лепу могућност повезивања жена у антифашистичкој борби. И ма колико да смо биле идејно далеко од било каквих феминистичких погледа, ма колико да смо имале судара са нашом старијом Управом, и макар што је Омладинска секција и престала да ради углавном под притиском полиције и страхом Управе од сувише смелих и комунистички обојених акција – сећајући се тих бурних младих дана борбе, не могу да не подвучем и извесну широкогрудост ових жена које су нам дале кров над главом, кроз чију организацију су прошле скоро све активне антифашисткиње тога времена, захваљујући постојању Омладинске секције“ (Митровић 1959: 415; истакла З. С.).

У истој прилици, Митра Митровић износи суд и о гласилу организације жена које су „дале кров над главом“ младим комунисткињама и антифашисткињама – часопису *Женски покрет*. „Женски покрет, међутим, није имао значајнијег листа, осим једног, *скоро службеног и само организационог малог билтена*“ (ibid., истакла З. С.) Сходно томе, она оснивање *Жене данас* доводи у непосредну везу са часописом *Женски покрет*, односно с његовом неадекватношћу, немогућношћу да у том тренутку обухвати и подупре *уредничке* жеље и идеје чланица Омладинске секције. „Нама је недостајао један лист који бисмо независно уређивале без икакве дупле цензуре, кроз који бисмо самосталније и смелије преносиле линију Партије у борби против фашизма и за демократска права“ (ibid.). Дакле, како сведочи Митра Митровић, оснивање *Жене данас* није била последица једино партијског курса или комунистичког позиционирања које је у колизији с „буржоаским“

¹⁵⁸ „Кроз омладинску секцију је, као кроз политичку школу, прошао огроман број – стотине и стотине жена и девојака Београда, па и читаве Србије, она је постала стедиште свих прогресивних жена, студенткиња, службеница, радница, извор нових чланова Партије и симпатизера КПЈ које су биле *спремне на извршење свих задатака*“ (Mitrović 2023: 209, истакла З. С.).

Женским покретом, а које би сасвим искључивало сарадњу с овом организацијом и њеним истоименим гласилом, већ и чињенице да то гласило није претендовало на широк и хетероген круг публике каквој су омладинке тежиле и каквој су се напоследку успешно и приближиле.

Часопис *Жена данас* подржали су и бројни савременици и савременице који нису припадали Партији. Између осталог, „[с]а редакцијом су тесно сарађивале и многе жене ван Омладинске секције — афирмисане друштвене и јавне раднице, лекарке, правнице, педагози, сликарке итд“ (Цветић, ур. 1975: 70; уп. Митровић 1959). Сарадња с припадницама „грађанских“ слојева била је, штавише, основни предуслов излажења листа: у циљу избегавања цензуре и прохибиција/казни државног репресивног апарата, тј. „да би се обезбедила легалност часописа, улогу његове главне уреднице (и власнице) званично је вршила увек нека од представница грађанског staleжа, која није била позната полицији као чланица КПЈ или симпатизерка те партије“ (Бараћ 2015: 194; истакла З. С.).¹⁵⁹ Митровић је у више наврата посведочила и о томе:

„Најтеже је било наћи уредницу. Ко би то могао бити? Од нас оснивача ниједна, све смо већ биле довољно компромитоване за полицију, а тиме и за цензоре. Та би жена морала представљати неку сигурну гаранцију и за власт, бити угледна, али би морала бити и потпуно спремна на све непријатности које је очекују као уредницу оваквог листа, све до затвора, у тренутку кад се полицији учини да смо прешли границе, или у тренутку неког јачег налета на комунисте. Први избор је пао на Радмилу Димитријевић, жену адвоката Димитријевића, напредну и угледну, а некомпромитовану. После неког времена, [...] уредница је постала Мира Вучковић Рибар – сестра Лоле Рибара. Кад ни углед куће Рибар више није био заклон [...] уредница је постала Олга Тимотијевић и остала је то све до забране листа 1940. године“ (Митровић 1959: 417; истакла З. С.).

У пракси, дакле, *Жена данас* није била приватно власништво/издање Радмиле Љ. Димитријевић, Олге Тимотијевић, Љерке Бабић или Мире Вучковић, како би се могло помислити на основу импресума, већ „незваничан орган Омладинске секције Женског покрета“, чију су редакцију чиниле бројне чланице Секције: Митра Митровић, Наташа Јеремић, Зора Шер, Фани Политео Вучковић, Олга Алкалај, Ирена Стефановић, Милица Шуваковић, Драгана Павловић, Милка Жицина, Зојица Леви, Бешка Бембаса, Војка Демајо, Ела Алмули, Боса Цветић и Душица Стефановић, „уједно његове сталне сараднице до забране часописа 1940. године“ (Бараћ 2015: 194; в. и Цветић, ур. 1975).¹⁶⁰ Према сведочењу

¹⁵⁹ „Од 1936. до 1938. године часопис је излазио као приватно издање Радмиле Љ. Димитријевић, која је била, дакле, и његова уредница. Од фебруара 1938. (бр. 10) до 1940. године власница и уредница листа била је Олга Тимотијевић, а током 1940. године ту функцију вршиле су Мира Вучковић и Љерка Бабић. Требало је, како је сведочила Митра Митровић после рата у мемоарском путопису *Ратно путовање*, пронаћи 'другарицу, антифашисткињу, која ће јавно ставити своје име на један лист за који се зна да има везе са Партијом, а њено име не сме да бode очи полицији'“ (Бараћ 2015: 194).

¹⁶⁰ Овде износим биографије неких од побројаних сарадница часописа и чланица Секције. Наташа Јеремић (1913–1943), дипломирана правница, примљена је у КПЈ 1941. Наредне године ухапсила ју је Специјална полиција и одвела у логор на Бањици. Стрелана је у Јајинцима. Фани Политео Вучковић (1911–1942), историчарка уметности, супруга познатог музиколога Војислава Вучковића, у часопису *Жена данас* објављивала је углавном чланке у области визуелних уметности и историје уметности. Специјална полиција ухапсила ју је 1942. године, када је и подлегла повредама изазваним полицијском тортуром. Олга Алкалај (1907–1942), адвокатска приправница, сматра се једном од најактивнијих чланица КПЈ, у коју је ступила 1937. године. Такође је ухапшена и мучена од стране полиције, али није одала ниједну информацију која се тиче рада Партије. Боравила је у логорима на Бањици и Сајмишту, а убијена је на путу до Јајинаца, у тзв. душегупкама. Милица Шуваковић (1912–1942), истакнута учесница НОБ, такође је била стална мета Гестапоа и Специјалне полиције. Стрелана је у логору на Црвеном крсту у Нишу, у ком се тик пре тога породила (њен

саме Митре Митровић, најуже језгро прве редакције чиниле су Наташа Јеремић, Душица Стефановић, Мица Шуваковић, Олга Алкалај, Зора Шер и Ела Алмули (в. Митровић 1959: 417). И та редакција била је, по свему судећи, стално отворена и за друге комунисте и комунистичке:

„Велики број чланица Омладинске секције Женског покрета сарађивао је у листу, пропагирао га, долазио на саветовања и дискусије, помагао у администрацији и експедицији и растурао лист међу симпатизерима. Није претерано рећи да је цела Омладинска секција била активни сарадник листа. Чланке су писале не само чланице редакције, већ и широк круг другарица и другова који, као и већина чланица редакције, нису могли да се потпишу својим именом јер су били познати полицији као комунисти. Зато су често чланци остајали непотписани, или су потписивани псеудонимима“ (Цветић, ур. 1975: 70; истакла З. С.).

Утолико се о јединствености овог часописа може говорити и у погледу уредничког питања, и то на више нивоа. Прво, посредни је палимпсестични модел уређивања штампе, условљен цензуром (монархистичког режима), који је – попут привилеговане, а притајене комунистичке идеологије – и сам почивао на мимикрији, прикривању, „шифровању“. Друго, реч је о колективном, групном ауторству и уређивању часописа *par excellence*. Према је колективно уредниковање било својствено и другим феминистичким часописима тог доба – *Женском покрету*, који је био гласило истоимене организације или, на пример, *Југословенској жени*, која је, по свему судећи, била гласило оснивачица и симпатизерки Женске странке – *Жена данас* од њих се битно разликује утолико што је на изванредан начин била орган и КПЈ, партије која ће током и после Другог светског рата (п)остати водећа у Југославији, и Омладинске секције Женског покрета, која је следила курс исте те партије, али и властите тежње и потребе. Треће, управо се у *популаризацији феминизма* – конгруентној с народнофронтским кретањима – с једне, а у *феминизацији комунизма*, с друге стране, може трагати за кључним (жанровским, идеолошким, формалним) својствима *Жене данас* која не само да овај лист чине особеним у контексту тадашње часописне продукције већ уједно интерферирају с моделима уредниковања. Другим речима: и у самој *уредничкој* пракси жена које су стајале иза *Жене данас* можемо да лоцирамо својеврсну *феминизацију комунизма*; или, слободније речено, практиковање *уредничког комунистичког феминизма*. Уколико „није претерано рећи да је цела Омладинска секција била активни сарадник листа“ (Цветић, ур. 1975: 70), основано је изнети и истражити хипотезу да је *Жена данас* међу часописима у којима је остварен највиши степен „производње знања кроз колаборативне моделе уредниковања“ (Dillane 2021: 21) у читавој историји Југославије. Тај процес може се пратити од самог оснивања Омладинске секције Женског покрета, чија је председница била Митра Митровић. Како она тврди, „током 1935–1940. КПЈ је била стекла у Омладинској секцији једно од најјачих упоришта рада међу женама и окупљања у борби против фашизма“ (Mitrović 2023: 211). Уз Митру Митровић,

---

син је чувени редитељ Желимир Жилник). Милка Жицина (1902–1984), књижевница, преживела је Други светски у илегали. Боса Цветић (1912–1975), истакнута учесница НОБ, носилац Партизанске споменице и бројних других одликовања, завршила је Филозофски факултет у Београду 1935. године, када је примљена у КПЈ. После Другог светског рата обављала је читав низ одговорних друштвених функција. Душица Стефановић (1913–1941), биолошкиња, завршила је студије 1936. у Београду, где је и докторирала 1940. године. Више пута је хапшена, а 1941. одведена је у логор на Бањици, где је убрзо стрељана. На овим веб-страницама могу се пронаћи подаци о побројаним чланицама Секције: https://zencurom.org/images/pdf/mapa_otpora24.pdf; <https://princip.info/2021/09/24/biografije-nekih-od-clanica-redakcije-zena-danas/> (3. 2. 2024).

остале чланице Омладинске секције биле су, дакле, и чланице редакције *Жене данас*, а њихово уређивање листа коинцидирало је с њиховим уласком у јавну сферу уопште (в. Митровић 1959). Диверзитет и специфичности идентитета, пракси и позиција уредница у случају *Жене данас* добијају на нарочитом значају и занимљивости, а теоријска елаборација *жена као групе* постаје посебно адекватна и подстицајна. Из тих разлога, као и због чињенице да је Митра Митровић у тој и таквој *групи* била *prima inter pares*, ова динамика осветљава се, донекле, управо кроз њен портрет.

7.2 Митра Митровић: *prima inter pares*

Портрет Митре Митровић такође је већ оцртаван у неколико наврата (в. нпр. Вараћ 2017; Грубаčki 2024; Пантелић, Милинковић, Шкодрић 2013: 51–55; Станић 2022). Међутим, како истиче Вељко Станић, и даље се може рећи да је „проучавање живота Митре Митровић тек на почетку“ (Станић 2022: 64), имајући у виду репрезентативност, обухватност и значај тог живота, односно њене индивидуалне фигуре и њених позиција у динамичном друштвеноисторијском контексту и прве и друге Југославије. У опсежном прилогу у зборнику *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију*, Вељко Станић је први (пут) размотрио тада рукописну заоставштину Митре Митровић, усредсређујући се на расуте мемоарске белешке, и то са следећом мотивацијом: „критичко осветљење мемоарског корпуса који се овде узима у разматрање усмерено је ка отварању питања и постављању *могуће скице за биографију Митре Митровић*“ (ibid.; истакла З. С.). Убрзо потом, Станић је приредио издање *Отписана*, у ком је публиковао поменути рукописну заоставштину, тј. мемоаре писане током 70-их година 20. века (в. Mitrović 2023). Притом је истакао да исто ово наслеђе Митре Митровић тек треба помније истражити из феминистичке перспективе: „посебан слој који превазилази оквире ове студије представља Митрин '*женски глас*' и његово место у канону *родних студија*“ (Станић 2022: 58; истакла З. С.). Упоредо с тим, уз увид у истраживачко-приређивачки ангажман Вељка Станића и одговарајућу рукописну грађу, Исидора Грубачки посветила је пажњу животном путу Митре Митровић и њеном јавном, политичком деловању, премда без претензија ка обухватнијим анализама њене биобиблиографије (в. Грубаčki 2024). Захваљујући томе, у прилици смо да помније реконструирамо (феминистичку) биографију Митре Митровић, али и да унеколико размотримо њене *ауторске* стратегије и преокупације, на којима се истраживачи и истраживачице досад углавном нису задржавали у значајнијој мери.¹⁶¹

Митра Митровић родила се 6. септембра 1912. године у Пожеги (Ужице), у сиромашној породици железничара (који је убрзо преминуо од тифуса) и домаћице, као једно од петоро деце, а преминула је 4. априла 2001. у Београду, где је провела већи део живота. Студије југословенске књижевности уписала је 1930. године на Универзитету у Београду, на ком је четири године касније и дипломирала. Након 1934. радила је у библиотеци Народне скупштине у Београду. „Али, њен стварни живот текао је тада илегалним, револуционарним путевима“ (Stanić 2023: 6). „У напредни омладински покрет укључила се 1931, на Београдском универзитету и била у групи најактивнијих студената. Учествовала је у свим акцијама и демонстрацијама које је Партија организовала на

¹⁶¹ Уп. „Рекло би се да су створени услови за исписивање темељног и научног политичког портрета Митре Митровић. Тај би портрет укључивао не само слику видљиву споља (биографија и библиографија) већ и критичку анализу њених писаних радова, баш онако како је сама Митра Митровић учинила пишући политички портрет Веселина Маслеше“ (Вараћ 2017: без пагинације).

Универзитету. У КПЈ је примљена 1933. године на Филозофском факултету“ (Цветић, ур. 1975: 56). Митра Митровић је током 1943. такође уређивала лист *Борба* (в. Митровић 1953), у сличном периоду када је сама уредила и *Жену данас*, а била је и међу оснивачицама АФЖ.

„У њеном животу било је немало романескног. Прва ратна 1941. година започела је заточеништвом у логору Бањица и бекством из затворске болнице [о томе в. Митровић 1953; прим. З. С.]. Њен велики политички успон почео је крајем Другог светског рата: повереник за просвету АСНОС-а од 1944, министар просвете у влади НР Србије, руководилац Агитпропа ЦК СКС, председник Савета за просвету и културу Владе НР Србије, члан ЦК СКС и ЦК СКЈ, народни посланик и у републичкој и у савезној скупштини. Не заборавимо и њену улогу у раду Антифашистичког фронта жена“ (Stanić 2023: 6).

За разлику од досадашњих портрета уредница штампе у међуратној Југославији, у случају Митре Митровић реч је, дакле, о *знаменитој* жени у традиционалнијем значењу речи, о истакнутој јавној и политичкој фигури (штавише, првој министарки у историји Србије и Југославије, у периоду 1944/1945–1948), учесници НОБ, носиоцу партизанске споменице и бројних других одликовања, интелектуалки која је, како се консензуално сматра и истиче, „уз неколико других револуционарки [...] улазила у 'затворени круг *утицајних* жена које су заузиле *водеће* положаје“ (ibid., истакла З. С.). Насупрот претходницама – уредницама *Женског покрета* или *Југословенске жене* – Митра Митровић стасавала је у битно другачијој политичкој клими, у периоду око Шестојануарске диктатуре, а њена генерацијска припадност омогућила јој је да се непосредно ангажује у антирежимским иницијативама и младост *свесно* и истрајно *жртвује* антифашистичкој и комунистичкој борби (в. Митровић 2023), постајући „*протагонисткиња* револуције која ће радикално изменити политичке и друштвене односе у Југославији“ (Stanić 2023: 13, истакла З. С.). Та борба била је у исти мах и феминистичка. „Током 1930-их, антифашизам је постао језгро феминизма“ (Grubački 2024: 194; уп. Stefanović 2020), о чему, између осталог, убедљиво сведочи управо часопис *Жена данас*.¹⁶²

Такође, Митра Митровић је од 1936. године била удата за Милована Ђиласа, чији је чувени „дисидентски“ случај, почевши од раних педесетих година 20. века, превазилазио границе СФРЈ, додатно утицао на (*не*)видљивост Митре Митровић и оставио траг и у њеном животу (в. Ђилас 1973; Станић 2022).

„У прелазном раздобљу југословенског социјализма после сукоба са СССР-ом 1948. године, Митра Митровић припадала је реформистичком курсу који је у партијском и државном врху најубедљивије заступао Милован Ђилас. Врхунац овог усмерења које жели да се ослободи бирократског карактера власти и унесе више демократије и слободе у политички и јавни живот настаје на Шестом конгресу КПЈ 1952. године у Загребу.

Међутим, тренутак велике животне кризе за Митру Митровић наступа када је после 1954. године дошла у раскорак са Партијом. Подржавши на Трећем ванредном пленуму СК СКЈ јануара те године идеје о либерализацији и демократизацији свог већ бившег супруга Милована Ђиласа, Митра Митровић више није у врху режима“ (Stanić 2023: 7).

---

¹⁶² Уп. „За генерацију револуционарки рођених око 1910. године важно је, дакле, разумети да се њихов револуционарни профил обликовао нешто другачије од идеолошког профила револуционара из генерације стасавале деценију или две раније. Он је неодојив од свести о фашизму као највећој претњи светском миру. За генерацију ових револуционарки подједнако је важно, а у овом контексту и кључно, то што се њихов идеолошки профил обликовао и као феминистички“ (Бараћ 2022б).

Како истиче Вељко Станић, сачекали су је не само „партијски бојкот“ већ и „две године испитивања у контролној Комисији“; такође, „из ЦК СКЈ искључена је 1956. године“, а „под партијским притиском биће јој изнуђена изјава којом се ограђује од Ђиласових ставова“ (ibid., о томе в. Бонцић 2013). Након тога, заузимаће позиције „без већег политичког значаја“, поставши секретар Комисије за школску реформу и директорка Савезног завода за проучавање школских и просветних питања; „пред немогућношћу да стане на чело Југословенског драмског позоришта, на позив саме куће из 1962. године [...] – Митра Митровић идуће године, с тек навршених педесет година, одлази у пензију“ (Stanić 2023: 7).

Образована у домену (јужнословенских) књижевности, Митра Митровић била је и посвећена читатељка. Свој читалачки ангажман није пресудно одвајала од политичког и револуционарног, а за собом је оставила не само сведочанства о сопственом и читалачком формирању читаве своје генерације (в. Митровић 1953; Mitrović 2023; уп. Станић 2022) већ и важан корпус публикација које потписује као ауторка. Њена продукција постаје нарочито богата упоредо с дистанцирањем од „врха режима“ и постепеним фактичким пензионисањем. Осим низа (феминистичких) реферата, мање или више опсежних извештаја које је одржала/понудила као државна званичница, чиновница или делгаткиња АФЖ – међу њима се издваја брошура *Право гласа жена: доказ и оруђе демократије* (1945; в. Mitrović 1945) – Митра Митровић објавила је и *Ратно путовање* (прво издање изашло је 1953. године; в. Митровић 1953), „широко хваљено дело“ од критичара попут Борислава Михајловића Михиза или Миодрага Протића (Stanić 2023: 5), а које Станислава Бараћ дефинише као „ мемоарски аутопортрет“ (Barać 2017: без пагинације),¹⁶³ потом и биографију/портрет Веселина Маслеше (*Веселин Маслеша*, 1957; в. Митровић 1957), те 1960. године и опсежнију студију *Положај жене у савременом свету* (в. Митровић 1960).

Док је *Ратно путовање*, примера ради, драгоцен извор за реконструкцију уредничког ангажмана Митре Митровић и њених сарадница у *Жени данас* (уп. Бараћ 2015), а поменуте брошура и студија одлична полазишта за реконструкцију њених (целоживотних) феминистичких ставова (уп. Petrović 2019), фокус на издању *Отписана* – као у случају (анализе) дневника и мемоара Катарине Богдановић и Паулине Лебл Албале – омогућава да се глас и субјективна перспектива (и ретроспектива) ауторке/нараторке/*протагонисткиње* чују и уваже у оптималној мери. Начин на који се Вељко Станић определио да конципира ово издање од велике је помоћи у том процесу. Приређивач најпре преноси сажете белешке из 1962. године, када Митра Митровић започиње „записивање свог биланса живота“ (Mitrović 2023: 23). Наиме, на свој педесети рођендан, она саставља следећу аутобиографску скицу:

„Равно педесет година живота, од тога до 6. године сиротиња без оца; од 6-10, основна школа, од 10-14 – нижа гимназија; од 14 до 18 – гимназија, па матура; од 18 до 22 – диплома – на Филозофском факултету, па од 21. (1933) чланство у Партији (пре тога у СКОЈ-у), па од 21-28 (1933–1941) стални партијски рад.

Па од 1941. (29 год.) – рат – четири године.

Па после рата –

1945–1948. – Информбиро

¹⁶³ „Ширина значења ове динамичне документарне прозе открива се тек кроз њено упоредно читање са неколико кључних дела: часописом *Жена данас*; политичким портретом-биографијом *Веселин Маслеша* (1957) Митре Митровић; мултиауторским лексиконом *Жене Србије у НОБ* (1975); и мемоарском књигом Милована Ђиласа, *Memoir of a Revolutionary* (1973), која носи посвету Митри Митровић“ (Barać 2017: без пагинације).

1948–1949. – развод брака
1949–1952. – некакво одржавање
1952–1953. – размишљања
1953. крах размишљања
1954–1962. – осам година, таворење – испаштање и страшни, напорни и, чини ми се, користан рад по друштво и народ
6. 9. 1962. – Доста је! – Треба нешто опет почети“ (Mitrović 2023: 251).

Оваква, груба подела животног тока расплинуће се у покушају да се фрагментарно, а ипак обухватно изнесу „размишљања“, превлада „крах размишљања“, тј. одговори на питање са самог почетка *Ратног путовања*: „Како је и кад почело? [...] Кад и где у мени?“ (Митровић 1953: 7; уп. Stanić 2023). Наиме, Митра Митровић у белешкама обухваћеним издањем *Отписана* нуди особено, дијалектичко виђење (властите) историје. Свесна свог лика у очима окружења, очекивања и перцепције *других* која се тичу њене позиције/улоге *знамените жене и протагонисткиње* одсудних друштвеноисторијских и реалполитичких збивања, Митра Митровић интимну потребу да се осврне на своју животну путању и експлицитно и имплицитно укршта с потребом других да читају њене мемоаре, упорним подстицајима људи у њеном окружењу да те мемоаре најзад напише (в. Mitrović 2023: 27), те, најзад, с потребама и очекивањима (потоњих) историчара и хроничара, широке интерпретативне заједнице у разноликим видовима. Међутим, она у том процесу, прожетом изразито високим степеном ауторефлексивности, чак и метатекстуалним импулсима, проблематизује жанр и референцијалност својих списа, њихов мемоарски и/или аутобиографски карактер, као и сопствену ауторску позицију, приповедни легитимитет и поступак: њена сећања уливају се у жанровски амалгам који је тешко једнозначно одредити.

У покушају да што прецизније ситуира целовиту рукописну заоставштину Митре Митровић, историчар Вељко Станић најпре истиче шта она, управо услед своје отворености, у ствари није: „пред нама није кључ за 'херојску биографију' која пружа модел с којим се треба поистоветити. Није то ни социјална биографија у којој би јунак био само карактеристичан израз једне епохе, класе, духовног или политичког покрета“ (Станић 2022: 62). Према његовом суду, „то је животопис који није строго затворен у један смисао“ (ibid.), који обилује аутореференцијалношћу, додирујући се, можда најпре, с интелектуалном ауто/биографијом, али опирајући се једноставним жанровским одређењима. Тај отпор, треба додати, фигурира и као (имплицитни) вид критике маскулинистичких аутобиографских модела и проседеа, као *par excellence* псеудомемоарски мотивисан „суплемент аутобиографије“ (Rak 2005: 306) – речју, као проиљиво поигравање с читалачким очекивањима од „мемоара једног руководиоца“ у којима би се инсистирало на представљању нечијег живота и рада „у најповољнијем светлу“, тј. у суперлативима (ibid.).

„Пре свега, *никад нисам имала намеру да пишем мемоаре у смислу правих мемоара* у којима бих описивала сав свој живот, почев од детињства врло конкретно, па прве младости, па првих почетака политичке борбе укључујући у то све детаље нашег организовања, податке о људима поименце, затим илегалне борбе и рад Партије у коју сам примљена 1933. године, рат и народноослободилачку борбу са свим именима и догађањима, послератну обнову и изградњу власти у којој сам и ја и то на врху, са свим подацима о томе, и о људима тог времена. *Таква врста мемоара не само да би мени била досадна за писање, него она не би много пружила никоме. Зато што људи очекују од мемоара једног руководиоца да им открије тренутке најзначајнијих одлука донетих у историјским тренуцима, ваше учешће и утицање у доношењу тих одлука [...]* Јесам ли припадала таквом кругу људи? У нашем покрету, и пре и после рата, таквом кругу људи припадао је веома мали, уски број – нажалост, чак сумњам у пресудну улогу тог најмањег круга људи“ (Mitrović 2023: 31, истакла З. С).

Ауторки је на самом почетку стварања *пакта* како с имплицитним тако и с будућим читаоцима њених кондензованих бележака – „папирића“, како сама назива своје списе („реч је, наиме, о свему *што је требало, што сам хтела, што хоћу и што ћу можда и написати*“; *ibid.*: 27. истакла З. С.) – нарочито важно да најпре *умањи* и проблематизује свој политички и историјски, а симултано и *ауторски* значај. С једне стране, та тежња условљена је накнадном свешћу о властитој „верничкој психологији“ усмереној према илегалној Партији и партијским директивама пре Другог светског рата, те оправданим сумњама у сопствени значај у доношењу и спровођењу одсудних политичких одлука (уп. Stanić 2023). С друге стране, условљена је и карактером саме ауторке. Занимљиво је да се привидна скромност приповедног/ауторског „ја“ спонтано и испотиха улива у жанровски амалгам, утолико што Митра Митровић о свом животопису говори као о хрпи „папирића“, фрагментарних и међусобно лабаво повезаних текстова које сама, годину за годином, таложу и сакупља. Као шездесетогодишњакиња – осврћући се на белешке које је водила у протеклој деценији („Ако сам у вези са својим папирићима обележила десет година од 1963. до 1973, то је због тога што сам 1963. године, управо у јесен те године, отишла у пензију и отада бележим своје програме на папириће“; *ibid.*: 28) – Митра Митровић сумира своју егзистенцију у промишљено неконвенционалном маниру, стреми жанровским трансгресијама које би истовремено обухватиле и исповедни дискурс и аутобиографију и историографски импулс и мемоарска сведочанства, али и литерарније особености животне (*при*)*повести*. Ауторка је притом окупирана питањима сећања, памћења, (пре)означавања проживљених искустава.

„Митрину намеру с пуно разлога можемо да сврстамо у аутобиографски жанр: испричати животни пут или његов значајнији део као *развој субјективне свести* у датом историјском, друштвеном и културном оквиру. Она то чини са становишта пређеног пута и временске дистанце и више закупљена питањем сећања и идентитета него историје у смислу *рес гестае*“ (Stanić 2023: 57, истакла З. С.).

Ове тенденције, уз фрагментарност нарације, представљају залог како нетипичности тако и (мета)литерарних и комуникацијских потенцијала текста, дијалога ауторке са широким и хетерогеним кругом (потенцијалних) читалаца. Упркос декларативно и привидно скромној позицији, Митри Митровић је, наиме, веома стало до тога да се њена сећања заиста *прочитају*. Из тог разлога она делимично и одустаје од традиционалних, „очекиваних“ мемоарских проседеа, не би ли, наизглед парадоксално, у крајњој инстанци успешно удовољила (сопственим) читалачким *очекивањима*:

„Мислим да нико таквим мојим мемоарима не би био задовољан. Није то ни битно, ни историја не би била задовољна јер јој не бих могла, тј. будућим историчарима који ће *нас* објашњавати, пружити истинску документацију из које она једино и тежи да прави историју, макар је никад такву и не направила, такође због тренутка и људи. Па онда и чему? То је и досадно. Најзад, то нико и не чита, или сасвим мали број људи, а њих не читају такође. *А ја бих ипак желела да се то прочита. А да би се то прочитало, и чак читало, потребно је веома много; бојим се да ја то 'веома много' немам*“ (Mitrović 2023: 30, истакла З. С.).

У целини, Митра Митровић у својим аутобиографским/мемоарским сведочењима нарочито инсистира на пресудним разликама између „ја које говори“ и „ја о коме се говори“ (в. Станић 2022: 57). Међутим, ни „ја које говори“ овде није нимало једноставно или једнозначно. У питању је упадљиво раслојено „ја“: „ја које се сећа“, „ја ког се сећају“, „ја из прошлости“, „ја сада“. То је у исти мах и „ја-сведок“ и „ја-протагониста“ и „ја-

эпизодиста“, а у сваком случају „ја“ које се константно подвргава преиспитивању и анализи. Преиспитивање се првенствено тиче верности КПЈ, односно стаљинстичком курсу Партије, али превазилази границе тог домена.

„Мој критички однос према овом времену, моја сазнања као *зрелог човека, ослобођеног идеологије, заблуда и превара*, било би немогућно пренети у времена идеологије, заблуда и превара које су биле сами *реални мој живот*, у којима данас могу видети стварне корене ирационалности и заблуда које су владале тада многе, али које су биле сами мој живот, тадашњи, а не садашња реалност ни садашња превара“ (Mitrović 2023: 29; истакла З. С.).

Оно „веома много“ које је, према Митрином суду, потребно „да би се то прочитало“, односи се на њене упадљиве ауторске дилеме, несигурности, колебања: хоће ли „ја које приповеда“ успети да удовољи властитим (читалачким) очекивањима, да у пуној снази и опсегу *меморише* све оно што вреди упамтити и што треба „да се прочита“, а у исто време укаже и на могуће „ирационалности“, „заблуде“ и „преваре“, те тако буде и „корективно ја“. Оваква ауторска позиција и мотивација уједно се конституише и у директној полемици/опреци с очекивањима и манирима *историографије*, али и с могућим хоризонтом рецепције уопште.

„Касније ћу се вратити на ту грубу периодизацију свог живота, коју ја могу да поставим само на један једини начин. Појавиће се други људи који ће је постављати на други начин, ја ћу знати само свој начин, они ће мене убеђивати да је мој начин дељења мог живота на поједине етапе нетачан, ја ћу их једно време убеђивати да је *то једини могући начин и да је то мој живот на који ја имам право да га делим како хоћу и да имам искључиво право на ту периодизацију*. Историја нека има своју, нико јој не брани, ако се периодизација мог живота негде поклопи с њеном утолико лакше за разумевање мог за мене превасходно значајног живота. Па тврдоглаво окрећем ствари на главу: ако се историја погоди с мојом периодизацијом мог живота, у реду, а ако се не погоди, не поклопи, ја ту не бих могла ништа [а надам се да историја неће мене узети на зуб и осудити као што је доскора било него да ће ми узети на *мој глупост. Ја је, као историју, молим за то.*]“ (Mitrović 2023: 33, истакла З. С.).

У оваквим потезима постаје *читљиво* да је скромност приповедног „ја“ – која иницијално у читаоцу буди очекивања о исповести о потенцијално „промашеном путу“ или сагрешењима („То у ствари чиним из веома личних разлога. Пре свега као дуг према себи, да установим колико год могу себе, своју личност, своје мотиве, своје кривице и своја оправдања; *ibid.* 36) – заправо привидна и дубоко иронизована. „Тврдоглаво окретање ствари на главу“ није плод „глупости“ већ промишљеног и самосвесног напора да се прича исприча у складу с потребама и вољом ауторке, оне која има „искључиво право на ту периодизацију“ и на (пре)осмишљавање властитих сећања и властитог живота, живота који је пак ултимативно неодвојив од историје Југославије, КПЈ, АФЖ и НОБ, тј. револуционарног деловања у најразличитијим аспектима и испољењима. Или, речима саме Митре Митровић: „Шта не желим – мемоаре разочараног човека. Шта желим – мемоаре слободног мислећег човека“ (уп. Станић 2022: 57). „Сврха *ми* је да скицирам свој живот, сама себи будем објекат, да реконструишем атмосферу и идеје тог времена које су *нас* освојиле, захватиле“ (Mitrović 2023: 34, истакла З. С.).

Готово неосетно исклизнуће из првог лица једнине у прво лице множине (односећи се на читаву генерацију, револуционарну омладину, чланство КПЈ, учеснике НОБ и др.) вишеструко је индикативно и уједно сажима читав хоризонт Митриног рукописа/проседа. „Од овог времена, с јесени 1931. године, мој живот се, *и у малом и великом, свеједно*, поклапа са свим значајнијим политичким догађајима и акцијама Комунистичке партије, са самим датумима понекад“ (*ibid.*: 35). Сходно томе, *Отписана* фигурира не само као

аутобиографија и хетеробиографија (в. Stanić 2023) већ и као својеврсна *ауто(социо)биографија* (в. нпр. Twellmann, Lammers 2023). Међутим, у овом случају реч није о форми која значајно претендује на фикцију, или која своју опреку спрам историографије проналази у степену фикционалности и референцијалности. Пре је реч о нарацији која стреми да испуни кључне референцијалне захтеве и историографије и (ауто)биографије, тежећи истовремено (под)сећању на оно што према суду ауторке завређује (под)сећање и на оне које вреди упамтити, упркос свим њиховим (перципираним) „преварама или заблудама“ – укључујући, дакле, и *саму ауторку* – те упркос могућим приговорима потоњих читалаца и хроничара.

„Али, зауставити се морам, или ослањати, на неке догађаје, без обзира јесам ли ја у њима или нисам имала неку улогу, поготово одлучујућу. На њих имам право, као сви. [*Зашто? Зашто то морам, могу и смем?*] Све су то постали заједнички догађаји, *заједничка историја*, а гледано из данашњег угла кадгод на различите начине приказана. *Даћу своју варијанту*“ (Mitrović 2023: 35, истакла З. С.).

Та „њена варијанта“, како потцртава Вељко Станић, премда жанровски неухватљива и идиосинкратична, суштински је обележена поривом ка *истини*, и то *историјској и фактографској истини*, али није лишена семантичког богатства – мултиперспективности, сложености и дубине које дугују сталној критичкој дистанци приповедног гласа, самопреиспитивању – па чак ни романескности.

„Међу Митриним хартијама наилазимо и на посебно издвојени есеј Џорџа Орвела 'Зашто пишем'. У том познатом тексту, славни енглески писац (и социјалиста) наводи четири покретачка мотива за писање: пуки егоизам, естетски ентузијазам, историјски порив и политичку сврху. Није тешко одгонетнути да је Митра Митровић у припреми своје аутобиографије вођена Орвеловим 'историјским поривом', жељом 'да се људи и догађаји спознају у правом свјетлу, да се изнађу истине и да се сачувају за добро потомства'. Међутим, пут који нам њена заоставштина отвара не води до класичних биографских решења (Станић 2022: 62).

Тај пут јесте пут развоја једне индивидуалне свести у различитим добима (уп. Станић 2022), али и развоја самих тих доба. С нагласком на годинама омладинске (студентске) побуне током Шестојануарске диктатуре, приближавању КПЈ и њеном илегалном раду – при чему се испоставља, и то без икакве сумње, да је из њене младалачке жеље, интимне потребе да превазиђе малограђански миље, укључујући и њему инхерентну патријархалност, из аутентичног бунта и отпора према хипокризији на свим нивоима друштвеног система, спонтано произашла наклоњеност марксистичкој литератури и комунистичком ангажману, а не обратно (в. нпр. Mitrović 2023: 59) – ауторка Митра Митровић нуди осврт не само на вишедеценијску историју Југославије већ и на најинтимније аспекте своје егзистенције, непрестано упућујући на сложене и вишесмерне дотицаје *приватног и јавног* у властитој животној *причи*, и она то чини било да говори о породици, пријатељима, саборцима или партнерима („Ни окренула се нисам, а била сам усред студентског покрета. Ишло је све *заједно, упоредо, и књига и љубав и свест и акција*“; Mitrović 2023: 95; истакла З. С.). Динамику те јединствене приче већ је ефектно, у кратким цртама, предочио Вељко Станић:

„Живот Митре Митровић тече у *знаку изнуђених и изабраних раскида*: са патријархалним светом свог детињства, са могућношћу конформистичког грађанског живота и конвенционалне каријере, раскида, макар и привременог, са светом књижевности, личног раскида са животном љубављу Милованом Ђиласом, а на крају и са револуционарним комунистичким покретом укључујући и његову женску компоненту. *Покушаће да се поврати писањем, вокацијом коју је у младости жртвовала политици*. [...] Иако несумњиво јака жена са значајним револуционарним ангажманом и *крупном биографијом*,

чију су егзистенцију носиле и кидале снажне страсти, над Митром Митровић лебдела је *сенка промашености и прокоцканог живота*. Аутобиографију неће завршити, а у јавном животу неће учествовати. У рукопису ће остати и њена обимна биографска студија о Милицы Стојадиновић Српкињи“ (Станић 2022: 61).

У том кораку долазимо до једне занимљиве и индикативне подударности. Налик Катарини Богдановић и Паулини Лебл Албали, које су пред крај живота недвосмислено изразиле кајање и жаљење због „промашене књижевне каријере“, односно нереализованих ауторских потенцијала и талената – а које су у својој *Теорији књижевности*, како је већ и истакнуто, на трагу Скерлића високо вредновале дневнике Милице Стојадиновић Српкиње – чини се да је и Митра Митровић, услед приоритетног одабира револуционарног деловања, имала амбивалентан однос према писању „вокацији коју је у младости жртвовала политици“. Разуме се, тиме се подударности готово и исцрпљују, пошто је реч о интелектуалкама и уредницама различитих генерација и профила, као и идеолошких и политичких позиција. Међутим, питање које поставља Станић – „Да ли је у том 'сломљеном цвету' српске књижевности препознала и властиту усамљеност и одбаченост, а у песникињином романтизму одјеке свог драгог Русоа и идеале давно ишчезле младости?“ (ibid.: 62) – усмерава рецепцију животног тока и (псеудо) мемоарског проседа Митре Митровић ка новим димензијама. Њена лична запитаност, проблематизација властитог ауторства и његових досега – „А ја бих ипак желела да се то прочита. А да би се то прочитало, и чак читало, потребно је веома много; бојим се да ја то 'веома много' немам“ – открива нам се делимично и као особени облик стрепње од ауторства. Како сама Митра Митровић бележи:

„Милован се те јесени написао прича које му је *Политика* објављивала (Живко Милићевић је био уредник), што му је и била допуна за издржавање.

Могла сам тада започети и сама да 'пишем', постати на неки начин почетница 'књижевница'. Али пропустила сам и ту прилику, као и ону с *Венцем*, одустала“ (Mitrović 2023: 65).

У сличном периоду Митра Митровић „одустала“ је од још нечега – писања и публикувања књижевне критике.

„Неко од њих [...] затражио ми је да за први број – више се не сећам да ли *Нутрине* или *Линије*, вероватно прве – напишем један критички оштар приказ песништва Десанке Максимовић. [...] Било би то одлично, рекао је отприлике, да баш ја, као млада девојка, студенткиња, оштро анализирам ту мекану и сентименталну поезију која одвлачи од живота.

Одједном је нестало мог самопоуздања које сам показивала у разним усменим разговорима. Предлог нисам прихватила наводећи као разлог *да ја то нећу моћи ни умети да напишем*.

Разлози су, међутим, стајали и негде другде, ако их и нисам довољно признавала пред собом.

Десанкине песме о љубави биле су и моја емотивно доживљавана поезија у гимназијско доба, *којој ваљда није одолела ниједна девојка мога времена*, поезија шапутана у себи (ibid.: 65–66, истакла З. С.).

Сходно томе, упутно је размишљати о хипотези да је „одустајање“ Митре Митровић од књижевне каријере и вокације критичарке, осим у несумњивој преокупираности политичком борбом и револуционарним покретом, имало разлоге и у њеном психолошком профилу или интернализованим (маскулиним) вредностима, утолико што су њени саборци, окупљени у кругу Милована Ђиласа, за разлику од ње, најчешће уједно били и писци/критичари и политичари. Митра Митровић не разматра додатно ову проблематику,

те слична размишљања засад и могу и треба да остану на нивоу хипотеза. У издању *Отписана* она иначе доноси читав спектар драгоцених увида и података који се тичу југословенског књижевног и периодичког поља у тридесетим годинама 20. века, на шта се, управо кроз бурдијеовску призму, већ осврнуо Вељко Станић (Станић 2022). У својим (аутобиографским/мемоарским) записима и публикацијама, Митра Митровић, међутим, нуди и много подстицаја за реконструкцију *женскости/женствености/феминизма* свог доба, што је аспект на ком се истраживачи и истраживачице досад нису помно задржавали.

7.3 Митра Митровић и жена данас / Жена данас

Осим као „аутентични глас дисидентске левице која се преиспитује“ (и преисписује), глас Митре Митровић јесте и „глас ангажоване, самосвесне жене која је у историји женског питања код нас играла крупну улогу“ (Stanić 2023: 18). Митра Митровић била је доследна, целоживотна (декларисана) феминисткиња и антифашисткиња. Те две своје позиције никад није довела у питање, као што није одустајала ни од привржености социјалистичким идејама, и поводом њих није изражавала (накнадна) колебања као у случају *илегалног* партијског деловања током тридесетих година 20. века и непотпуних увида у вези са стаљинистичким курсом КПЈ, или пак потоњих бирократизација и етатизација марксистичких начела и идеја – против којих је јавно и иступила (в. Mitrović 2023; уп. Бонџић 2013). Стога је, нарочито у контексту овог рада, врло подстицајно обратити пажњу на то како сама Митра Митровић у различитим раздобљима свог живота пише о политикама феминизма, с једне, као и о родним конвенцијама, односима и улогама, с друге стране.

Како је већ и сугерисано, од самог почетка свог ангажмана у јавности, као тек свршена дипломкиња београдског Универзитета и чланица Омладинске секције Женског покрета, Митра Митровић залагала се за демократизацију феминизма, неодвојивост феминизма и антифашизма, а своју позицију градила је на свести о нужности одупирања све инвазивнијем продору фашизма у европским и глобалним координатама. У часопису *Жена данас*, заједно са својим саборкињама, а сходно политикама Народног фронта, такође се, као уредница и сарадница, равноправно залагала за феминизам и антифашизам, а испотиха и за комунизам. О Митрином (*народнофронтовском*) поимању феминизма у међуратном и раном послератном периоду добро сведочи и поменута – врло сажета, али и подједнако садржајна – брошура *Право гласа жена: доказ и оруђе демократије*, објављена 1945. у Београду, у издању Централног одбора АФЖ Југославије (Mitrović 1945).

Ова публикација настала је уочи и пригодом избора за Уставотворну скупштину Демократске Федеративне Југославије, који су одржани 11. новембра 1945. године, а на којима су жене први пут у историји Југославије масовно искористиле право гласа. Дакле, за разлику од претходних (шифрованих или палимпсестичних) иступања, Митровић у овој прилици отворено и транспарентно иступа као поборница Титове политике, заслужна ученица НОБ и актерка политичког живота (министарка просвете) у социјалистичкој држави у повоју. Митра Митровић и овде показује изузетне реторске вештине и компетенције. Свој реферат отвара реченицом „Ови наши први послератни избори за народне посланике биће права свечаност жена“ (Mitrović 1945: 3), а њена аргументација у целисти се заснива на јукстапозицији са „старом Југославијом“, тј. монархистичким режимом, те, сходно томе, на доследном контрастирању (периода непосредно након) Првог светског и Другог светског рата. Митровић у првом кораку тактички посеже за

„материнском“ аргументацијом не би ли указала на обесправљен положај жена у Краљевини СХС/Југославији:

„Жене нису смјеле да се мјешају у те важне државне послове, а од тих послова је зависила судбина земље и живот и најмањег дјетета. На изборима у старој Југославији, истина, нису се ни могла рјешити та важна питања онако како је то народ у својим најширим масама хтио. Избори су били јавни, а поред онаквог терора народу није било лако да на јавним изборима победи и то уз онакве смицалице, какве су правили око избора владајући режими и странке. Па и на таквим изборима народ је био још више обесправљен и тиме што жене и мајке нису имале право да и оне одлучују о животним питањима своје земље“ (ibid.).

„Који пут човека је страх да свакоме, па чак ни свакој жени, можда још није довољно јасно каква се историјска прекретница догодила у животу жена, да су то оне послје толико вјекова данас у Југославији једанпут заувјек добиле своја права, да се то у Југославији данас остварује онакв положај жена за какав су се оне и најнапреднији умови човјечанства вјековима борили. Тога мора постати свјесна свака жена и сваки искрени родољуб и демократа“ (ibid.: 4–5).

Митри Митровић је у овој прилици важно да истакне да је послератна политичко-правна констелација *последица спонтане* народноослободилачке борбе, тј. да се 1945. озакоњује и легитимише борба у пракси већ извојевана кроз „дубоке промјене у животу народа“ које је донео отпор фашистичкој окупацији, а „које би се тешко могле прописати декретима и законима“: „Исто је тако и закон о праву гласа жена дошао много касније него што смо ми то своје право, на нашим ослобођеним територијама, још од 1941. године, користиле“ (ibid.: 5). Равноправност полова, према схватању Митре Митровић, неуптина је и демонстрирана је заједничким отпором мушкараца и жена пред непријатељским фашистичким снагама, а „та равноправност уписана је сада и у законе које је донела на свом III засједању Привремена народна скупштина. Та равноправност загарантирана је и програмом Народног фронта“ (ibid.: 7). У контексту овог рада нарочито је значајно то што се Митра Митровић у свом реферату осврће и на дискурсе (и метафоре) *материнства* за којима су посезали челници Краљевине, тј. дијалектику *рода и нације* у тим дискурсима:

„Кад је ријеч о правима жена и мајки и њиховој националној свијести, неминовно нам се намеће поређење између старе и нове Југославије. Раније, кад год је земља била у тешкој ситуацији или ратној опасности, увијек су се пјевале лицемјерне славопојке и обећања женама и мајкама – 'које треба да покажу високу националну свијест', 'које су дужне...', 'које морају да жртвују себе и своје синове у интересу државе'. Полагале су се наде у њихову свијест и тада се сматрало да су оне зреле и дорасле за те велике жртве. *А када се рат завршио – узмимо за примјер Први свјетски рат – са лажи се скинуло свијетло рухо Мајке Југовића, а мајке су остале у запећку, преварене и унесрећене*“ (ibid.: 8, истакла З. С.).

Осим пледирања за просветитељско раскринкавање хипокризије политика (социјалног) материнства у дотадашњој историји политичког живота на територији Југославије, Митра Митровић, како је већ назначено, стално изнова истиче и упадљив контраст у поређењу с НОБ-ом и Другим светским ратом, а све то не би ли убедила жене да у што већем броју изађу на биралишта и да на изборима дају глас листи Народног фронта („гласајући за листу Народног фронта, гласамо за тековине Народноослободилачке борбе“; ibid.: 13), тј. да се одупру пропаганди опозиције („јер они који би истакли листу против Народног фронта, то су исти они под чијим смо режимима годинама живјеле понижене и обесправљене“; ibid.):

„У овом великом ослободилачком рату никоме ништа није обећавано. Жене и мајке позиване су у борбу као кћери народа који страда, позиване су без лицјемерја и обећања. Али су послје рата задржала сва своја права извојевана у борби са фашизмом и сваког дана стичу све већа. И у томе је дубоки јаз који дијели ову, нову народну власт од оне у старој Југославији. У новој Југославији жене могу спокојно гледати у будућност, јер је она сваког дана све свјетлија, а равноправност жена биће све пунија и шира упоредо са тим како се наша земља подиже и обнавља“ (ibid.: 8).

У истом тону и маниру, Митра Митровић завршава своје излагање:

„Када су властодршци старе Југославије хтјели да оправдају зашто не дају право гласа женама, многи су често говорили да су жене 'непозната чињеница' у политици, да је врло опасно дати им право гласа, јер су неуке у политици, у суштини реакционарне и тобоже под утицајем мрачних сила. Ове године народноослободилачке борбе показале су да жене нису биле никаква 'непозната чињеница' у политици, а најмање под утицајем реакције, јер су се на један доиста величанствен начин [...] изјасниле наочиглед цијелом свијету против фашизма и свих мрачних, издајничких сила које су га помагале“ (ibid.: 15).

У овом реферату Митра Митровић ни у једном тренутку не употребљава реч „феминизам“. Разуме се, разлоге за то треба тражити у добро познатом отпору комуниста и комунисткиња према овом појму као означитељу (мало)грађанских или „буржоаских“ ставова и политика, али и у начелном ставу да се решавањем класног уједно решава и тзв. женско питање. Петнаест година касније, у битно другачијем *контексту*, након распуштања АФЖ, организације која је у Митрином животу имала велики значај, али и *врсти* публикације, као ауторка драгоцене студије *Положај жене у савременом свету* (Митровић 1960), Митра Митровић – сада већ након дистанцирања од рада Партије и режима, а недуго пред пензионисање – износи феминистичке ставове који се и даље, превасходно на трагу Кларе Цеткин, али и Енглеса и Бебела, заснивају на отпору „буржоаском феминизму“, односно самом појму *феминизма* као „буржоаског“ наслеђа. Међутим, у овој прилици, премда и сама недвосмислено диференцира „буржоаски“ и „леви“ (социјалистички, марксистички, комунистички) феминизам, не одричући се визуре једне марксисткиње (ibid.: 15), она показује упадљив степен толеранције и разумевања за тековине умереног и радикалног *грађанског* феминизма, тежећи да борби за права жена приступи *холистички* и што инклузивније могуће, сада с наглашеније и радикалније *феминистичке* (ауторске) позиције.

„Кажу да је помало застарело говорити о такозваном женском питању, као да је савремени свет превазишао тај проблем. А проблем је, међутим, прворазредног значаја, и политичког и социолошког. Протеже се већ скоро век и по као друштвено питање, такав је да се не да заобићи, – сад још више, у савременом свету, кад је *начет*, кад је почео да се решава“ (ibid.: 5; истакла З. С.).

„Али се чини да овде, код овог проблема, скоро више него и код расног, и код класног, поробљавање је још огољеније, још сложеније, јер не зависи само од моћних, не зависи само од далеких и туђих, богатих или белих, већ и од самог свог најближег, човека, појединца, оца и брата, чак сина, који ни сами не могу да изиђу из оквира предрасуда“ (ibid.: 6, истакла З. С.).

Митра Митровић смешта покрет(е) за права и еманципацију жена у врло обухватан, глобални, транснационални оквир, посежући за релевантним статистикама (попут оних Унескових или УН-а) не би ли указала на диверзитет и кључне тенденције у положају жена широм света и борбама за промене тог положаја. Притом се посебно осврће и на политичка права (укључујући сифражетску борбу, нпр. чувену конвенцију у Сенек Фолсу, традиције либералног феминизма оличених у деловању Ц. С. Мила), и на право на рад и зараду, и на

економска права, право на образовање, те најзад на „психологију жене и њено стваралаштво“, креативне иницијативе и праксе жена. Између осталог, опредељује се за „две савремене књиге које говоре о женској природи, њеној психолошкој конституцији“ (ibid.: 171) – *Психологију жене* Хелене Дајч [Helena Deutsch] и *Други пол* Симон де Бовоар [Simone de Beauvoir]. Другу међу њима описује као „изванредну књигу“ (ibid.: 177) и тежи да југословенским читатељкама пренесе њихов епохални значај и упозна их с кључним хипотезама, увидима и закључцима њихових ауторки. Тек разматрање публикације *Положај жене у савременом свету* показује до које је заправо мере Митра Митровић била наклоњена феминизму – дакле, независно од партијског деловања или других аспеката њеног јавног ангажмана – те колики је значај сама придавала еманципацији жена као неизоставном кораку у друштвеноисторијској борби за праведнији свет (уп. Petrović 2019).

У исти мах, уважавање њеног целовитог ауторског корпуса преозначава и њен рад унутар Омладинске секције Женског покрета и листа *Жена данас*. Осим у поменутиим публикацијама, у којима ауторка директно говори о феминистичкој теорији и пракси, за могућностима таквог (пре)означавања може се трагати и у издању *Отписана*. У својим „папирићима“ Митра Митровић и експлицитно и имплицитно проговара о раслојеним модалитетима женскости/женствености, родним димензијама на различитим нивоима њеног искуства (породица и одрастање, политичко организовање, свакодневица), родно релевантним феноменима које је сама искусила или којима је кроз време сведочила. И то такође чини кроз самопроиспитивања:

„У мојој варошици владала је у извесном смислу атмосфера читања пре свега код девојака [...] То је одржавало неку повезаност међу нама. [...] Неодређено сам говорила зато што сам се, *веома се добро сећам*, колебала између обавезе и одговорности ове врсте: има ли смисла, као што би требало према мојој новој свести, говорити им одређено о неком другом свету који ја спремам с мојим друговима, у коме би оне добиле своју вредност, није ли то сувише одговорно разбијати њихов мирни и утабани пут без обзира што у овој паланци тако интензивно читају, чак и социјалну литературу. Могу ли преузети на себе, проузрокујући у њима још дубље немире, прекид њиховог утабаног пута. *Готово сличне дилеме као код писања приказа Десанкиних песама*. Све се то сударало једно с другим“.

„*Готово да сам више размишљала о њиховим удајама*. Не толико ових које су читале, више о оним другима из моје околине. [...] Тај чудни и тужни помало свет удавача око мене, унапред већ несрећан у том очекивању и несигурности, стално ми је присутан и личи на муве које су се узвртеле у врелом летњем дану. [...] Неки родитељи са стрепњом чекају. [...] Неки родитељи не допуштају девојци уопште шетњу – глас о томе да она није ни са ким ишла у шетњу, надају се да ће довести младожењу“.

„Варошица и даље остаје један драги (симпатични) мали спектакл, углавном увек летњи, с мало ироније нешто литерарно обојене. Моја машта играла се комшиницином намолованом косом, тужно се поигравала њеним браком [...]“ (Mitrović 2023: 88–90; истакла З. С.).

Када је реч о њеном и ангажману и других младих жена у КПЈ тридесетих година 20. века, Митра Митровић детаљно говори о ондашњој перцепцији конвенционалне женствености (уп. Јоргић Степановић 2021): „Шминкала сам се, тј. увек стављала пудер на лице и руж за усне. То је већ било превише за једну револуционарку“; „та пажња, 'женска', према одевању, па још шминкање, прећутно је аутоматски сврставано у категорију малограђанских навика“; „још дубље, касније, тумачено, и теоретскије, као знак женске поробљености, потреба кинђурења је знак подређености мужу, свођење на нижу личност, још из давних времена“; „не може се бити дама и револуционарка“ (ibid.: 186). Упадљиво је, ипак, да и овде можемо пронаћи трагове интериоризације маскулиних мерила и визура: реч „женско“ спонтано се, наиме, на рубовима дискурса, донекле некритички поистовећује с појмом „малограђанско“.

Практиковање *феминистичког као антифашистичког* и истовремено (притајеног) *комунистичког* ангажмана било је уочљиво, дакле, не само у уредничкој политици *Жене данас* већ и у непосредним живљеним искуствима младих комунисткиња, међу којима и Митре Митровић, и то у свим порамма живота. Пре и после свега, разуме се, у директним, било легалним или илегалним, политичким акцијама, будући да су многе од њих учествовале и херојски погинуле у антифашистичком отпору нацистичкој окупацији (уп. „Ниједна од другарица чланова редакције није умрла природном смрћу. Све су убијене“; Митровић 1959). Митра Митровић једна је од преживелих која је оставила драгоцену сведочанства. Стога њене публикације, с једне, и њени чланци у часопису *Жена данас* – углавном потписани иницијалима због цензуре (в. Костић, Аћимовић 2021) – с друге стране, могу и треба да се читају у компаративној перспективи (уп. Вараћ 2017). Сви они садрже снажно заговарање (колективистички оријентисане) етике љубави, бриге и солидарности – засноване ипак на дубоко поларизованој, „црно-белој“ глобалној политичкој ситуацији и нужности позиционирања против фашизма – те перцепцију личног као политичког и обратно, при чему се термини *феминисткиња* и *антифашисткиња* узајамно имплицирају и ултимативно постају синонимни (уп. Вараћ, Симић 2024).

Таква констелација одразила се, очигледно, и на модалитете уређивања овог часописа. Крајем 1943. године, када је на новоослобођеним територијама у БиХ сама уређивала обновљену *Жену данас* – сада као гласило АФЖ – Митра Митровић је забележила:

„Сама се мучим да уредим *Жену данас*. Ништа не радим за овај број *Борбе*. Сви су заузети око других листова и материјала, а нико не може да ми помогне.

Осећам неку врсту обавезе према другарицама да прелом направим по њиховим схватањима и укусу, да ме не грде после рата. Ко ће ме и грдити? Већ знам да га неће угледати ни Олга Алкалај, ни 'плава' Олга, нити ће му се радовати Кети и широке руке давати прилоге из своје радње перјем која као да и постоји само због тих прилога. Неће ни Наташа доћи победоносно с експедиције на станици, нити ће се Вукица и Анђа смејати како се ми вешто довијамо“ (Митровић 1953: 160).

Неке од уредница и сарадница, наиме, већ су биле мртве пре него што је часопис *Жена данас* изнова покренут и легализован. Стога Митра Митровић додаје:

„Радујем се што штампамо *Жену данас*, али ме сам рад много узнемирује. Треба уредити часопис онако како смо га заједно уређивале у нашој малој редакцији, Пашићева шест, мезанин десно, где смо све могле да станемо само ако неке седну и на дрва крај пећи. Какве су то све тешкоће биле.

У Дринићима нема цензуре, лист се штампа бесплатно, све је друкчије, али га сама радим...

Узнемирена сам, сва искидана, и због нечега плачем” (ibid.: 161)

Сведочанство Митре Митровић из прве руке говори у прилог томе да је *Жена данас* била пресудно колективистички пројекат, који су заједничким снагама и упркос сталним опасностима и „тешкоћама“ спроводиле *жене као група* (левих феминисткиња). У самом почетку, на маргинама монархистичког режима и под претећом сенком цензуре, Митра Митровић, попут других комунисткиња, била је својеврсна „непризната“ уредница листа, уредница у *сенци* и *из сенке*, скривена иза прихватљивијих дискурса женскости/женствености/феминизма, али одлучна у томе да од феминистичке борбе, као ни од антифашистичке и комунистичке, не одустане. Током Другог светског рата, она је била ексклузивна уредница *Жене данас*, уредница чије је име без проблема могло да се нађе у импресуму листа, али сада одлучна у томе да очува сећање на предатну *Жену данас* као

заједнички подухват и наслеђе младих комунисткиња. Митра Митровић је, како сама подсећа 1959. године, у првом послератном броју записала:

„Тада, 1942. године, радила сам као да сам радила с њима заједно – у мозак се усекло: треба га уредити онако као да га уређујемо заједно у нашој малој редакцији. Читав један део живота, младости, рада ове групе антифашисткиња тако је уско везан за рад око овог првог антифашистичког женског листа, тако нас је уско повезао међусобно, а био доиста тако плодотворан у погледу утицаја на жене, иако га је цензура необично спутавала, у погледу повезивања жена у борби за њихова права, у борби против фашизма, против империјалистичког рата, за одбрану домовине – да у развоју антифашистичког покрета жена и њихове борбе представља светлу страну“ (Митровић 1959: 423).

Симболично, захваљујући њеном активном сећању, све жене које су учествовале у оснивању и публиковању *Жене данас* пре Другог светског рата остале су на изванредан начин *уреднице* и *сараднице* овог часописа и током рата, када је основан АФЖ: како оне које су још биле живе, али нису фактички помагале Митри Митровић, тако и оне већ мртве, којима је она тежила да ода дуг и поштовање својим самосталним и осамљеним радом на обновљеном листу. У том тренутку, више није било потребе за притајеним, скривеним и палимпсестичним уредниковањем саме Митре Митровић. Ипак, обновљена *Жена данас* појавила се пуна трагова и успомена на предратни уреднички колектив, меморишући на тај начин нову, особену врсту *уредниковања из сенке (жена као групе)* у границама Југославије.

8 ЗАКЉУЧАК

Оно што се у овој прилици одређује појмом „уредничко питање“ – а што, како је већ назначено, обухвата теоретизацију уређивања (штампе), његових модела, претпоставки и исхода, те специфичан историјски положај и биобиблиографије уредника и уредница, као и дијалектику ових истраживачких поља – још није заживело у овдашњој научној заједници. Штавише, могло би се рећи да су проучавања у сличном домену на самом почетку. Утолико ова дисертација, ослањајући се на досадашња спорадична потретисања уредница штампе у Србији и шире (махом у Европи), фигурира као позив на даљи рад, као својеврсни научноистраживачки апел и оглед, потенцијални импулс за предстојећа истраживања. У исти мах, она се ослања и на досадашње анализе (женске и феминистичке) периодике у Краљевини СХС/Југославији, које углавном нису подразумевале нагласак на уредничким фигурама и моделима њиховог уредниковања. Самим тим, у њој се превасходно постављају питања, лоцирају проблеми и феномени који изискују додатне анализе и разматрања, те упућује на могућности (будућег) интердисциплинарног приступа уредничком питању у студијама периодике – како у домаћем тако и у ширем (научноистраживачком) контексту.

Уредничком питању овде се првенствено приступа на основу корпуса периодике коју су у Краљевини СХС/Југославији по правилу уређивале жене. Како је наглашено у уводу, такав одабир има барем два, међусобно неодвојива узрока: с једне стране, феминистичку (епистемолошку и методолошку) оријентацију и позицију истраживачице, а с друге својства саме грађе која се проучава. Један од кључних увида који се у овој дисертацији износе и потврђују јесте да се у случају Краљевине СХС/Југославије може говорити о упадљивој родно-жанровској поларизацији периодичког поља, те о својеврсној подели (уредничког) посла. То значи да су уреднице периодике у границама Краљевине СХС/Југославије по правилу уређивале штампу која би се могла одредити као женска и/или феминистичка – ону која је намењена женама и у којој преовлађују разматрања тзв. женског питања односно дискурси женскости/женствености/феминизма. Друга упадљива правилност тиче се чињенице да је велики број уредница штампе у међуратној Југославији био образован и на различите начине деловао у домену књижевности, просвете и културе. Ова тенденција, која није карактеристична искључиво за Краљевину СХС/Југославију, тј. која се јавља и на транснационалном нивоу, и сама је родно специфична: условљена „пожељним“ или „прикладним“ образовним профилима, вокацијама и позицијама од утицаја у (интелектуалној) јавности. Из тог разлога, у овом истраживању студије периодике укрштају се са студијама рода, културе и књижевности. И родна/феминистичка и интердисциплинарна перспектива истраживачице саображавају се, дакле, историјским чињеницама, жанровским доминантама у одговарајућем корпусу штампе, родно условљеној динамици и генези самог периодичког, интелектуалног и књижевног поља у Краљевини СХС/Југославији.

Трећа правилност, такође истакнута у уводу дисертације, односи се на карактер уредничког ангажмана жена. Пошто је веома мали број жена у Краљевини имао статус професионалних новинарки, тј. у потпуности се издржавао од новинарског посла, уреднице и сараднице периодике углавном су то биле спорадично/хонорарно/волонтерски, те је о њиховом ангажману упутно размишљати на трагу истраживача и истраживачица који пледирају за флуидно и широко схватање журналистике, и то управо из родне перспективе. Наиме, деконструктивистички импулс својствен феминистичкој визури, порив ка проблематизацијама концепата и традиција на којима почивају канонизација,

хомогенизација и монолитна перцепција аутора и ауторства, добро се прилагођавају и уредничком питању – питању (перцепције) уредника и уредниковања – као и испитивању утицаја категорије рода на формалне и жанровске одлике штампе и моделе уредниковања. Како је такође наглашено у самом раду, узимајући у обзир научноистраживачке околности – младост и степен дисциплинарне етаблираности студија периодике, чињеницу да су помнија проучавања и покушаји (ре)конструкција портрета уредница тек однедавно почели да добијају на значају у националном и европском контексту, као и приступе проминентнијих истраживач(иц)а – испоставља се, међутим, да је и при разматрању уредничког питања из родне перспективе неопходно задржати дозу методолошког опреза и бити склон лоцирању проблема који би подстакли даљи рад пре него поривима да се понуде коначни одговори.

Са свешћу о томе, у дисертацији сам трагала за могућим одговорима на питања постављена у уводу, која, разуме се, и након процеса рада на дисертацији остају релевантна: На које се све начине може говорити о тензијама између живљеног искуства одређене уреднице и њеног (јавног) уредничког идентитета и „хабитуса“, уколико је притом уједно реч и о тензији између женског/фемининог/феминистичког и књижевног/ауторског идентитета уредница? Шта је све, и зашто, довело до прилично јасно (п)одељеног поља продукције часописа, у ком је простор „феминистичке контрајавности“ био ексклузивно резервисан за уреднице, за разлику од свих осталих у којима готово да их није ни било, док су уредници у њима, у мањој или већој мери, градили свој „капитал“? Како то да готово ниједна уредница у Краљевини СХС/Југославији није својим именом стајала иза часописа који се типолошки одређује као књижевни, иако су оне и у женским/феминистичким и другим часописима тог доба континуирано објављивале (своје) књижевне прилоге, критике, есеје и преводе? Шта ове правилности сведоче о прошлости, а шта нам говоре данас и овде?

У процесу потраге за одговорима испоставило се да разматрање уредничког питања у Краљевини СХС/Југославији, барем уколико је фокус на уредницама штампе, оптимално захтева перспективу која укључује увиде у домену женске историје, микроисторије, историје феминизма, феминистичке теорије (жанра) и феминистичке епистемологије. Таква, вишеструка перспектива додатно се привилегује утолико што су у фокусу истраживања *портрети* појединих уредница штампе. У тежњи да кроз (ре)конструкцију биобиблиографија, односно портретисање одабраних уредница допринесем познавању и разумевању како (генезе) феминизма тако и динамике књижевног поља у Краљевини СХС/Југославији – осветљавајући у исти мах партикуларне доприносе појединих интелектуалки/уредница или уредничких колектива – определила сам се, најпре, за концепт „феминистичке биографије“.

У контексту овог рада, фокус на *биографију/биографском* значајан је на више нивоа. Прво, разне биобиблиографске белешке о уредницама штампе фигурирају као привилегован истраживачки *извор*. Друго, биографије жена које су се декларисале као феминисткиње, или се данас могу сматрати феминисткињама, биле су *циљ* мог истраживања. Сходно томе, *феминистичку биографију* требало је представити и као особени *жанр*, како би се најавила и утемељила портретисања одабраних уредница штампе.

У поглављу „Феминистичка биографија: род и жанр“ изнела сам један могући преглед овог појма, његових проминентнијих употреба, образложења и (ре)дефинисања, до којих је углавном долазило у англо-америчком академском контексту. Указала сам на кључне тачке спорења у приступима овом жанру, на методолошке дилеме које ти приступи подразумевају, али и на сопствене позиције и опредељења у том погледу. С једне стране, било ми је важно да истакнем да, приближавајући се микроисторији, историографској

пракси која почива на микројединицама (портрет, локација, микрозаједница) не би ли с маргиналних позиција осветлила и (пре)означила макроисторијске панораме, прегледе и метанаративе – *феминистичка биографија* фигурира као допуна и коректив досадашњим знањима о периодичком, интелектуалном и књижевном пољу Краљевине СХС/Југославије. У овом случају, прецизније, реч није само о међуратном раздобљу у Југославији већ и о периодима који му непосредно претходе и следе, а којих се у дисертацији дотичем у оним случајевима када грађа то захтева. С друге стране, тежила сам да укажем на сопствену истраживачку позицију и њене изазове, прихватајући чин писања биографија као чин (само)препознавања, (само)изумевања и (само)спознаје, и то онај који у актуелном контексту мора да рачуна на барем три кључна момента: талог постструктурализма у виду нарушених „фантазија о сопству“, перманентну ауторефлексивност, те ситуираност знања и конкретних позиција из којих проговарамо и доносимо закључке, преузимајући одговорност за њих. Како сам у више наврата истакла, услед оскудно очуване грађе и извора, (ре)конструкција портрета међуратних уредница штампе у нарочитој мери подразумева пристајање како на лакуне, недоследности и дилеме које исти ти извори стварају тако и на сопствена ограничења, немогућности и не мање дилеме истраживачице/биографкиње. Сходно томе, унутар поглавља „Феминистичка биографија: род и жанр“ пажњу сам посветила и метадисциплинарном екскурсу, који се тиче феминистичке епистемологије, и аутокритичком, који се тиче позиције (ауто)биографкиње. Док ми је аутокритички екскурс помогао да лоцирам властите истраживачке (не)сигурности, осврт на основне идеје и појмове феминистичке епистемологије испоставља се као драгоцен (шире) упориште утолико што омогућава да из данашње перспективе размотримо како феминистичке тако и мање или више очигледне антифеминистичке ставове и позиције уредница периодике у Краљевини СХС/Југославији; речју, да лоцирамо потенцијалне интернализације патријархалних вредности и/или визура.

Наредно поглавље, „Уреднице периодике: род и вокација“, састоји се из неколико корака и мањих целина. У потпоглављу „Уредничко питање у студијама периодике“ указала сам, најпре, како на сопствена упоришта тако и на кључне тенденције у разматрању „уредничког питања“ (из родне перспективе) у домаћим и иностраним координатама студија периодике, које су у начелу обележене изразито високим степеном опреза, недовршености и запитаности. У дисциплини још нема ни елементарних консензуса поводом кључних питања попут оних *Шта је уредник периодике?* или *Шта чини уредника периодике?*. Досад је предлагано да се „уредничко питање“ размотри кроз бурдијеовску призму и анализу, што се и показало као врло плодотворно у случају водећих књижевних часописа који су излазили у првим деценијама двадесетог века на англофоном подручју. Чини се да слична призма може да буде од помоћи и у случају водећих (књижевних) часописа у Краљевини СХС/Југославији. Ипак, такви предлози полазе и од западноцентричних и од маскулиноцентричних премиса. Истраживачице штампе које уважавају родну перспективу указале су, стога, на недовољну адекватност или инклузивност ових приступа, пледирајући за њихове феминистичке ревизије, а како би се на оптималан начин осветлили уреднички доприноси, идентитети, праксе и позиције жена.

У овом случају показало се да је најпре неопходно преусмерити фокус с питања *Шта чини уредницу?* на питање *Шта уредница чини?*, тј. трагати за уредничким доприносима појединих жена и њиховим објашњењима из смера самих публикација, анализом дискурса, те на основу што пажљивије реконструисаних периодичких и биографских микроконтекста. Упоредо с тим, показало се и да питања *шта чини уредник/уредника* и *шта чини*

уредница/уредницу у Краљевини СХС/Југославији нису идентична јер такве нису ни поменуте категорије, њихова генеза и контекстуализација. У потпоглављу „Уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији: род и/или еманципација као вокација“ упутила сам на историјске чиниоце и тенденције који су потенцијално допринели поменутој родно-жанровској поларизацији и родно обележеном раслојавању грађанства и „елите“, пледирајући уједно за даља разматрања прелаза с категорије уредника на категорију уреднице у контексту историје српске и југословенске периодике. Како сам већ истакла, тај прелаз свакако се није одиграо тек с оснивањем Краљевине, али тада, у контексту шире борбе жена за „право на глас“ – властито ауторство и ауторитет – добија посебан (статистички) значај. У наредном кораку, изнела сам основне претпоставке типологизације женске и феминистичке штампе која је излазила у Краљевини СХС/Југославији и коју су по правилу уређивале жене, позивајући се на разликовање „женског“, „женственог“ и „феминистичког“ Торил Мои, али и на досадашње „локалне“ доприносе овој проблематици.

Како бих пак, у најширим обрисима, указала на могућности типологизација самих модела уредниковања, осврнула сам се и на алманах *Српкиња*. Реч је о досад првом познатом јавном месту на простору данашње Србије где се „уредничко питање“ поставља из родне перспективе и где се лоцирају тенденције у моделима уредниковања / уредничким хабитусима жена сличне онима које се јављају и у контексту међуратне штампе и њених уредница. Потом сам понудила и преглед женских и феминистичких часописа у Краљевини СХС/Југославији, уз попис њихових уредница и, у знатно ређим случајевима, уредника. Најзад, како сам и најавила у уводу – а у циљу избегавања пуког поистовећивања категорија „женског“, „женственог“ и „феминистичког“ при (ре)конструкцији феминистичких биографија, као и оправдања родно мотивисаног хомогенизовања истраживачког фокуса и његовог „сужавања“ на фигуре уредница међуратне периодике – посегла сам за теоријом серијалности Ајрис Мерион Јанг, с једне и теоријом позиционалности Линде Мартин Алкоф, с друге стране. На ове теорије позивам се јер сматрам да се о груписању на темељу пола/рода, као категорија које подлежу опресији патријархалног система, може говорити и у случају уредница периодике у Краљевини СХС/Југославији: род је, укратко, пресудно утицао на њихову вокацију (припадност „контрајавности“ у културном пољу епохе), жанр (уређивање женске и феминистичке штампе), као и на начелну инклинацију ка *женском питању*.

Сумирањем позиција које заступају Алкоф и Јанг при концептуализацији *жена као групе* најављује се централни, троделни сегмент тезе, у ком се пак износе портрети појединих уредница штампе у Краљевини СХС/Југославији, односно анализа појединих часописа кроз призму уредничке инстанце. Фокус је првенствено, мада не искључиво, на оним уредницама које су се образовале и/или деловале у домену књижевности, књижевне теорије, критике, превођења и естетике. У три централна поглавља дисертације разматрају се часописи *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* (Загреб, 1917–1920), *Женски покрет* (Београд, 1920–1938) и *Жена данас* (Београд, 1936–1940), као и библиографије неких од њихових уредница: Зофке Кведер (Деметровић), Катарине Богдановић, Паулине Лебл (Албале), Милеве Милојевић и Митре Митровић. Овај корпус одабран је у циљу што обухватније и репрезентативније студије случаја, како би се размотрила разнолика позиционирања уредница од самог оснивања Краљевине и периода које му непосредно претходи до касних тридесетих и раних четрдесетих година 20. века, кад се ова држава изнова реконституише.

У поглављу „Уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији: род и нација“ допуњују се и проширују увиди из претходног поглавља дисертације, кроз студију случаја

која укључује првопоменути часопис и његову оснивачицу и уредницу, Зофку Кведер Деметровић, као и (дис)континуитете између њеног уредничког ангажмана и (уредница) часописа *Женски покрет*. У процесу рада установила сам да је чињеница да први женски часопис у државним оквирима Краљевине СХС/Југославије настаје управо у Загребу великим делом била последица општих прилика у периодичком пољу епохе. Делимично растерећење од аустроугарске цензуре и концентрисаност интелектуално-политичке елите у Загребу од 1917. године пружили су оптималну платформу за прво *југословенско периодичко окупљање жена као групе*, које се одиграло управо на страницама часописа Зофке Кведер Деметровић – због чега је, уосталом, он неизоставан предмет анализе у једном оваквом истраживању. Како би се делимично осветлили колективни и индивидуални ангажмани уредница у Краљевини СХС/Југославији, оцртале главне координате деловања *жена као групе*, те допунили постојећи и поставили нови основи за истраживања уредничког питања и критичку анализу дискурса међуратне штампе и феминизма, предложила сам да је добро застати на две нарочито упадљиве тенденције карактеристичне за динамичну генезу „женског питања“ на овом поднебљу. С једне стране, реч је о тзв. породичним метафорама – у овом случају, родно обележеним, релационим метафорама материнства и сестринства, а с друге о проблемима националног (само)опредељења и (само)одређења у светлу „женског питања“ и обратно, а уз уважавање одговарајућих „породичних метафора“. Ову дискурзивну анализу применила сам на часопис Зофке Кведер Деметровић, али она би могла да буде и знатно шири и обухватнија. Уколико би се слична анализа спровела и на другим нивоима, укључујући преостале (женске и феминистичке) часописе међуратног раздобља и портрете њихових уредница, дијалектика рода и нације у Краљевини СХС/Југославији и њена релевантност сагледале би се, у оптималној мери, из новог угла, а преовлађујући историографски приступи – по правилу концентрисани на тзв. национално питање (у оптици политичких и интелектуалних елита) – нужно ревидирали.

У истом поглављу – „Уреднице периодике у Краљевини СХС/Југославији: род и нација“ – установила сам да у часопису *Ženski svijet / Jugoslavenska žena* долази до амалгамисања (нео)романтичарског култа материнства, праћеног посезањем за епском традицијом обележеном маскулином етиком херојства, с једне стране, и просветитељске агитације у корист економске, социјалне и интелектуалне еманципације жена (која је овај пут подразумевала одлучније прелажење граница приватне сфере у поређењу с предратним листовима намењеним женама), утемељене на идеји сестринства, с друге стране. Овај амалгам и хибридизацију дискурса сагледала сам кроз призму портрета саме уреднице, (смена) њених политичких опредељења и позиција. Закључила сам да је у прилозима сарадница Зофке Кведер Деметровић идеја сестринства иницијално подразумевала изражен степен родне (ауто)рефлексивности, денационализације и стапања с појмом „феминизам“ као означитељем интернационалне или наднационалне борбе за равноправнији положај жена. Зофка Кведер, премда не толико као ауторка, као уредница штампе била је знатно отворенија како за дословна тако и за идејна прекорачења локалних граница у односу на своје претходнице, чиме је инспирисала потоњи развој женске и феминистичке периодике, односно дубинске дисконтинуитете с дотад преовлађујућим схватањима и „националног“ и „женског питања“.

Тај процес може се лоцирати и пратити кроз *Женски покрет*, најтрајнији и најхетерогенији женски и/или феминистички часопис у Краљевини СХС/Југославији, чије се оснивање временски надовезује на престанак излагања *Jugoslavenske žene*. У наредном поглављу, „Уреднице *Женског покрета*“, усредсредила сам се, стога, на овај часопис, који

сам претходно сагледала у (дис)континуитету са часописом Зофке Кведер, на контекст његовог оснивања и иницијалног публиковања. У исти мах, оцртала сам портрете његове сталне власнице Милице Дедијер, чија се биографија и рукописна заоставштина први пут сагледавају управо у овој прилици, као и појединих уредница (пре свега Катарине Богдановић, Паулине Лебл Албале и Милеве Милојевић, а у мањој мери и Даринке Стојановић).

Часопис *Женски покрет* – о чему сведоче и пажљивије (ре)конструкције биографија неких од његових уредница и саме власнице – био је колективни и колективистички усмерен (уреднички) пројекат. То се може пратити од самог почетка – када се његове уреднице и сараднице, феминисткиње „старије“ и „млађе“ генерације, оснивачице Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права / Женског покрета / Феминистичке алијансе / Алијансе Женских покрета, окупљају у редакцији која се налазила у Другој женској гимназији (раније Виша женска школа, Београд) – све до последњег броја из 1938. године, када је номинално престао да излази због финансијских проблема и потешкоћа. Инстанца редакције (уредничког/књижевног одбора) иницијално је играла важну улогу у оснивању и публиковању гласила. Премда је већ од 1921. године ова инстанца званично укинута, рад на часопису и даље је, по свему судећи, подразумевао висок степен колективног уређивања и деловања уредница и сарадница, додатно утолико што је реч о публикацији која је била орган феминистичке организације чији је рад помно пратила и чије су се промене одражавале и на његову концепцију и политику. Самим тим, фигура номиналне главне уреднице није подразумевала важније прерогативе и надлежности, тј. „харизматска“ иступања, као у случају часописа Зофке Кведер Деметровић, већ пре основне регулаторне компетенције. Дакле, уредница је била тек *prima inter pares*.

Како је назначено и у уводу и у другим поглављима дисертације, *Женски покрет* у исти мах фигурира и као прворазредни документ и као нарочито богат извор у проучавању историје феминизма у Краљевини СХС/Југославији. Око њега су се окупљале готово све проминентније интелектуалке међуратног раздобља, из различитих делова државе, разних профила, генерација и светоназора. Стога не изненађује што је у њему остварен висок степен полифоније, како у погледу ауторских доприноса, укључујући и оне уредничке, тако и на идеолошком плану. Наиме, (радикални грађански) феминизам био је неупитна окосница и приоритет уредница, али је часопис био отворен и за лоцирање/промовисање либералних, социјалдемократских, социјалистичких и марксистичких идеја. Између осталог, томе у прилог говоре и портрети његових уредница и сталне власнице. Примера ради, у првој редакцији налазила се Делфа Иванић, врло угледна, али и подједнако конзервативна (прото)феминисткиња, хуманитарка и оснивачица Кола српских сестара, која је (до)тад вероватно познавала сталну власницу, Милицу Дедијер, такође блиску КСС. Међутим, посао уредница у том периоду фактички су обављале Паулина Лебл Албала и Катарина Богдановић – прва умерено патриотски оријентисана и незаинтересована за социјализам, уједно врло упућена у токове (западног) феминизма, а друга наклоњена социјализму, комунизму и анархизму, а незаинтересована за (етнички) национализам и унеколико мање образована у погледу феминистичких политика.

Исти ови портрети омогућавају нам, стога, да лоцирамо особене, индивидуалне доприносе неких од уредница и сарадница часопису, без којих *Женски покрет* не би изгледао тако како изгледа. Њихови афинитети, читалачка и живљена искуства, дискурзивне праксе – усмеравали су часописну продукцију и рецепцију на деликатне и сложене начине. У поглављу „Уреднице *Женског покрета*“ покушала сам да осветлим ту

динамику и да уједно понудим могућности ситуирања часописа *Женски покрет* у шири периодички, историјски и друштвени контекст, барем када је реч о његовом иницирању и првим годинама излажења. Показало се да је осим реконституисања државног и политичког поретка – које је свакако имало пресудни значај – те осим интернационалних (сифражетских) умрежавања, или пак утицаја Зофке Кведер Деметровић и њеног часописа *Ženski svijet / Jugoslavenska žena*, упутно размотрити и друге (предратне) чиниоце који су потенцијално обликовали (уреднички) хоризонт Женског покрета. У том погледу, осврнула сам се на фигуру Јована Скерлића, пошто су се, речима Паулине Лебл Албале, управо „у орбиту Скерлићева сазвежђа“ иницијално сусреле прве фактичке уреднице часописа. У будућности би, примера ради, било добро истражити и могући утицај хетерогене групације познате као Млада Босна, којој је, по свему судећи, припадала једна од уредница, Милева Б. Милојевић, *alias* Нада Јовановић.

У поглављима посвећеним Јовану Скерлићу, тј. тзв. Скерлићевом добу, понудила сам једну могућу анализу дискурса која сведочи о дугу првих уредница *Женског покрета* према предратном Универзитету у Београду / грађанској интелектуалној „елити“ епохе, а нарочито према Скерлићу и његовом „критичком патриотизму“. Циљ ми је био да покажем да је у реинтерпретацији овог наслеђа, у координатама часописа *Женски покрет*, реч о истовременој феминизацији политике и денационализацији предратног „женског питања“. Један од важнијих увида у том светлу јесте да је и сам продор западно- и источноевропске профеминистичке мисли у простор данашње Србије – литературе, политичке теорије, есејистике, као и модела друштвене агитације – суштински био обележен хибридикацијом и интензивним амалгамисањем различитих, па и супротстављених феминистичких дискурса. Другим речима, поглед унатраг омогућава нам да лоцирамо основне претпоставке потоњих хибридикација релационе и индивидуалистичке аргументације феминисткиња у међуратној Југославији – у овом случају, на примеру *Женског покрета* и његових уредница.

Како је већ истицано у литератури, а што се потврдило и кроз биографије уредница, часопис *Женски покрет* неговао је пројугословенско опредељење. Међутим, реч није била и о строгом прорезимском курсу и оријентацији, као у случају неких других часописа у Краљевини СХС/Југославији (које су уређивале жене), попут, на пример, високотиражног листа *Жена и свет* уреднице Јелене Зрнић или пак календара *Вардар* (гласила КСС). Уређивање *Женског покрета* подразумевало је начелно уважавање етничких, конфесионалних, лингвистичких, културалних и националних другости, уз критичко патриотско позиционирање, тј. отворено указивање на проблеме, недостатке и мане актуелног режима / државног поретка. У том смислу, о овом часопису може се размишљати и као о ономе који баштини тенденције „културалног југословенства“: државно јединство начелно се подржавало и подупирало политикама публикације и њених уредница, али уз стални критички однос према реализацији и спровођењу истог тог јединства, актуелном парламентарном систему, власти и сл. Такође, важно је имати у виду да су ове симултане феминизација и денационализација за последицу имале то да су „сестре Српкиње, Хрватице и Словенке / Југословенке“ – (дискурзивно) привилеговане, обликоване и призиване у часопису Зофке Кведер Деметровић – ултимативно постајале (сестре) жене и (сестре) феминисткиње. Разуме се, тиме се не исцрпљује изучавање *Женског покрета* – чак ни у раним двадесетим годинама 20. века, тј. почецима излажења – те ови увиди и резултати истраживања, уз остале аспекте дисертације, фигурирају као позив на даљи рад у истом или сличном домену, као микродоприноси будућим реконструкцијама и анализама часописа,

укључујући и биографије његових бројних уредница и сарадница, које су неретко, испоставило се, биле растрзане између *женског*, *књижевног* и *активистичког* идентитета.

Један од важнијих увида проистеклих из рада на дисертацији јесте и да је процес етаблирања уредница *феминистичке* штампе често подразумевао дистанцирање или отворено супротстављање (високотиражаној) *женској* штампи у ужем смислу и моделима уредниковања својственим тој штампи. На овој проблематици нисам се посебно задржавала – превасходно сам тежила да понудим могуће смернице за будућа истраживања. На њој сам застала и у сажетом поглављу „Позиционирања уредница периодике тридесетих година 20. века у Краљевини СХС/Југославији“, сумирајући изнова досадашња проучавања међуратне (женске и феминистичке) штампе у Србији и ван њених граница, али уз симултани осврт на портрете уредница. У истом поглављу указала сам на чињеницу која је досад превиђана да је часопис *Југословенска жена* (1930–1933), по свему судећи, био гласило оснивачица или симпатизерки Женске странке. Случај овог часописа индикативан је јер потврђује колико је реконструкција биографија уредница / чланица редакције у студијама периодике релевантна – не само у оквирима дисциплине већ и у ширим историографским оквирима. На тај начин, поменуто поглавље фигурира као својеврсна допуна, комплементарни наставак оним претходним, а првенствено поглављу „Уреднице периодике: род и вокација“.

У истом поглављу – „Позиционирања уредница периодике тридесетих година 20. века у Краљевини СХС/Југославији“ – најавила сам и пажљивију анализу часописа *Жена данас* и једне од његових оснивачица, уредница и привилегованих сарадница, Митре Митровић. Овој проблематици посвећено је завршно поглавље централног сегмента – „*Жена данас*: уреднице из сенке“. За разлику од претходних, ово поглавље више је прегледног карактера него што доноси оригиналне или иновативне научноистраживачке увиде. У њему се пак лоцирају нови часописни и идејни (дис)континуитети – који се могу пратити и кроз (ре)конструкције биографија уредница / призму уредничке инстанце – сада између *Женског покрета*, с једне, и *Жене данас*, с друге стране. Како се показало у истраживању, а што је и раније потврђено у литератури, упркос делимичном континуитету са Женским покретом и стратешком приближавању овој организацији, „нови феминизам“ чланица Омладинске секције (тј. уредница *Жене данас*), сходно њиховом комунистичком опредељењу, народнофронтској оријентацији и партијском чланству, био је у значајној мери супротстављен оном „буржоаском“, оличеном, између осталог, управо у деловању Женског покрета и политикама истоименог гласила. Ангажман истакнутих комунисткиња уочи, током и након Другог светског рата – чији парадигматски пример представља биобиблиографија Митре Митровић, коју у овој прилици из тог разлога и реконструисамо – подразумевао је стога превредновање и дубоко идеолошко трансформисање идеје феминизма / (метафоре) сестринства. Међутим, важно ми је да изнова нагласим да је та идеја и у феминистичким круговима међуратног раздобља, па и у окриљу Женског покрета, већ била и знатно денационализована и лишена етничке мотивисаности коју је имала уочи, током, а понекад и након Првог светског рата и оснивања Краљевине. У самој уредничкој пракси жена које су стајале иза *Жене данас* можемо, међутим, да лоцирамо својеврсну феминизацију комунизма; или, слободније речено, практиковање уредничког комунистичког феминизма. Стога сам изнела и истражила хипотезу да је *Жена данас* међу часописима у којима је остварен највиши степен колективне и колективистичке производње знања у читавој историји Југославије.

Укратко, у процесу рада на дисертацији потврдио се велики значај студија периодике у контексту проучавања књижевности и културе, с једне стране, али и ужег разматрања

уредничког питања у студијама периодике, с друге. Реконструкцијама биобиблиографија уредница штампе, њихових живљених искустава и сложених (палимсестичних) стратегија ауторства, које се пак формирају у разним и понекад тешко разлучивим дотицајима *приватног* и *јавног*, инхерентан је, дакле, незанемарљив истраживачки потенцијал. Он нам омогућава не само да пажљивије *читамо* часописе кроз призму уредничке инстанце и уредничких портрета већ и да стекнемо нове увиде о ширем периодичком, интелектуалном и културном контексту у ком су уреднице деловале, али и о тадашњој перцепцији *женског/женственог/феминистичког*, о саморазумљивим родним кодирањима категорије „елите“, „уредника“ или „интелектуалца“. Пошто је у овој прилици нагласак на оним уредницама које су се образовале или ангажовале у домену књижевности и културе, осврт на њихове биобиблиографије – *јавна* иступања, с једне, и *приватна* сведочења, с друге стране – отвара питања о експлицитним и имплицитним родним политикама и родно релевантним феноменима у интелектуалном пољу Краљевине СХС/Југославији уопште. Осим тога, разматрање часописа кроз призму уредничке инстанце и уредничких портрета помаже нам да уочимо и пажљивије анализирамо *политичност* исте те штампе (парадигматичан пример представљају Зофка Кведер Деметровић и њен часопис, с једне, те колектив *Жене данас* које су чиниле младе комунисткиње, с друге стране). Такав приступ било би драгоцено применити и у случају других часописа који се оснивају тридесетих и четрдесетих година 20. века, те у којима су се уреднице доминантно опредељивале за антифашистичке, а у изузетним случајевима (Зденка Смрекар) и профашистичке позиције.

Као што сам такође истакла у уводу, у овом истраживању трудила сам се да испитам како су поједине интелектуалке у Краљевини СХС/Југославији перципирале (сопствени) „уреднички хабитус“, те мање или више посредно – у контексту политике часописа као и ван њега – сведочиле о стању у тадашњем „пољу културне производње“, укључујући и „књижевно поље“. Реконструирајући портрете уредница, које су заузиле позиције (до)тад већ испуњене разним конотацијама симболичког капитала, уједно сам указала на процес модификовања и (пре)вредновања, деконструисања истих тих конотација. Занимало ме је како су саме уреднице периодике – у распону од Зофке Кведер током и након Првог светског рата, преко уредница *Женског покрета* у двадесетим годинама, до уредница *Жене данас* које ступају на сцену тридесетих година 20. века – доживљавале и описивале *женскост/женственост/феминизам* свог доба, ауторитет, (властите) уредничке и ауторске праксе. Показало се притом да је о широко схваћеном, изворно гинеоциничком појму „стрепње од ауторства“ и те како основано говорити и у контексту Краљевине СХС/Југославије и уредница тадашње штампе, чији је идентитет углавном осцилирао између књижевног, с једне, и активистичког/феминистичког пола, с друге стране. У овој прилици нисам претендовала на неупитне, далекосежне закључке у том смеру већ пре свега на допринос досадашњим феминистичким (ре)визијама међуратне књижевности, културе и периодике, те отварање питања чија нам (заједничка) пажљивија разматрања тек предстоје.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

АРХИВСКА ГРАЂА

Историјски архив у Панчеву; лични фонд др Марије Вучетић-Прита (Ф. 813)
Историјски архив Шумадије; лични фонд Катарине Богдановић

ПЕРИОДИКА

Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921.

Бодљикаво прасе

Борба

Време

Жена данас

Ženski svijet / Jugoslavenska žena

Женски покрет

Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918 –1928 (део 1, 2)

Књижевни југ

Mladi borac

Правда

Просветни гласник

Српски народ

Учитель

ДИГИТАЛНИ ИЗВОРИ

<https://digitalna.nb.rs/>

<https://www.unilib.rs/>

<https://digitalna.nsk.hr/>

<https://www.dlib.si/>

<https://www.zenskipokret.org/>

ЛИТЕРАТУРА

Андоновска, Биљана, Станислава Бараћ. „Ре/визија: часописи као агенси књижевности и културе”. *Књиженство* год. 2, бр. 2 (2012). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2012/dogadjaji/re-vizija-casopisi-kaao-agensi-knjizevnosti-i-kulture#gsc.tab=0> (8. 4. 2023).

Андоновска, Биљана. „Авангардно југословенство предратне омладине“. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 11–26.

- Бараћ, Станислава. „Феминистичке уређивачке политике: *Нова Европа и Мисао*“. *Нова Европа 1920–1941: зборник радова*. Ур. Марко Недић и Весна Матовић. Београд: ИКУМ, 2010. 515–539.
- Бараћ, Станислава. „Жена и свет (1925–1941) између модерне и нове жене: амбиваленција илустрованог женског (модног) магазина“. *Књижевност* год. 4, бр. 4 (2014). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-i-svet-1925-1941-izmedju-moderne-i-nove-zene-ambivalencija-ilustrovanog-zenskog-modnog-magazina#gsc.tab=0> (4. 10. 2023).
- Бараћ, Станислава. *Феминистичка (контра)јавност: жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.
- Бараћ, Станислава. „Методологија проучавања периодике у Институту за књижевност и уметност: првих педесет година“. *Књижевна историја* бр. 177, год. 54 (2022а): 107–143.
- Бараћ, Станислава. „Жена данас (1936–1940) и култура сећања“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 21–53.
- Бараћ, Станислава, ур. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Београд: ИКУМ, 2022.
- Бобичић, Нађа. *Југословенски социјалистички феминизам у односу на савремене теорије настале на пресеку питања класе и рода*. Универзитет у Београду: докторска дисертација, 2020.
- Богдановић, Катарина. „Димитрије Давидовић“. *Српски књижевни гласник* књ. 15, бр. 230 (1910): 278–291.
- Богдановић, Катарина. „Значај и потреба листа“. *Женски покрет* год. 1, бр. 1 (1920а): 6–8.
- Богдановић, Катарина. „Женска политичка права“. *Женски покрет* год. 1, бр. 3 (1920б): 11–13.
- Богдановић, Катарина. „Морал о коме се говори и морал по коме се живи“. *Женски покрет* год. 1, бр. 7 (1920в): 10–14.
- Богдановић, Катарина, Паулина Лебл Албала. *Теорија књижевности и анализа писмених састава: за средње и стручне школе*. Београд: Геца Кон, 1923.
- Богдановић, Катарина. *Изабрани живот: дневници, есеји, студије и критике*. Прир. Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб Катарина Богдановић, Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986.
- Богдановић, Катарина. *Говорити о Њујорку*. Прир. Татјана Јанковић. Крагујевац: Народна библиотека „Вук Караџић“, 2021.
- Бонцић, Драгомир. „Документи о држању Митре Митровић у случају Милована Ђиласа 1954. године“. *Историја 20. века* 1 (2013): 195–207.
- Букумира, Јован. „Алманах Српкиња: Прологомена за историју српске женске књижевности“. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Ур. Жарка Свирчев. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански“, 2022. 157–172.
- Видић, Нада. „Милојевић, Боривоје Ж“. *Српски биографски речник* књ. 6. Нови Сад: Матица Српска 2014. 582–583.
- Витошевић, Драгиша, Ђорђије Вуковић. „Упитник“. *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Ур. Драгиша Витошевић, Ђорђије Вуковић *et al.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984. 149–157.

- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић: поетика анархизма“. *Кораџи* год. 51, бр. 10/12 (2017): 96–104.
- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке“. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 8, бр. 8 (2018). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke> (9. 2. 2022).
- Вујошевић, Лела. „Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке (други део)“. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 9, бр. 9 (2019). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/katarina-bogdanovic-put-avangardne-intelektualke-drugi-deo#gsc.tab=0> (9. 2. 2022).
- Вуковић, Ђорђевић. „За једну историју књижевне периодике“. *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Ур. Драгиша Витошевић, Ђорђевић Вуковић *et al.* Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984. 159–174.
- Вуксановић, Миро, ур. *Јован Скерлић данас*. Београд: САНУ, 2015.
- Вулф, Вирџинија. *Есеји*. Прев. Милица Михајловић. Београд: Нолит, 1956.
- Гавриловић, Драга. *Сабрана дела: прва књига*. Прир. Владимир Миланков. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 1990.
- Дојчиновић, Биљана. „О женама и књижевности на почетку века“, *Женске студије* 11/12 (2000): 23–33.
- Дојчиновић, Биљана. „Живимо ли ми само у садашњости? О покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернаджиковске“. *Књиженство* год. 1, бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zivimo-li-misamo-u-sadasnjosti-o-pokusaju-stvaranja-zenske-kulturne-zajednice-u-radu-jelice-belovicbernadzikovske#gsc.tab=0> (4. 4. 2022).
- Драговић, Вук. *Српска штампана између два рата. I, Основа за библиографију српске периодике: 1915–1945*. Београд: Српска академија наука, 1956.
- Душанић, Дуња. „Шта је аутофикција?“. *Књижевна историја* год. 44, бр. 148 (2012): 797–810.
- Ђорђевић, Александра. „Другарице и (не)пријатељице – учешће Антифашистичког фронта жена Југославије у раду Међународне демократске федерације жена 1945–1950“. *Архив, часопис Архива Југославије* 1–2 (2017): 146–162.
- Ђукић Перишић, Жанета. „Олга Тимотијевић као уредница *Жене данас*“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 217–234.
- Ђурић Топаловић, Милица. „Женски покрет за поробљавање жене“, *Југословенска жена* год. 4, бр. 28 (1933): 1–2.
- Жикић, Милена. *Улога жена у ратовима српске војске од 1912. до 1918. године*. Универзитет у Нишу: докторска дисертација, 2018.
- Иванић, Делфа. *Заборављене успомене*. Прир. Јасмина Милановић. Београд: Еволута, 2015.
- Јовановић, Нада. *У живот визија чија је моћ истина*. Београд: „Давидовић“, 1924.
- Јоргић Степановић, Кристина. *Питање еманципације жена у Југославији (1918–1948)*. Универзитет у Новом Саду: докторска дисертација, 2021а.
- Јоргић Степановић, Кристина. „Милица Ђурић Топаловић и женско питање у Краљевини Југославији“. *Токови историје* 1 (2021б): 85–108.
- Каснар-Караџић, Зорка. „Програм нашег рада“. *Женски покрет* год. 1, бр. 1 (1920): 5–6.

- Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)“. *Књиженство* год. 1, бр. 1 (2011). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/zena-domacica-majka-od-te-tri-reci-zavisi-ceo-svet-analiza-casopisa-zena-1911-1921> (2. 2. 2022).
- Коларић, Ана. „Женска и феминистичка периодика у настави књижевности: теорија и пракса“. *Гласник етнографског института САНУ* 2 (2020): 319–337.
- Коларић, Ана. „Писма читатељки у часопису *Жена данас* (1936–1940): 'лично искуство' / заједнички форум“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 235–252.
- Костић, Лариса, Емилија Аћимовић. *Жена данас (1936–1940): библиографија*. Београд: ИКУМ, 2021.
- Кох, Магдалена. *Када сазремо као култура: стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон – жанр – род*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Лалатовић, Јелена. „Женски активизам и женско стваралаштво – стратегије преживљавања у роману *Равнотежа* Светлане Слапшак и часопису *ProFemina*“. *Књиженство*, год. 7, бр. 7 (2017). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2017/zenska-knjizevnost-i-kultura/zenski-aktivizam-i-zensko-stvaralastvo-strategije-prezivljanja-u-romanu-ravnoteza-svetlane-slapsak-i-casopisu-profemina#gsc.tab=0> (9. 2. 2022).
- Лалатовић, Јелена. „Интернационализам женске периодике: часописи *Жена данас* и *The Woman Today* (1936–1937)“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 127–146.
- Лебл Албала, Паулина. „Алманах Југословенских Жена“. *Српски књижевни гласник* књ. 3 нове серије (1921): 156–157.
- Лебл Албала, Паулина. „Приказ књиге Зденке Марковић: *Лет*“. *Српски књижевни гласник* књ. 3 нове серије (1921): 638.
- Маринковић, Чедомила. „Напуштање Јалије – Од Пијаде Капетановић до Паулине Лебл Албале: развој образовања и друштвени активизам Јеврејки од средине 19. века до Другог светског рата“. *Гласник Етнографског института САНУ* LXX/3 (2022): 37–53.
- Мартинов, Добрила. „Милојевић, Милева“. *Српски биографски речник* књ. 6. Нови Сад: Матица српска 2014. 590.
- Милановић, Јасмина. *Женско друштво (1875-1942)*. Београд: Службени гласник, 2020.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Универзитет у Београду: докторска дисертација, 2015.
- Милинковић Јелена, Жарка Свирчев. „Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста“. *Женски покрет (1920-1938): библиографија*. Ур. Јованка Пољак и Оливера Иванова. Београд: ИКУМ, 2019. 7–28.
- Милинковић, Јелена. „Феминистичке студије периодике: од хеуристике до интерпретације и евалуације“. *Гласник Етнографског института САНУ* 69/2 (2021а): 323–343.
- Милинковић, Јелена. „Књижевни југ: женско лице рата“. *Први светски рат и словенске књижевности: зборник радова*. Ур. Биљана Андоновска и Станислава Бараћ. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021б. 289–305.
- Милинковић, Јелена, Жарка Свирчев, ур. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност и периодика*. Београд: ИКУМ, 2022.

- Милованов, Дајана. „Смрт Ружице Стојановић – од приватне до јавне сфере“. *Женски покрет: зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ, 2021. 293–306.
- Милојевић, Вукосава. *Јован Скерлић*. Београд: Зора, 1937.
- Милојевић, Вукосава. *Лаза К. Лазаревић*. Београд: В. Милојевић, 1985.
- Милојевић, Милева. „Наше жене“. *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918–1928, део други*. Београд: Матица живих и мртвих СХС, 1929. 690–709.
- Минић, Рената. „Прелиставање старих часописа; Реч и слика: месечни магазин“. *Бележница*, 15/27 (2013): 76–92.
- Митровић, Митра. *Ратно путовање*. Београд: Просвета, 1953.
- Митровић, Митра. *Веселин Маслеша*. Београд: Нолит, 1957.
- Митровић, Митра. „Жена данас“. *Годишњак града Београда* 6 (1959): 413–424.
- Митровић, Митра. *Положај жене у савременом свету*. Београд: Народна књига, 1960.
- Михурко Пониж, Катја. „Zofka Kveder as a Cultural Transmitter“. *Књижевство* год. 10, бр. 10 (2020). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/zenska-knjizevnost-i-kultura/zofka-kveder-as-a-cultural-transmitter#gsc.tab=0> (10. 11. 2022).
- Николић, Милан. „Живот у хартијама“. Катарина Богдановић, *Изабрани живот: дневници, есеји, студије и критике*. Прир. Милан Николић. Крагујевац: Књижевни клуб Катарина Богдановић, Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986.
- Обрадовић, Мирјана. „Зрнић, Иван“. *Српски биографски речник књ. 3*. Нови Сад: Матица Српска. 919.
- Палавестра, Предраг, ур. *Јован Скерлић у српској књижевности: 1877–1977*. Београд: Народна књига, ИКУМ, 1980.
- Палавестра, Предраг. „Проучавање и издавање грађе за историју српске књижевне критике: Историја једног научног подухвата“. *Српска књижевна критика друге половине XX века: типолошка проучавања*. Ур. Милан Радуловић. Београд: ИКУМ, 2013. 13–46.
- Пантелић, Ивана, Јелена Милинковић, Љубинка Шкодрић. *Двадесет жена које су обележиле XX век у Србији (део 1 и део 2)*. Београд: НИН, 2013.
- Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанственог женскиња. Женски часописи у Србији на почетку 20. века*. Нови Сад, Београд: Матица Српска, ИКУМ, 2015.
- Пецељ, Милован. *Јевто Дедијер: живот и дело*. Београд, Бања Лука: Географски факултет, Природно-математички факултет, 2012.
- Пецељ, Милован, ур. *Јевто Дедијер: преписка*. Београд: Географски факултет, 2018.
- Пољак, Јованка, Оливера Иванова. *Женски покрет (1920-1938): библиографија*. Београд: ИКУМ, 2019.
- Поповић, Д. „Вукосава Милојевић“. *Српски биографски речник, том 6, Мар-Миш*. Нови Сад: Матица српска. 584–585.
- Радић, Радмила. „Прилог истраживању мреже англофилских организација у Србији током прве половине 20. века“. *Токови историје* 3 (2012): 278–323.
- Радојевић, Мира. „Неколико слика из сарадње Исидоре Секулић и Српског књижевног гласника“. *Годишњак за друштвену историју* 4/2 (1999): 91–109.
- Росић, Татјана, *Произвољност дневника: романтичарски дневник у српској књижевности*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1994.
- Росић, Татјана. „Исидора Секулић: парадигма женског ауторства у српској култури“. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних*

- сусрета Милици у походе. Ур. Жарка Свирчев. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански“, 2022. 219–231.
- Савић, Јелена. „Коло српских сестара: одговор елите на женско питање“, *Гласник Етнографског музеја* бр. 73 (2009). http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/5_GEM_73_Savi%C4%87_115-132.pdf (9. 2. 2022).
- Свирчев, Жарка. „Југославенска жена – форум модерне списатељице“. *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* год. 5, бр. 5 (2015). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (8. 2. 2022).
- Свирчев, Жарка. *Авангардисткиње: огледи о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд, Шабац: ИКУМ, Фондација „Станислав Винавер“, 2018.
- Свирчев, Жарка. „Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе“. *Књиженство* год. 10, бр. 10 (2020). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/zenska-knjizevnost-ikultura/zene-na-putu-potisnuti-narativ-srpske-jugoslovenske-kulture> (8. 2. 2022).
- Свирчев, Жарка, ур. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Културни центар Новог Сада „Милош Црњански“, 2022.
- Секулић, Исидора. „Забележити име Смиље Ђаковић“. *Изабрани есеји*. Прир. Ђорђе Ј. Јанић. Нови Сад: Академска књига, 2010. 397–380.
- Симић, Зорана. „Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар *Вардар* (1906–1914; 1921–1941)“. *Књиженство* год. 8, бр. 8 (2018). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/zenska-knjizevnost-i-kultura/jelena-dimitrijevic-kolo-srpskih-sestara-i-kalendar-vardar-1906-1914-1921-1941#gsc.tab=0> (8. 2. 2022).
- Симић, Зорана. „Модернистичка субјективност и проза Анђелије Лазаревић“. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 43–64.
- Симић, Зорана. „Преслица и/или перо: стрепња од ауторства српских књижевница 19. и раног 20. века“. *Постајање ауторком: зборник радова са научног скупа одржаног у оквиру 46. Књижевних сусрета Милици у походе*. Ур. Жарка Свирчев. Нови Сад, Београд: Културни центар Војводине „Милош Црњански“, Институт за књижевност и уметност, 2022а. 71–94.
- Симић, Зорана. „Феминизам и југословенство: Зофка Кведер и *Женски покрет* / женски покрет“. *Модернизам и авангарда у југословенском контексту*. Ур. Биљана Андоновска, Томислав Брлек, Адријана Видић, Београд: ИКУМ, 2022б. 79–93.
- Симић, Зорана. „Уреднице периодике: род и вокација“. *Књижевна историја* 178/54 (2022в): 143–163.
- Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе: 1791–1911*. Београд: Српско новинарско удружење, 1911.
- Скерлић, Јован. „Две женске књиге“. *Српски књижевни гласник* бр. 5 (1913): 379–391.
- Скерлић, Клара. *Мој живот са Јованом Скерлићем: мемоари*. Прир. Славица Гароња Радованац. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- Српске књижевнице, ур. *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Сарајево: Добротворне задруге Српкиња у Иригу, Штампариа Пијучковић, 1913.

Станић, Вељко. „Парче великог живота: Митра Митровић о тридесетим годинама 20. века“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 55–97.

Stanojčić, Miodrag. „Milojević dr Aleksandar“. *Ko je ko u Jugoslaviji: jugoslovenski savremenici*. Београд: Hronometar, 1970. 661–662.

Стојановић, Даринка. „Нови“. *Женски покрет* год. 3, бр. 1/2 (1922): 49–64.

Стојановић, Даринка, прир. *Антологија народног песништва с прегледом народног песништва*. Београд, Геца Кон, 1938а.

Стојановић Даринка, прир. *Антологија југословенске приповетке: лектура за трећи разред средњих школа*. Београд, Геца Кон, 1938б.

Стојановић, Даринка, прир. *Антологија југословенске приповетке: лектура за четврти разред средњих школа*. Београд, Геца Кон, 1938в.

Stojanović, Dubravka. „Privatno jugoslovenstvo i srpsko javno mišljenje 1890–1914“. *YUhistorija* (јул 2017): без пагинације. https://yuhistorija.com/serbian/jug_ideja_txt01c.html (7. 10. 2023).

Столић Ана. *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Еволута, 2015.

Тодић, Миланка. „Фотографија и фото-монтажа на насловним странама ревије *Жена данас*“. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 367–390.

Удовички, Иванка. „Необјављени текст Бранимира Ћосића о Милицы Јанковић“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 33, св. 1–2 (1967): 121–127.

Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*. Београд: Народна књига, СКЗ, 1986.

Хлапец-Ђорђевић, Јулка. „Из прашких дана Зофке Кведерове“. *Летопис Матице српске*, св. 1 (1928): 124–131.

Цветић, Боса, ур. *Жене Србије у НОБ*. Београд: Нолит, Републичка конференција ССРНС, 1975.

Alcoff, Linda Martín, *Visible Identities: Race, Gender and the Self*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Alpern, Sara et al, ур. *The Challenge of Feminist Biography: Writing the Lives of Modern American Women*. Urbana: University of Illinois Press, 1992.

Anderson, Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Prev. Nata Čengić, Nataša Pavlović. Београд: Plato, 1998.

Babović, Jovana. “Re-Contextualizing Entertainment in Interwar Culture in Belgrade”. *Годишњак за друштвену историју* 1 (2013): 15–29.

Badurina, Natka, „Od strepnje do autoritarnog subjekta: ideološki zaokret Zofke Kveder“. *Riječki filološki dani*. Ур. Lada Badurina, Danijela Bačić-Karković. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2010. 49–67.

Bakić, Jovo. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941: sociološkoistorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 2004.

Bar On, Bat-Ami. “Marginality and Epistemic Privilege”. *Feminist Epistemologies*. Ур. Linda Alcoff, Elizabeth Potter. New York, London: Routledge, 1993. 83–100.

- Barada, Valerija. „Primjena feminističke teorije stajališta u istraživanju ženskih profesionalnih biografija“, *Revija za sociologiju* 43/3 (2013): 199–222.
- Barać, Stanislava. „(Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke“. *Komuna Links* (2017): без пагинације. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zaborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke> (4. 2. 2024).
- Barać, Stanislava. „Tema bolesti i zdravlja u *Ženskom pokretu* (1920–1938) i aktuelnoj ženskoj prozi“. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ. 167–184.
- Barać, Stanislava, Zorana Simić. „*Žena danas* (Woman Today, 1936–40; 1943–44; 1945–53) and Mitra Mitrović: The policies of (ghost) editorship, feminism, and antifascism“. *Journal of European Periodical Studies* (у припреми).
- Bassett, Mark T. “Man-Made Tales: Deconstructing Biography as a Feminist Act.” *Auto/Biography Studies* 3 (1987): 46–56.
- Barry, Kathleen. “Toward a Theory of Women’s Biography: From the Life of Susan B. Anthony.” *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ур. Teresa Iles. New York: Teachers College Press, 1992. 23–35.
- Beasley, Maurine. “Recent Directions for the Study of Women’s History in American Journalism.” *Journalism Studies* 2 (2001): 207–220.
- Bitunjac, Marina. „Velike su naše dužnosti prema narodu: intelektualke u ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta“. *Intelektualci i rat 1939.–1947.: zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*. Ур. Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Plejada, Filozofski fakultet, 2012.
- Bitunjac, Marina. *Žene i ustaški pokret*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.
- Blasin, Barbara. „Širite Ženski svijet!“ *XXZ* (2019): без пагинације. <https://www.xxzmagazin.com/sirite-zenski-svijet1> (3. 2. 2024).
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: „Devedesetčetvrta“, Žene u crnom, 1996.
- Bonfiglioli, Chiara. „AFŽ Activists Biographies: an Intersectional Reading of Women’s Agency“. *The Lost Revolution: Women’s Antifascist Front between Myth and Forgetting*. Ур. Andreja Dugandžić, Tijana Okić. Sarajevo: Crvena: Association for Culture and Art, 2018. 16–41.
- Burdije, Pjer. „Intelektualno polje i stvaralačka zamisao“. *Kultura* 10 (1970): 74–110.
- Bujaković, Minja. „Recepcija ideja Aleksandre Kolontaj u časopisu *Ženski pokret* (1920-1938)“. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ. 421–436.
- Cindrić, Pavao. „Zdenka Smrekar“. *Tko je tko u NDH*. Zagreb: Minerva, 1997. 362.
- Zinsser, Judith P. “Feminist Biography: A Contradiction in Terms?“. *The Eighteenth Century* 50/1 (2009): 43–50.
- Čalić, Žanin-Mari. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Прев. Ranka Gašić, Vladimir Babić. Beograd: CLIO, 2013.
- Čizmić Horvat, Marina. „Ženski listovi u hrvatskom novinstvu“. *Riječ*, 2/11 (2005): 101–107.
- Čolović, Ivan. *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2017.
- Dedijer, Vladimir. *The Beloved Land*. London: MacGibbon & Kee, 1961.
- Dedijer, Stevan. „Velika Srbija i mali glupi akademici“. *Republika* 14/299 (2002): електронски извор. http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/2002/299/299_13.html (4. 6. 2023).
- Dedijer, Stevan. *Špijun kojeg smo voljeli: autobiografija*. Zagreb, Beograd, Sarajevo: VBZ, 2011.

- Dillane, Fionualla. "What is a Periodical Editor? Types, Models, Characters, and Women". *Journal of European Periodical Studies* 6/1 (2021): 7–24. doi: <https://doi.org/10.21825/jeps.v6i1.20638>.
- Dojčinović, Biljana, Ana Kolarić, ур. *Feministički časopisi u Srbiji: teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-im i 2000-im*. Beograd: Filološki fakultet UB, 2018.
- Duančić, Vedran. *Geografija kao sudbina: geografija i nacionalističke vizije međuratne Jugoslavije*. Прев. Mirjana Markovinović. Zagreb: Srednja Europa, 2023.
- Đokić, Dejan. *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*. Прев. Slobodanka Glišić. Beograd: Fabrika knjiga, 2010.
- Djilas, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*. Прев. Drenka Villen. New York: Harcourt Brace Jovanovich, INC, 1973.
- Đorgović, Momčilo. „Dimitrije Tucović (3): Miris žene“. *Danas* (18. 12. 2016). <https://www.danas.rs/nedelja/dimitrije-tucovic-3-miris-zene/> (8. 11. 2022).
- Feldman, Andrea. „Proričući gladnu godinu – žene i ideologija jugoslavenstva (1918–1939)“. *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac” i Ženska infoteka. 235–246.
- Felski, Rita. *The Gender of Modernity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995.
- Felstiner, Mary L. "Family Metaphors: The Language of an Independence Revolution." *Comparative Studies in Society and History* 25/1 (1983): 154–180.
- Phillips, Anne. "Democracy and Representation: Or, Why Should it Matter Who our Representatives Are?" *Feminism and Politics*. Ур. Anne Phillips. Oxford: Oxford University Press, 1998. 224–240.
- Philpotts, Matthew. "The Role of the Periodical Editor: Literary Journals and Editorial Habitus". *The Modern Language Review* 107/1 (2012): 39–64.
- Flaker, Aleksandar. *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1976.
- Fuko, Mišel. *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Прев. Jelena Stakić. Loznica: Karpos 2006.
- Gilbert, Sandra, Suzan Gubar. „Zaraza u rečenici. Žena pisac i strepnja od autorstva." *Ženske studije* 5/6 (1996). 112–137.
- Green, Barbara. "The Feminist Periodical Press: Women, Periodical Studies, and Modernity". *Literature Compass*, 6/1 (2009): 191–205.
- Grubački, Isidora. *Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia*. CEU: мастер рад, 2017.
- Grubački, Isidora. „Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka“. *Женски покрет: зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ, 2021. 17–35.
- Grubački, Isidora. "Whose Crisis? Feminism and Democracy in the 1920s Yugoslavia". *Prispevki za novejšo zgodovino* 62/2 (2022): 29–49.
- Grubački, Isidora. *Political Transformations of Interwar Feminisms: The Case of Yugoslavia*. CEU: докторска дисертација, 2024.
- Gruber Garvey, Ellen. "Foreword". *Blue Pencil and Hidden Hands: Women Editing Periodicals, 1830-1910*. Ур. Sharon M. Harris. Boston: Northeastern University Press, 2004.
- Gutierrez, Rachel. "What Is a Feminist Biography?". *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ур. Teresa Illes. New York: Teachers College Press, 1992.
- Hunter, Adrian. „Constance Garnett’s Chekhov and the Modernist Short Story“. *Bloom’s Modern Critical Views: Anton Chekhov – New Edition*. Ур. Harold Bloom. New York: Infobase Publishing, 2009.

Haravej, Dona. „Situirana znanja: pitanje nauke u feminizmu i privilegovanost parcijalne perspektive.” Прев. Емилиа Епштајн. *Rekonstrukcija ženski fond* (7. 5. 2021): без пагинације. <https://www.rwfund.org/kriticne-teme/feministicka-citanka/dona-haravej-situirana-znanja/> (4. 5. 2023).

Hartsock, Nancy C. „The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism.” *Discovering Reality*. Ур. Sandra Harding, Merrill Hintikka. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers, 1983. 283–310.

Heneberg, Večeslav. „Ana Vidovića, jedna zaboravljena romantičarka”. *Almanah jugoslavenskih žena za godinu 1921* (1921): 3–13.

Herman, David. “1880-1945. Re-minding Modernism.” *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Ур. David Herman. Lincoln: University of Nebraska Press, 2011. 243–272.

Hidalgo, Pilar. “Are You Writing Fact or Fiction?” *All Sides of the Subject: Women and Biography*. Ур. Teresa Illes. New York: Teachers College Press, 1992.

hooks, bell. „Choosing the Margine as a Space of Radical Openness.” *Gender, Space, Architecture*. Ур. Jane Rendell, Barbara Penner, Ianin Borden. London, New York: Routledge, 2000. 203–209.

Iglton, Meri. „Žanr i rod“. Прев. Zorana Simić. *Ulaznica: časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja* LII/247–251 (2018): 60–72.

Illes, Teresa, ур. *All Sides of the Subject: Women and Biography*. New York: Teachers College Press, 1992.

Jakobović Fribec, Slavica. “Marija Jurić”. *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Ур. Francisca de Haan, Krassimira Daskalova, Anna Loutfi. Budapest, New York: CEU Press, 2008. 200–203.

Young, Iris Marion, “Gender as Seriality: Thinking about Women as a Social Collective“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19/3 (1994): 713–738.

Jensterle-Doležal, Alenka. “The Shift to Modernity. Czech Motives in the Literary Works of Slovene-Croat Author Zofka Kveder”. *Translating Texts, Translating Cultures*. Ур. Carmen Duțu. București: Pro Universitaria, 2021. 63–83.

Yuval-Davis, Nira. *Rod i nacija*. Прев. Mirjana Paić Jurinić. Zagreb: Ženska infoteka, 2004.

Kahler, Erich. *The Inward Turn of Narrative*. Прев. Richard и Clara Winston. Princeton: Princeton University Press, 1973.

Kveder, Zofka. „Jugoslavenke i židovsko pitanje“. *Jugoslavenska žena* 3 (1919a): 107–116.

Kveder, Zofka. „Miroslav Krleža, njegovi trabanti i njihov ‘Plamen’“. *Jugoslavenska žena* 5 (1919b): 201–206.

Kveder, Zofka. „Zašto ‘Jugoslavenska žena’“. *Jugoslavenska žena* 11 (1919c): 466.

Caine, Barbara. “Feminist biography and feminist history”. *Women's History Review* 3/2 (1994): 247–261.

Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima 'Žena' (1911-1914) i 'The Freewoman' (1911-1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Kolarić, Ana. *Periodika u feminističkoj učionici: časopis 'Ženski pokret' (1920–1938) i studije književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga, 2021.

Collier, Patrick. “Journalism Meets Modernism“. *Gender in Modernism. New Geographies, Complex Intersections*. Ур. Bonnie Kime Scott. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 2007. 186–224.

- Collins, Patricia Hill. „Black Feminist Epistemology.” *Black Feminist Thought (second edition)*. New York, London: Routledge, 2000. 251–271.
- Kosijer, Tamara. „Udruženje univerzitetski obrazovanih žena 1927–1941”. *Istorija 20. veka* 39/2 (2021): 295–312.
- Kostić Selem, Milica. „U život vizija čija je moć istina! Nada Jovanović”. *Pokret* 21–22 (1924): 370.
- Koch, Magdalena. „Gender and Memory in the Work of Serbian-Jewish Writer Paulina Lebl Albala (1891–1967)”. *European Journal of Jewish Studies*, 17/1 (2023): 86–103.
- Crenshaw, Kimberlé. „Demarginaliziranje intersekcionalnosti rase i spola: crna feministička kritika antidiskriminacijske doktrine, feminističke teorije i antirasističke politike.” *Žene i pravo*. Upr. Ivana Radačić, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009. 127–155.
- Curthoys, Ann. “Feminist biography and autobiography”. *Australian Feminist Studies* 4/9 (1989): 111–117.
- Lalatović, Jelena. „Između 'proleterskog' i 'građanskog' feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu *Ženski pokret* (1934–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Upr. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ. 481–497.
- Latham, Sean, Robert Scholes. “The Rise of Periodical Studies”. *PMLA* 121/2 (2006): 517–531.
- Lebl, Aleksandar. „Predgovor”. Lebl Albala, Paulina, *Tako je nekad bilo*. Београд: VMD, 2005.
- Lebl, Paulina. „Moderna žena”, *Jugoslavenska žena* 5/6 (1918): 217–220.
- Lebl Albala, Paulina. *Dr. David Albala as a Jewish National Worker*. New York: Leo Baeck Institute, 1943a.
- Lebl Albala, Paulina. *Yugoslav women fight for freedom*. New York: Yugoslav Information Center, 1943b.
- Lebl Albala, Paulina. *Tako je nekad bilo*. Београд: VMD, 2005.
- Lebl Albala, Paulina. *Vidov život: biografija dr Davida Albale*. Београд: Aleksandar Lebl, 2008.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Upr. Jeremy D. Popkin, Julie Rak. Прев. Katherine Durnin. University of Hawai Press, 2009.
- Lončarević, Katarina, Adriana Zaharijević, upr. *Feministička teorija je za sve*. Београд: FPN, IFDT, 2018.
- Lončarević, Katarina. „Feministička epistemologija – nastanak, razvoj i ključni problemi”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 6/7 (2012): 41–59.
- Loncarevic, Katarina. „A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy”. *The Monist* 98/1 (2015): 113–124.
- Lončarević, Katarina. „Časopis *Ženski pokret* o Kseniji Atanasijević”. *Часопис Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Upr. Јелена Милинковић и Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 323–339.
- Lončarević, Katarina. *Pobuna potčinjenih znanja: uvod u feminističke epistemologije*. Београд: FPN, Centar za studije roda i politike, 2022.
- Lord, Odri. „Gospodarev alat nikad neće srušiti gospodarevu kuću”. *Sestra autsajderka*. Београд: Feministička 94, 2002. 138–143.
- Luetić, Tihana. “‘Pa, mora i to biti!’ – 'sveučilištarka' i prva 'domagojka' Božena Kralj”. *Croatiana Christiana periodica* 38/73 (2014): 127–143. <https://hrcak.srce.hr/126296> (4. 8. 2023).
- Luyten, Alison. *Virginia Woolf and Distributed Cognition: A Reassessment of the Inward Turn of Modernism*. University of Antwerp: докторска дисертација, 2019.
- Malešević, Miroslava. *Žensko: etnografski aspekti društvenog položaja žene u Srbiji*. Београд: Srpski genealoški centar, 2007.

- Marek, Jayne E. *Women Editing Modernism. 'Little' Magazines & Literary History*. The University Press of Kentucky, 1995.
- Miguel-Alfonso, Ricardo. "Introduction: Mind and the Minding of the Modern." *The Fictional Minds of Modernism: Narrative Cognition from Henry James to Christopher Isherwood*. Ур. Ricardo Miguel-Alfonso. New York: Bloomsbury Academic, 2020. 1–16.
- Milinković, Jelena. „Feministička književna kritika u *Ženskom pokretu*”. *Женски покрет: зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ, 2021. 457–480.
- Milinković, Jelena. „Od šegrta do voza koji juri: priprema u časopisu *Žena danas* (1936–1940)”. *Часопис Жена данас (1936–1940): просвећивање за револуцију: зборник радова*. Ур. Станислава Бараћ. Београд: ИКУМ, 2022. 273–294.
- Milosavljević, Olivera. *Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944*. Београд: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006.
- Mitrović, Mitra. *Pravo glasa žena: dokaz i oruđe demokratije*. Београд: Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, 1945.
- Mitrović, Mitra. *Otpisana: autobiografski zapisi*. Прир. Veljko Stanić. Београд: Vukotić Media, 2023.
- Mihurko Poniž, Katja. *Drzno drugačija: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta, 2003.
- Moi, Toril. "Feminist, Female, Feminine". *The Feminist Reader: Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*. Ур. Catherine Belsey, Jane Moore. New York: Basil Blackwell, 1989. 117–132.
- Mihurko Poniž, Katja. „Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom“. *Slovenika* 5 (2019): 23–48.
- Mučkalović, Nikolina. *Časopis 'Žena' između socijalizma i feminizma*. Sveučilište u Zagrebu: дипломски рад, 2023.
- Nietzsche, Friedrich. *O istini i laži u izvanmoralnom smislu*. Прев. Damir Barbarić. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.
- O'Brien, Sharon. "Feminist Biography as Shaped Narrative: Telling Willa Cather's Stories". *Auto/Biography Studies* 8/2 (1993): 258–270.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. "Women Journalists in the interwar Yugoslavia". *Women Who made history*. Ур. Umberto Mondini. Rim: Edizioni Progetto Cultura, 2020. 379–403.
- Okin, Susan Moller. "Gender, the Public and the Private". *Feminism and Politics*. Ур. Anne Phillips. Oxford: Oxford University Press, 1998. 116–141.
- Offen, Karen. "Defining feminism: a comparative historical approach". *Beyond Equality and Difference: Citizenship, feminist politics and female subjectivity*. Ур. Gisela Bock, Susan James. London, New York: Routledge, 2005. 62–81.
- Pantelić, Ivana. „Образовање за мир: pacifistički sadržaji u časopisima *Ženski pokret*, *Jugoslovenska žena* i *Žena danas*”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: ИКУМ, 2021. 131–147.
- Pateman, Carole. "Feminism and Democracy". *Citizenship* 2 (1983): 372–385.
- Peković, Slobodanka. „Ženski časopisi s početka veka“. *Prilozi za istoriju srpske književne periodike*. Ур. Aleksandar Petrov. Београд, Novi Sad: Institut za književnost i umetnost, Matica srpska, 1990. 135–144.
- Perić, Đorđe. „Mileva Milojević”. *Leksikon pisaca Jugoslavije, tom 4*. Novi Sad: Matica srpska, 1997. 442.

- Perović, Latinka, ур. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.
- Perović, Latinka. „Recenzija”. Paulina Lebl Albala, *Vidov život: biografija dr Davida Albale*. Beograd: Aleksandar Lebl, 2008.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije; prva knjiga: Kraljevina Jugoslavija*. Beograd: NOLIT, 1988.
- Petrović, Jelena, *Women's Authorship in Interwar Yugoslavia: The Politics of Love and Struggle*. Palgrave MacMillan, 2019.
- Paul, Jesse. “What is Microhistory?”. *Social Evolution & History* 17/2 (2018): 64–82.
- Polkey, Pauline, ур. *Women's Lives into Print: The Theory, Practice and Writing of Feminist Auto/Biography*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- Popkin, Jeremy D. “Philippe Lejeune, Explorer of the Diary”. Philippe Lejeune, *On Diary*. Ур. Jeremy D. Popkin, Julie Rak. Прев. Katherine Durnin. University of Hawai Press, 2009. 1–15.
- Rajković, Ana. „Prostitucija kao odraz socijalnog stanja žena i njezina analiza u *Ženskom pokretu* (1920.–1934.)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 203–216.
- Rak, Julie. “Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity”. *Genre* XXXVI (2004): 305–326.
- Russell, Penny. “Theme: Feminist Biography”. *Australian Feminist Studies* 19/43 (2004): 9–18.
- Rosenthal, Peggy. “Feminism and Life in Feminist Biography”. *College English* 36/2 (1974): 180–184.
- Roth, Laura, Kate Shea Baird. “Municipalism and the Feminization of Politics”. *ROAR Magazine* 6 (2017): без пагинације. <https://roarmag.org/magazine/municipalism-feminization-urban-politics/> (4. 5. 2023).
- Sapiro, Virginia. “When are Interests Interesting? The Problem of Political Representation of Women”. *Feminism and Politics*. Ур. Anne Phillips, Oxford: Oxford University Press, 1998. 161–192.
- Sarajlić, Esad. „Životni put Milice Babić-Dedijer iz Gradačca”. *Baština* 2/2 (2009): 105–110.
- Selišnik, Irena. „Ivanka Anžič Klemenčič od mlade do 'stare' feministke”. *Slovenka: prvi ženski časopis (1897-1902)*. Ур. Marta Verginella. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017. 27–38.
- Selišnik, Irena. „Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter ženski pokret”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 85–98.
- Simić, Zorana. „Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslovenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 69–85.
- Scholes, Robert, Clifford Wulfman. *Modernism in the Magazines. An Introduction*. New Haven and London: Yale University Press, 2010.
- Stanić, Veljko. „Predgovor”. Mitrović, Mitra, *Otpisana: autobiografski zapisi*. Прир. Veljko Stanić. Beograd: Vukotić Media, 2023.
- Stevanović, Lada, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanović, ур. *Naučnice u društvu / Women Scholars and Scientists in Society*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2020.
- Stanly, Liz. “Moments of Writing: Is There a Feminist Auto/biography?”. *Gender and History* 2/1 (1990): 58–67.

- Stanley, Liz. "On Auto/Biography in Sociology". *Sociology* 27/1 (1993): 41–52.
- Stefanović, Svetlana. *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici (1918–1941)*. Универзитет у Београду: магистарски рад, 2000.
- Stefanović, Svetlana. „Radnički vs. građanski ženski pokret u Srbiji i Jugoslaviji 1910–1940. *Antropologija* 20/1–2 (2020): 55–72.
- Stojaković, Gordana. „Crtica o feminističkoj istoriji Grada Zagreba (1919-1940)”, 2014: без пагинације (електронски извор). <https://zenskimuzejns.org.rs/2020/11/09/crtica-o-feministickoj-istoriji-grada-zagreba-1919-1940/> (2. 2. 2024).
- Stojaković, Gordana. „Iz istorije žena”, 2020: без пагинације (електронски извор). <https://zenskimuzejns.org.rs/2020/11/10/iz-istorije-zena/> (2. 2. 2024).
- Svirčev, Žarka. „Feminizam kao stvaralačka platforma srpskih i hrvatskih avangardistkinja”. *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas: zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Desničini Susreti 2016*. Ур. Drago Roksanđić. Zagreb: Filozofski fakultet, 2017. 117–126.
- Svirčev, Žarka. „Politike seksualnosti *Ženskog pokreta*”. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 147–165.
- Šabotić, Izet. *Život, ljudi, događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Tuzla: Centar za istraživanja moderne i savremene historije, 2019.
- Chevigny, Bell Gale. "Daughters Writing: Toward a Theory of Women's Biography". *Feminist Studies* 9/1 (1983): 79–102.
- Šouvolter, Ileana. „Ženska tradicija“, *Ženske studije: časopis za feminističku teoriju* 5/6 (1996): 86–111.
- Twellmann, Marcus, Philipp Lammers. "Autosociobiography: A Travelling Form". *Comparative Critical Studies* 20/1 (2023): 47–68.
- Todorić Miličević, Teodora. „O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu *Ženski pokret (1920–1938)*“. *Женски покрет (1920–1938): зборник радова*. Ур. Јелена Милинковић, Жарка Свирчев, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2021. 277–289.
- Tomić, Svetlana. „Sahranjena u fusnotama. Dr Vukosava Milojević (1898–1985), pisac prve temeljne naučne monografije o Jovanu Skerliću: istraživačka beleška”. *Reči* 12 (2019a): 186–197.
- Tomić, Svetlana. "Self-Narration of Serbian Female Teachers: From Isolated Village Women to the Metropolises' Intellectuals". *Serbian Studies* 30/1-2 (2019b): 135–162.
- Thorgeirsdottir, Sigridur. "Nietzsche's Philosophy of Birth". *Birth, Death, and Femininity*. Ур. Robin May Schott. Indiana University Press 2010. 157–185.
- Tronto, Joan. "Care as the Work of Citizens: A Modest Proposal". *Women and Citizenship*. Ур. Marilyn Friedman. Oxford: Oxford University Press, 2005. 130–145.
- Van Remoortel, Marianne *et al.* "Women Editors in Europe". *Journal of European Periodical Studies* 6/1 (2021): 1–6. doi: <https://doi.org/10.21825/jeps.v6i1.20637>
- Verginella, Marta, ур. *Slovenka: prvi ženski časopis (1897-1902)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017.
- Vujnović, Marina. *Forging the Bubikopf nation: a feminist political-economic analysis of Ženski list, interwar Croatia's women's magazine, for the construction of an alternative vision of modernity*. University of Iowa: докторска дисертација, 2008.
- Vuletić, Ljiljana. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Lj. Vuletić, 2005.

Vuletić, Ljiljana. „Ksenija Atanasijević u raljama akademskih elita i čaršije“. *Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela*. Ур. Zorica Mršević, Marko Jovanović. Beograd: Institut društvenih nauka, 2020. 10–25.

Vulf, Virdžinija. *Sopstvena soba*. Прев. Slavica Stojanović, Smiljka Begunović (електронски извор). <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2014/09/Sopstvena-soba.pdf> (4. 4. 2022).

Zaharijević, Adriana. “The Strange Case of Yugoslav Feminism: Feminism and Socialism in 'the East'”. *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia*. Ур. Dijana Jelaća, Maša Kolanović, Danijela Lugarić. London: Palgrave Macmillan, 2017. 263–284.

Zima, Dubravka. *Djevojka u gradu: djevojaštvo u 19. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2022.

Zubac, Andreja. “Kultura javne riječi ženskih časopisa od 1840. do 1970. godine”. *Knjižničarstvo* 2/20 (2016): 71–98.

Zupan, Zdravko. „O Nevenu i drugim stvarima“. *Vreme* (19. 9. 2007): без пагинације (електронски извор). <https://vreme.com/kultura/o-nevenu-i-drugim-stvarima/> (3. 2. 2024).

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

Зорана Симић (1992, Брус) завршила је основне (2015) и мастер студије (2016) на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. У току докторских студија била је носилац Стипендије за развој научно-истраживачких кадрова Министарства просвете, науке и технолошког развоја. Од 2021. године запослена је у Институту за књижевност и уметност, на одељењу Периодика у историји српске књижевности и културе, у својству истраживачице-сараднице. Осим тога, кандидаткиња је на мастер програму Политикологија – Студије рода, на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (захваљујући стипендији „Жарана Папић” коју додељује РЖФ). Бави се српском и југословенском књижевношћу, периодиком и културом 20. века, савременим (књижевним) теоријама и историјом феминизма. Континуирано објављује научноистраживачке радове у релевантним публикацијама, као и књижевнокритичке и есејистичке прилоге у штампи и на веб-порталима. Живи у Београду.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторке Зорана Симић
Број досијеа 16082/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Уреднице женске/феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији:
биографски, књижевноисторијски и типолошки аспект**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис ауторке

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме ауторке Зорана Симић

Број досијеа 16082/Д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Уреднице женске/феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији: биографски, књижевноисторијски и типолошки аспект

Менторке Ана Коларић и Јелена Милинковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис ауторке

У Београду _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Уреднице женске/феминистичке периодике у Краљевини СХС/Југославији: биографски, књижевноисторијски и типолошки аспект
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду _____

Потпис ауторке

_____